

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 21

Київ – 2012

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 21: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — 408 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 9 від 25 жовтня 2012 р.*

Збірник наукових праць присвячено висвітленню місця й ролі України в світовому культурному просторі та актуальним питанням історії слов'янських країн і міжнародних відносин, а також окремим методологічним, історіографічним і джерелознавчим проблемам історичної науки, зокрема аналізу наукового доробку вчених Інституту історії України НАН України з новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

Р е д а к ц і й н а   к о л е г і я :

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

Н.В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

М.М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Закарпатський державний університет;

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

О.Б. Дьомін, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

П.С. Сохань, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Р е ц е н з е н т и : **В.М. Даниленко**, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор;

В.П. Трощинський, доктор історичних наук, професор

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ № 6938

04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

© Інститут історії України НАН України

© Автори

Адреса редколегії: вул. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +380(44)279-87-04, факс +380(44) 279-63-62, e-mail:vsesvit_vid@mail.ru

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. — 21 Ed.: Interagency collected scientific papers / Executive Editor S.V. Vidnians'kyi. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2012. — 408 p.

Approved for publication by the Scientific senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, protocol № 9, October 25, 2012

The collected scientific papers are devoted to the lighting illumination of place and role of Ukraine in the global cultural space and topical issues of the Slavic countries history and international relations and also certain methodological, historiographical and source-knowledge problems of history, particularly to the analysis of the scientific achievements of scholars of the Institute of History of Ukraine on contemporary history of East-Central Europe.

Editorial board:

S.V. Vidnians'kyi, doctor historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

N.V. Kryvets', candidate historical sciences, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

M.M. Varvartsev, doctor historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.I. Vovkanych, doctor historical sciences, professor, Transcarpathian State University;

O.M. Gorenko, candidate historical sciences, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

O.B. Demin, doctor historical sciences, professor, I.I. Mechnikov Odessa National University;

L.O. Zashkil'nyak, doctor historical sciences, professor, Ivan Franko National University of Lviv;

O.E. Lysenko, doctor historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, doctor historical sciences, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

O.S. Rubliov, doctor historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

P.S. Sokhan', corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, doctor historical sciences, professor, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Reviewers: **V.M. Danylenko**, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, doctor of history, professor;

V.P. Troshyns'kyi, doctor of history, professor

Certificate about governmental registration of publishing means of mass information
Series "KV" № 6938 04.02.2003

The collected scientific articles are registered by the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine as professional scientific publication in «Historical Sciences». — (Decree of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine, April 14, 2010 as entry № 1-05/3 // Bulletin of Higher Attestation Commission of Ukraine. — 2010. — № 5).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

© Authors

Address of the editorial office: 4, M. Hrushevs'koho, office 500, Kyiv, Ukraine, 01001.
Tel. +380(44)279-87-04, fax +380(44)279-63-62, e-mail: vsesvit_vid@mail.ru

ЗМІСТ

ДО 65-ЛІТТЯ ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Степан Віднянський. Новітня історія країн Центрально-Східної Європи у наукових працях співробітників Інституту історії України НАН України..... 9

УКРАЇНА В СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Наталія Бацак. Іноземні негоціанти у розвитку комерційних зв'язків українських чорноморських портів (перша третина XIX ст.)..... 37

Наталія Кривець. Діяльність німецьких учених в Університеті св. Володимира у XIX ст. 53

Віра Білоус. Громадівець Олександр Стоянов і Грузія: подвижництво в царині народознавства, націєзбереження та економічного поступу (друга половина XIX ст.) 69

Микола Варварцев. Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX — початку XX ст. 89

Владислава Піскіжова. Роль родини Драгоманових-Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець XIX — перша половина XX ст.)..... 110

Оксана Іваненко. Міжнародні зв'язки Харківського університету на початку XX ст. 127

Тетяна Катаргіна. Проблеми збереження культурної спадщини національних меншин України (міжнародний аспект)..... 145

Сергій Кот. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.)..... 162

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Олександр Кравчук. Інкorporація німецькомовних земель «корони св. Вацлава» до складу ЧСР (1918–1920 рр.)..... 181

Олена Ващенко. Поправка «Джексона-Веніка» у контексті торговельно-економічних відносин США та України 198

Фаррух Зейнал оглу Агазаде. Україна в ОБСЄ: двадцять років участі у розв'язанні актуальних міжнародних проблем..... 213

Ганна Чубай-Федоренко. Проблеми транскордонного співробітництва України в умовах розширеного Європейського Союзу 228

Вікторія Вдовиченко. Взаємозв'язок атлантизму та європеїзму у зовнішній політиці Італії (1992–2001 рр.) 244

Інна Нечаюк. Сучасні критичні погляди на майбутнє європейської інтеграції 266

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

<i>Євген Бевзюк.</i> Мовне питання як модус чеського національного відродження (кінець XVIII — перша третина XIX ст.)	281
<i>Ірина Стрикун.</i> З історії перетворення Мінська на столицю Білорусі (1900–1920 рр.).....	295

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Андрій Мартинов.</i> Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості	314
<i>Олег Горенко.</i> Європейські ідеали і пострадянський ідеалізм як чинники української трансформації	332
<i>Євген Пугач.</i> Чеська й словацька історіографія про міфи з історії словацької нації	352
<i>Антоніна Наюк, Оксана Черевко.</i> Ірландська Республіка та Європейське Економічне Співтовариство: історіографія становлення взаємовідносин (кінець 1950-х — 1980-ті роки).....	370
<i>Валентина Годлевська.</i> Засоби масової інформації як джерело з вивчення процесу консолідації демократичного режиму в Іспанії (1982–1996 рр.).....	391
<i>Відомості про авторів</i>	406

CONTENTS

COMMEMORATING THE 65-ANNIVERSARY OF DEPARTMENT OF HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY OF UKRAINE OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Stepan Vidnians'kyi. The Contemporary History of East-Central Europe in Scientific Papers of the Members of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine..... 9

UKRAINE IN THE WORLD CULTURAL SPACE

Nataliya Batsak. Foreign Merchants in the development of commercial ties of Ukrainian Black Sea ports (the 1st Third of 19th Century)..... 37

Nataliya Kryvets'. The Activity of German Scientists at the University of St. Volodymyr in the 19th Century 53

Vira Bilous. The Member of Kyiv Hromada Oleksandr Stoyanov and Georgia: Selfless Devotion in the Ethnology Field, Preservation of the Nation and Economic Advancement (Second Half of the 19th Century)..... 69

Mykola Varvartsev. Spain and the Spaniards in Ukrainian Receptions of the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries..... 89

Vladyslava Piskizhova. The Role of Drahomanov and Shyshmanov Families in Ukrainian-Bulgarian Relations (Late 19th — Early 20th Centuries) 110

Oksana Ivanenko. Kharkiv University's International communications in the Early Twentieth Century 127

Tetiana Katarhina. The Preservation Problems of Cultural Heritage of National Minorities of Ukraine (International Dimension)..... 145

Serhiy Kot. Ukrainian-German Relations Regarding Retrieval and Restitution of Cultural Values (1991–2012's)..... 162

FROM HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Oleksandr Kravchuk. Incorporation of German-speaking lands of «The Crown of St. Václav» into Czechoslovakia (1918–1920's)..... 181

Olena Vashchenko. The «Jackson-Vanik» Amendment in the Context of Trade and Economic Relations Between the United States of America and Ukraine..... 198

Farrukh Zeynal oglu Agazade. Ukraine in the Organization for Security and Cooperation in Europe: Twenty Years of Participation in Solving of Current International Problems 213

Hanna Chubai-Fedorenko. The problems of cross-border cooperation of Ukraine under the conditions of enlarged European Union 228

Victoria Vdovychenko. The Dialectics of Atlanticism and Europeanism in the Foreign Policy of Italy (1992–2001's) 244

Inna Nechayuk. Modern Critical Views on the Future of European Integration / Diplomatic Academy of Ukraine Ministry on of Foreign Affairs of Ukraine 266

SLAVONIC STUDIES

<i>Eugene Bevziuk.</i> The Linguistic Issue as a Modus of Czech National Revival (the End of 18th — First Third of the 19th Century).....	281
<i>Iryna Strykun.</i> From the History of the Transformation of Minsk to the Capital of Belarus (1900–1920's).....	295

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

<i>Andriy Martynov.</i> Ukrainian Historical Identity in the All-European Context: Generalities and Features.....	314
<i>Oleg Gorenko.</i> European Ideals and Post-Soviet Idealism as the Transformation Causes of Ukraine.....	332
<i>Eugene Pugach.</i> Czech and Slovakian Historiography About Mythes from the History of the Slovak Nation.....	352
<i>Antonina Nayuk, Oksana Cherevko.</i> Republic of Ireland and the European Economic Community: Historiography of Relationship Formation (late 1950's–1980's).....	370
<i>Valentyna Hodlevs'ka.</i> Mass Media as the Study Source of the Consolidation Process of the Democratic Regime in Spain (1982–1996's).....	391
<i>Information about the authors</i>	406

ДО 65-ЛІТТЯ ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Степан Віднянський

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

У статті здійснено історіографічне висвітлення наукового доробку співробітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України з новітньої історії країн Центрально-Східної Європи протягом 65-річного періоду його існування. Показано еволюцію концептуальних та методологічних підходів, висвітлено вплив трансформаційних процесів на зміну стратегії історіописання.

Ключові слова: *Центрально-Східна Європа, історіографія, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.*

«Східна Європа» як нова геополітична реальність виникла за підсумками Другої світової війни. Упродовж понад сорока років територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як окремий світовий регіон, що засвідчує відповідна документація ООН. «Зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа». Термін «Центрально-Східна Європа» видався компромісним, був штучним інтелектуальним продуктом спочатку «холодної війни», потім — розширення Європейського Союзу на схід. У зв'язку з цим британський історик Тімоті Гартон Еш стверджував: «Скажи мені, якою є твоя Центрально-Східна Європа, і я скажу тобі, хто ти»¹.

Утім, знаходячись від найдавнішого часу на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, цей геополітичний та історико-культурний регіон європейського континенту, що сформувався в добу переселення народів у IV–VII ст. та під впливом Візантійської і Каролінгської (потім Германської та Російської) імперій, і за сучасною політичною мапою Європи включає такі країни, як Естонія, Латвія,

Литва, Білорусь, Україна, Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Албанія, Греція, а також певною мірою Туреччину, протягом всього історичного розвитку зберігав особливі риси суспільно-політичних, релігійно-етнічних, соціально-економічних та духовно-культурних відносин, котрі відбувалися на усіх проявах соціального життя і менталітеті його народів, вносячи водночас оригінальні елементи у європейську цивілізацію. Тобто історичний регіон «Центрально-Східна Європа» як наукова категорія і сьогодні зберігає свою пізнавальну цінність, і є усі підстави для його самостійного вивчення як особливого регіону формування єдиної європейської цивілізації і може, і навіть повинна, зокрема, «застосовуватися до нових інтерпретацій українського минулого»². Однак у радянській історичній традиції мова йшла спочатку про країни «народної демократії», потім про європейські соціалістичні країни або країни так званої «соціалістичної співдружності». Проте ці термінологічні дискусії не скасовували імперативного геополітичного факту, розтлумаченого видатним англійським геополітиком Хелфордом Джоном Маккіндером, який доводив: «Хто контролює Східну Європу, той керує Хартлендом (Євразією), а хто контролює Євразію, той керує... світом»³.

Зазначене твердження стало відправною точкою для конфронтаційного ідеологічного дискурсу науковців СРСР і Заходу у роки «холодної війни». В СРСР дослідження проблем країн, які після Другої світової війни потрапили до радянської сфери впливу у Центрально-Східній Європі, мало й прагматичний зміст вироблення практичних рекомендацій для втілення радянської політики. Хоча, звичайно, радянська історіографія новітньої історії країн Центрально-Східної Європи була ідеологічно гомогенною та мала єдиний концептуально-методологічний зміст.

З метою вивчення актуальних проблем історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, які були визволені Червоною армією від німецької окупації і розпочали за радянською «допомогою» й зразком «будівництво основ соціалізму», у Москві 1947 р. було створено Інститут слов'язнавства АН СРСР. З моменту свого заснування ця академічна установа спеціалізувалася переважно на комплексному вивченні історії, культури, літератури і мов зарубіжних слов'янських народів і з часом набула великого досвіду в цій галузі й стала провідною славістичною організацією СРСР, а згодом Росії. На той час невеликою була кількість університетських кафедр, які займалися проблемами всесвітньої історії. Окрім Москви та Ленінграда, вони існували у периферійних університетах у Казані, Пермі, Томську, Києві. Намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії наштовхувалися на небажання керівників АН

СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь. Республіканські історичні установи, як вважали у Москві, мали досліджувати історію відповідних республік, та й то переважно в контексті «боротьби за встановлення й зміцнення радянської влади». Це фактично прирікало історичні дослідження в союзних республіках, у тому числі в Україні, на провінціалізм. Однак практичні потреби вироблення радянської політики у Східній Європі вимагали адекватного наукового супроводу, зокрема з метою «глибокого вивчення закономірностей становлення і розвитку світової системи соціалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн та їх спільного досвіду в будівництві нового життя, формування й удосконалення нових, соціалістичних міжнародних відносин»⁴. Тому виникнення нових відповідних наукових структур за межами Москви та Ленінграда було, як тоді казали, вимогою часу. Тим паче нагальною ця потреба була для радянської України, яка безпосередньо межувала з країнами соціалістичного табору. До того ж, західноукраїнські землі в різні історичні часи разом з прикордонними центрально-східноєвропейськими територіями входили до складу одних і тих же державних утворень, тобто мали спільну історію.

Наукові дослідження проблем новітньої історії країн Центральної та Східної Європи були започатковані в Інституті історії Академії наук Української РСР наприкінці 1940-х років. Вже 1947 р. в структурі інституту працювали відділ загальної історії і історії слов'ян та відділ історії міжнародних відносин. 1949 р. перший було перейменовано на відділ історії країн народної демократії, 1963 він увійшов до складу відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн, 1965 р. — отримав назву відділу історії зарубіжних соціалістичних країн, 1985 р. — історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, 1988 р. — історії міжнародних зв'язків України, 1996 р. — всесвітньої історії і міжнародних відносин і, нарешті, 2012 р. — на 65-ому році свого існування, у зв'язку зі створенням Інституту всесвітньої історії НАН України, був перейменований у відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України⁵. Проте, незважаючи на багаторазові, подекуди формальні й кон'юнктурні зміни назви відділу, важливим напрямом науково-дослідницької діяльності його співробітників залишалися актуальні питання новітньої історії та міжнародних відносин країн Центрально-Східної Європи, які в контексті вітчизняної історії вивчаються й сьогодні, і тому важко погодитися з тезою про те, що «переважна більшість українських істориків стоїть осторонь дискусій про Центральну Європу»⁶.

Зрозуміло, що за ці 65 років, як і будь-яка наукова структура, співробітники відділу змінювали пріоритети своїх досліджень, але вони завжди носили міждисциплінарний характер (всесвітня історія, історія

України, міжнародні відносини) і відповідали суспільним потребам. Загалом ознайомлення з науковим доробком співробітників відділу дає підстави виділити декілька періодів у розвитку історіографії новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

Перший період від кінця 1940-х рр. до середини 1960-х рр. був пов'язаний насамперед із непростим перехідним періодом від сталінізму до «відлиги». Звичайно, й у ці часи історик був активним творцем наукової проблеми, яку він досліджував. Тому будь-яка історична концепція або теорія має релятивний характер. Утім, історик не може бути вільним від цінностей культури, політичної ситуації, в рамках яких він живе й працює. За радянських часів важко було звільнити дослідження історії від впливу домінуючих тоді суспільно-політичних цінностей та монополії офіційної ідеології. Для української академічної історіографії характерною в ті часи була «радянська за формою та національна за змістом» практика історіописання. Зокрема, в умовах ідеологічного протистояння доби «холодної війни» справжнім полем битви стала історія слов'янських народів, балканських країн, а також російська та радянська історія.

Аналіз становища у східноєвропейських сусідів УРСР був на той час особливо актуальним. Однак історія була у ті часи додатком до політичної пропаганди. Не випадково перші дослідження науковців відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР у співдружності з істориками вишів республіки були присвячені міжнародному значенню «Великої жовтневої соціалістичної революції», її впливу на розвиток революційного руху в зарубіжних країнах, виконанню «інтернаціональної місії» Червоної армії в роки Другої світової війни — звільненню народів Європи від фашизму, втіленню ідей «пролетарського інтернаціоналізму» в процесі народно-демократичних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи і утворення світової соціалістичної системи та іншим подібним пріоритетним темам марксистської історіографії. Утім з часом їхня увага зосередилася на більш конкретних проблемах внутрішньої історії держав цього європейського регіону, а також на розвитку історичних зв'язків і співробітництва з ними України.

1949–1960 рр. відділ історії країн народної демократії очолював тоді ще кандидат історичних наук Федір Павлович Шевченко (1914–1995) — згодом доктор історичних наук (1963), професор (1968), член-кореспондент АН УРСР (1969), один із провідних українських вчених-істориків, який «працював у надзвичайно широкому хронологічному і тематичному діапазоні історичної проблематики... (в цілому з-під пера історика вийшло друком майже 700 публікацій)»⁷. Під його керівництвом у відділі були започатковані науково-дослідницькі теми з історії Польщі, Чехосло-

ваччини, Болгарії, Румунії, Югославії та інших країн Центрально-Східної Європи, була налагоджена міжнародна наукова співпраця. Відділ тісно співпрацював з Інститутом слов'янознавства АН СРСР, спільно з яким, наприклад, 26 травня 1952 року відбулося розширене засідання, присвячене обговоренню рукописів нарисів «История Польши» та «История Болгарии». Із розвитком досліджень із всесвітньої історії в Україні 1954 р. Вченої раді Інституту історії було надано право приймати до розгляду кандидатські дисертації й присуджувати на основі захисту науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «Всесвітня історія». У тому ж році молодший науковий співробітник відділу історії країн народної демократії І.А. Петерс першим захистив кандидатську дисертацію з цієї спеціальності⁸.

Ф.П. Шевченко неодноразово наголошував на тому, що Інститут історії має перетворитися на потужний науково-дослідницький і координаційний центр широкого профілю, де б розроблялися проблеми теорії і всесвітньої історії. Особливого значення керівник відділу надавав розвитку міжнародних наукових зв'язків українських істориків, зокрема координації роботи з ученими країн народної демократії: «Вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо, і так само ряд проблем, які стосуються України, повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі, — стверджував він, наприклад, на засіданні Вченої ради інституту 24 лютого 1958 р. — Ми... навіть не використовуємо того досвіду, який зараз в Польській республіці є. Ми не можемо вивчати далі історію України без історії Молдавії, Чехословаччини, Угорщини. Треба добиватись нам випуску одного збірника українсько-угорського, українсько-польського тощо та притягнути до цієї справи істориків наших та інших»⁹. І вже 1964 р. побачив світ збірник статей «Українсько-угорські історичні зв'язки» за редакцією Ф.П. Шевченка.

З іменем Ф.П. Шевченка пов'язані витoki традицій славістичних студій відділу, передусім досліджень місця й ролі України в історії міжслов'янських зв'язків. У своїй статті «О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами» (1959) учений наголошував: «Общность происхождения, языковое родство, никогда не прекращавшиеся политические, экономические и культурные связи между славянскими народами способствовали тому, что в их среде никогда не угасали идеи единения и дружбы. Изучение истории любого славянского народа без его взаимосвязей и взаимовлияния с другими славянскими народами невозможно и ненаучно, это касается и истории украинского народа, [которая] тесно переплетается с историей русского, белорусского, польского, чешского и всех других славянских народов»¹⁰.

Славістичні студії традиційно посідали вагоме місце у творчому доробку самого Ф.П. Шевченка. Результатом багатолітніх досліджень ученого з історії українсько-російських взаємин стала публікація 1959 року монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», на базі якої він 1963 р. захистив докторську дисертацію. Багато уваги вчений приділяв проблемам історичних зв'язків українців із зарубіжними слов'янами, про що свідчать його публікації: «Серби і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст.» // «Питання історії та культури слов'ян». — К., 1963; «Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» // «Історичні зв'язки слов'янських народів». — К., 1963; «Сторінки українсько-чорногорських зв'язків у XVIII ст.» // «Тези доповідей VI української славістичної конференції». — Чернівці, 1964 та ін. У вересні 1963 року на V Міжнародному з'їзді славістів у Софії Ф.П. Шевченко виступив з доповіддю «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVI–XVIII ст.», що була опублікована окремою брошурою у видавництві АН УРСР.

Ф.П. Шевченко здійснював потужну науково-редакційну роботу в галузі історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Зокрема, він був членом редколегії збірника документів «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах». — М., 1953; збірника статей до V Міжнародного конгресу славістів «Історичні зв'язки слов'янських народів». — К., 1963; «Славістичного збірника». — К., 1963 тощо. Вчений завжди тримав руку на пульсі подій, що відбувалися в науковому житті зарубіжних слов'янських країн. Так, 1963 року в третьому випуску збірника «Міжслов'янські літературні взаємини» він опублікував рецензію на книгу М. Неврли «Т.Н. Ševčenko, revolučný básnik Ukrajiny» (Батислава, 1960), в якій проілюстровано широку популярність творчості Кобзаря у Чехії та Словаччині. На сторінках «Українського історичного журналу», першим головним редактором якого став Ф.П. Шевченко (1957–1972), публікувалися його рецензії на дослідження польських колег: Владислава А. Серчика «Koliszczyzna». — Kraków, 1968 (УІЖ, 1968, № 12); Єжі Льовеля «Polska, jakiej nie znamy. Zbiór reportaży o mniejszościach narodowych». — Kraków, 1970 (УІЖ, 1971, № 2); Лешека Подгородецького «Zarys dziejów Ukrainy». — Warszawa, 1976, t. I-II (УІЖ, 1978, № 5); а також рецензія на видання Ягеллонського університету — збірник праць за редакцією Мечислава Карася і Антонія Подрази «Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość». — Kraków, 1970 (УІЖ, 1971, № 11). До речі, саме з ініціативи головного редактора вже з перших номерів «Українського історичного журналу» в ньому було відкрито дві спеціальні рубрики із всесвітньої історії — «Українці за кордоном» та «Історія зарубіжних країн», в яких друкувалися статті як співробітників

відділу історії країн народної демократії, так і вчених з інших наукових установ і навчальних закладів України та зарубіжних країн. Загалом за перші десять років існування «Українського історичного журналу» на його сторінках було опубліковано близько 100 наукових статей із все-світньої історії, переважна більшість з яких стосувалася історії країн Центрально-Східної Європи¹¹.

Наукові дослідження Ф.П. Шевченка виходили друком у Польщі, Румунії, Угорщині, Німеччині, Чехословаччині, Болгарії. На думку О. Апанович, саме через визнання вченого у світовому науковому співтоваристві його не наважилися звільнити з Інституту історії АН УРСР у часи ганебних переслідувань української інтелігенції, що розпочалися 1972 року¹².

У відділі історії країн народної демократії наприкінці 1940-х — на початку 1960-х років починали свою наукову діяльність такі згодом відомі фахівці з новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, як Іван Федорович Євсєєв (1912–1973), Всеволод Іванович Клоков (1917–2004), Ірина Миколаївна Мельникова (1918–2010), Ігор Андріанович Петерс (1923–1990), Павло Михайлович Калениченко (1923–1983), Станіслав Максимович Пархомчук (1925–1975), Іван Маркович Кулинич (1924–2002), Павло Степанович Сохань (1926 р.н.), Іван Тимофійович Лісевич (1928–2003) та ін.

Зокрема, у Польщі й Чехословаччині широку відомість здобули наукові праці І.Ф. Євсєєва — з 1954 р. наукового співробітника, а 1960–1963 рр. завідувача відділу історії країн народної демократії. 1951 року вчений захистив кандидатську дисертацію: «Народні комітети Закарпатської України (1944–1945)», а 1966 року — докторську дисертацію «Співробітництво Української ССР і Польської Народної Республіки (1944–1960 рр.)», які вийшли друком окремими монографіями. 1956 року також в Празі була опублікована монографія І.Ф. Євсєєва «З історії Закарпатської України». Активну участь учений брав у підготовці ряду колективних монографій, зокрема «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны» (К., 1965) та ін.

З 1955 р. у відділі історії країн народної демократії працював, а у 1963–1965 рр. очолював відділ нової і новітньої історії зарубіжних країн Герой Радянського Союзу В.І. Клоков — дослідник історії Другої світової війни, європейського руху Опору (в тому числі чехо-словацького), згодом автор понад 400 праць, член-кореспондент АН УРСР (1978 р.). Працюючи у відділі, він у 1962 р. захистив докторську дисертацію «Боротьба народів слов'янських країн проти німецько-фашистських загарбників», яка була першою узагальнюючою працею в історіографії того часу з цієї проблематики.

Розвитку славістичних досліджень в Україні, зміцненню міжслов'янської наукової співпраці сприяла невтомна науково-організаційна діяльність І.М. Мельникової. Після захисту у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка кандидатської дисертації на тему «Політика російського уряду по відношенню до України в 1725–1740 рр.» (1946) вона впродовж 1947–1957 років працювала в Інституті слов'янознавства АН СРСР, де власне і відбулося її професійне становлення як ученого-славіста. І.М. Мельникова стала першим ученим секретарем інституту й входила до складу редколегії «Учёных записок Института славяноведения». Саме в цей час вона захопилася дослідженням історії Закарпаття в контексті розвитку Угорської та Чехословацької держав. Від 1957 року і до останніх днів життя творчий шлях Ірини Миколаївни був пов'язаний з Інститутом історії АН УРСР (з 1990 р. — Інститутом історії України НАН України). 1961 року І.М. Мельникова захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму в 1924–1929 рр.», джерельну базу якої склали вперше введені до наукового обігу документи з архівів Києва, Москви, Ужгорода, Братислави, Праги. Матеріали дисертації лягли в основу індивідуальної монографії вченої «Классовая борьба в Чехословакии в 1924–1929 гг.» (М., 1962), що справила значний вплив на подальший розвиток вітчизняної історіографії, оскільки за її прикладом почали з'являтися аналогічні дослідження з новітньої історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Загалом член-кореспондент АН УРСР (1973 р.) І.М. Мельникова опублікувала понад 200 наукових праць, брала активну участь у виконанні колективних досліджень, була співавтором, головним редактором і членом редколегій таких фундаментальних студій, як «История Чехословакии». — М., 1960; «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны». — К., 1965 та ін.¹³

Вагомий внесок у розвиток славістичних студій, досліджень історії міжнародних відносин зробив аспірант (1949–1952 рр.), згодом науковий співробітник відділу І.А. Петерс. До сфери наукових інтересів ученого належали проблеми новітньої історії країн Східної Європи, передусім Чехословаччини, й історії радянсько-чехословацьких відносин, що стали предметом його кандидатської дисертації «Исторична роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників» (1954) та докторської дисертації «Чехословацько-радянські відносини (1918–1938 рр.)» (1968), а також монографій: «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої світової війни». — К., 1959; «Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму». — К., 1965 (у співавт.); «Чехословацько-советские отношения (1918–1934)». — К., 1965 та ін.

До плеяди творців традицій славістичних досліджень Інституту історії належить П.М. Калениченко — випускник аспірантури 1954 р., науковий співробітник відділу історії країн народної демократії. Найяскравішою гранню його дослідницької діяльності стала полоністика й історія українсько-польських відносин, з актуальних питань яких він опублікував близько 250 наукових праць, серед яких виділяється його книга «1000-ліття Польської держави» (К., 1966). 1956 р. під науковим керівництвом Ф.П. Шевченка він захистив кандидатську дисертацію на тему «Прогресивна польська еміграція в СРСР в роки Другої світової війни», а 1970 р. — докторську дисертацію на тему «Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917-1920 рр.)».

Плідною була діяльність П.М. Калениченка на редакційно-видавничій ниві. Упродовж 1957–1971 років він був заступником головного редактора, а у 1972–1979 роках — головним редактором «Українського історичного журналу». «Не легко, ой як не легко, було Павлові Михайловичу обіймати посаду головного редактора «Українського історичного журналу», — згадував академік НАН України П.Т. Тронько. — Приниження, що пережив член-кореспондент АН УРСР Федір Шевченко, позбавлення умов для нормальної роботи Олени Апанович, Олени Компан, Михайла Брайчевського, Ярослава Дзири, працівників ряду інших академічних установ — усе це змусило П.М. Калениченка маневрувати між вимогами вищого політичного керівництва республіки, що поставило видання журналу під свій особистий контроль, і необхідністю публікації матеріалів, роками зібраних і узагальнених українськими істориками»¹⁴. Серед цих матеріалів особливою підтримкою головного редактора користувалися статті з всесвітньої історії, зокрема новітньої історії країн Центрально-Східної Європи. Не випадково саме в 1970-ті роки журналом було надруковано найбільше матеріалів з історії зарубіжних країн і міжнародних зв'язків (близько 500), що пояснюється також тією обставиною, що це були роки активної реалізації нового зовнішньополітичного курсу СРСР на основі «принципу пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму», тобто сприяння на міжнародній арені «прогресивним силам» та «розрядці міжнародної напруги»¹⁵.

З 1957 по 1970 рр. у відділі історії країн народної демократії працював С.М. Пархомчук, який 1956 р. захистив кандидатську дисертацію «Роль Радянського Союзу у боротьбі румунського народу за звільнення від фашистського ярма і встановлення народно-демократичного ладу у Румунії (1941–1945 рр.)», а у 1965 р. — докторську дисертацію «Революційна боротьба румунських трудящих за розвиток країни по демократичному шляху, за мир і дружні відносини з СРСР». Своїми науковими працями, зокрема монографічними дослідженнями «Румунський народ у боротьбі

за соціалізм» (1959), «Народження нової Румунії. Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941–1945 рр.)» (1961), «Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917–1921)» (1967). С.М. Пархомчук сприяв становленню румунології в Інституті історії АН УРСР. 1970 р. він очолив новостворений відділ історії країн зарубіжного Сходу, публікації якого поклали початок відродженню й розвитку орієнталістики в Україні.

Аспірантуру Інституту історії АН УРСР 1957 р. закінчив І.М. Кулинич, який з того часу до останніх днів свого життя працював у відділі, опублікувавши понад 350 праць з історії міжнародних відносин, країн Центрально-Східної Європи та Німеччини. 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст. (1907–1912 рр.)». 1959 р. вийшла друком перша монографія вченого «Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918–1919 рр.), яка 1961 р. була перевидана німецькою мовою в НДР, а 1963 р. І.М. Кулинич опублікував монографію «Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914)», яка склала основу його докторської дисертації. 1966 р. надрукована інша книга вченого — «Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою», а 1969 р. ще одна оригінальна праця, яка отримала високу оцінку спеціалістів — «Українсько-німецькі історичні зв'язки». Як підкреслив у передмові до неї віце-президент АН УРСР академік І.К. Білодід, «немає сумніву, що книга І.М. Кулинича буде схвально зустрінута, як у нас на Батьківщині, так і за її межами. Вона сприятиме дальшому зміцненню дружби між українським та німецьким народами»¹⁶. Своїми ґрунтовними дослідженнями І.М. Кулинич у 1960-ті роки заклав підвалини вітчизняної історичної германістики.

1961 р. до аспірантри відділу історії країн народної демократії вступив П.С. Сохань, а вже наступного року в академічному видавництві «Наукова думка» вийшла з друку його перша монографія «Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова». Дана робота отримала багато схвальних рецензій, що друкувалися на сторінках радянських, болгарських і навіть югославських наукових видань. 1963 р. на цю тему П.С. Сохань захистив кандидатську дисертацію (науковий керівник — к.і.н. Ф.П. Шевченко) і далі продовжував плідно розробляти актуальні питання новітньої історії Болгарії та українсько-болгарських відносин, створивши власну наукову школу істориків-болгаристів. Характерною рисою наукових пошуків П.С. Соханя, як і більшості співробітників відділу, було використання великої кількості оригінальних джерел, насамперед зарубіжних. Аналізуючи його праці, віце-

президент Болгарської академії наук академік Н. Тодоров писав: «У кожній своїй роботі професор Сохань вводить у науковий обіг ряд щойно відкритих документів болгарських і радянських архівів. Як важливе джерело він уміло використовує безліч матеріалів болгарської і радянської преси, критично і плідно залучає радянську, болгарську й іноземну літературу... Його висновки, оцінки й узагальнення багато документовані, науково витримані і переконливі»¹⁷.

У 1963 р. вступив до аспірантури відділу І.Т. Лісевич, який наступного року під науковим керівництвом І.М. Мельникової захистив кандидатську дисертацію на тему «Співробітництво Радянської України і Румунії в галузі науки і культури (1945–1964 рр.)». Згодом І.Т. Лісевич став автором численних наукових праць, присвячених історії Польщі й польсько-українських взаємин. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у відділі історії країн народної демократії також починали свій шлях у науку майбутні фахівці з історії зарубіжних соціалістичних країн В.У. Павелко, М.В. Знаменська, В.В. Павленко та деякі інші історики.

Повоєнне десятиліття було позначене великою кількістю проведених наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад, у тому числі й міжнародних, активну участь в яких брали співробітники відділу історії країн народної демократії. Примітним явищем стали візити в Інститут історії АН УРСР закордонних істориків, передусім з «країн народної демократії» — Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Зокрема, у 1961 р. гостями Інституту були декан філософсько-історичного факультету Софійського університету проф. Дмитро Ангелов, директор Чехословацько-Радянського інституту (м. Братислава) Йозеф Грозієнчик, завідувач відділу загальної історії Інституту історії Чехословацької Академії наук Іржі Кржижек¹⁸. Натомість і провідні співробітники Інституту (Ф.П. Шевченко, І.Ф. Євсєєв, П.М. Калениченко, В.І. Клоков, С.М. Пархомчук, І.А. Петерс, І.М. Мельникова, П.С. Сохань та ін.) дістали можливість брати участь у закордонних міжнародних конференціях та виїжджати в зарубіжні країни соціалізму для роботи в архівах і бібліотеках. Наприклад, у 1957 р. в Чехословаччині протягом місяця перебував к.і.н., Герой Радянського Союзу В.І. Клоков, який ознайомлювався з архівними матеріалами про збройну боротьбу чехів і словаків проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни, а к.і.н. П.М. Калениченко і к.ю.н. І.Ф. Євсєєв перебували в науковому відрядженні в ПНР, де упродовж місяця працювали в польських архівах над матеріалами для своїх планових тем і докторських дисертацій¹⁹. У 1958 р. в Бухаресті проходила спільна наукова сесія румунських і радянських істориків, у роботі якої взяв участь к.і.н. Ф.П. Шевченко, який виступив з доповіддю «Участь румунів у партизанському русі на Україні в роки Великої

Вітчизняної війни Радянського Союзу»²⁰. У 1959 р. для участі в міжнародних конференціях та наукових з'їздах і роботи в зарубіжних архівах до Братислави, Праги і Бухареста виїжджали наукові співробітники відділу історії країн народної демократії В.І. Клоков, І.А. Петерс, І.М. Мельникова та С.М. Пархомчук²¹. Це сприяло налагодженню міжнародних зв'язків Інституту історії АН УРСР та більш широкому введенню українськими істориками у науковий обіг здобутків зарубіжної історіографії та оригінальних архівних джерел і нових документальних зарубіжних матеріалів.

Отже, у період діяльності відділу історії країн народної демократії (з 1963 р. — відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн) в Інституті історії АН УРСР були започатковані й закладені досить міцні підвалини історичних досліджень зі всесвітньої історії, зокрема з полоністики, богемистики, германістики, болгаристики та румунології, а також з історії міжнародних відносин та історичних зв'язків і співробітництва України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Комплексному дослідженню останньої проблеми, наприклад, поклало початок видання 1965 р. узагальнюючої, присвяченої всебічним зв'язкам УРСР із зарубіжними країнами соціалізму у два перші повоєнні десятиріччя (1945–1965) колективної монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», оригінальність якої полягала насамперед у тому, що на прикладі України було вперше у радянській історіографії широко, із залученням нових документальних зарубіжних матеріалів показано участь союзних республік у співробітництві Радянського Союзу з країнами соціалізму. І хоча науковий доробок співробітників відділу, згідно з їхньою тематикою, містив досить високий відсоток заідеологізованості, він у своїй більшості й нині становить безперечний інтерес й історіографічну цінність, насамперед завдяки оригінальній джерельній базі виконаних досліджень.

Другий період від середини 1960-х до кінця 1980-х рр. в історії відділу був епохою Ірини Миколаївни Мельникової — доктора історичних наук (1961), професора (1967), члена-кореспондента АН УРСР (1973), яка з 1965 р. очолювала відділ історії зарубіжних соціалістичних країн, а з 1985 по 1988 роки — відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн. 1968 р. за ініціативою І.М. Мельникової було утворено Ужгородський та Чернівецький відділи Інституту історії АН УРСР, які були зорієнтовані на вивчення новітньої історії сусідніх країн — відповідно Чехословаччини та Угорщини і Румунії.

Тоді, в часи так званого «радянського застою», ще домінувало оптимістичне бачення комуністичного майбутнього. Перебіг історії «передбачався» на основі марксистсько-ленінського методологічного арсеналу,

який К. Поппер розкритикував у праці «Злиденність історизму» (1957), що зі зрозумілих причин тоді була недоступна гуманітаріям СРСР. Адже фактично причини історичних подій виводилися з їх наслідків²². Об'єктом дослідження були переважно колективістські форми суспільного устрою, суттю яких є віра в можливість перетворень суспільства на засадах тотальної політичної практики. Марксистська традиція породила різні моделі народної, соціалістичної демократії. Термін «демократія» при цьому означає соціальну рівність, досягнуту за рахунок націоналізації власності. Суспільства в регіоні вирізнялися централізованою політичною системою, плановою економікою на основі обмеження приватної власності, домінуванням офіційної партійно-державної ідеології. Інтегрований Радою Економічної Взаємодопомоги та Організацією Варшавського договору регіон Східної Європи Європейська економічна комісія ООН, наприклад, здійснюючи систематичне збирання статистичної інформації про цей регіон, розглядала як відособлену статистичну одиницю. В радянській історіографії у висвітленні розвитку країн регіону в повоєнний період переважало позитивістське описання фактів. Висувалися гіпотези, ставилися та розв'язувалися наукові проблеми. Як і у випадку формування радянської зони впливу у Східній Європі, так і на етапі його занепаду та руйнації, кожне суспільство в регіоні здійснювало свої специфічні зміни економічних, політичних і культурних структур. Однак, порівняльний аналіз цих змін завжди приводив дослідників до висновку, що вони все одно мають чимало спільних характеристик у початкових умовах реформ, у їхньому перебігу та закономірних результатах.

Марксистсько-ленінська теорія в цей час розглядала суспільства східноєвропейських країн винятково з класових позицій, трактуючи аналогічним чином і демократію як політичний устрій, який захищає інтереси домінуючого класу. Особливістю «соціалістичної демократії» в країнах Східної Європи стало її поєднання з «історичною місією» робітничого класу як найбільш прогресивної та організованої сили суспільства. Тому, принаймні в теорії, на першому етапі побудови «соціалістичної демократії» передбачена диктатура пролетаріату, яка має відживати по мірі наростання соціальної однорідності суспільства та «природного» злиття інтересів різних класів і соціальних груп у єдину волю народу. Основною особливістю «соціалістичної демократії» стало заперечення приватної власності та автономії особистості. Політична система, навіть у випадках формального збереження багатопартійної системи, виключала існування позасистемної опозиції. Реальна влада зрештою була зосереджена в руках правлячої комуністичної еліти, позбавленої суспільного контролю. Утім, такі ідеологічні рефлексії тоді були не на часі для академічних радянських істориків, які жили й працювали у свій час, тож не могли уникнути тодішньої духовної ситуації.

Головним напрямом досліджень у відділі стало вивчення ролі та місця Української РСР у системі співпраці СРСР із країнами соціалістичної співдружності, започатковане 1965 р. публікацією вже згадуваної колективної монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны». 1974 р. вийшла в світ ще одна колективна монографія «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами», яка довела досліджуваний хронологічний період до 1970 року. Авторів цієї праці — І.М. Мельникову, І.М. Кулинича, П.С. Соханя було удостоєно премії Академії наук УРСР ім. Д.З. Мануїльського.

Кінець 1960-х — 1970-ті рр. визначався процесом поступового підвищення наукової кваліфікації провідних співробітників відділу. У буреломному для європейської історії 1968 р. І.А. Петерс захистив докторську дисертацію «Чехословацько-радянські відносини 1918–1938 рр.». Того ж року В.У. Павелко захистила кандидатську дисертацію «Співробітництво Радянської України і Чехословацької Соціалістичної Республіки в галузі культури (1945–1965 рр.)» (науковий керівник — І.М. Мельникова). 1970 р. І.М. Кулинич захистив докторську дисертацію «Загартницька політика німецького імперіалізму щодо України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.». Хунгарістика була представлена у дисертаційній праці Б.І. Лукача «Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в процесі будівництва соціалізму в Угорщині (1957–1965)», захищеної 1971 р. під науковим керівництвом І.М. Мельникової. 1973 р. П.С. Сохань захистив докторську дисертацію «Економічне, науково-технічне та культурне співробітництво СРСР і НРБ та участь в ньому Української РСР (1944–1970 рр.)». 1975 р. під його науковим керівництвом кандидатську дисертацію «Солидарність трудящих Радянської України з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії, 1923–1934 рр.» захистила В.В. Павленко. Також увага приділялася питанням розвитку так званої народної дипломатії, що було віддзеркалено у дисертаційних працях М.В. Знаменської — «Діяльність громадських організацій Української РСР по зміцненню дружби і співробітництва з європейськими соціалістичними країнами» (1971 р., науковий керівник — І.М. Мельникова) та Є.Є. Роя — «Діяльність трудящих України по встановленню інтернаціональних зв'язків із громадськістю зарубіжних споріднених міст (друга половина 50-х — перша половина 70-х рр.)» (1978 р., науковий керівник — П.С. Сохань). З історії повоєнного розвитку зарубіжних соціалістичних країн захистили кандидатські дисертації С.В. Віднянський — «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині та підвищення його ролі в суспільно-політичному житті країни (1969–1975 рр.)» (1977 р., науковий керівник — І.М. Мельникова), О.В. Петров — «Політичне, економічне і

науково-технічне співробітництво Народної Республіки Болгарії і Польської Народної Республіки у 1966–1975 рр.» (1980 р., науковий керівник — П.С.Сохань), Е.М. Кучменко — «Будівництво соціалізму у болгарському селі і роль в ньому радянсько-болгарського співробітництва (кінець 50-х — перша половина 70-х років» (1980 р., науковий керівник — П.С. Сохань) та ін.

Проблематика захищених у цей період дисертаційних досліджень наукових співробітників відділу історії зарубіжних соціалістичних країн і опублікованих ними індивідуальних та колективних монографій свідчить про розширення хронологічних, країнознавчих і тематичних рамок науково-дослідницької роботи відділу. 1977 р., наприклад, була надрукована велика колективна праця співробітників відділу «За дружбу з країною Великого Жовтня», предметом дослідження в якій вперше в радянській історіографії стала діяльність масових громадських організацій — спілок і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, їх соціальні функції, основні напрями й форми діяльності та місце в суспільно-політичному житті європейських соціалістичних країн. А вивченню й узагальненню майже двадцятип'ятирічного досвіду розвитку руху споріднених міст і областей соціалістичних країн і участі в ньому громадськості України була присвячена інша колективна монографія — «Породненные социалистическим интернационализмом», що побачила світ у 1980 р. і була першим в СРСР комплексним дослідженням з цієї тематики.

Наукова розробка актуальних у той період проблем історії і міжнародних відносин соціалістичних країн здійснювалась відділом у співробітництві з ученими інших установ України, істориками Москви, Мінська, Вільнюса, Кишинєва, а також зарубіжних соціалістичних країн. 1967 року на базі відділу було створено Наукову координаційну раду АН УРСР із питань історії європейських соціалістичних країн (голова — І.М. Мельникова), яка до кінця 1980-х років тісно співпрацювала з понад 150 істориками академічних наукових установ та вишів України — фахівцями в галузі історії зарубіжних країн соціалізму і розвитку світової системи соціалізму. Окрім того, у відділі проходили наукове стажування чимало істориків із різних регіонів України, що сприяло підготовці та успішному захисту ними кандидатських і докторських дисертацій із всесвітньої історії. Серед них, наприклад, успішно захистили докторські дисертації І.М. Гранчак, В.І. Худанич та Г.І. Шманько з Ужгорода, В.П. Чугайов, М.Н. Швагуляк та Л.О. Зашкільняк зі Львова, А.С. Зав'ялов з Дніпропетровська, М.Д. Дихан з Одеси, М.М. Алексієвець з Тернопілля, П.П. Брицький з Чернівців, В.П. Колесник із Луцька та деякі інші науковці. Своєю чергою, співробітники відділу стажувалися або виїзджали

на консультації в академічні установи історичного профілю до Москви, здійснювали наукові відрядження до зарубіжних країн соціалізму.

Координації зусиль науковців у дослідженні актуальних проблем новітньої історії країн Центрально-Східної Європи сприяв міжвідомчий науковий збірник «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» (відповідальний редактор — чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникова), який видавався відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР у 1975–1989 рр. (вийшло 15 випусків) і був на той час чи не єдиним в Україні періодичним науковим виданням з всесвітньої історії, добре відомим і за кордоном.

У 1980-ті рр. домінуючою стала тенденція до самовизначення національно-регіональних історіографічних шкіл у країнах Східної Європи. Історики УРСР були залучені до міжкультурних контактів у академічній спільноті. За пропозицією І.М. Мельникової до Плану багатостороннього співробітництва Академії наук УРСР і академій наук східноєвропейських держав на 1981–1985 рр. було включено тему «Історичні зв'язки України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи», у виконанні якої разом з українськими брали участь болгарські, угорські, німецькі, польські та чехословацькі вчені.

1983 р. у Києві відбувся IX Міжнародний з'їзд славістів, проведення якого співпало із загостренням ідеологічного протистояння у світі. Правда, й за цих умов співробітники відділу, які взяли активну участь у підготовці й проведенні з'їзду, дотримувалися класичного підходу до дослідження доступних архівних джерел, про що свідчать представлені ними теми доповідей: «Национальное и интернациональное в социалистических культурах славянских народов» (І.М. Мельникова і І.М. Кулинич), «Научно-техническая интеллигенция славянских стран: пути формирования, источники пополнения, место в современной структуре социалистического общества» (І.А. Петерс), а також підготовлений співробітниками відділу до IX Міжнародного з'їзду славістів збірник наукових статей «Украина во взаимосвязях славянских народов».

Помітними у цьому контексті стали також колективна монографія «Сотрудничество общественных организаций стран социализма» (К., 1983) та кандидатські дисертації В.М. Даниленка «Економічне й науково-технічне співробітництво СФРЮ з СРСР та іншими країнами-членами РЕВ (1964–1980 рр.)» і О.В. Шевченко «Радянсько-болгарське співробітництво в галузі підготовки кадрів спеціалістів (70-ті рр.)», захищені 1983 р. під науковим керівництвом П.С. Соханя.

Наступного 1984 р. чеський дисидент Мілан Кундера написав есе «Трагедія Центральної Європи» (Польщі, Угорщини й Чехословаччини), які є частиною «Західної Європи», тимчасово поневоленої СРСР. Такі

протилежні концептуальні оцінки новітнього історичного досвіду розвитку країн центральноєвропейського регіону стимулювали новий виток ідеологічної конфронтації.

Постала проблема доведення самостійності країн радянської сфери впливу, в тому числі й у міжнародних відносинах. Ця тенденція віддзеркалилася навіть у перейменуванні 1985 р. відділу історії зарубіжних соціалістичних країн на відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, а при ньому було створено сектор історії міжнародних зв'язків України на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР П.С. Соханем. Насамперед було посилено країнознавчий напрям досліджень відділу, що відобразилося на тематиці захищених його співробітниками дисертаційних праць. Зокрема, 1984 р. кандидатську дисертацію «Вдосконалення способу життя сільського населення Угорщини в період будівництва розвинутого соціалізму» під науковим керівництвом чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникової захистила Т.В. Клиненко. 1985 р. під її ж науковим керівництвом захистили кандидатські дисертації М.В. Грищенко — «Республіка Куба в ООН: позиція у вирішенні найважливіших міжнародних проблем (60-ті роки)» і Є.В. Клоков — «Країни соціалістичної співдружності в боротьбі за мир і безпеку народів (1970–1975 рр.)», а також В.Ф. Репринцев — «Співробітництво СРСР і ПНР в галузі художньої культури (друга половина 50-х — 60-і роки)» (науковий керівник — чл.-кор. АН УРСР П.С. Сохань). 1988 р. кандидатські дисертації захистили: М.С. Тараненко — «Діяльність Румунії в ООН з політичних питань, 1955–1965 рр.» (науковий керівник — чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникова), Н.В. Кривець — «Внесок молоді у поглиблення економічного та науково-технічного співробітництва СРСР і НДР в умовах соціалістичної економічної інтеграції (1971–1985 рр.)» (науковий керівник — д.і.н. І.М. Кулинич), Т.І. Єременко — «Діяльність товариства польсько-радянської дружби та його зв'язки з громадськістю СРСР у 1970–1980-х рр.» (науковий керівник — чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникова), Н.О. Терентьева — «Економічне, науково-технічне та культурне співробітництво СРСР та Греції (70-і — середина 80-х рр.)» (науковий керівник — чл.-кор. АН УРСР П.С. Сохань). 1989 р. під науковим керівництвом д.і.н. І.М. Кулинича захистили кандидатські дисертації С.К. Асатуров — «Німецька Демократична Республіка в політичному, економічному і науково-технічному співробітництві країн соціалістичного співтовариства (1971–1985)» і О.М. Горенко — «Досвід реалізації соціально-політичної стратегії НДР (1970–1985 рр.)».

Поряд із країнознавчими дослідженнями у відділі продовжили традицію вивчення історії зв'язків та співробітництва України з країнами Східної Європи та Балкан. Відомими за межами України були тоді

монографічні дослідження П.С. Соханя, присвячені історії українсько-болгарських зв'язків та ролі Болгарії в співдружності країн соціалізму, книги І.М. Кулинича, який зосередився на дослідженні історії та зовнішньої політики НДР, узагальнюючі праці за науковою редакцією І.М. Мельникової, серед яких на особливу увагу заслуговують колективні монографії «Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества» (К., 1987) і «Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества» (К., 1987), підготовлений спільно з чеськими та словацькими істориками збірник наукових праць «Украинско-чехословацкие интернациональные связи» (К., 1989) та спільний українсько-болгарський проект «Дорогами дружбы: дослідження і спогади» (К., 1989), монографії М.С. Держалюка «Венгерские интернационалисты в Великой Отечественной войне» (К., 1985), В.В. Павленко «Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві» (К., 1985), М.М. Варварцева «Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (1-я половина XIX в.)» (К., 1986), О.В. Павлюченка «Россия и Сербия 1988–1903 гг. (дипломатические отношения, общественные связи)» (К., 1987), В.М. Даниленка і П.С. Соханя «Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970» (К., 1988) і С.В. Віднянського «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества» (К., 1989), в якій автор намагався відійти від застарілих стереотипів і спрощень у висвітленні складних процесів кризового розвитку країн соціалізму, і яку рецензенти оцінили як «вклад у вивчення важливої теоретичної й практичної проблеми — інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя в сучасних умовах» і «своєрідну спробу в переломний період розвитку країн-членів РЕВ розкрити роль і місце робітничого класу цих країн у той час, коли нагромаджувалися складні сучасні проблеми, які почали розв'язуватися в процесі значних змін у державах Східної Європи»²³.

Значний фактичний матеріал з історії відносин країн Центрально-Східної Європи у післявоєнний період містять також підготовлені у 1980-ті роки співробітниками відділу історичні хроніки найважливіших подій розвитку дружби й співробітництва СРСР і ряду країн соціалізму, зокрема літописи радянсько-болгарських, радянсько-польських, радянсько-угорських і радянсько-чехословцьких відносин.

У цілому, опубліковані у другій половині 1960-х — 1980-ті рр. співробітниками відділу праці, незважаючи на їх надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, притаманну в ті часи усій радянській історіографії, стали основою певних наукових концепцій, серйозних узагальнень щодо ролі історичних традицій у відносинах між народами Центрально-Східної Європи для сучасності та особливостей участі

окремих республік СРСР, зокрема України, у міжнародних відносинах, а головне — підготували ґрунт для подальшого поглибленого вивчення питань всесвітньої історії та міжнародних відносин в Україні. Зокрема, науковий заділ цього періоду і професійний кадровий потенціал відділу свідчив про формування у ньому потужного країнознавчого напрямку досліджень, який був реалізований уже в незалежній Українській державі.

Із проголошенням незалежності України і реформуванням суспільно-політичних відносин у молодій державі перед українськими істориками постало складне завдання визначення перспективної проблематики і оновлення методологічної складової історичних досліджень, зокрема в галузі вітчизняної історії, у тому числі історії міжнародних зв'язків України й українського народу, їх місця та ролі в європейській історії і у всесвітньо-історичному процесі в цілому. Мова йшла не лише про «нове бачення» історії України, але й про інтеграцію історії України у всесвітню історію і розвиток досліджень власне із всесвітньої історії, зокрема з історії зарубіжних країн, до складу яких входили українські землі, а також участі України в міжнародних відносинах, історії та ролі національних меншин України і української діаспори в міжнародних зв'язках України тощо. Особлива роль у виконанні цих нових завдань в Інституті історії України НАН України відводилась відділу історії міжнародних зв'язків України, який 1991 р. очолив С.В. Віднянський, учень члена-кореспондента АН УРСР І.М. Мельникової, доктор історичних наук (1997), професор (1999).

Здобуття незалежності України започаткувало **новий, сучасний етап** у розвитку Інституту історії України НАН України в цілому та відділу історії міжнародних зв'язків України зокрема. Розпочалася велика й складна робота із вдосконалення і перебудови методологічних засад науково-дослідницької діяльності, зміни наукових пріоритетів, пошуку нових актуальних і малорозроблених у вітчизняній історіографії напрямів і тем, підготовки молодих наукових кадрів для роботи у відділі, відновлення його науково-координуючої ролі з проблем всесвітньої історії в Україні та міжнародних наукових зв'язків, зокрема з академічними установами й вченими країн Центрально-Східної Європи.

Загалом останнє десятиліття ХХ ст. стало часом переосмислення історичного досвіду розвитку країн центрально-східноєвропейського регіону в новітній час. Кожне східноєвропейське суспільство просувалося своєю специфічною траєкторією державотворення і фундаментальних економічних, політичних і культурних змін у динамічному й суперечливому ХХ столітті. Особливої наукової актуальності набули дослідження історичного досвіду і уроків ХХ століття в європейській історії взагалі та рушійних сил, перебігу і наслідків постсоціалістичних транс-

формацій у країнах Центрально-Східної Європи його останнього десятиліття, визначення їх історичного типу зокрема. Відмінності у цих трансформаціях стимулювалися неоднаковими параметрами успадкованих від попередніх історичних періодів технологічних, економічних, політичних і культурних інститутів. Звичайно, важливим джерелом цих відмінностей у постсоціалістичних трансформаціях був і характер рішень, що їх ухвалювали і реалізовували в процесі трансформації нові владні еліти. Особливості окремих трансформацій національних східноєвропейських держав обумовлювалися також впливом таких важливих зовнішніх чинників, як європейська інтеграція та глобалізація.

Незалежна Україна бачить себе регіональним лідером Центрально-Східної Європи. Це актуалізує дослідження співробітників відділу, які займаються висвітленням історичного досвіду розвитку громадянського суспільства і постсоціалістичної трансформації у країнах цього регіону та їхнього досить швидкого «повернення до Європи». До того ж, після 1991 р. українська історіографія проблем новітньої історії країн Центрально-Східної Європи вже стає неоднорідною. Поступово відходить «традиціоналістський» радянський підхід до наукового аналізу. Домінуючим стає «ревізіонізм», спрямований, зокрема, на розвіювання історичних міфів²⁴.

З початку 1990-х років, наприклад, у рамках комплексної теми «Україна і Європа: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі» відділ продовжував дослідження актуальних проблем з історії міжнародних зв'язків України, а також розпочав вивчення питань становлення зовнішньої політики незалежної Української держави і формування її пріоритетів на міжнародній арені тощо. Показником нової і різнопланової проблематики відділу стали підготовка й видання оригінальних наукових збірників «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» (К., 1990) і «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998) та збірки документів і матеріалів «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.)» (К., 1999), а також понад 10 монографічних досліджень М.М. Варварцева, С.В. Віднянського, М.С. Держалюка, Т.І. Єременко, І.Т. Лісевича, А.Ю. Мартинова, В.В. Павленко, О.В. Павлюченка, І.М. Кулинича і Н.В. Кривець, присвячених маловивченим питанням з історії італійської, польської, німецької національних меншин в Україні, міжвоєнної української еміграції в Болгарії, Польщі й Чехословаччині та українському питанню в країнах Центрально-Східної Європи, історії і сучасному стану міжнародних зв'язків України, її участі в європейському історичному процесі. Зокрема, співробітники відділу започаткували в Україні дослідження з таких важливих проблем, як роль

українських земель та українців у торговельно-економічних, громадсько-політичних і культурно-духовних відносинах із зарубіжними країнами в часи так званого бездержавного періоду історії України наприкінці XVIII–XIX ст., становище та розвиток українських земель у складі Польщі, Чехословаччини і Румунії в міжвоєнні роки, розкривши особливості політики цих держав щодо українського питання та її наслідки для українського народу, зовнішньополітичну й дипломатичну діяльність урядів різних державних утворень на території України доби національно-визвольних змагань українського народу у 1917–1921 рр., довівши міжнародну суб'єктність України в цей переломний період її історії.

1991 року було засновано новий міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», який з часом перетворився на авторитетний науковий щорічник з історії міжнародних відносин та всесвітньої історії в незалежній Україні, добре відомий і за її межами, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи, завдяки своїм ґрунтовним і різноплановим публікаціям. Про їх тематичну спрямованість свідчать, зокрема, різноманітні рубрики, що оновлюються з кожним новим випуском збірника (на сьогодні вийшло 20 його випусків): «Україна в міжнародних відносинах», «Україна і зарубіжний світ», «Дипломатична історія», «Європейський Союз і Україна», «Українці в світі», «Проблеми всесвітньої історії», «Європейські дослідження», «Новітня історія країн Європи», «Країни Центрально-Східної Європи в XX столітті», «Славістичні студії», «Студії з германістики», «Студії з елліністики», «З історії країн Азії, Африки та Америки», «З історії національних меншин та діаспори», «Питання методології та джерелознавства», «Історіографічні огляди» та ін. Крім наукових співробітників відділу, авторами статей збірника виступають історики-всесвітники інших наукових установ та вишів України, а також зарубіжні вчені.

У результаті розширення тематики й удосконалення концептуальних засад науково-дослідницької роботи, активізації науково-координаційної діяльності й міжнародної співпраці відділу 1996 року його було перейменовано на відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, що, безумовно, викликало певне корегування науково-дослідницьких планів, зокрема посилення уваги співробітників відділу до новітньої європейської історії.

З 2000 р., наприклад, у відділі розпочалася науково-дослідницька робота над новою комплексною темою «Європа і Україна: загальне і особливе в культурно-цивілізаційному розвитку та міжнародних взаєминах у XX столітті», що передбачала на нових методологічних засадах і основі досягнутого рівня історичної інформації наукове вивчення й узагальнення основних подій і явищ європейської історії XX ст., зокрема

новітньої історії Центрально-Східної Європи, тобто регіону, в якому відбувався історичний розвиток України, та який здійснював безпосередній і опосередкований вплив на долю та суспільну свідомість українців, а також проблем становлення постбіполярної системи міжнародних відносин і участі України в міжнародному житті.

Серед вагомих результатів виконання цієї теми стали участь співробітників відділу (С. В. Віднянського та А. Ю. Мартинова) у підготовці узагальнюючих наукових видань — «Все про Україну» (У 2-х тт. — К., 1998), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001) і «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (К., 2007), а також ювілейні видання до 10-ї річниці незалежності України — тематичний випуск наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (Вип. 10. — К., 2001), присвячений складному процесу формування основних принципів і визначення пріоритетних напрямів зовнішньої політики України й розгляду основних проблем і досягнень її молодшої дипломатії на міжнародній арені, а також анотована історична хроніка у двох частинах «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» (2001), яка на широкій джерельній базі розкриває процес становлення й розвитку міжнародних відносин України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи (Част. 1) і західноєвропейськими державами — членами Європейського Союзу (Част. 2) за десять років її незалежності. З цієї ж проблематики співробітниками відділу була підготовлена ще одна колективна праця «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003)» (К., 2004), яка рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

У наступні роки відділ продовжував наукову розробку комплексної проблеми «Україна у всесвітньо-історичному процесі», в рамках якої у 2003–2005 рр. виконувалася тема «Процеси модернізації, соціальні, національні і демократичні рухи в Європі та Україна: політичні й духовно-культурні рецепції та взаємини (XIX–XX ст.)», у 2006–2008 рр. — «Україна в європейському просторі у XIX — на початку XXI століть: історичні зв'язки, проблеми та перспективи інтеграції», у 2009–2011 рр. — «Європейський історичний процес і рецепції України у XIX — на початку XXI століть: джерела, напрями та суспільно-політичні впливи», а з 2012 року розпочалася робота над новою темою «Україна в європейському культурно-цивілізаційному просторі: особистість, суспільство, національна державність (XIX — початок XXI ст.)». За результатами досліджень підготовлені й опубліковані численні наукові праці, у тому числі колективні та індивідуальні монографії, які становлять суттєвий внесок у вітчизняну історіографію всесвітньої історії.

Основні проблеми, які досліджувалися у наукових публікаціях співробітників відділу, стосувалися розвитку інтеграційних процесів в Європі, розширення Європейського Союзу на Схід і пошуку у зв'язку з цим оптимальної парадигми зовнішньої політики України, еволюції української європейської ідентичності, усвідомлення та імплементації у вітчизняне соціально-історичне буття європейських цінностей. Цим концептуально важливим проблемам, зокрема, присвячені монографії О.М. Горенка «Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна» (К., 2002), «Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика» (К., 2007) і «Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання» (К., 2011), в яких основну увагу приділено висвітленню методології історичного дослідження соціальної політики Європейського Союзу у контексті ефективного використання відповідного європейського досвіду в Україні. А в монографії А.Ю. Мартинова «Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. ХХ ст. — 10-ті рр. ХХІ ст.). Погляд з України» (К., 2009) досліджено вплив розширення Європейського Союзу на еволюцію зовнішньополітичної діяльності ЄС, зокрема щодо Росії та України у контексті європейської політики «спеціального сусідства».

Осмисленню європейських цінностей з точки зору їхнього універсалізму, який є важливою складовою миротворчої діяльності ООН, присвячена монографія «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006), яка написана С.В. Віднянським та А.Ю. Мартиновим. Цими ж авторами підготовлена оригінальна праця про основні передумови, етапи, характер, проблеми та перспективи європейського інтеграційного процесу «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (К., 2009, 2011). Її оригінальність і наукова новизна полягає насамперед у тому, що авторами на загальному тлі історичного й геополітичного розвитку Європи подана ґрунтовна оцінка внеску окремих історичних особистостей у складний процес кристалізації європейської ідеї про єдність та її реального втілення. Мабуть не випадково книга витримала два видання і готується її третє, доповнене й перероблене видання.

До новітніх публікацій, які відображають напрацювання співробітників з проблематики відділу, належать також колективна праця за редакцією М.М. Варварцева «Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник». Вип. 1 (К., 2009), 2 (К., 2010), 3 (К., 2012), монографії А.Ю. Мартинова з новітньої історії Німеччини — «Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини ХХ століття» (К.,

2003) і «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.)» (К., 2006), оригінальні праці М.М. Варварцева з питань впливу Італії на Україну та її модерну європейську ідентичність — «Італійці в культурному просторі України (кінець XVII — 20-ті рр. XX ст.)» (К., 2000), «Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.). Документи, епістолярій, матеріали» (К., 2000) і «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» (К., 2005), монографічні дослідження Н.В. Кривець «Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка (1918–1923 рр.)» (К., 2008) і «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали (у співавт. з В.М. Даниленком)» (К., 2012) й О.А. Іваненко «Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.)» (К., 2009) та ін. Монографія І.Т. Лісевича «У відблиску польських багнетів: життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920)» (К., 2002), наприклад, стала яскравим прикладом новаторського підходу до досліджень повсякденної історії.

Загалом праці співробітників відділу переконливо доводять важливість чіткого усвідомлення європейського історичного надбання у процесі державотворення в Україні. Зокрема, на багатому й конкретному історичному матеріалі в них показано, що впродовж XIX–XX ст. на засадах цінностей свободи, соціальної безпеки, гуманістичної культури толерантності та плюралізму, шляхом проб та помилок формувалася європейська демократична система, яка передусім послідовно захищає права людини, одночасно враховуючи інтереси громадянського суспільства. І Україна не може залишитися поза цим європейським процесом, тим більше, що українська присутність в європейській історії простежувалась протягом багатьох століть. Разом з тим, європейська ідентичність України вибудовується й через інтеграцію її історії до історії Європи. Потрібно укорінити Україну в минулому й сьогоденні Європи, що є ключовим завданням в подальшій діяльності відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України і чому, наприклад, буде присвячена узагальнююча колективна монографія «Україна в контексті європейської історії XIX — початку XXI ст.», над якою працюють його співробітники сьогодні.

Відділ бере також активну участь у роботі Інституту історії України НАН України над багатотомною «Енциклопедією історії України», до якої його співробітниками готуються гасла з історичного розвитку та сучасного становища зарубіжних країн і міжнародних зв'язків України, у підготовці інших академічних наукових видань, а також навчальних посібників і науково-популярних праць із всесвітньої історії і міжнародних відносин. Зокрема, співробітники відділу С.В. Віднянський та

А.Ю. Мартинов взяли участь у написанні першого українського посібника для вузів з історії Центрально-Східної Європи (Львів, 2001), С.В. Віднянський є автором нового покоління навчальних посібників для шкіл України з всесвітньої історії («Всесвітня історія. Новітня історія: Навч. посіб. для 11 класу». — К., 2000, 2001, 2003, 2004), а також співавтором шеститомного академічного видання «Політична історія України. XX століття» (К., 2002–2003), двотомної «Української дипломатичної енциклопедії» (К., 2004), п'ятитомної «Історії державної служби в Україні» (К., 2009), двотомної «Економічної історії України» (К., 2011), монографії «Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси» (К., 2012) та ін. колективних праць.

Велике значення відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України надає відновленню й розвитку міжнародної наукової співпраці, участі в роботі й проведенню міжнародних наукових конференцій. Зокрема, спільно з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук проведено українсько-словацький науково-практичний семінар із питань становища й розвитку національних меншин в Україні і Словаччині (Ужгород, 1996), з Музеєм історії м. Сату-Маре (Румунія) та Ужгородським національним університетом — міжнародна наукова конференція «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність» (Сату-Маре, 1998), з Інститутом Т.Г. Масарика Академії наук Чеської Республіки — Перша українсько-чеська науково-теоретична конференція «Масариківські читання» (Київ, 1998), з Інститутом історії Угорської Академії Наук — міжнародна наукова конференція «Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення» (Київ, 2005), матеріали якої видані окремим збірником двома мовами (українською та угорською) тощо. Відділ виступив ініціатором створення двосторонніх комісій істориків України і зарубіжних країн. Наприклад, завідувач відділу С.В. Віднянський є головою української частини Комісії істориків України і Угорщини, заступником голови української частини Комісії істориків України і Словаччини, членом української частини Комісії істориків України і Болгарії, а також членом Українського комітету славістів і Національного комітету з вивчення країн Південно-Східної Європи.

Значну увагу відділ приділяє координації науково-дослідницької роботи в Україні та підготовці наукових кадрів із всесвітньої історії, підвищенню наукової кваліфікації своїх співробітників. Про ефективність цієї праці свідчить зокрема той факт, що за останні 20 років у відділі було підготовлено й успішно захищено понад 40 дисертацій з всесвітньої історії та міжнародних відносин, у тому числі 10 докторських та близько 30 кандидатських. Причому, майже половина з цих дисертаційних праць була захищена науковими співробітниками відділу. Їх тематика свідчить

про сучасні наукові пріоритети відділу щодо вивчення питань всесвітньої історії та міжнародних відносин. Зокрема, темами докторських дисертацій О.В. Павлюченка, М.С. Держалюка, В.В. Павленко, С.В. Віднянського, А.Ю. Мартинова відповідно були: «Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.)» (1993), «Угорська політична еміграція в Європі у міжвоєнний період» (1995), «Українсько-болгарські взаємини. 1917–1939 рр.» (1996), «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині» (1997), «Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 роки)» (2008). А темами кандидатських дисертацій І.В. Євсєєнко, А.Ю. Мартинова, А.В. Шиловой, К.Ю. Бацака, О.А. Іваненко, В.В. Піскіжової, Є.А. Перепелиці, І.С. Стрикун відповідно були: «Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період» (1996), «Українсько-німецькі зв'язки у контексті європейської інтеграції (90-ті роки XX століття)» (1997), «Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки XX ст.)» (1998), «Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII — перша третина XIX ст.)» (1999), «Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття» (2004), «Національно-культурне життя етнічних греків в Україні (1991–2005 рр.)» (2006), «Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991–2006 рр.)» (2007), «Становлення білоруської державності (1917–1921 рр.)» (2010). Отже, в добу української незалежності у відділі продовжилися закладені в попередні періоди традиції досліджень з германістики, болгаристики, балканістики, богемістики та словакістики, полоністики, хунгарології та історії міжнародних зв'язків України і її участі в сучасних міжнародних відносинах.

Про науковий авторитет відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України свідчить і перебування в ньому на науковому стажуванні молодих науковців і вчених з багатьох вишів Києва, Ужгорода, Тернополя, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Черкас, Луцька, Рівного та інших міст України. Окрім того, згідно з рішенням ВАК України, відділ був затверджений провідною установою для захистів кандидатських і докторських дисертацій із всесвітньої історії: за останні 20 років, наприклад, відділ виступав провідною установою, чи його наукові співробітники — офіційними опонентами, при захистах понад 150 кандидатських і докторських дисертацій.

Загалом, незважаючи на існуючі проблеми, зокрема кадрові та організаційні, вчені відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України підійшли до

65-літнього ювілею рідного відділу сповнені нових наукових планів та перспективних задумів і з бажанням своєю наполегливою повсякденною працею сприяти розвиткові української історичної науки і розбудові незалежної України, щоби вона якнайшвидше зайняла гідне місце у європейському та світовому співтоваристві.

---

¹ *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К., 2009. — С. 11.

² Див.: *Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів.* — Львів, 2001; *Схід/Захід: Іст.-культ. зб.* — Вип. 13–14: Спец. вид.: *Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи.* — Харків, 2009. — С. 9.

³ *Западные геополитические концепции. Антология.* — М., 1993. — С. 421.

⁴ *Віднянський С.В.* Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні // *Український історичний журнал.* — 2010. — № 5. — С. 169.

⁵ *Віднянський С.В.* Відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин // *Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006.* — К., 2006. — С. 138–145.

⁶ *Портнов А.* Вказ. праця. — С. 19.

⁷ *Смолій В.А.* Федір Павлович Шевченко // *Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006.* — С. 468–469.

⁸ *Юркова О.В., Азарх І.С.* Спеціалізована вчена рада // *Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006.* — С. 244–245.

⁹ «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 1. Джерела. — К., 2004. — С. 514–515.

¹⁰ Там само. — С. 519–520.

¹¹ *Віднянський С.В.* Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // *Український історичний журнал.* — 2007. — № 6. — С. 168.

¹² *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. — К., 2000. — С. 135.

¹³ *Віднянський С., Знаменська М.* Вчений, інтелігент, вчитель: нотатки до славного ювілею члена-кореспондента НАН України І.М. Мельникової // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* — Вип. 17. — К., 2008. — С. 6–22.

¹⁴ *Тронько П.* Я пам'ятаю..., друже мій // *Історіографічні дослідження в Україні.* — К., 2003. — Вип. 13: *Україна–Польща: історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П.М. Калениченка (1923–1983).* — С. 114–115.

¹⁵ Див.: *Український історичний журнал.* — 2007. — № 6. — С. 170.

¹⁶ *Кулинич І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969. — С. 7.

¹⁷ *Даниленко В.* Павло Степанович Сохань: учений і вчитель // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* — Вип. 15. — К., 2006. — С. 15–16.

¹⁸ Кравченко Г.П. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960–1961 рр.) // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 153–154.

¹⁹ П.М. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р. // Український історичний журнал. — 1958. — № 2. — С. 152.

²⁰ Кравченко Г.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1958 р. // Український історичний журнал. — 1959. — № 1. — С. 159–160.

²¹ Кравченко Г.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1959 р. // Український історичний журнал. — 1960. — № 3. — С. 167.

²² Поппер К. Нищета историцизма. — М., 1995. — С. 16.

²³ Див.: Український історичний журнал. — 1990. — № 4. — С. 149–152.

²⁴ Яжборовская И. «Восточная» или «новая» Европа? // Свободная мысль. — 2009. — № 8. — С. 14.

В статье осуществлено историографическое освещение результатов научной деятельности сотрудников отдела истории международных отношений и внешней политики Украины Института истории Украины НАН Украины по вопросам новейшей истории стран Центрально-Восточной Европы на протяжении 65-летнего периода его существования. Показано эволюцию концептуальных и методологических подходов, освещено влияние трансформационных процессов на изменение стратегии исторических исследований.

Ключевые слова: *Центрально-Восточная Европа, историография, отдел истории международных отношений и внешней политики Украины Института истории Украины НАН Украины.*

The article presents historiographical coverage of scholarly works of members of the Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine on recent history of East-Central Europe during the 65-year period of its existence. The evolution of conceptual and methodological approaches is displayed, the impact of transformation processes on change of historical writing strategy is considered.

Key words: *East-Central Europe, historiography, the Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine.*

УКРАЇНА В СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Наталія Бацак

ІНОЗЕМНІ НЕГОЦІАНТИ У РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКИХ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПОРТІВ (перша третина XIX ст.)

Головними джерелами дослідження стали щорічні статистичні збір-ки та випуски газетної періодики Півдня Російської імперії, що від-бивають динаміку зовнішньої торгівлі і судноплавства іноземного купецтва та містять дані про розміри їхніх річних обороток, назви місць торгівлі, номенклатуру товарів, ціни й обсяги торгівлі ними, а також інформацію про кількість і державну приналежність кораблів та імена їхніх капітанів і судновласників.

Ключові слова: *зовнішня торгівля, чорноморські порти, хліботор-говельні фірми, іноземне купецтво.*

Вичерпно розкрити й оцінити багатогранну роль іноземного купецтва у долі Південної України, формуванні неповторних рис її соціального та економічного розвитку є одним зі складних завдань, що вирішуються сучасними вітчизняними і закордонними істориками. Різні проблеми, пов'язані з діяльністю іноземних негоціантів у соціальному та культурному просторі України XVII–XIX ст., зокрема питання ролі вихідців із Середземномор'я у процесі включення цих гаваней до мережі міжнародної торгівлі зерном, досить активно підіймалися в ряді праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Низка розвідок кінця XIX — початку XX ст. висвітлювали історію розвитку портових міст України, розглядаючи у руслі реконструкції умов та чинників формування муніципального життя основні моменти участі іноземного за походженням населення у створенні органів самоврядування¹.

Радянська історіографія тривалий час дотримувала концепції, що ігнорувала вагомий внесок крупного іноземного підприємництва у процес створення та розвитку економічної та соціокультурної інфраструктури південноукраїнського регіону впродовж XIX — початку XX ст. При чому значення їхньої професійної та суспільної діяльності зводилося до

цілковито меркантильних занять, спрямованих виключно на отримання особистого зиску². Втім з кінця 50-х років минулого століття дослідники переосмислили багато аспектів історії іноземної колонізації Південної України. Так, новий погляд на цю проблематику був запропонований у роботі О. Дружиніної, яка, спираючись на вже відомі дані та нові залучені відомості архівної статистики, доводить, що саме професійна спеціалізація вихідців з Середземномор'я була причиною їхньої концентрації у чорноморських портових містах³. Різноманітні питання економічної діяльності іноземного купецтва в Україні знайшли відбиток у монографіях, присвячених економічним відносинам Російської імперії з європейськими державами, зовнішній торгівлі чорноморських та азовських портів⁴. Низка важливих публікацій українських дослідників також розкриває роль середземноморського купецтва в історії економічного розвитку Російської імперії⁵. Цікаві та важливі факти, що стосуються даної проблематики, викладені у публікаціях закордонних істориків-славистів: у роботах П. Герліге, В. Кардасіса та ін. знайшли відбиток історія розвитку Одеси та інших чорноморських портів, підприємницька діяльність іноземного купецтва на теренах Північного Причорномор'я тощо⁶. Ця розвідка є спробою з'ясувати специфіку розкриття підприємницьких можливостей різних груп іноземного купецтва в умовах вільної конкуренції, що характеризували розвиток міжнародної торгівлі через порти Північного Причорномор'я упродовж перших десятиліть.

Радикальні зміни політичних, економічних та демографічних умов, що сталися на південноукраїнських землях, прилеглих до Чорного та Азовського морів, були викликані значними історичними подіями межі XVIII — XIX ст. Одним з наслідків цього було перетворення Північного Причорномор'я на своєрідний полюс, де зійшлися вектори руху численних переселенців як з внутрішніх губерній імперії, так і з-за кордону. Новостворені, а почасти відроджені міста, поселення, колоністські округи стали місцем зустрічі строкатого люду з різним культурним і соціальним досвідом, відмінними традиціями і конфесійною приналежністю, професійними навичками і способами соціалізації. Активно розбудовувані російською владою портові міста Херсон, Очаків, Миколаїв, Одеса, Феодосія, Керч перетворилися на осередки розвитку міжнародної морської торгівлі.

Оскільки на той момент місцеве купецтво регіону за браком достатніх капіталів та відповідного досвіду, а також за відсутністю флоту не мало можливостей встановити безпосередні широкі комерційні зв'язки, необхідні для ведення зовнішньої торгівлі, то ця галузь, як і пов'язане з нею комерційне мореплавство, зосередилися переважно в руках неогоціантів іноземного походження. Купці-іноземці — як російські піддані, так і ті,

що зберігали громадянство своєї батьківщини, — мали в розпорядженні потрібні у міжнародній комерції капітали та фінансово-економічні зв'язки. Виключно великою у зовнішній торгівлі Північного Причорномор'я, зокрема Півдня України, була роль насамперед підприємців, що походили з анатолійського, балканського та апеннінського Середземномор'я — греків, італійців та південних слов'ян. Розкидані по стратегічно важливих для успіху торговельної справи портах на узбережжі та островах, їхні комерційні підприємства підтримували тісні зв'язки один з одним. Вже з кінця XVIII, і особливо з 20-х років XIX ст., спостерігається активізація агентів великих італійських та грецьких торгових домів у Керчі, Феодосії, Одесі, Бердянську, Таганрозі, Маріуполі та деяких інших портах Півдня.

Щодо деяких перших грецьких підприємців, які оселяються в регіоні протягом 1792–1795 рр., існують фрагментарні відомості про їхні походження та капітали, залучені до торгівлі. Це були переважно вихідці з о-вів Архіпелагу, а також з Анатолії, та Венеціанської Республіки⁷. Купецькі підприємства греків у перші роки своєї діяльності через обмеженість фінансових і соціальних можливостей були змушені вдовольнятися продаванням невеликих об'єктів, здебільше у роздрібній торгівлі, — вином, сушеними і свіжими фруктами та бакалією. Однак уже в цей час з'являються перші спроби зернових операцій (Петро Калоєракі, Хаджи Анастасій).

Приблизно тоді ж південноукраїнські порти починають вабити й італійських неогоціантів: першими в архівних документах згадуються неаполітанський консул Гаєтано Гульєльмуччі, що за деякими даними почав займатися зерновою торгівлею з 1802 р.⁸, граф Моченіго та італійські купці-«іноземні гості»: неаполітанець П'єтро Сканціо, Яків Тасара, Ніколо Трано, Юзеп Трано⁹, Россіні, Лано¹⁰.

Однак по-справжньому помітним явищем у соціальному і економічному житті Причорномор'я діяльність іноземних неогоціантів стала після 1814 р. і була пов'язана, з одного боку, з характерними кроками урядової політики щодо регіону, а з іншого — з динамікою освоєння зовнішньоекономічних ринків¹¹.

Серед низки важливих політичних рішень, прийнятих російським урядом щодо регіону наприкінці XVIII — у перші десятиліття XIX ст., особливо велике значення для встановлення і розширення міжнародних соціальних і комерційних зв'язків Північного Причорномор'я мали ті закони і постанови, що ґрунтувалися на ідеях фрітрейдерства. До таких можна віднести важливий закон про зменшення на 25% мита на товари експорту-імпорту винятково лише у чорноморських та азовських портах, відновлений у травні 1803 р., також указ 1804 р. про окремі умови

здійснення транзитної торгівлі через Одесу і врешті група урядових законів, пов'язаних із запровадженням в окремих містах регіону зон вільної торгівлі — порто-франко.

З усіх проектів запровадження порто-франко в Криму лише три були втілені у царських указах (1775, 1786 і 1798 рр.)¹², утім, повноцінно не реалізованих практикою.¹³ Щодо Одеси російський уряд спромігся здійснити кілька важливих кроків, які позитивно позначилися на розширенні торговельних зв'язків з європейськими країнами. За царським маніфестом 1817 р.¹⁴ гавань міста на 30 років була перетворена на порто-франко. У подальшому були царський указ 1828 р. про звільнення комерційного морського транспорту місткістю менше 10 ластів у чорноморських та азовських портах від сплати муніципального збору, а також закон, яким заохочувалося будівництво кораблів на території Російської імперії на замовлення іноземців¹⁵. Так питання забезпечення вільного торгового мореплавства імперії на Чорному та Азовському морях з виходом у Середземномор'я набувало пріоритетного значення у політиці держави. Від його розв'язання залежали найважливіші потреби регіону, розвиток його соціокультурної та господарської структур¹⁶.

Серед тих підприємців, що спромоглися гідно скористатися з нагоди вільних можливостей, численнішою і активнішою була група вихідців з середземноморського світу, з узбережних та острівних гаваней, у тому числі тих, що мали традиції порто-франко. Перші дані про діяльність крупних італійських комерційних контор стосуються 1813 р. Тоді на зовнішньому ринку Північного Причорномор'я таких з'явилося лише дві — П'єтро Лоде та Джованні Пеццера в Одесі. Причому зі співвідношення обсягів їхнього привозу та відвозу свідчить, що головною метою оборудок у той час був саме імпорт, а не експорт. Так, наприклад, фірма Лоде мала у привозі товарів на суму 11 972 руб., а у відвозі за кордон — на 240 615 руб.

У 1815 р. до італійських компаній додалися нові: такі як Гаделло і Трано в Одесі, Лагоріо в Євпаторії. Три роки по тому у регіоні зареєстровані вже дев'ятнадцять італійських фірм. Переважно вони розгортають діяльність в Одесі, й одиниці — по інших портах (у Феодосії — Аморетті, у Миколаєві — Галаті, в Маріуполі — Де-Россі та Чуллі). З'явившись на зовнішньому ринку Північного Причорномор'я у найсприятливіший момент, підприємства італійських купецьких родів Гатторно, Кортацці, Трано та ін. ще досить тривалий період зберігали позиції серед найбагатших і найвпливовіших компаній у регіоні.

У числі найстабільніших фірм була торговельна контора Гатторно. Майже у всі роки розглядуваного періоду її оборудки сягали, а іноді перевищували 500 тис. руб. Найбільш ефективні результати її діяльності,

зафіксовані офіційною статистикою, припадають на 1835 р., коли капітал фірми досяг 673 354 руб.²¹ Тим не менше, невдовзі підприємство залишає російський ринок.

Також успішно розвивалася на ринку Причорномор'я діяльність компанії Кортаці. Джеймс Кортаці привіз до Одеси і вклав у торговельні обладнання і нерухомість значний капітал: у перший же рік появи на ринку обіг компанії перевищував 2 млн. руб. Фірма успішно розвивалася до 1839 р., коли перевищивши позначку 4,5 млн. руб., раптово припинила комерційну діяльність на російському зовнішньому ринку.

У цей час нові пріоритети економічного розвитку Криму уряд пов'язував з розбудовою Керчі, що призвело до занепаду феодосійської торгівлі та банкрутства деяких хліботоргових фірм. У такій ситуації змогли вижити лише деякі феодосійські торгові компанії, головним чином ті, що мали широку мережу зв'язків, представництва в інших портових містах Північного Причорномор'я. До таких належала хліботорговельна контора Антоніо Аморетті. З 1815 р. з її складів відвантажували зерно на судна, що прямували з-за кордону, окрім Феодосії, до Таганрога та Маріуполя¹⁷. Крім експорту зерна, компанія Аморетті займалася його переробкою¹⁸.

Із керченського порту за кордон вивозили рибу, сіль та зерно, яке доставлялося в місцевий порт із сусідніх губерній. Відкриття 1821 р. порту для іноземних кораблів, запровадження в ньому ряду служб (митниці, карантину), а також комерційного суду сприяло концентрації в місті іноземних негоціантів¹⁹.

У 1826–1829 рр. у чорноморських і азовських портах зонішньоторговельними операціями займаються 11 італійських компаній, серед них такі великі фірми, як А. ді Ф. Гатторно, Дж. Кортаці, Б. Понціо, Дж. Порро, П. Сарторіо, І. Тработті та ін. Б. Понціо торгує спочатку в Одесі і Херсоні, інколи — у Маріуполі, але основним місцем залишається Одеса. З офіційної статистики очевидно, що компанія проводила досить об'ємні торговельні операції. Розпочавши зовнішньоторговельну діяльність у регіоні з капіталу 5100 руб., вона поступово збільшила обігові капітали до понад 1 млн. руб. Скоротивши торгівлю у період російсько-турецької війни (1828–29 рр.) до 200 тис., знову швидко відновила свій потенціал, досягши 1832 р. понад 3 млн. руб. Після нового спаду 1834–35 рр. і скорочення обладнання до 839 355 руб. компанії вдалося добитися зростання обігових капіталів до рівня 1,8 млн. руб. упродовж 1837 р.²⁰

Фірми Джаккомо Порро і «Тработті і Ко» також відносилися до найпотужніших іноземних компаній у регіоні. Упродовж розглядуваного періоду вони переважно стабільно (хіба що за винятком 1828 р.) здійснювали свої обладнання на зовнішньому російському ринку на сотні тисяч (у роки неврожаїв пшениці) і мільйони рублів. Тработті розпочинав в

Одесі з трохи більше ста тисяч рублів. Однак за кілька років торгівля фірми «Тработті і Ко» стрімко розвинулася, і на початок 30-х років XIX ст. її обсяги перевищили один мільйон²¹.

Інша досить впливова група іноземного купецтва у портових містах Північного Причорномор'я сформувалася упродовж 20-х рр. XIX ст. зі слов'ян-вихідців з колишніх іллірійських провінцій, насамперед з Рагузи (Дубровнік). У XVIII ст. вони утворили потужну діаспору в Трієсті, яка практично монополізувала сфери торгівлі, фінансово-страхової діяльності та мореплавства у головному портовому місті імперії Габсбургів. На початку XVIII ст. з чотирнадцяти компаній, що існували на території Трієста, вісім контролювали іллірійці. Тимчасовий занепад слов'янська община пережила упродовж третьої французької окупації (1809–1813 рр.), коли більшість торговців залишили місто, щоб повернутися на батьківщину або шукати удачі в інших місцях. З поверненням міста під владу Австрії (1814 р.) розпочалося серйозне піднесення його економіки і торгівлі. Багаті родини з середовища трієстських іллірійців спеціалізувалися на морській торгівлі та мореплавстві, зосередивши у своїх руках товарообіг традиційних продуктів Середземномор'я (маслинової олії, сирів та фруктів з Мореї, Крита, інших грецьких островів та Албанії, тютюну з Боснії, Албанії та Македонії, бавовни та фруктів з Єгипту, Сирії, Анатолії тощо). Одними з таких підприємців були брати Різніч, що займалися постачанням і продажем тютюну, а також зерновими операціями. В останній третині XVIII ст. сім'я вклала капітал у нерухомість, побудувавши палац у трієстському районі Нуова (тепер вул. Мадзіні). На початку XIX ст. Стефан Різніч розпочинає у Трієсті спорудження шести торгових кораблів одночасно²². Свого сина Івана (Джованні) після закінчення університету він залучає до справ сімейної фірми. Іван спочатку займається фінансовим бізнесом у Відні, згодом переїздить до Одеси, щоб очолити там філію зерноторгівельної компанії батька. Його комерційні справи тривалий час йшли достатньо успішно. Крім того, будучи освіченою людиною, Іван Різніч паралельно займався антрепризою італійської опери. З середини 1830-х рр. серйозний занепад бізнесу під час кризи змусив підприємця відійти від справ, присвятивши себе службі. У розглядуваний період, наприкінці 20-х років XIX ст., закордонна торгівля І. Різніча також переживала не найкращі часи — в її обігу було лише близько 130 тис. руб.

До успішних підприємців регіону відносилися також члени родини Лучіч: Філіп в Одесі та Сава у Таганрозі. Особливо вдалим був розвиток другої філії: її обладки 1828 р. становили 148 634 руб., а в 1838 р. — вже 6 845 250 руб.²³ Але наприкінці 20-х років компаніям цих підприємців ненабагато поступалися в обсягах фірми їхніх співвітчизників, що також

здійснювали закордонний торг через північнопричорноморські порти. Річні обігові капітали більшості з них (С. Балтіча, Скопініча, Джаковіча, Б. Драшковіча, Сеуліча та ін.) не перевищували у той період 300 тис. руб.

На загалом малодиференційованому тлі зовнішньоторговельних компаній італійців та слов'ян-іллірійців численністю і статками вирізнялися купецькі контори, що належали грецькому купецтву. Перше помітне піднесення їхніх міжнародних фірм на ринку регіону спостерігалось після закінчення російсько-турецької війни та воєнних дій в Європі 1806–1813 рр. Тоді у чорноморсько-азовських портах діяли 35 грецьких компаній, здійснюючи комерційні оборудки на загальну суму близько 14,5 млн. руб. Скориставшись перевагою моменту — існуванням у більшості європейських країн підвищеного попиту на товари російського експорту, особливо зерно, — десятки грецьких комерційних підприємств енергійно долучилися до експортно-імпортних операцій у головних портах чорноморського регіону. Більшість з них були агентами потужних міжнародних компаній Середземномор'я з більшою чи меншою мірою залежності від них. Серед найвідоміших — компанії Родоканакі та Папудова. 1819 р. філію хіоської компанії Родоканакі в Одесі очолив Федір Родоканакі, розпочавши свою справу з капіталом у 150 тис. піастрів²⁴. Інші філії, очолювані членами цієї родини, розташовувалися у Константинополі, Смірні, Марселі, Ліворно та на о-ві Сірос. Купецька компанія Папудова облаштувалася в Одесі з 1810 р., вже її перший власник Георгій Папудов входив до числа найбільших негоціантів регіону. З 1819 р. процвітання фірми забезпечував підприємницький хист його сина Константина. Він підтримував тісні торговельні зв'язки з іншими філіями компанії, що діяли на ринках Ліворно, Марселя та Лондона²⁵. Зрештою на початок 20-х років у зовнішній торгівлі через порти регіону були задіяні вже 49 грецьких контор, чиї сумарні обіги склали понад 20,4 млн. руб.²⁶

Наступне десятиліття стало кризовим для більшості грецьких фірм Північного Причорномор'я. Їхня комерція, цілком залежна від політичної ситуації у Середземномор'ї, різко скоротилася в умовах розгортання визвольної боротьби Греції проти османського панування та нової російсько-турецької війни. Більшість торговельних підприємств занепала: у головних портах регіону 1822 р. зовнішню торгівлю здійснювали лише 25 грецьких фірм, обіг яких становив 10,9 млн. руб. З них тільки 4 компанії оперували обіговим капіталом понад 500 тис. руб.: керченська, що належала П. Власто (більше 760 тис. руб.) і три одеські — «Буба Брати» (понад 980 тис. руб.), К. Папудова (близько 1,6 млн. руб.) та Д. Палеолога (понад 2,9 млн. руб.)²⁷.

Зазначена тенденція призвела до того, що на кінець 20-х років в експортно-імпортних операціях через чорноморські та азовські порти

брали участь лише 16 грецьких торгових фірм. Найбільш слабкі збанкрутіли або тимчасово згорнули свою зовнішньоторговельну діяльність, переорієнтувавшись на інші ринки. Значно скоротилися й обігові капітали, що їх вкладали греки у зовнішню торгівлю південноукраїнських портів: на загал 8 млн. руб., при чому 7 купецьким конторам належало майже 74% всіх капіталів: Д. Палеологу (2,4 млн. руб.), К. Папудову (0,8 млн. руб.), Ф. Родоканакі (0,6 млн. руб.), «Раллі Брати» (0,5 млн. руб.), Г. Купа (0,5 млн. руб.), А. Мавро (0,5 млн. руб.) та «Буба Брати» (0,5 млн. руб.)²⁸. Зазначимо, що у той час в Одесі знаходилося головне підприємство розгалуженої компанії родини Мавро, її філії-агенти були розташовані по важливих портах чорноморсько-азовського та середземноморського узбережжя: у Таганрозі, Марселі, Ліворно, — та споріднена фірма «Брати Мелас» у Лондоні²⁹.

Як своєрідність структури міжнародних трейдерських контор, так і власне специфіка морської торгівлі потребувала забезпечення надійних зовнішніх товарних транспортувань. Іноземці відігравали надзвичайно важливу роль у становленні комерційного мореплавства у регіоні. До 1812 р. грецькі судовласники користувалися практично необмеженими правами підняття російського морського прапора та іншими привілеями. Таким чином, грецький торговельний флот мав особливі умови для свого активного розвитку і невдовзі був здатний обслуговувати не лише власні товарні перевезення, але й морську торгівлю інших країн, зокрема Російської імперії, яка на той час гостро потребувала комерційного транспорту. Так, за даними російської офіційної статистики, 1802 г. до південноукраїнських портів Чорного та Азовського морів прийшли за-за кордону 706 кораблів, більша частина з них (близько 79%) були прибулі з володінь Османської імперії грецькі судна під російським (135), османським (406) і грецьким (21) прапорами³⁰.

Упродовж 1811–1817 рр. щорічна кількість рейсів між чорноморсько-азовськими портами і турецькими гаванями складала в середньому 736 заходів і відходів суден, з них 501 здійснювало навігацію під російським прапором, 91 — під грецьким і 144 — під османським. Серед їхнього вантажу в імпорті мали перевагу вино і шампанське (в середньому 23% усього щорічного ввозу з османських портів), свіжі та сушені фрукти (17%), а також шовк і шовкові вироби (13%). В експорті переважало зерно — пшениця, жито, ячмінь та фуражний овес — понад 40% вивізної торгівлі.

Товарообмін же з італійськими портами у цей період значно занепав внаслідок наполеонівського завоювання італійських земель і поширення французького впливу на Апеннінах. Статистика морських перевезень між Італійським королівством та Російською імперією свідчать про панування

у цей час нищівної тенденції: упродовж 1810–1812 рр. обсяг російського імпорту до Королівства Італія оцінювався від 1631,5 до 2750,0 тис. лір, що у загальному імпорті країни становило 1,2–2,0%³¹. Відповідно практично відсутніми були і морські перевезення: упродовж навігації 1813 р. до південноукраїнських портів прийшло лише 1 італійське судно (із Сицилії), під британським прапором³². Наступного року — жодне, а 1815 р. — лише 2 італійські кораблі, що транспортували товари з османських портів³³. Ситуація змінилася на краще після Віденського конгресу: вже 1817 р. з чорноморсько-азовських гаваней до країн Італії відпливли 187 навантажених товарами суден³⁴. Пересічно понад 40% обсягу експортних товарів, що були у вивозі до італійських берегів, складала пшениця, близько 30% — юхта. В імпорті значну частину номенклатури становили маслинова олія (45%) та свіжі і сушені фрукти (26,4%)³⁵.

З початком визвольної війни проти османського панування більшість грецьких судновласників залишили комерційні заняття і перетворили свої кораблі на військовий флот. 1822 р. кількість рейсів між чорноморсько-азовськими портами і турецькими гаванями становила 408 заходів та відходів суден, з них 207 підіймали російський прапор, 134 — прапор Іонійських островів та 67 — Османської імперії³⁶. Тенденція до скорочення грецького комерційного судноплавства зберігалася практично до кінця десятиліття. Характерно, що серед 1136 торгових кораблів, які прибули до Одеси протягом 1824–1825 рр., були судна під 12 іноземними прапорами, але жодного під грецьким: 44 кораблі несли османський прапор, 896 — австрійський та 603 — російський³⁷. У 1828–1829 рр. через російсько-турецьку війну та запровадження чумного карантину в Одесі торгівля і мореплавство переживали падіння. Кількість комерційних суден, що здійснювали рейси між чорноморсько-азовськими портами та гаванями османських володінь була незначною. Згідно зі статистикою, наведеною тосканським вченим та дипломатом Луїджі Серрісторі, протягом 1822–1828 рр. до одеського порту прибуло 470 торгових суден італійських держав (464 сардинських та 6 неаполітанських), що становило від 14% їхньої загальної кількості: більше було лише австрійських, російських та англійських кораблів (відповідно 1246, 813 та 557)³⁸.

Упродовж 1828 р. до портів Північного Причорномор'я прибуло лише 58 суден з італійських країн, серед яких 21 було під британським прапором, 14 — під датським, 10 — під італійським, 3 — під російським, 4 — під австрійським і 1 — під шведським. У навігації з османських володінь нарахувалося 239 кораблів, з яких 105 несли австрійський прапор, 93 — російський, 32 — італійський, 6 — британський, 2 — османський та 1 — голландський³⁹.

Наступного року з італійських і турецьких акваторій до чорноморсько-азовських портів зайшло 278 комерційних кораблів, вантажі яких були адресовані місцевим грецьким та італійським компаніям. З них 121 був під російським прапором, 1 — під грецьким, 17 — під османським, решта — під австрійським, британським і сардинським прапорами.

Певна річ, судна, що належали вихідцям з портових міст австрійської імперії, несли на щоглах її прапор (36% усіх кораблів). Істотна частина грецьких судновласників, і, звісно, капітани-англійці використовували британський прапор (27%). Сардинський та неаполітанський прапори були ознакою виключно італійських суден (22%), а російський було зручно (вигідно) використовувати у чорноморсько-середземноморській навігації як грецьким кораблям, так й італійським, проте його частка у загальній кількості була невеликою.

Цілком природно припустити, що транспортні послуги підприємцям з грецьких земель та італійських міст найчастіше надавали саме капітани-співвітчизники. І дійсно, статистика чорноморських портів свідчить: перевезення фірми Герасима Купа обслуговували кораблі родини Вальяно, Інглезі, Діонісіо та Валсамакі; судна Вассілато транспортували вантажі компаній Палеолога і Маразлі; Франческо та Джероламо Сікардо — контори Б. Понціо; Джероламо Кабоара — Ф. Тальяферро; Філіппо Кабоара — Порро; Олександр Джурасовіч, Христо Джусіч, Саблічіч та ін. займалися перевезеннями на замовлення фірми І. Різніча; Д. Ілліч, М. Секулович та ін. — компанії Ф. Лучіча; Каліга Герасим — Россолімо; Каліга Фотій — компанії Купа; Калікіопуло — фірм Дума та «Омеро брати», Джакомо та Джованні Каневаро — підприємства П. Сарторіо тощо. Але далеко не винятковим було і співробітництво між різними підприємницькими групами: у транспортуванні товарів Александра Мавро брали участь капітани Барбаріго і Антоніо Руцетто; Родоканакі вдавався до послуг шкіперів Рубіні та М. Позза; з торговим домом братів Раллі співпрацювали капітани Августіно Бомі, Мілітіно; Герасим Купа укладав фрахти з Пасквалє Бюта і Діассачі; Папудов — з Августіно Марассі; Василій Янопуло — зі шкіпером Саротто; вантажі підприємця Джаковіча перевозили судна Профумо, Спиридона Кокколі та Герасима Фока; також Іван Різніч покладався на вправність шкіперів А. Марассі, А. Мереа, Спиридона Магула, Антонія Петрина та ін. Такі випадки траплялися тим частіше, що у цей час відчувався брак комерційних грецьких кораблів через воєнні дії та необхідність першочергового постачання провіанту у відвойовані в Османської імперії території, що потерпали у той час від голоду⁴⁰. Тоді багато італійських та грецьких купецьких контор охоче користувалися послугами капітанів-судновласників з трієстських слов'ян: Верніча, Відуліча, Андрія і Діодато Вукасовичів, Десковіча, Джурановіча, Козуліча, Міліновіча, сім'ї Меданіч, Поповіча, родини Скопініч та ін.

У комерційному мореплавстві з обслуговування торговельних операцій кількох десятків найбільших торговельних контор, що діяли наприкінці 20-х років в одеському порту, спостерігається відмінність періодів активності різних груп купецтва іноземного походження. Серед компаній, заснованих вихідцями з італійських міст (як власне італійцями, так і слов'янами-іллїрійцями), помітна більша активність щодо приймання вантажів, доставлених на їхню адресу, упродовж літа та перших двох осінніх місяців. Кораблі зі Стамбула (98%), Ізміра (1%), Генуї (1,2%) та Лондона (1,2%) з постійною періодичністю постачали негоціантам олію, фрукти, вина, бакалію і шовк. Упродовж останнього осіннього місяця до моменту припинення навігації контори підприємців з італійських міст активізували відправку кораблів. Вони бували навантажені здебільшого пшеницею, інколи житом та шкурами, і прямували до Стамбула (42% усіх відправлених за рік), Генуї (29%), Мальти (12%), Ліворно (4%), Трієста (3%), Лондона (2%), Ліверпуля (2%), Закінфу (2%), Венеції (2%), Ізміра (1%), Ніци (1%). При чому для більшості італійських компаній річне співвідношення прийнятого і відправленого транспорту складало майже 2:1 (Гатторно, Кортацці, Порро, Сарторіо син). На відміну від цього, кількість прибулих на адресу фірм слов'ян-іллїрійців суден фактично дорівнювала числу ними споряджених.

Грецькі компанії у своїй діяльності демонстрували іншу сезонну залежність. Пік їхньої активності припадав саме на останні два місяці періоду судноплавства, при чому пов'язана вона була переважно з відправкою кораблів. При чому грецькі контори впродовж навігації мали збалансовану кількість прийнятих і відправлених транспортів (підприємства Купа, Мавро, Маразлі, Янопуло, «Раллі Брати»), але подекуди переважала відправка (Палеолог, Папудов, Серафіно).

Як свідчать статистичні дані, комерційним перевезенням найбільших компаній, що діяли наприкінці 20-х років в регіоні була властива помітна односторонність, яку можна пояснити структурою торгівлі, притаманною кожній з груп купецтва. Проте характер цієї односторонності різнився. Так, у зовнішньоторговельних операціях, здійснюваних більшістю вихідців з італійських земель, а відповідно — й у перевезеннях, мав перевагу *імпорт*: І. Галані імпортував на 241579 руб., відвіз на 45907 руб., імпорт Міліотті складав 240600 руб., експорт — 47326 руб., Ф. Тальяферро привіз на 136530 руб., експортував на 1270 руб., імпорт компанії І. Різніча складав 89872 руб. і майже втричі менше — 33030 руб. — експорт)⁴¹. В обладках більшості грецьких компаній, навпаки, *експортна* частина або переважала, або була майже на рівні імпортової: Г. Ав'єріно (вартість експорту — 71340 руб., імпорту — 48530 руб.), Г. Купа (відвіз на 239589 руб., імпортував на 81998 руб.), Д. Палеолог (вивізна торгівля

складала 126725 руб., привізна — 140674 руб.), І. Раллі (обсяг експорту — 272535 руб., що фактично зіставляється з його імпортом — 394634 руб.).

Не менш істотною рисою діяльності різних груп середземноморського купецтва в означений період був ступінь активності їхніх закордонних комерційних операцій. Частка купецьких контор греків, італійців та слов'ян-вихідців з італійських міст серед інших, які здійснювали свої операції через одеський порт, була досить істотною — 76%. Грецькі компанії переважали кількісно.

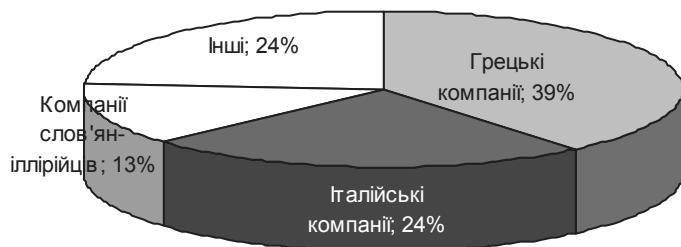

Рис. 1.

Однак купецькі контори, що належали італійцям та слов'янам-іллірійцям, виявили значно більшу порівняно з іншими, у тому числі грецькими, компаніями активність морських перевезень. Ці дві категорії підприємців, вочевидь близькі між собою у методах комерційної діяльності, в окреслений період залучали до її обслуговування відносно більшу кількість мореплавного транспорту (див. рис. 2).

Однак незалежно від структури й активності торгівлі, всі купецькі компанії, зайняті у чорноморській міжнародній торгівлі, однаково мусили миритися зі збитками від значної кількості баластних рейсів. На загал, серед суден, що відходили за кордон, переважали транспорти з товаром (наприклад, 1817 р. — понад 91%, 1829 р. — 98,5%), серед прибулих з-за кордону кораблів більшість несло баласт (у 1817 р. — 59%; у 1825 г. — понад 60%, у 1829 — 75%). Серед рейсів, що обслуговували ввізну торгівлю найбільших іноземних компаній, частка баластних була такою: на адресу Лучіча і Тальяферро — 50% (від усіх прибулих їхніх суден); 62,5% — на адресу Понціо; 66% — Тработті; 64% — Різніча; 63% — Гатторно; 83% — Кортацці та «Сарторіо син» — 87,5%. Частіше транспорт з баластом приймали на свою адресу грецькі компанії: більшість — половину і понад того (контори Палеолога та Родоканакі — 50%; Купа — 77%; підприємства Папудова та Мавро — 100%) і як виняток, «Раллі брати» — 36%.

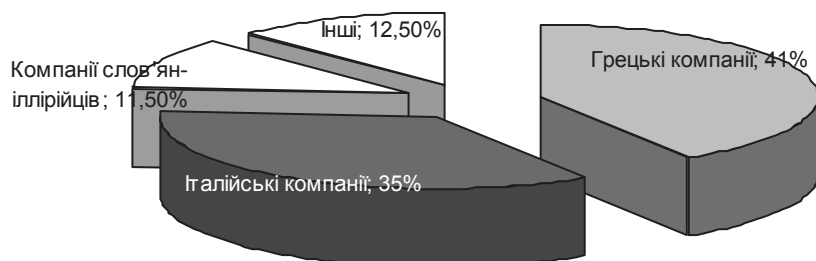

Рис. 2.

Загалом торгівля міжнародних купецьких контор, заснованих іноземними підприємцями у Північному Причорномор'ї, та мореплавання з її обслуговування залежали від складного комплексу зовнішньополітичних чинників, а також від структури і характеру торгівлі, підтримуваних комерційних зв'язків. Яскраво виражений експортний характер комерції більшості грецьких компаній відігравав у різний час їхнього розвитку неоднозначну роль. Між тим, протилежна однобічність структури була властива торгівлі інших категорій торговельних агентів. Спеціалізація окремих купецьких контор переважно на одному з напрямів закордонних комерційних операцій, характер товарної номенклатури та географія торгових зв'язків визначала їхні сезонні ритми і ступінь активності, зрештою зумовлювала опанування ними певних сегментів європейських ринків. Велику роль у розвитку чорноморсько-середземноморської торгівлі відігравали транспортні посередники — грецькі та італійські судовласники, а також представники слов'янської діаспори австрійської імперії. На той час вони володіли достатнім флотом, щоб обслуговувати не лише закордонну торгівлю на батьківщині, але й взяти на себе значну частину міжнародних перевезень Північного Причорномор'я. За короткий термін свого існування на українських теренах великі торговельні підприємства, що належали представникам середземноморського купецтва, спромоглися залучити південноукраїнські міста-порти до складної і багаторівневої системи загальноєвропейських торгово-економічних відносин. Розкидані по берегах і островах Середземного моря, портових містах Чорноморсько-Азовського регіону, вони підтримували тісні зв'язки один з одним, сформувавши розгалужену мережу торгових агентів своїх фірм у країнах Центральної та Південної Європи, Близького Сходу та Північної Африки.

¹ *Виноградов В.К.* Феодосия. (Исторический очерк). — Феодосия, 1884; Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. — Одесса, 1885; [Федоров Ив.] Столетие Одессы. — Одесса, 1894; Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 127–141; *Писаревский Г.Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). — М., 1909.

² *Боровой С.* Одесса // Исторический журнал. — 1944. — № 5–6. — С. 42; *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX–XX вв. — М., 1950. — С. 28.

³ *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959.

⁴ *Золотов В.А.* Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону, 1963; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970; *Ее же.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — М., 1981.

⁵ *Гуржій І.О.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. — 1960. — № 5; *Лозанська Т.* Історія підприємництва в Україні XIX ст. — К., 1999. *Пилипенко О.* Участь України у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами кін. XIX — поч. XX ст. // Міжнародні зв'язки України. — 2006. — № 10. — С. 34–36; *Його ж.* Організація зовнішньої торгівлі України в умовах Російської імперії другої пол. XIX — поч. XX ст. // Вісник Академії праці та соціальних відносин. — 2006. — № 1. — С. 78–92; *Белоусова Л.Г.* Греческие купцы Петрокоино в Одессе: благотворительная и общественная деятельность (2-я половина XIX в.) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. — № 5 (42). — Одеса, 2007. — С. 16–27.

⁶ *Herlihy P.* Odessa: A history, 1794–1914. — Harvard, 1986; *Idem.* Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. — 3–4. — 1979–1980. — P. 399–420; *Idem.* The ethnic composition of the city of Odessa in the Nineteenth century // Harvard Ukrainian Studies — 1. — 1877. — P. 53–78; *Парадисопулос С.* Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. // Україна — Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. — Т. 1. — Ч. 1. — Мариуполь, 1999; *Авгитидис К.* Торговий дом Константина Папудова // Подвижники і меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. (історико-біографічні нариси). — Київ, 2001. — С. 141–153; *Καρδάσης Β.* Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775–1861. Αθήνα, 1998; *Kardasis V. A.* Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861. — New York: Oxford, 2001; *Τζελίνα Χαρλαύτη,* Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας. 19ος–20ός αι. — Αθήνα, 2001.

⁷ Ведомость, учиненная в Одесском иностранном магистрате о количестве принятых после сочиненной в 1795 году ревизии упраздненным бывшим здесь России городовым иностранным магистратом... вышедших из Российских и заграничных мест людей... 1799 года / Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. — Одесса, 1885. — С. 132–141.

⁸ [Федоров Ив.] Столетие Одессы. — Одесса, 1894. — С. 108.

⁹ Именной список господам штаб- и обер-офицерам, купцам и мещанам, которым посланы билеты о прибытии в [Иностранный] магистрат 7-го января, по полудни, во 2 часу 1800 года / Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. — Одесса, 1885. — С. 130–131.

¹⁰ [Федоров Ив.] Столетие Одессы. — Одесса, 1894. — С. 108.

¹¹ Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII — начало XX вв. — М., 1978. — С. 32–36; *Уляницкий В.А.* Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в. // Сборник Московского главного архива МИДа. — Вып. 3–4. — М., 1883. — С. 105–125.

¹² ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 25. — № 18374. — С. 68.

¹³ *Евсеев А.А.* Город Феодосия и проекты порто-франко в конце XVIII — начале XIX века // Пилигримы Крыма: путешествия по Крыму, путешественники о Крыме: Материалы IV крымской международной научно-теоретической конференции в 2 ч. — Симферополь, 2001. — Ч. 2. — С. 42.

¹⁴ Реальна дія розпочалася з 1819 г. і тривала до квітня 1859 р. — Див.: *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 334.

¹⁵ Отчет Департамента внешней торговли // ГВТ 1828 года. — СПб., 1829. — С. IX.

¹⁶ *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. — М., 1955. — С. 56–64.

¹⁷ *Бацак К.Ю.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. — К., 2004. — С. 97–98.

¹⁸ Там само. — С. 100.

¹⁹ Одесский вестник. — 1828. — № 85. (Далі — ОВ).

²⁰ Одесская торговля в 1837 г. // ОВ. — 1838. — № 19.

²¹ За даними «Реестров о именах купцов, главный торг производивших», наведеними у ГВТ 1826–1835 рр.

²² Див.: <http://www.retecivica.trieste.it/triestecultura> — режим доступу 06.11.2012.

²³ Отчет таганрогской городской полиции о состоянии г. Таганрога в 1838 г. — ДАРО. — Ф. 552. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 26а–33.

²⁴ *Καρδάσης Β.* Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775–1861. Αθήνα, 1998. — Σ. 208–209.

²⁵ *Ibidem.* — Σ. 217–218.

²⁶ Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1812 году // ВГВТ за 1812 год. — СПб., 1813; Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1817 году // ГВТ за 1817 год. — СПб., 1818.

²⁷ Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1822 году // ГВТ 1822 года. — СПб., 1823.

²⁸ Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1828 году // ГВТ 1828 года. — СПб., 1829; Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1829 году // ГВТ 1829 года. — СПб., 1830.

²⁹ *Kardasis V.A.* Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861. — New York: Oxford, 2001.

³⁰ Вид торгового мореходства за 1802 год о приходящих кораблях с показанием, из каких государств и мест корабли прибыли и под какими флагами // ГВТ 1802 года. — СПб., 1803.

³¹ *Тарле Е.В.* Экономическая жизнь королевства Италии в царствование Наполеона I / Тарле Е.В. Соч. в 12-ти т.: Т. 6. — М., 1958. — С. 203–204.

³² Вид торгового мореходства о приходящих кораблях, с показанием из каких государств и мест корабли прибыли и под какими флагами // ГВТ 1813. — СПб., 1814. — С. 11.

³³ Вид торгового мореходства о приходящих кораблях, с показанием из каких государств и мест корабли прибыли и под какими флагами // ГВТ 1815. — СПб., 1816. — С. 34–35.

³⁴ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 355.

³⁵ Обзорение главнейших иностранных товаров по нациям, от которых оные привезены // ГВТ 1828 года. — СПб., 1829.

³⁶ Вид торгового мореходства по Черному морю в 1822 году // ГВТ 1822 года. — СПб., 1823; Вид торгового мореходства по Черному морю в 1823 году // ГВТ 1823 года. СПб., 1824;

³⁷ Вид торгового мореходства по Черному морю в 1824 году // ГВТ 1824 года. — СПб., 1825; О пришедших кораблях в порты Черного и Азовского морей // ГВТ 1826 года. — СПб., 1827.

³⁸ Бацак К.Ю. Вказ. праця, с. 174.

³⁹ Вид торгового мореходства по Черному морю в 1828 году // ГВТ 1828 года. — СПб., 1829.

⁴⁰ ОВ. — 1829. — № 25; ОВ. — 1829. — № 44.

⁴¹ Реестр о именах купцов, главный торг производивших // ГВТ 1828 года. — СПб., 1829. — С. 80–85.

Главными источниками исследования стали ежегодные статистические сборники и выпуски газетной периодики Российской империи, которые отражают динамику внешней торговли и мореплавания иностранного купечества, содержат данные относительно величины их годовых оборотов, названия мест торговли, номенклатуру, цены и объемы торговли товарами, а также информацию о количестве и государственной принадлежности кораблей и имена их капитанов и судовладельцев.

Ключевые слова: *внешняя торговля, черноморские порты, зерноторговые фирмы, иностранное купечество.*

The main sources of the present research comprises annual statistic and newspaper periodicals of Russian Empire, which reflect dynamics of foreign trade and Italian and Greek merchants' navigation. Also they contain data about annual amounts of imported and exported goods, names of places where they traded, prices, ships involved and their owners and (or) captains.

Key words: *foreign trade, the Black Sea ports, grain trading companies, foreign merchants.*

Наталія Кривець

ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ УЧЕНИХ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА у XIX ст.

У статті висвітлено внесок німецьких учених у становлення і розвиток наукової та освітньої діяльності Університету св. Володимира у XIX ст., у розробку наукових досліджень з природничих наук.

Ключові слова: *Київський університет, учені, наукові дослідження, педагогічна діяльність, лекції, студенти.*

Інтеграція України у світовий цивілізаційний та освітній простір вимагає нового рівня наукового осмислення та творчого опанування здобутків як світової, так і вітчизняної науки, відродження і розвитку національних наукових традицій. У даній статті знайшли висвітлення основні аспекти наукової та педагогічної діяльності німецьких учених Університету св. Володимира у XIX ст., їхній внесок у досягнення вітчизняної науки й господарської практики, теоретичних надбань та освітньо-наукових традицій університету.

Учені Київського університету уже в перші роки його існування розпочали роботу з вивчення природних умов України. Велике значення в світовій науці мають відкриття біологів університету у XIX ст., їх ґрунтовне вивчення окремих груп рослин і тварин. Наукова робота, зокрема в галузі ботаніки, розпочалась з систематики рослин, з дослідження флори України та інших регіонів колишньої Росії. Ці дослідження важливі не лише для загальної характеристики природних умов країни чи для розв'язання загальнобіологічних проблем, вони становлять основу для розв'язання деяких суто господарських питань.

Першим професором кафедри ботаніки в Київському університеті від 1834 р. був В.Г. Бессер, німець за походженням, який до приїзду в Київ працював понад 20 років викладачем ботаніки й зоології, а також директором ботанічного саду Волинської (м. Кременець) гімназії, перейменованої у 1818 р. в лицей. Тут він розпочав наукову діяльність, досліджував флору Галичини, Волинської та Подільської губерній, займався поповненням колекцій ботанічного саду шляхом особистих поїздок, а також обміну насінням та гербаріями з ботанічними садами і ботаніками Росії і закордону. Наукові дослідження В. Бессера мали переважно флористичний характер і, у переважній більшості, стосувалися флори Правобережної і Західної України.

Важливим досягненням вченого у цій галузі стала його двотомна праця, присвячена флорі Галичини, яка була опублікована у 1809 р.

завдяки його особистій ініціативі. Важливе значення для дослідження флори України має перелік рослин, зібраних ученим на Волині, Поділлі, в Київській губернії, Бессарабії та біля Одеси, що був виданий окремим виданням у 1822 р.¹

У 1836 р. було прийнято рішення про створення ботанічного саду Київського університету і передачу йому колекцій ботанічного саду Кременецького ліцею, який був закритий 1831 р.² Для кращого забезпечення навчального процесу було вирішено ботанічний сад розмістити поруч з університетом*. Закласти університетський ботанічний сад було доручено професору ботаніки В. Бессеру.

Особливе місце у творчій спадщині вченого займають праці з систематики, зокрема, монографія, присвячена роду «*Artemisia*» (полин). Переважна більшість його статей і розвідок, в яких висвітлювалися ці питання, друкувались у бюлетенях і мемуарах Московського товариства дослідників природи. З іменем вченого пов'язане нове ділення роду «*Artemisia*» на секції. В. Бессер описав багато нових видів і різновидів цього роду. Поряд із дослідженням полину, як уже зазначалося вище, він детально вивчав систематику шипшини, веронік, зонтикових тощо³. Талановитими учнями і послідовниками В. Бессера були А. Андржейовський і О. Рогович. Професор Бессер був дійсним членом Московського товариства дослідників природи (від 1816 р.), членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (від 1835 р.) й ряду інших наукових установ і товариств як Російської імперії, так і закордону.

1838 р. В. Бессер пішов у відставку і повернувся до Кременця. Зібраним велика бібліотека і гербарій після його смерті були придбані Київським університетом. В особистому архіві вченого зберігалась його переписка з багатьма вченими, з якими він підтримував стосунки. Вона була переплетена у декілька томів і містила велику кількість цінних матеріалів, зокрема по Кременецькому ботанічному саду, роду «*Artemisia*» та ін.⁴ Вона була цінним джерелом, що розкривало історію наукових зв'язків ученого, давало уявлення про його будні, життєві труднощі, які він переживав. На жаль, ця переписка під час Першої світової війни була втрачена.

Після відставки В.Г. Бессера екстраординарним професором кафедри ботаніки і завідуючим гербарієм Київського університету у 1838 р. було затверджено Р.С. Траутфеттера, вихованця Дерптського університету. Тут він викладав загальну ботаніку, мінералогію, геологію, кристалографію та інші природничі дисципліни. 1839 р. він захистив дисертацію на ступінь

---

* Офіційною датою заснування ботанічного саду Київського університету вважається 1839 р.

доктора ботаніки⁵. Як педагогічна, так і наукова діяльність Р. Траутфеттера в Києві була надзвичайно плідною. Учений багато працював над вивченням флори Київської губернії, зробивши низку оглядів з окремих родів рослин, збирав матеріали на Поділлі, Херсонщині, в Бессарабії, Криму, досліджував флору Кавказу, арктичних районів Сибіру.

Цінною є його праця з історії ботаніки «Grundriss einer Geschichte der Botanik in Bezug auf Russland» та бібліографія наукової літератури з вивчення флори, до якої увійшло 1651 назв праць з короткою анотацією до кожної. Ця робота була настільною книгою кожного ученого-флориста. У своїх працях з флори Росії Траутфеттер використовував також колекції рослин, надані йому різними мандрівниками, які стосувалися переважно Київської губернії, Кавказу, Сибіру і частково Середньої Азії. Він видав 7 зошитів «Російської флори у зображеннях і описах» (1844–1847 рр.), описав багато нових видів і різновидів рослин⁶. До кола наукових зацікавлень ученого входили також загальні питання систематики рослинного світу. З цією метою він здійснював наукові експедиції, брав найактивнішу участь у роботі комісії, створеної 1851 для дослідження та опису губерній Київського навчального округу⁷.

Видатною заслугою Р. Траутфеттера стала його практична діяльність, починаючи від 1839 р., з організації університетського ботанічного саду. Після закриття Віленської медично-хірургічної академії Р. Траутфеттеру було дозволено вибрати в її оранжереях для ботанічного саду колекцію тропічних рослин. Звідти було також одержано певну кількість трав'янистих рослин. На території університетського ботанічного саду висаджувалися найрідкісніші дерева, чагарники й різні трави, одержані також із закордону. Посадка здійснювалась під керівництвом Р. Траутфеттера за планом архітектора В.І. Беретті. У липні 1846 р. за планом архітектора Лауфера було розпочато будівництво оранжерей. 1849 і 1850 років ботанічний сад Київського університету відвідав Микола І. Стан саду сподобався йому і він нагородив директора саду Траутфеттера діамантовим перснем (1849) і орденом св. Анни 2-го ступеня (1850)⁸.

Ботанічний сад Київського університету довгий час служив базою для наукових досліджень викладачів університету в галузі ботаніки і відіграв помітну роль у розвитку природничих наук. У ньому зібрані дуже цінні колекції рослин майже з усіх географічних зон земної кулі. Траутфеттер двічі обирався деканом фізико-математичного відділення філософського факультету (1841, 1843–1847 рр.). Восени 1852 р. він був призначений ректором університету. Директором ботанічного саду і наступником по кафедрі ботаніки став вихованець Київського університету О.С. Рогович, великий знавець місцевої флори.

Р. Траутфеттер був дійсним членом Регенсбурзького ботанічного товариства (від 1839), Російського географічного товариства (від 1852),

Дерптського товариства дослідників природи (від 1853), тощо. 18 листопада 1859 р. удостоєний звання почесного члена Університету св. Володимира⁹.

У 1865 р. на кафедрі ботаніки почав працювати як приват-доцент учень професора О. Роговича Я.Я. Вальц, який 1861 р. закінчив Київський університет. У відгуку на його дипломну роботу, що була присвячена історії розвитку папороті, зокрема зазначалося, що автор ґрунтовно познайомився з літературою даної теми, провів ряд власних спостережень у ботанічному саду університету. У 1863 р. Я. Вальц захистив у Київському університеті магістерську дисертацію¹⁰. Від листопада 1863 до червня 1865 він перебував у відрядженні за кордоном з метою підготовки до професорського звання. Протягом семестру Я. Вальц працював у Берліні у лабораторії професора Ганштейна, де вивчав анатомію і фізіологію рослин, слухав лекції і проводив дослідження з часткової ботаніки, основ систематики рослин у А. Брауна, Ашерсона, історії розвитку водоростей у Н. Принсгейма, про останні досягнення природознавства у Е. Дюбуа-Реймона. Найдовше Я. Вальц працював у Фрейбурзі у відомого ученого міколога і прекрасного педагога, засновника ботанічної лабораторії при Фрейбурзькому університеті А. де Барі, де досліджував питання морфології квіткових рослин і підготував докторську дисертацію, яку захистив у 1865 році в Київському університеті, визначив напрям своїх майбутніх досліджень¹¹. За кордоном учений також виступив з доповідями на з'їзді німецьких природознавців і лікарів у Гіссені та зібранні Бранденбурзького ботанічного товариства. У Гіссені Вальцу пощастило прослухати доповіді відомих учених палеоботаніків Ю. Сакса і В. Шімпера¹². Від 1865 р. Я. Вальц почав викладати у Київському університеті анатомію і фізіологію рослин, загальний курс ботаніки, морфологію і систематику, вперше запровадив практичні заняття із вивчення нижчих рослин з використанням мікроскопу. 1868 року Вальца було обрано екстраординарним професором університету, і завідуючим кафедри ботаніки.

У 1868–1871 роках він був завідуючим ботанічним садом Київського університету. Вальц був президентом Київського товариства природознавців. Товариство, об'єднавши кращі наукові сили Києва, систематично обговорювало наукові доповіді, сприяло організації наукових досліджень, популяризувало природничі науки серед широких кіл населення. Воно видавало свій журнал, на сторінках якого публікувалися наукові праці з геології, метеорології, ботанічної географії, зоогеографії тощо. Протягом усього творчого життя Я. Вальц працював переважно над вивченням спорових рослин, історії їх онтогенетичного розвитку. У цій галузі він був одним з кращих фахівців у Російській імперії¹³. Учений досліджував також папороті, вивчав окремі питання біології квіткових рослин, морфології,

систематики, фітопатології, садівництва тощо і залишив після себе ряд цінних наукових праць. 1871 р. Я. Вальц перейшов працювати до Новоросійського університету, де обіймав посаду ординарного професора на кафедрі ботаніки, а від лютого 1873 — декана фізико-математичного факультету¹⁴.

Друга половина XIX ст. була періодом швидкого розвитку природознавства в Росії. Видатні вітчизняні вчені цього періоду своїми працями зробили великий внесок у вітчизняну науку і значно розширили знання з окремих наукових проблем.

Важливе значення для розвитку зоологічної науки в Київському університеті мала творча діяльність видатного зоолога-фауніста К.Ф. Кесслера, який народився у Східній Пруссії. 1838 р. він закінчив природничий факультет Петербурзького університету. 1840 р. захистив магістерську, а у 1842 р. докторську дисертації. До приїзду до Києва працював учителем математики і фізики I-ї Петербурзької гімназії.

1842 року, за рекомендацією академіка Ф.Ф. Брандта, К. Кесслера було призначено ад'юнктом кафедри зоології Київського університету¹⁵. Працюючи в цьому навчальному закладі він особливу увагу приділяв вивченню місцевої фауни та налагодженню викладання зоологічних дисциплін. Тут він крім основних курсів зоології і порівняльної анатомії, викладав спеціальні курси, знайомив студентів з окремими групами тварин. К. Кесслер читав предмет на досить високому рівні, винятково великого значення надавав практичним заняттям у зоологічному кабінеті, давав також студентам теми для письмових робіт¹⁶. У своїх лекціях, навчальних програмах він використовував праці Ламарка, Мюллера, Чекслі, Лейкарта, навчальні посібники яких вважались на той час найдосконалішими. 1844 року К. Кесслера було обрано екстраординарним, а наступного року ординарним професором Університету св. Володимира¹⁷.

Поряд із педагогічною, Кесслер плідно займався науковою діяльністю. Особливу увагу він приділяв вивченню місцевої фауни. Його справедливо називають одним із основоположників вітчизняної фауністики. Протягом своєї багаторічної наукової діяльності в Київському університеті К. Кесслер виконав ряд ґрунтовних робіт, присвячених фауні хребетних та безхребетних, іхтіології, орнітології, що й дотепер зберегли свою наукову цінність. Найбільше його цікавили птахи, зокрема їх перельоти. 1847 року він опублікував працю «Російська орнітологія», в якій містяться цікаві дані з анатомії, екології, зроблено опис близько 400 видів птахів. Фактично ця праця була першою у вітчизняній науці спробою складання орнітології. К. Кесслер один із перших почав систематичне вивчення фауни Полтавської, Чернігівської, Київської, Бессарабської та Херсонської губерній. Підсумком багаторічних досліджень ученого стало

видання у 1850–1856 роках 6-ти томів монографії «Природнича історія губерній Київського навчального округу»¹⁸.

Його наукова спадщина містить цілу низку праць, які засвідчують особливе зацікавлення ученого питаннями фауністики. Важливе значення, зокрема мають його праці з вивчення фауни Чорного моря. У 1856–1857 рр. К.Кесслер опублікував дві статті з питань іхтіології у «Бюлетені Московського товариства дослідників природи».

К. Кесслер, будучи від 1843 р. завідувачим зоологічним кабінетом, згодом реорганізованого у зоологічний музей університету, постійно дбав про збереження і поповнення його новими експонатами. З цією метою він здійснив багато подорожей по Україні, вивчав українську фауну, співпрацював з іншими музеями, переписувався з відомим географом-мандрівником і природознавцем Г.С. Кареліним. У нього Кесслер придбав для зоокабінету Київського університету колекцію прикаспійської фауни на 1.200 руб.¹⁹ Велика кількість матеріалів, зібраних ним у результаті численних поїздок по різних областях України, під час яких він вивчав українську фауну, збагатила колекцію зоологічного кабінету університету.

К. Кесслер прагнув також налагодити зв'язки з іноземними зоологічними музеями, окремими колекціонерами для обміну експонатами. З цією метою у 1845 р. його було направлено у наукове закордонне відрядження, під час якого він відвідав зоомузеї і кабінети ряду наукових центрів Європи, познайомився також з фізіологічними інститутами в Галле і Геттінгені.

Професор К. Кесслер був активним дописувачем «Вісника природничих наук», про що свідчить низка публікацій на шпальтах часопису. 1860 року у Києві вийшла монографія вченого «Подорож із зоологічною метою до північного берега Чорного моря і у Крим у 1858 році», в якій він широко використовуючи особисто зібраний матеріал, зробив детальний опис риб, а також наземної фауни хребетних. Дослідження К. Кесслера внесли в науку багато нового, оригінального і принесли йому широку популярність не лише серед вітчизняних біологів, але й за кордоном.

У травні 1860 К. Кесслер знову поїхав у наукове відрядження за кордон. Метою поїздки було відвідування зоологічних музеїв, особисте знайомство з вченими-природознавцями, налагодження обміну дублікатами зоокабінету, участь у 35-тому зібранні природознавців і лікарів, що відбулося 4-8 вересня 1860 р. у Кенігсберзі. У зібранні взяли участь учені з Німеччини, Голландії, Америки, Росії й Польщі — усього 490 учасників²⁰. Відбулося 3 пленарних засідання, працювало 11 секцій з питань мінералогії, геології, ботаніки, зоології, фізики, хімії, анатомії та фізіо-

логії тощо. Кесслер виступив на засіданні зоологічної секції з трьома науковими повідомленнями. Підводячи підсумок у звіті про участь у зібранні К.Кесслер висловив переконання у тому, що такі заходи могли б принести велику користь і в Росії. При цьому вчений вказав, що «майже цілковита ізольованість, в якій знаходяться учені у нас, особливо у провінціях, чинить згубний вплив на їхню діяльність»²¹.

За ініціативи ординарного професора К.Ф. Кесслера у Києві в 1861 та 1862 роках були проведені два з'їзди викладачів природничих наук гімназій Київського навчального округу, на яких обговорювалися наукові і методичні питання²². Кесслер брав активну участь у популяризації наукових знань, часто виступав з доповідями і повідомленнями. 1847 р. він представив доповідь «Про походження домашніх тварин» на урочистому засіданні в Київському університеті.

Чимало часу й уваги учений віддавав навчально-адміністративній роботі. Впродовж 1855–1861 він був деканом фізико-математичного факультету. Серед учнів К. Кесслера були К. Єльський і О. Карпінський. Продовжуючи традиції школи свого вчителя вони присвятили себе зоології і після закінчення університету захистили магістерські дисертації.

У 1862 р. К.Ф. Кесслер перейшов до Петербурзького університету, де обіймав посаду завідуючого кафедрою зоології, ректора університету (1867–73). Був одним із фундаторів і президентом Російського товариства дослідників природи, заснованого 1868 р.

За видатні заслуги у 1863 р. К. Кесслера було обрано почесним членом Київського університету. Професор геології і мінералогії К.М. Феофілактів у своєму рапорті до Ради університету з пропозицією обрати Кесслера почесним членом писав наступне: «Двадцятилітня діяльність професора Кесслера на ниві служіння його університету св. Володимира проявилась найкращим чином як у науковому, так і у педагогічному та адміністративному відношеннях»²³. Перебуваючи у Петербурзі, вчений підтримував тісні зв'язки з Київським університетом, він переписувався з професорами, своїм учнем Карпінським, брав участь у рецензуванні дисертацій.

Влітку 1863 р. Кесслер відвідав Київ і здійснив поїздку по Україні. Він збирав матеріал для поповнення зоологічного кабінету Петербурзького університету. З цією метою вчений встановив також обмін колекційними матеріалами між зоологічними кабінетами двох університетів. У серпні 1871 р. Кесслер узяв участь у третьому з'їзді російських природознавців і лікарів, що проходив у Києві²⁴.

Протягом усього життя вчений намагався привернути увагу до розвитку фауністичних досліджень, необхідності їх вивчення й популяризації. Кесслер був організатором та головою першого з'їзду російських

природознавців, що проходив у Петербурзі у грудні 1867 р. За його ініціативи на з'їзді було прийнято важливе рішення про створення при університетах товариств природознавців, що вплинуло на подальший розвиток природознавства в Російській імперії.

Університет св. Володимира у 1841 р., через сім років після відкриття, поповнився медичним факультетом, до складу якого входило десять кафедр. Протягом кількох років тодішній ректор університету М.О. Максимович та видатний хірург М.І. Пирогов наполегливо добивалися цього. У процесі організації медичного факультету Київського університету йому було передано частину обладнання, навчального інвентаря та бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії, яка підлягала закриттю.

1843 року ад'юнктом кафедри фізіологічної анатомії і мікроскопії Київського університету за рекомендацією М.І. Пирогова було обрано його учня О.П. Вальтера. У 1841 р. він закінчив медичний факультет Дерптського університету. Після закінчення університету його було направлено у закордонне наукове відрядження для удосконалення знань, де він працював у лабораторії Й. Мюллера у Берліні²⁵. Проводячи наукові фізіологічні дослідження, Вальтер 1842 р. на декілька років раніше К. Бернара довів регульовальний вплив симпатичних нервів на тонус кровоносних судин. 1846 р. його обрано професором анатомії Київського університету. У своєму підручнику «Курс анатомії людського тіла», що вийшов 1852 р. учений навів багато даних з фізіології²⁶. О. Вальтер був організатором і першим директором створеного анатомічного театру Київського університету, що був у той час одним із кращих у Європі. Він значно збагатив його різними препаратами, що мають величезну наукову цінність. Від 1860 до 1881 років Вальтер на свої кошти видавав російською і німецькою мовами журнал «Сучасна медицина», в якому опублікував значну кількість статей²⁷. У сферу наукових інтересів О. Вальтера входили питання функціональної морфології, фізіології кровообігу, загальної фізіології. Праці вченого мають велике значення для вивчення фізіології, біології та медицини.

Професором кафедри анатомії Київського університету у 1868 р. було обрано В.О. Беца. Після закінчення медичного факультету Київського університету він у 1861 р. був направлений для подальшого удосконалення знань за кордон, де працював у лабораторіях Й. Гіртля, Е. Брюкке, К. Людвіга, Г. Гельмгольца. У 1863 р. захистив докторську дисертацію на тему «Про механізм кровообігу в печінці». В. Бец, на думку багатьох дослідників, є основоположником сучасного вчення про клітинну будову кори головного мозку. Його ідеї знайшли подальше підтвердження і розвиток у вченні І.П. Павлова про вищу нервову діяльність. Він виготовив 6000 анатомічних препаратів, що були удостоєні на

Всеросійській виставці у Петербурзі 1872 року срібної медалі, а на Всесвітній виставці у Відні 1873 — «Медалі досягнення успіху»²⁸. Результати досліджень В. Беца виклав у своїй фундаментальній науковій роботі «Два центри у корковому шару людського мозку», що вийшла друком у 1874 р. Вийшли у світ також праці Беца «Анатомія поверхні головного мозку» (1883 р.) і «Морфологія остеогенезу» (1887 р.)²⁹.

Вагоме місце у вивченні політичної економії й статистики у Київському університеті належить відомому вченому-економісту, професору М.Х. Бунге. 1845 року закінчив Київський університет і почав працювати викладачем Ніжинського ліцею, де у 1847 р. захистив магістерську дисертацію з торгового законодавства. Тут сформувалися основні напрями наукової і педагогічної діяльності М. Бунге, визначилися його пріоритети в галузі суспільно-політичного життя. Від 1850 р. він працював у Київському університеті на кафедрі політичної економії та статистики історико-філологічного факультету спочатку ад'юнктом, а в 1852 р. отримав звання екстраординарного професора. Того ж року захистив докторську дисертацію на тему «Теорія кредиту», яка була опублікована окремою книгою у тому ж 1852 р. Ця фундаментальна наукова праця була значним внеском у розвиток вітчизняної теорії фінансів та кредиту. У 1854 р. йому було затверджено звання ординарного професора. М. Бунге тричі був ректором Київського університету: 1859–1862, 1871–1875 і у 1878–1880 рр. Професор В.І. Модестов у своїх спогадах писав, що Микола Християнович, ставши ректором, досить швидко дисциплінував своїх колег і підняв на належний рівень діяльність університетської адміністрації³⁰.

Педагогічна діяльність М. Бунге була багатогранною і тривала майже три десятиліття. Він користувався повагою як серед колег, так і серед студентів³¹. Його лекції відвідували студенти інших факультетів. Так, О. Романович-Славатинський, який був студентом Київського університету писав: «Політична економія нам юристам у той час не читалась, але після того як, захистивши докторську дисертацію у 1852 р. М.Х. Бунге зайняв кафедру цієї науки в нашому університеті, я часто і охоче відвідував його лекції»³². При читанні курсу політичної економії професор Бунге використовував практичний матеріал і різноманітну статистичну інформацію, вчив студентів її розуміти та інтерпретувати.

Поряд із викладацькою, учений займався науковою діяльністю. М. Бунге став фундатором економічної науки в Київському університеті. Об'єктом досліджень ученого були переважно питання політичної економії, статистики, фінансів, кредиту, підприємництва, історії економічної думки тощо. Досліджуючи ці питання, він опублікував ґрунтовні праці: «Теорія кредиту» (1852 р.), «Про місце політичної економії в системі

народної освіти та про її відношення до практичної діяльності» (1856), «Курс статистики» (1865), «Основи політичної економії» (1870), «Банківські закони та банківська політика» (1874), «Про відновлення металевого обігу в Росії» (1877) та ін.³³ Наукові праці М. Бунге були відомими в багатьох країнах світу. Він був засновником київської наукової політехнічної школи, яка здобула світове визнання.

Одночасно М. Бунге брав активну участь у роботі Міської Думи та фінансових установ м. Києва. У 1862–1880 рр. він за сумісництвом був керуючим київської контори Державного банку Російської імперії, активно сприяв становленню і розвитку приватних акціонерних банків, комерційних кредитних установ. У 1873 р. він очолив Київське відділення Російського технічного товариства, яке було головним центром із розвитку професійно-технічної освіти в Російській імперії. Учений зібрав велику бібліотеку, яку заповів Університету св. Володимира. М.Х. Бунге був членом Імператорського Російського географічного товариства, почесним членом Петербурзької Академії наук, Санкт-Петербурзького й Новоросійського університетів, Історичного товариства Нестора Літописця, Київського юридичного товариства³⁴. У 1880 р. М. Бунге переїхав до Петербурга, де у 1882–86 рр. обіймав посаду міністра фінансів Російської імперії, а у 1887–1895 рр. — голови Комітету міністрів Російської імперії³⁵.

Важливе значення для розвитку наукових досліджень з фізики мала науково-педагогічна діяльність професора Київського університету М.П. Авенаріуса. Після закінчення Петербурзького університету у 1858 р. він викладав у петербурзькій гімназії. У 1862 р. був направлений на два роки у закордонне відрядження для підготовки до професорського звання під керівництвом М.І. Пирогова. Працюючи протягом 1865–1890 рр. на посаді завідуючого кафедрою фізики Київського університету св. Володимира Авенаріус викладав експериментальну і молекулярну фізику, метеорологію, а також спеціальні курси механічної теорії тепла, теорії електрики та магнетизму, очолював метеорологічну обсерваторію університету, що була створена у 1855 році.

У 1875 р. М. Авенаріус вперше у Київському університеті запровадив лабораторні заняття з фізики, яким передував його курс «Вступ до практичних занять з фізики». Він залучав студентів до науково-дослідної роботи, деякі із них були навіть удостоєні золотих і срібних медалей за свої наукові дослідження. М. Авенаріус був основоположником Київської школи експериментальної фізики.

У сферу наукових інтересів М. Авенаріуса входили питання магнітного поля Землі, термоелектричних процесів, дослідження рідин тощо. Серед праць ученого найвідомішими є видання 1864 р. «Про термоелектрику» і

1866 р. «Про електричні відмінності металів при різних температурах». Особливо багато уваги Авенаріусом було приділено експериментальному визначенню критичних температур. У цій роботі активну участь брали його учні В. Заїончевський, О. Надеждін, К. Жук, Й. Косоногов та ін. У Київській фізичній лабораторії вперше було визначено критичну температуру води. М. Авенаріус та його учні були прихильниками атомістичних уявлень і вміло використовували їх для розвитку молекулярної фізики³⁶. Дослідження Авенаріуса і його учнів високо оцінював великий російський фізик О.Г. Столетов. Вчений виступив також ініціатором створення при Київському університеті товариства дослідників природи і був активним його членом.

М. Авераніус зробив вагомий внеском у наукове вивчення клімату Києва, методик метеорологічних спостережень та їх обробку. Він створив київську школу метеорологів, з якої вийшли відомі вчені, які внесли значний вклад в загальний розвиток метеорології, особливо у вивчення погодних процесів і клімату України. У 1876 р. Авенаріуса було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук³⁷. 1881 р. він був нагороджений французьким орденом Почесного легіону.

У Київському університеті виконувалися досить оригінальні дослідження майже в усіх галузях хімічної науки. Ці дослідження поклали початок важливим напрямам у розвитку хімії. На кафедрі технічної хімії у 1870–1908 рр. працював М.А. Бунге, відомий вчений-органік, видатний технолог, який багато зробив для розвитку хімічної промисловості в Україні. У 1865 р. він закінчив фізико-математичний факультет Київського університету і був залишений для приготування до професорського звання на кафедрі хімії. У 1868 р. М. Бунге захистив магістерську дисертацію «Про нітрозосполуки» і отримав направлення у наукове відрядження за кордон, працював у Берліні у лабораторіях Бауера і Грабе, у Лейпцигу в лабораторії Кольбе. 1870 року після повернення із закордонного відрядження Бунге обіймав посаду доцента на кафедрі технічної хімії. Того ж року захистив докторську дисертацію на тему «До питання про електроліз хімічних сполук». 1871 року Бунге одержав звання екстраординарного, а у 1874 — ординарного професора³⁸. 1881–1884 рр. він був деканом фізико-математичного факультету³⁹. Учений багато уваги приділяв викладацькій роботі. Його лекції були надзвичайно змістовними, він завжди подавав найновіші дані, зокрема зі своєї науково-дослідної роботи.

Одне з центральних місць у студіях М. Бунге займали дослідження нітрозосполук, впливу галогенів на металопохідні деяких органічних сполук, електролізу цих сполук. Учений займався також вивченням графіту Херсонської і Волинської губерній. Особливо значним є його внесок

у дослідження хімічної технології. Популярністю користуються його наукові праці «Хімічна технологія води», що вийшла друком у 1879 р., «Курс хімічної технології. Частина неорганічна» (1894), в якій автор розробив методи очистки дніпровської води⁴⁰.

Вченому належить і ряд інших праць, зокрема «Детальна програма з технічної хімії», що вийшла друком 1876 р., «Огляди книжкової літератури з хімічної технології», що були надруковані в «Университетских известиях» за 1873–1882 рр., «До питання про народну освіту в Росії» (1897 р.)⁴¹. При технічній лабораторії університету М. Бунге організував першу в Росії контрольну станцію для дослідження світильного газу (1873 р.) і питної води (1885). Праці М. Бунге в галузі хімії високо оцінив Д. Менделєєв.

Протягом 33 років (від 1873 р.) М. Бунге був незмінним головою Київського відділення Російського технічного товариства, приділяючи багато часу і сил справі розвитку в Україні технічної освіти. Він був одним із ініціаторів заснування у Києві політехнічного інституту, брав найактивнішу участь в організації середніх технічних шкіл, створені Фізико-хімічного товариства.

У 1875 р. на роботу до Київського університету було запрошено М.М. Шіллера — вихованця Московського університету, учня видатного російського фізика О.Г. Столетова. Тут він викладав вступ до математичної фізики, окремі питання механіки, такі як теорія потенціальної функції, теорія пружності, деякі розділи гідромеханіки, термодинаміку, теорію електрики і магнетизму, оптику. У 1890–1903 рр. екстраординарний професор М.М. Шіллер завідував кафедрою фізики Київського університету. За свідченням сучасників, його лекції відзначалися чітким викладом матеріалу, високим науковим рівнем. Велику увагу у своїх лекціях він приділив аналізу основних понять, визначень, методологічним питанням з фізики. У 1885–86 рр. М. Шіллер написав курс лекцій з фізики, в якому були викладені основи механіки.

За роки діяльності в університеті (1875–1903) учений опублікував велику кількість наукових праць, присвячених переважно проблемам теоретичної фізики. Найбільший інтерес становлять його дослідження з термодинаміки, в яких він, зокрема, розробив основи термопружності⁴². З курсу теоретичної фізики М. Шіллер підготував і видав ряд підручників і навчальних посібників, зокрема «Основи фізики», «Теорія потенціальної функції», «Елементи вчення про електрику і магнетизм». М. Шіллер був одним із ініціаторів створення у 1890 р. Фізико-математичного товариства при Київському університеті та його незмінним головою протягом 14 років⁴³.

Завдяки його зусиллям, а також вчених Київського університету В. Єрмакова, Б. Букреєва, М. Хандрікова товариство внесло в наукове життя Києва велике пожвавлення. На засіданнях товариства М. Шіллер часто виступав з науковими доповідями.

Протягом 1879–1894 р. морфологію і систематику рослин у Київському університеті викладав І.Ф. Шмальгаузен — видатний ботанік-систематик, блискучий знавець української флори. Освіту здобув у Петербурзькому університеті на відділі природничих наук фізико-математичного факультету, де глибоко вивчав ботаніку під керівництвом А.М. Бекетова. Під час літніх канікул самостійно досліджував флору Петербурзької губернії і опублікував серію звітів про свої поїздки і списки зібраних рослин. У 1874 р. І. Шмальгаузен захистив магістерську дисертацію на тему «Про рослинні помісі. Спостереження із петербурзької флори». Того ж року отримав дворічне закордонне відрядження, протягом якого у лабораторії професора А. де Барі у Фрейбурзі вивчав анатомію рослин, слухав лекції відомого палеоботаніка В. Шімпера⁴⁴. У Берліні, а також інших містах Європи І. Шмальгаузен поглиблював знання з палеоботаніки. У 1877 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження над розвитком молочних вмістилищ рослин»⁴⁵.

1879 р. його було обрано екстраординарним професором ботаніки Київського університету і призначено також директором університетського ботанічного саду. Фондовий гербарний матеріал, що зберігався в університеті, а також власні зібрання склали багату базу для завершення роботи попередніх ботаніків — В.Г. Бессера, А.Л. Андржейовського, О.С. Роговича, Р.Е. Траутфеттера та ін. над вивченням флори України. В результаті опрацювання цих матеріалів та глибокого ознайомлення в численних поїздках з місцевою флорою, І. Шмальгаузен 1886 р. опублікував велику монографію «Флора Південно-Західної Росії, а саме губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської і суміжних губерній». У 1895–1897 рр., вже після смерті вченого, вийшла його фундаментальна праця у двох томах «Флора Середньої і Південної Росії, Криму і Північного Кавказу», яку він написав на основі свого власного флористичного матеріалу, критичного перегляду гербаріїв інших дослідників⁴⁶. У цій роботі описано 2714 видів квіткових і вищих спорових рослин з дихотомічними таблицями. Протягом тривалого часу вона була основною працею з вивчення флори Європейської частини нашої країни і сприяла дослідженню рослин, розвитку зацікавлення до флористики. Праці талановитого вченого І.Шмальгаузена і на сьогодні не втратили свого виняткового наукового значення і відіграють важливу роль у справі вивчення флори України. Крім сучасної флори, І. Шмальгаузен досліджував і викопні рослини з різних районів Росії, внаслідок

чого надрукував ряд цінних робіт з палеоботаніки. Широко відомою в цій галузі стала його монографія «Матеріали до третинної флори Південно-Західної Росії», що вийшла в світ у 1884 р.⁴⁷

У XIX ст. у Київському університеті працювали також видатні вчені медики Х.Я. Гюббенет, Ф.Ф. Мерінг, О.О. Шеффер, астрономи В.І. Фабріціус, Р.П. Фогель, зоолог І.І. Шмальгаузен, геолог Е.К. Гофман та інші вчені.

Таким чином, німецькі вчені, які працювали у XIX ст. у Київському університеті, своєю діяльністю охоплювали майже всі напрями наукових знань, характерні для класичного університету. Важливою є їх роль у процесі організації та налагодження викладання природничих наук — ботаніки, зоології, фізики, хімії, астрономії, економіки та ін. Німецькими вченими була виконана значна кількість важливих досліджень, що становлять помітний внесок в загальний розвиток вітчизняної науки, у вивчення природних ресурсів, економіки, історії України. Вони брали активну участь у роботі наукових товариств, що проводили значну науково-дослідницьку і культурно-освітню роботу, всеросійських наукових з'їздів і міжнародних конгресів. Вчені підтримували постійний зв'язок з іншими науковими центрами Росії, а також закордону.

---

¹ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 142.

² Білокін І. Київський ботанічний сад імені академіка О.В. Фоміна // Хроніка. 2000. — К., 2001. Вип. 41–42. — С. 205.

³ Литвиц С.Ю. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь. Т. 1 — М., 1947. — С. 186–187.

⁴ Там же. — С. 187.

⁵ Почесні члени і доктори університету св. Володимира. — К., 2005. — С. 89.

⁶ Бреславец Л.П. Очерки по истории русской ботаники. М., 1947. — С. 72.

⁷ Істрія Київського університету. — К., 1959. — С. 137.

⁸ Рогович О. Історична записка про ботанічний сад Університету св. Володимира // Хроніка 2000. — К., 2001. — Вип. 41–42. — С. 223.

⁹ Ректори Київського університету. 1834–2006. — К., 2006. — С. 78.

¹⁰ Литвиц С.Ю. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь. Т. 2 — М., 1947. — С. 26.

¹¹ Там же. — С. 27.

¹² Манойленко К.В. Стажировка российских ботаников в научных и образовательных центрах Германии (вторая пол. XIX — нач. XX вв.) // Немцы в России. Три века научного сотрудничества. СПб., 2003. — С. 535.

- ¹³ Волков В.А., Куликова М.В. Российская профессура XVIII — нач. XX в. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. — СПб, 2003. — С. 103.
- ¹⁴ Там же. — С. 102.
- ¹⁵ Банина Н.Н. К.Ф. Кесслер и его роль в развитии биологии в России. — М.–Л., 1962. — С. 14–15.
- ¹⁶ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 153.
- ¹⁷ Почесні члени і доктори університету св. Володимира. К., 2005. — С. 98.
- ¹⁸ Винниченко Ігор, Винниченко Радіон. Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). — К., 2009. — С. 145.
- ¹⁹ Банина Н.Н. Указ. соч. — С. 28.
- ²⁰ Краткий отчет о собрании германских естествознавателей и врачей, бывшем в 1860 г. в Кенигсберге проф. К.Ф. Кесслера // Университетские известия. — 1861. — № 9. — С. 121–122.
- ²¹ Там же. — С. 140.
- ²² Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 57.
- ²³ Почесні члени і доктори університету св.Володимира. К., 2005. — С. 98.
- ²⁴ Банина Н.Н. Указ. соч. — С. 53.
- ²⁵ Выдающиеся имена в мировой медицине. — К., 2002. — С. 73.
- ²⁶ Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. — К., 1997. — С. 130.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Выдающиеся имена в мировой медицине. — К., 2002. — С. 81.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Модестов В.И. В Казани и Киеве (1867-1877). (Отрывок из воспоминаний) // Исторический вестник. — 1885. — Т. 22. — № 12. — С. 593.
- ³¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1984). — К., 1884. — С. 76–77.
- ³² З іменем Святого Володимира. — Кн. 1. — К., 1994. — С. 170.
- ³³ Кононенко М.П., Сазоненко Г.С. Українські вчені-натуралісти, математики, лікарі, педагоги. — К., 2001. — С. 193.
- ³⁴ Ректори Київського університету. 1834–2006. — К., 2006. — С. 87.
- ³⁵ Почесні члени і доктори університету св. Володимира. — К., 2005. — С. 148.
- ³⁶ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 99.
- ³⁷ Там само. — С. 100.
- ³⁸ Блох М.А. Биографический справочник. Выдающиеся химики и ученые XIX и XX столетий, работавшие в смежных с химией областях науки. — Л., 1929. Т. 1. — С. 95.
- ³⁹ Кононенко М.П., Сазоненко П.С. Вказ. праця. — С. 87.
- ⁴⁰ Блох М.А. Указ. соч. — С. 96.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 90.
- ⁴³ Там само. — С. 100.

⁴⁴ *Береговий П.М., Лагутіна М.А.* Видатні вітчизняні ботаніки. — К., 1969. — С. 69.

⁴⁵ Там само. — С. 70.

⁴⁶ *Білокінь І.* Вказ.праця. — С. 210.

⁴⁷ *Береговий П.М., Лагутіна М.А.* Вказ. праця. — С. 71.

В статъе освещается вклад немецких ученых в становление и развитие научной и просветительской деятельности Университета св. Владимира в XIX в., в разработку научных исследований по естественным наукам.

Ключевые слова: *Киевский университет, ученые, научные исследования, педагогическая деятельность, лекции, студенты.*

The article elucidates the contribution of German scientists in the formation and development of scientific and educational activities of Kiev Saint Vladimir University in the 19th cent., in the development of scientific researches in natural sciences.

Key words: *Kiev University, scientists, research, educational activities, lectures, students.*

Віра Білоус

**ГРОМАДІВЕЦЬ ОЛЕКСАНДР СТОЯНОВ І ГРУЗІЯ:
ПОДВИЖНИЦТВО В ЦАРИНІ НАРОДОЗНАВСТВА,
НАЦІЄЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕКОНОМІЧНОГО ПОСТУПУ
(друга половина ХІХ ст.)**

У статті висвітлено внесок київського громадівця О. Стоянова у збереження пам'яток архітектури та дослідження традиційного побуту й культури народів Грузії. Розкрито його місце у національному русі грузинів 2-ї пол. ХІХ ст. та участь в освоєнні Чорноморського цілинного узбережжя.

Ключові слова: *кавказознавство, український дослідник, етнографічний опис, грузини, свани, субтропічне господарство, грузинська мова.*

*«Не годиться нам, справді, набравши в рот води, сидіти»
(З листа О. Стоянова до П. Житецького)*

Активними учасниками міжнародних відносин України було чимало тих, кого за палку любов до своєї землі чужинецька влада змусила покинути її. У далеких Сибірах, Середній Азії чи на Кавказі вони вели не менш дієве та благородне громадське чи професійне життя. Їх знає історія тамтешніх народів. Для свого ж батьківщинознавства доля та звернення яскравих постатей у закордонні ще й по сьогодні залишаються багатим полем для наукових пошуків та відкриттів.

До таких славних земляків, що в молоді літа прибули у Грузію, належить київський громадівець Олександр Стоянов (1841–1914 рр.). Ця постать включена до «Биографического словаря членов Императорского Московского Археологического общества» (1915 р.). Тут стисло окреслено його археологічні знахідки на теренах Грузії¹. Ширше осмислював закавказьку сторінку життєпису цього діяча грузинський історик Г. Цулая (1982 р.)². Щоправда, він мало що відаючи про його українські національні позиції та вчинки, висвітлював постать у контексті російської гуманітарної науки. Автори іншої праці — книги про інонаціональні земляцтва в Грузії — розглядали О. Стоянова як представника болгарської громади, яка, до речі, планує носити його ім'я³.

Із-поміж вітчизняних учених зацікавився цим діячем дослідник вивольних змагань українців А. Катренко. Він уперше по крихтах на основі архівів та опублікованих даних змалював його національно-політичну та наукову діяльність в Україні⁴. Указуючи на його добре володіння укра-

їнською мовою, здогадувався, що родина О. Стоянова була українською. Звивисті життєві дороги ж земляка в Грузії були для нього майже невідомими.

Як бачимо, ще дотепер немає цілісної біографії О. Стоянова, суперечливими є відомості про його національне походження. Не виявлено й не оцінено всіх граней його потенціалу та суспільно-дослідницьких набутоків, не визначено місця цієї особистості в історії українсько-грузинських зв'язків. У пропонованій розвідці спробую дещо відповісти на ці питання.

Отож, про О. Стоянова знаємо, що народився він у Київській губернії, в сім'ї офіцера російської армії, який, ймовірно, був вихідцем із Болгарії. Водночас, поділяючи заувагу А. Катренка, підкреслюю, що листи Олександра вказують на його вроджене відчуття усіх нюансів та відтінків української мови. До того ж, він часто і влучно вживав увібрані з дитинства народні приказки та афоризми, а українську пісню виконував навіть на далеких кавказьких верхах, у кам'яному домі-фортеці сванського князя⁵. Зрештою, О. Стоянов своєю батьківщиною чітко називав Україну. А найголовніше: себе ідентифікував власне з її народом, що впливає з хоча б такого його листовного висловлювання: «як зв'язки поміж *українцями* громадської не буде, *загинемо* — задушать. Треба, щоб між *нами* була «дума і воля єдина»⁶ [виділення — В.Б.]. Це все наштовхує на думку, що хтось у родині таки був уродженцем нашого краю. Очевидно, — мати.

О. Стоянов навчався в київських гімназії та університеті (історико-філологічний факультет, 1858–1862 рр.). Це середовище, а також, без сумніву, особисті якості — гостра чутливість до несправедливості, адекватна оцінка суспільно-політичної дійсності — сформували його як палкого українського патріота, дієвого члена Київської громади. Варто стисло окреслити те, що встиг зробити цей освічений, глибокомислячий юнак в Україні, адже без цього не можна сповна зрозуміти його поглядів, мотиви його вчинків там, в чужих вітчизнах.

Отож, сучасники згадували, що О. Стоянов був людиною «заповзятливою, енергійною, відданою гуртовій праці, неваганою, ще й з ухилом до верховодства і керування людьми»⁷. Він брав суттєву участь у всіх національно-принципових заходах та напрямках праці громадівців. Так, разом з П. Чубинським викладав українською мовою у київській недільній школі; уклав популярні книжечки для читання, зокрема переклав українською мовою збірник байок Л. Глібова. Написав одну з перших рецензій на Шевченковий буквар (опубліковано у петербурзькому журналі «Воспитание» за 1861 р.)⁸, виступив із палкою та зворушливою промовою-прощанням під час перепоховання Кобзаря.

Як і інші громадівці, він намагався науково утверджувати окремішність, автохтонність українців, їхні глибинні етновитоки. При цьому послуговувався фольклорним матеріалом. Так, на шпальтах «Київської старовини» розвивав думку про відголоски давньої історичної події (взяття половцями Торчеська, XI ст.) в одній з народних пісень. Цей факт уважав аргументом раннього заселення українцями своїх етнічних земель⁹. Публікація викликала жваву дискусію, учасниками якої були М. Костомаров та історик, фольклорист І. Новицький¹⁰.

О. Стоянов разом із десятками аматорів збирав народну творчість, зокрема історичні пісні. Щобільше, як свідчить фольклорист О. Лоначевський, саме він є одним із ініціаторів цього масштабного проекту серед громадівців¹¹. У нього ж і зберігалася чимала частка їхнього архіву. Проживаючи вже за межами України, шанувальник її духовних скарбів заповзято відгукнувся на прохання П. Житецького підготувати матеріал до друку. В далекому Кутаїсі він ретельно опрацьовував кожен зшиток, до більшості пісенних зразків додавав віднайдені опубліковані чи рукописні його варіанти, свої коментарі тощо¹². Ці рукописи використали В. Антонович та М. Драгоманов у 2-томному збірникові «Исторические песни малорусского народа»¹³.

Цікавився випускник Київського університету й історією нашого народу, досліджував архіви, а документальні знахідки намагався популяризувати. Так, у редакцію журналу «Русский архив» він надіслав (знову ж таки з Кутаїсі) лист до матері відомого нащадка козацького роду — російського генерал-фельдмаршала Олексія Розумовського. Рукопис настільки виразно ілюстрував освіченість, культуру мови та родинних стосунків українського суспільства XVIII ст., що на це одразу ж звернув увагу редактор часопису. Кореспонденція показує, говорив П. Бартенев, «что граф Алексей Григорьевич вовсе не был по тому времени безграмотен и груб, как его изображали современники-иностранцы. Вот каким слогом писали в прошлом столетии малороссияне»¹⁴.

У часописі «Основа» та російській пресі О. Стоянов неодноразово емоційно відстоював права української мови та школи, гостро відбивав злісні атаки російських шовіністів на своїх колег¹⁵. Приміром, відкрито говорив, що в державному злочині звинувачують людину, «яка на основі філологічних даних визнає українську мову мовою, а не наріччям», яка, «вивчаючи історію українського народу, бачить особливий національний тип, діючий в історії»¹⁶.

Він же належав до радикального крила громадівців: в один голос з М. Константиновичем, О. Лашкевичем та ін. пропагував ідею автономії України в складі всеслов'янської федерації держав (тези Кирило-Мефодієвського братства). З ними ж видавав рукописний журнал

«Самостійне слово», що став первістком прогресивної студентської преси в Україні.

Редагував О. Стоянов і «Киевские губернские ведомости» (у 1863 р.). Причому в умовах закриття часопису «Основа» — всенационального речника українського слова та думки — він пробував хоч трохи зарадити ситуації й публікував у довіреному йому виданні народознавчі розвідки своїх товаришів. (статті П. Ревякіна з фольклористики, І. Косьяненка зі звичаєвого права тощо).

На ту пору борцеві за національні свободи українців було лише трохи за двадцять. Здобувши вищу освіту, він вирішив пов'язати життя із професією вчителя, тому вступив на педагогічні курси, що були створені при Київському університеті. Далі викладав у гімназії Немирова (Вінничина), але недовго.

Рішучі погляди і відважні дії О. Стоянова не могли не помітити «охоронці суспільного спокою». Його прізвище потрапило до рапорту полковника III відділу М. Мезенцева. Причому той зарахував його до проводирів громадівського руху. Є в записці й порада щодо знешкодження таких неблагонадійних: «віддалити від поля діяльності», що означало позбавити місця праці або вислати у глибинку імперії¹⁷. На практиці, за відомостями історика Ф. Савченка, це відбувалося так. Керівництво навчального округу твердо «пропонувало» «винуватцям» перейти на службу у визначені міста віддалених російських губерній, а в разі відмови — терміново самому підшукати роботу за межами України¹⁸.

Можливо, що у Перед- і Закавказзя О. Стоянов потрапив у 1866 р. завдяки таким безальтернативним «пропозиціям». Там — у Ставрополі, П'ятигорську, Тифлісі, Кутаїсі та Батумі він працював спочатку учителем історії, географії, латинської мови, а далі — інспектором та директором гімназій. У цьому краї й залишився до кінця свого віку, підпорядкувавши свої різнобічні можливості, потужну життєву енергію проблемам і нуждам тамтешніх народів. За це отримував похвалу або зазнавав опали. Його нагороджували орденами Св. Анни, Станіслава та Володимира, водночас публічно й гостро осуджували у всій регіональній російськомовній пресі.

Ім'я нашого краянина вписане до 8-митомних «Очерков истории Грузии», де процитовані його прогресивні суспільно-національні висловлювання. Знають його і як плідного дослідника грузинської етнології, фольклористики та археології, а також як унікального садівника¹⁹.

* * *

60–80-ті рр. XIX ст. — час, коли заборонено вживати етнонім «Грузія», коли грузинська мова поступово вилучалася як шкільний предмет і мова

навчання. У 1881 р. мовою викладання оголошено виключно російську. Закавказзя вирувало рішучими протестами, учені та письменники І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Д. Кіпіані, С. Месхі заповнюють національну пресу гнівними викривальними заявами, створюють Товариство поширення грамотності, яке відкриває школи з рідною мовою навчання та видає букварі²⁰.

Інший край, народ, та ті ж гострі національні болі і принципові бої. Позиція колишнього громадівця була теж незмінною. Як директор Кутаїської гімназії він пише до управління Кавказького навчального округу відвертий лист-протест. Грузинські історики стверджують, що він був першим чужинцем-педагогом, який не погодився з офіційним освітянським курсом Росії на Закавказзі.

«...Освіту треба подавати рідною мовою. Інакша постановка питання буде повним педагогічним абсурдом». «Я йду ще далі: вивченню пам'яток давньої грузинської писемності і творів грузинської літератури, що відроджується, потрібно виділити місце в старших класах гімназії й доручити особі туземного походження» — так звучала його рішуча теза і її не раз цитували національні суспільствознавці Грузії.

Пробував О. Стоянов зачепити самолюбство російської служилої верстви. «Англійські чиновники, які будували залізничну дорогу Поті-Тбілісі, протягом 5–6 місяців освоїли грузинську мову, тоді як росіяни, не зважаючи, що живуть у Грузії понад півстоліття, іноді не знають жодного грузинського слова»²¹.

Не достукавшись до здорового глузду освітянського чиновництва, гімназійний адміністратор взявся самотужки відвойовувати права грузинської мови та культури в довіреному йому закладі. При цьому використав громадівський досвід. Він заповзято агітував учнів до народознавчої праці, деяких залучав у підмогу на час своїх етнологічних студій і мандрівок (про що нижче). Та справжнім викликом русифікаторському пресингові була його ініціатива та субсидювання гімназійного журналу грузинською мовою («Доля») ²². Про цей періодичний орган теж згадують грузинознавці. Він відіграв відчутну роль у формуванні національного світогляду та професійних інтересів кутаїської молоді. Його головна настанова це: «за грузинську мову і підняття її престижу у своєму суспільному середовищі, за вивчення її, населення, що нею розмовляє, і краю, що він населяє»²³. З цією метою тут публікувались етнографічно-фольклористичні, історичні та літературні спроби юних ентузіастів.

Серед таких дебютантів, до прикладу, був згодом визначний історик, археолог, співзасновник і перший професор Тифліського університету Еквтіме Такайшвілі (1863–1953 рр.). Життєвий подвиг цієї непересічної постаті проймає не тільки грузина. Упродовж 25 років він оберігав

колекцію основного історичного сховища свого народу — «Музею Грузії», який, рятуючи від «революційного» вандалізму, вивіз у Версаль уряд Демократичної республіки Грузії. Добровільний страж неоціненного скарбу жив у безпроглядних злиднях, від голоду померла його дружина, проте він не продав жодної музейної одиниці. У 1945 році, в умовах загрози конфіскації цінностей французьким урядом, учений повернув їх на батьківщину. У 2002 р. мученика Е. Такайшвілі канонізувала Православна церква Грузії.

Повз усі драматичні перипетії долі Е. Такайшвілі зберіг у пам'яті ім'я першого вчителя історії — О. Стоянова. Він згадував про його оригінальну методику навчання, завдяки якій захопив до освіти не одне молоде покоління. Говорив про лояльність директора до вільнодумства підопічних та безкомпромісність до бездушся співслужбовців, за що отримав прізвисько «Стоян-паша».

На сторінках журналу «Доля» здійснив першу наукову апробацію і добре знаний у світовій науці кавказознавець, філолог, етнолог, академік АН СРСР Микола Марр (1864–1934 рр.). Цікаво, що в гімназійні роки він серйозно захоплювався медициною та природничими науками. Рішучий та позитивний зворот до гуманітарних галузей іменитий учений чітко пов'язував із «впливом вчителя історії Стоянова, який займався етнографією Кавказу... та вчителя французької мови Нарбута»²⁴. До речі, з прихильним наставником М. Марр листувався і під час навчання в Петербурзькому університеті. У кореспонденції, яку опублікував Г. Цулая, студент ділився своїми початковими роздумами в царині майбутньої яфетичної теорії, цікавився набутками О. Стоянова тощо²⁵.

Звичайно, що національний острівок у кутаїській гімназії існував недовго. У пресі розгорнулося злісне цькування директора, а можливо, застосовувалися й жорсткіші засоби тиску. Це все надломило його волю, змусило відійти від своїх мовно-освітнянських принципів.

Проте були установки та прагнення, якими він не зміг поступитися за жодних обставин. Це — професійно-громадська непримиренність із варварською руйнацією культурно-матеріальних цінностей краю, пристрасне бажання пізнати звичай, пісню, мову народів, серед яких довелося прожити більшість віку.

Чимало з визначних архітектурних пам'яток Грузії, якими опікувався О. Стоянов, через століття було внесено в реєстр світової спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, чи ненайсакральніше місце для кожного грузина — величний храм першого царя об'єднаної держави Баграта III (Кутаїсі, рубіж X–XI ст.). Тут відбулися коронації всіх правителів Грузії та Імеретії. Саме цей собор, як символ національної цілісності, обрав для церковної інавгурації президент М. Саакашвілі і зініціював його масштабну реставрацію.

У другій же половині XIX ст. збережені від численних воєн руїни найбільшої церкви Грузії блискавично нищила байдужість та бездуховність своїх і чужих співгромадян. Стіни з середньовічними фресками врізнобіч розсували пророслі з тріщин дерева та кущі. Уламки дивоглядних архітектурних рельєфів, камені з філігранно різбленим орнаментом та історичними написами валялись на сусідніх житлових подвір'ях серед звичного кругляка та сміття... Так констатували тогочасні мандрівники²⁶.

У 1880–1881 рр., напередодні Тифліського археологічного з'їзду, О. Стоянов узявся за упорядкування цієї перлини візантійських архітекторів. Він організував групу помічників з гімназійних колег та місцевих чиновників. З-поміж завалів ентузіаста знайшли «до 200 великих і малих фрагментів, капітелі, підвіконники і т.п.»²⁷, з яких О. Стоянов зробив рисунки і передав з'їздові. Він же апелював до міської влади та духовного відомства з проханням виділити кошти для спорудження кам'яної огорожі та утримання сторожа²⁸.

Та, на жаль, у 1888 році навколо святині розігралися ще драматичніші події. Керівництво кутаїського духовного училища вирішило пустити храмове каміння на будівництво нової церкви. Загула протестом національна преса, біла в усі можливі дзвони порятунку свідома громадськість. О. Стоянов вів приватні розмови з міськими посадовцями, писав офіційні звернення до імеретинського єпископа та впливового Московського археологічного товариства, членом якого був від 1880 р. Завдяки спільним клопотанням удалося вийти на найвищих владноносців регіону — головнокомандувача з цивільних справ та екзарха Грузії²⁹. Непрощений злочин у царині грузинської культури було відвернено.

Чималу загрозу історико-архітектурній спадщині народів Кавказу чинив безоглядний індустріальний поступ регіону. Так, у 80-х рр. XIX ст. проводилася реорганізація батумського порту в міжнародний транзитний пункт бакинської нафти. Споруджувалися нові причали та підприємства, прокладалися дороги та трубопроводи. І щоб отримати безкоштовний будівельний матеріал, у повітря пускали місцеву скалу-фундамент неприступної візантійської фортеці VI ст. Петрі–Цихисдзирі. На вимогу О. Стоянова та відомого грузинського письменника Г. Церетелі біля монументальної споруди було встановлено поліційну охорону, пам'яткою особисто заопікувався батумський губернатор³⁰. Тепер — це музей-заповідник, де щорічно проводяться плідні археологічні розкопки.

Долучився дослідник і до масштабного експедиційного вивчення Кавказу Московським археологічним товариством, яке розпочалось у 1886 р. та увінчалось колосальним виданням «Матеріалов по археологии Кавказа» (1888–1911, 12 вип.). Він подав осередкові свою версію

основних ареалів обстежень. Програмний документ отримав схвальну оцінку³¹ і, очевидно, був використаний при розробці експедиційних маршрутів. Так, учений наголошував на багатих християнською старовиною теренах Абхазії — і саме сюди в перший же рік поїхали вчені М. Нікітін та В. Сизов³² тощо.

О. Стоянов також особисто проводив археологічні розкопки. Ще на тифліському з'їзді Г. Церетелі ставив питання про дослідження селища Вані (тепер місто в Імеретії), де жителі знаходили чимало золотих та срібних речей. Сьогодні відомо, що Ванський «золотий пагорб» є культово-храмовим містом загадкової Колхиди. Щобільше, його знахідки чи не найяскравіше представили науковому світові всю велич і різногранність цієї цивілізації та її культури.

Розпочав вивчення цієї святині наш земляк, для чого у 1889 р. запросив дозвіл та фінансове сприяння в Московського археологічного товариства³³. Йому вдалося розкопати давньогрецьке поховання із супровідними коштовними облаштунками³⁴. Він же звернув увагу на Євангеліє XII ст. місцевої церкви у срібно-золотому кіюті. Щоб зберегти реліквію цінитель старовини умовив громаду віддати її Гелатському монастиреві (розташований неподалік Кутаїсі). Згодом вона стала предметом спеціального дослідження археографів та мистецтвознавців³⁵. Зазначу, що почин О. Стоянова в розкопках Ванського городища підтримав (через 7 років) Е. Такайшвілі, результатом чого стали перші наукові праці про колхідське святилище та багаті археологічні колекції³⁶.

Відгукнувся вихідець з України й на заклик Підготовчого комітету Тифліського археологічного з'їзду створити в Кутаїсі музей давніх пам'яток губернії. Він виділив гімназійні кімнати для збереження експонатів, зобов'язався їх облікувати та науково описати (в тому числі й з ілюстративною фіксацією тощо)³⁷. Тобто йдеться про перші кроки в історії створення одного з найбільших сховищ Західної Грузії — теперішнього Кутаїського історико-етнографічного музею ім. академіка Н. Бердзенишвілі (офіційно відкритий у 1912 р.).

* * *

Як справжній філолог та історик, О. Стоянов серйозно зацікавився мовою й культурою однієї зі спільнот Грузії — сванів. Вони привернули його увагу, оскільки на ту пору були об'єктом жвавих дискусій. Жителів цього віддаленого і важкодоступного закутку Кавказького краю вважали «таємничим» племенем невідомого походження, варварським — згідно з одними джерелами, і, навпаки, — «республіканським», за іншими даними. В їхній мові деякі дослідники бачили спорідненість із грузинською, тобто відносили до «іверійської» (картвельської) групи (Д. Бакрадзе,

Г. Радде, П. Надежлін), інші це заперечували і шукали в ній семітські чи якісь інші корені (Г. Гамрекелі, П. Услар).

Від 1871 р. О. Стоянов почав брати уроки сванської мови у свого вихованця, сина наймогутнішого князя цього регіону Тенгіза Дадешкеліані — Константина. Одночасно студював усе, що було з цього предмета. А його виявилось не так і багато: невеличкий список слів Бартоломея, вкрай недосконала азбука Лушну Анбана (1864 р.), нариси з граматики П. Услара. Тому доскіпливий учень вирішив надолужити упущене, а саме, укласти ширший словник, зафіксувати такі зразки народної словесності, як казки, легенди, пісні. За його твердим переконанням, лише володіючи чисельною лінгвістичною базою, можна відповісти на зазначені теоретичні питання. І прерогатива в цьому належить фахівцям із порівняльної філології, тому саме їм він планував передати польові записи. Себе ж скромно зараховував до простих збирачів³⁸.

Отож, літом 1872 року О. Стоянов вирушив у подорож по Сванетії, яка тривала 2 з половиною місяці. Цьому передувало його скрупульозне студювання опублікованих краєзнавчих описів. Шукаючи їх, він навіть спеціально їздив з Кутаїсі до Тифліської публічної бібліотеки, де піднімав Записки Кавказького відділу РГТ та Товариства сільського господарства, «Православное обозрение», багаторічні підшивки газети «Кавказ» тощо. У результаті ентузіаст зробив виписки з праць І. Бартоломея, Д. Бакрадзе, Г. Радде, Д. Добровольського, М. Лобанова-Ростовського та ін. Цей конспект став його настільною книгою: перед кожним поселенням він перечитував відомості про нього попередників, тоді на місці — звертав увагу, перевіряв зафіксовані факти, шукав ще непомічені явища.

Похід О. Стоянова — це була справді краєзнавча експедиція. Він сформував невеличку команду (4 чол.), причому виключно з уродженців цих теренів (своїх учнів). Їм дослідник доручив запис усної народної творчості, що мало забезпечити його максимальну достовірність. Передбачалась і участь професійного фотографа, проте в останній момент той відмовився, що дуже засмутило керівника наукової подорожі.

У великій пригоді О. Стоянову стала дружба із князем Т. Дадашкеліані, яка зав'язалася кількома роками раніше. Знатний вельможа, відвідуючи сина в Кутаїсі, не раз гостював у директора, а той розважав його екскурсіями по причорноморських містах тощо. Натомість той віддячив йому запрошенням до свого розкішного, найбільшого у Сванетії замку. Цим сповна скористався дослідник і експедицію спланував так: перший місяць — це мандрівка по Нижній (Південній) Сванетії із зупинками в населених пунктах лише на ночівлю (у родичів, кунаків учасників походу). Далі шлях пролягав у Верхню Сванетію — регіон, який найменше зазнав грузинських впливів і цікавив О. Стоянова особливо. Тому тут, у

маєтку Т. Дадашкедіані, він зробив «базовий пункт» і звідти протягом півтора місяця вирушав в одно- чи кількадевні походи по околицях. Тобто можна сказати, що, згідно із сучасною термінологією етнологічної науки, для експедиційного обстеження вчений використав маршрутний і куштовий методи.

Мандрівне спорядження непосидючого педагога було невигадлигим: торбівка сухарів, запаси солі та тютюну, бурдючок вина, бурка, а також спеціальний в'юк із бережно упакованими топографічними картами та виписками з літератури. Перед поїздкою любитель нових вражень, О. Стоянов потішався тими яскравими відчуттями, які отримує від «альпійської флори та фауни, великого кругозору на перевалах, ... снігових полів та льодовиків». «Де таке повітря, така даль, така синь, такі краєвиди?» — захоплено говорив він³⁹. Проте і гадки не мав, скільки небезпек криється на шляху до цих білих верхів та мальовничих обривів, скільки разів доведеться балансувати між життям та смертю.

Сванетія — це найбільш високогірний район Великого Кавказу і складається з десятка перевалів, висота яких понад 3000 м., навислих скель, бездонних пропастей, ділянок з осипами та камнепадами, мостів, по яких «ідеши як по фортеп'яних клавішах»⁴⁰. Шляхами сполучення були переважно звірині стежки, і пройти по них можна тільки на коні місцевої породи. Часом доріжки настільки вузькі, що «ліва нога третється об скелю, а права висить над урвищем»⁴¹. Чимало з ділянок, які пройшов О. Стоянов, зараз є маршрутами екстремальних видів спорту (трекінгів) і зараховані до 1 категорії складності (перевали Бечо, Бак, Джварі та ін.). Їх долають за допомогою альпіністської страхувальної техніки та спорядження (шнурів, касок, карабінів і т.ін.)⁴². Екіпіровка же О. Стоянова складалася лише з похідної палки із залізним гостроконечником.

Тому-то справді «акробатичною» була для нього, наприклад, переправа по плетеному з виноградної лози мосту через р. Інгурі (Джварський перевал). Це була споруда без перил, лише з верхніми й нижніми мотузками та дна, до того ж, з великою амплітудою коливань. «Через декілька секунд з'ясувалося, що мої прокляті чоботи ковзять... Я схопився за шнури і повис на руках, надіючись на свої мускули... Посередині мене облили з ніг до голови бризки каламутного потоку. Я перевів подих тільки на тому боці»⁴³. Дійсно щирим було його захоплення мегрелами, які «наче кішки, босоніж бігали по мосту взад і вперед».

Зауважу, що зичливий Т. Дадашкедіані намагався скількимога забезпечити гірські мандрі гостя, а також сприяти продуктивній польовій роботі. Для цього надав вченому все необхідне: при звичаєних до гірської їзди коней, надійних та озброєних провідників, які, до речі, справді не раз рятували йому життя (під час непорозумінь із мешканцями чи сходжень

на крутосхили). Окрім того, дозволив покликатися на його всесильне ім'я. Остання послуга уможливила для етнографа доступ до багатьох надбань матеріальної культури сванів, які свято охоронялися від чужого ока. «Якщо хтось тобі чого-небудь не покаже, той живий не буде»⁴⁴, — твердо пообіцяв владний горець директорові гімназії...

Робочий день експедиційників, незважаючи на постійні екстрими та фізичну втому, тривав і по завершенню денних мандрів. У затишному княжому домі-фортеці, по вечорах один з них вів метеорологічні спостереження, другий допомагав ученому укладати словник сванської мови і окремо — топографічній, третій записував від домочадців та прислуги легенди, перекази чи пісні. Увіковічити для науки О. Стоянов намагався й пісенні мелодії, для чого спочатку награвав їх на флейті, а далі клав на ноти⁴⁵.

Хоча початковою метою подорожі був збір мовознавчо-фольклорного матеріалу, у кінцевому результаті польовий надбанок цікавого до всього вчителя охопив найрізноманітніші сторони побуту мешканців «країни тисячі веж». Цей набуток він ретельно опрацьовував у Кутаїсі. У результаті дійшов висновку, що, через відсутність у нього деяких тогочасних статей про «кавказьку Швейцарію» (так він називав Сванетію), не може створити узагальнювальної праці. Тому зупинився на написанні «легких» подорожніх нарисів для широкого читача, дозволяючи собі лише «іноді яке-небудь міркування, ... догадку».

Отож, у 1876 р. появилася друком його об'ємна робота «Путешествие по Сванетии»⁴⁶ (обсяг понад 230 с.). Існуючі на той час публікації вже згадуваних авторів, які, до речі, учений перерахував на початку розвідки, стосувались переважно питань археології, історії, природознавства тощо. Праця ж О. Стоянова є, згідно з оцінкою Г. Цулаї, першим найповнішим етнографічним описом сванів і по повноті не мав прецедента⁴⁷.

У ньому є розділи про заняття, сімейну та календарну обрядовість, звичаєве право, сімейний устрій сванів. Наскільки ґрунтовно спостерігач пізнавав їхній побут, свідчать, до прикладу, відомості про рільництво. Вони включають перелік сільськогосподарських культур, знарядь обробітку ґрунту, збору та обмолоту збіжжя, дані про системи землеробства, способи удобрення ґрунтів та зберігання врожаю, народні міри площі та місткості тощо.

Із ділянки звичаєво-правових відносин О. Стоянов, окрім заміток про інститут судочинства, процедуру слухань та види покарань, розмірковував щодо їхніх реорганізацій російською владою. Зосібна доводив безглуздя насильницького впровадження тут російського законодавства. Сван визнає суд лише суворий і швидкий (без апеляцій, касацій); убивство вважає законною розправою над винуватцем. Тому більш-менш

прийнятним для них був би, вважав автор, військово-народний суд, що складався б із місцевих старійшин та духовенства.

Записи вченого з цього питання, а також щодо сімейних стосунків стали підґрунтям для спостережень, аналітичних екскурсів дипломованого вченого М. Ковалевського. Останній підтвердив більшість його фактів, хоча подекуди й дискутував щодо їх трактування (питання правового, суспільного статусу жінки та ін.)⁴⁸. Для іншого дослідника — Р. Харадзе (60-ті рр. ХХ ст.) — поштовхом для подальших польових пошуків слугували скупі, проте унікальні замітки О. Стоянова про сімейні общини, створені штучним об'єднанням родин. У результаті наука отримала докладну інформацію про зазначені інституції, їхні звичаї⁴⁹.

У книзі етнографа є чимало даних про міжплемінні та міжетнічні стосунки на Закавказзі. Так, автор констатував ворожнечу сванів і мегрелів, водночас подав матеріал, який став підставою дослідниці Н. Волковій говорити про існування у сванів шлюбів та аталицтва із черкесами й балкарцями тощо⁵⁰.

Пройшовши майже всю Сванетію пішки, експедиційник підмітив і занотував локальні своєрідності її спільноти. Приміром, із цього погляду він охарактеризував побут мешканців Лахамульда. Тут, а також в інших місцях книги, полемізував із своїми попередниками. Зокрема не погоджувався із висновками Г.Радде про належність цього населення до євреїв чи єгиптян.

Чимало уваги приділив жителям селища Мулахі (біля витоків р. Інгури), які зацікавили як його сучасників, так і дослідників наступних поколінь. Ще в 1853 р. російський полковник, археолог І. Бартоломей вказав на побутування народного переказу про поселення тут запорізьких козаків і антропологічні та культурно-побутові подібності з ними місцевого населення.

О. Стоянов особистими свідченнями підтвердив його зауваги. «Я зустрів жінку, яка вдягнена в чисто малоросійський костюм», чоловіки ж були «з довжелезними вусами, у свитках; волосся підстрижене в круг... Якби не сванетська мова, мені здалося б, що я в самому центрі Полтавської губернії»⁵¹. Навів, хоч і не виразну, та все ж згадку мулахців про свій прихід «із-за гір», тобто території Передкавказзя, очевидно — Кубані.

Цікаво, що через 13 років про ці разючі збіги говорив (на сторінках «Киевской старины») мешканець урочища Мангліса Г. Лебединець (очевидно, також вихідець з України). Щобільше, він подав уже чітку вказівку жителів общини на міграцію їхніх предків із Кубані⁵².

Сам О. Стоянов сумнівався у реальній основі народних переказів. Щодо етнографічних тотожностей українців зі сванами, а також абхазами, то вважав доцільніше пояснювати їх як запозичення першими елементів

одягу, зачісок тощо від «невтомних бродників» (жителів степів між Азовським узбережжям і нижнім Доном), які постійно мігрували до Дніпра й там асимілювалися.

На сьогодні про українсько-кавказькі етнографічні, мовні паралелі та їхню зумовленість написано чимало. Складником низки гіпотез є спостереження саме О. Стоянова та Г. Лебединця. Так, історик В. Голобуцький уважав цей матеріал підтвердженням частих утеч чорноморських козаків, (від знущань російського та свого ж командування), на Закавказзя⁵³, В. Мавродін — як свідчення міграції на Кубань та Тмутаракань руських племен; мовознавець Ю. Мосенкіс же, навпаки, — як доказ проникнення спільнот Закавказзя на територію України⁵⁴.

О. Стоянову належить пріоритет у постановці питання про прабатьківщину сванів, зокрема ймовірність їх проживання у східному Причорномор'ї. Причому у книзі є цінні доказові факти, зокрема згадки морських істот в обрядових висловлюваннях. Думку українського етнографа підтримували та розвивали деякі дослідники ХХ ст. — Г. Меликишвілі, М. Калдані та ін.⁵⁵

«Подорож по Сванетії» містить фіксації безлічі таких нюансів з побуту сванів, які можна помітити лише завдяки тривалому проживанню на цих теренах. Це і відомості про трапезний етикет сванської знаті, обов'язковий атрибут кожного горянина — похідну палку з різноманітними її дорожніми пристосуваннями, способи втамування спраги (за допомогою соломинки, яку встромляли в джерельне дно) тощо. Підкреслю й те, що покликами на книгу О. Стоянова супроводжуються майже всі етнографічні характеристики сванів у фундаментальній праці «Бытовая культура Грузии XI–XX веков: традиции и новации»⁵⁶.

Щодо зшитків фольклору та слів, які уклав учений під час подорожі, то їх він видав із супроводом перекладного словника на сторінках «СМОМПК» та «Записок» Кавказького відділу РГТ⁵⁷. Через відсутність досконалої сванської азбуки народні легенди і казки записав російським алфавітом, який, з метою достеменного відтворення всієї акустичної гами сванської мови, значно доповнив. Дещо з матеріалів, як і планував, надав у розпорядження спеціалістів, зокрема професорові грузинської словесності Петербурзького університету А. Цагарелі. Той же на основі них готував для конгресу орієталістів доповідь про народну творчість сванів. З їхнього листування довідуємося, що дослідник-аматор висловив низку міркувань стосовно граматики, фонетики та етимології, причому настільки фахових, що дипломований науковець просив далі розвинути їх⁵⁸. Проте в питанні походження сванської мови О. Стоянов і далі категорично відмовлявся робити якісь висновки. Відомо, що він укладав словник свансько-грузинських аналогів, водночас ратував за виокремлення

«неарійських» коренів із «західнокавказьких» (тобто картвельських) мов⁵⁹.

Мандруючи, О. Стоянов нагромадив чималу колекцію побутових предметів: музичні інструменти (чангі і чіанурі), дерев'яні луки, пучки стріл тощо. Підбирав їх здебільшого у руїнах церков та замків. До речі, він неодноразово звертав увагу на численність і цінність цих, а також релігійних та письмових пам'яток у сванських храмах, на незадовільні умови їх зберігання. Згадав і про резонансні випадки безцеремонного вивезення чиновниками (Мамацев, Левашов) давніх рукописів, що зумовило табування для чужинців відвідин святилищ. Особливо фанатично захищався вхід до найголовнішої у Сванетії церкви Св.Св. Кирика та Івліти. Нашого мандрівника зустріли понад сто озброєних горців: тут навіть статус Тангізового гостя не допоміг йому прорвати їхню оборону.

* * *

У книзі О. Стоянов, торкаючись «цивілізаторської місії» чужинців у Закавказзі, зазначив: «Добре було, коли б і справді росіяни що-небудь дали сванам... Ось хоча б розведення городніх овочів»⁶⁰. І це не була лише критика та настанова. Невдовзі він узяв активну участь у справі освоєння цілинного Чорноморського узбережжя, перетворення його у субтропічний сільськогосподарський регіон. Цю ділянку його набутку зовсім не згадують вітчизняні та зарубіжні біографи. Про неї дізналася зі статті самого О. Стоянова «Батум. К истории дачных поселений в Батумском округе», що друкувалась у «Вестнике Европы»⁶¹.

Отож, піонерами у колонізації Батумської приморської смуги (70–80-х рр. XIX ст.) були досвідчений французький садівник, будівничий розкішного батумського бульвару, що вже друге століття є візиткою міста, М. Д'Альфонс, а також відомі фундатори грузинської чайної промисловості А. Соловцов та К. Попов. На теренах малярійних боліт та непрохідних лісів вони звели перші чайні та цитрусові плантації, розбили екзотичні плодові та декоративні сади. Тепер це добре знані ботанічним розмаїттям, унікальними парковими ландшафтами міжнародні курортні перлини Аджарії Зелений мис, Цихисдири, Чакви, Кобулети.

Із цими історичними постатями регіону познайомився і О. Стоянов та й собі купив 8 десятин землі в околицях селища Чакви. Спонукальними чинниками було його бажання прислужитись суспільству ще й у цій ділянці, а найголовніше — несхитна тяга до сільського затишку та щира насолода від праці на землі. Він з теплою відзначав, що ці відчуття прищепив ще там, «в Малоросії», де добру частку року мешкав на селі⁶². Професія службовця, просторово скутий побут міщанина все частіше нагадували про втрачені втіхи й уподобання.

Земельна ділянка кутаїського педагога — це гора (200 футів над морем), обрамлена стрімкими урвищами, глибокими ровами, непрохідними хащами вільхівника, велетенської папороті та колючих ліан, «що переплітали дерева між собою і утворювали начебто суцільну стіну». Не кращим було й пониззя: суцільні малярійні болота, де «нога заходила по коліно», де стояв оглушливий концерт незліченних жаб та гадюки стрічалися на кожному кроці.

Доброволець-культиватор О. Стоянов, як і його попередники, провів повний комплекс меліоративних заходів. Передусім, найнявши робітників, здійснив вирубку деревно-трав'янистої рослинності. Далі взявся за осушення боліт та очищення ґрунту, що робив за допомогою вирощування евкаліптів та кукурудзи (фітомеліорація). Для посіву останньої віддав земельні наділи місцевим жителям, а їхню працю оплатив грошима та врожаєм. А також проклав канали й кам'яні водостоки, дороги для доставки необхідного матеріалу, майданчики для житлових і господарських будівель. Лавровими дібровами укріпив гірські схили. Аж після цього приступив до власне садівництва.

З вдячністю він згадував про зичливого сусіда Д'Альфонса, який безкорисливо надавав йому фахові агрономічні поради, за безцінь постачав чужоземні плодови й декоративні саджанці. Знався початківець і з виноградарем, виноробом-технологом Дмитром Кипіані, який у 1907 р. уславився на весь світ неперевершеним сортом вина «Хванчкара». Від нього О. Стоянов отримав 1000 знаменитих рачинських виноградних лоз.

Для належного догляду за господарством О. Стоянов цілорічно утримував садівника та двох помічників, поза тим двічі на рік наймав бригаду робітників для його очищення. Узагалі у свій задум уклав усі (тридцятирічні) заощадження — 20 тис. крб. Довелося пожертвувати й здоров'ям: він, а також діти хворіли поширеною в цій болотистій місцевості малярією.

У результаті затрачених зусиль через пару років Стояновий пагорб забував найрізнобарвнішим цвітом та листом. Ошатний каштановий будинок та круті сходи, що каскадом спускалися до моря, тонули в мальовничому листі каладіума та пишному суцвітті рододендрона, вічнозелених кипарисах та криптомеріях. А ще прийнялись тут східноавстралійська акація та новозеландський льон, камфорні й бананові дерева, постали пальмові і бамбукові алеї, чайні, лимонні, персикові, мандаринові плантації тощо. Усього було насаджено 6 тис. виноградних лоз, 2 тис. плодово-ягідних кущів, 3 тис. декоративних культур.

У 1893 р. на батумському узбережжі побував визначний ботанік та географ, знаменитий мандрівник-учений, професор Харківського університету Андрій Краснов (1862–1914 р.). Із кільканадцяти місцевих

дачників-культураторів він виокремив О. Стоянова як умілого й тямущого землероба. Щобільше, його садово-паркове дітище поряд з першими чайними плантаціями А. Соловцова та К. Попова остаточно переконали дослідника в надважливому науково-практичному висновкові про субтропічність Причорномор'я та можливості інтродукції тут господарсько-цінних теплолюбних культур Східної Азії.

Ось його слова: «Батум — це куток вологих субтропічних областей, типом яких є Японія, Південна Чілі, Нова Зеландія і т.п. країни. Кращим доказом справедливості цієї думки є прекрасний сад Стоянова, одного з найстаріших батумських піонерів, який створив те, чого не створював ніхто з батумців. Гуляючи по цьому саду, можна судити про те, що може виробити Батумський край»⁶³.

Далі були, як відомо, експедиції А. Краснова до Індії, Китаю, Японії, щоб привезти тамтешні промислові, плодові, технічні рослини. Вони увінчалися впровадженням субтропічного землеробства в Закавказзі та фундацією (за 2 км. від Чакви) всесвітньознаного неповторного Батумського ботанічного саду, де представлено флору чи не всіх спекотних країв планети.

А квітучий маєток О. Стоянова стояв ще до середини ХХ ст. У спогадах доктора біологічних наук, мешканки Чакви Маї Мазуренко він згадується як розсадник таких рослинних екзотів, яких не було навіть у Батумському саді⁶⁴.

* * *

Понад п'ятдесят років прожив О. Стоянов на Закавказзі. Та ні час, ні повна заглибленість у працю педагога, вченого чи агронома не стерли з його пам'яті спогадів про край, де народився. Україну він бачив скрізь (не лише в Мулах): і на поважній раді сванських старійшин, що нагадувала полтавський сільський схід, і в сосновому лісі, і на підніжжі загадкової гори Ужба, химерні форми якої асоціювались із Лисою горою та «лиходійними землячками — відьмами»⁶⁵. Листуючись з П. Житецьким, він засипав його питаннями про долю товаришів, з якими квартирував, мріяв та вершив. Його згадки про буремні студентські роки — період потужної віри у свою спроможність змінити світ — світлі та ностальгійні. «То був щасливий час золотої молодості і палкої захопливої роботи. Вона залишила в мене на все життя незабутнє враження»⁶⁶. А на тридцятому році мешкання в чужій землі себе втішав: «в мене є якесь передчуття, що ми з Вами [П. Житецьким — В.Б.] ще побачимось до відправки в поля Єлисейські»⁶⁷...

Підсумуємо сказане. Потрапивши в Грузію в розквіті фізичних і духовних сил, О. Стоянов і тут знайшов місце для сміливих та достойних

громадських і професійних вчинків. Він був серед тих, хто відстоював права грузинської мови й літератури, хто зберіг до наших днів величний храм Баграта та непохитну фортецю Петрі, хто започаткував Кутаїський історико-етнографічний музей та дослідження «золотого» Ванського городища. Він вивчив сванську мову та написав перший етнографічний опис цієї спільноти. Він же долучився до створення субтропічного сільського господарства на Чорноморському узбережжі. Без покликів на його наукові розвідки не обходиться жодна серйозна праця з грузинознавства. Життя та діяльність О. Стоянова на волелюбній кавказькій землі є тою міцною зв'язкою, що формує теплі і дружні стосунки українського та грузинського народів.

---

¹ Стоянов Александр Иллич // Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического общества в первое пятидесятилетие его существования (1864–1915 гг.). — М., 1915. — Т. II. — С. 345.

² *Цулая Г.В.* Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов) / Г.В. Цулая // Очерки истории этнографии, фольклористики и антропологии. — М., 1982. — Вып. IX. — С. 73–86.

³ *Лучше знать друг друга.* — Тбилиси, 2009. — С. 27–29.

⁴ *Катренко А.* Маловідомі сторінки Олександра Стоянова / А. Катренко // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К., 2005. — Т. 5. — С. 256–270.

⁵ Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — 1928. — Кн. 1. — С. 105–107; *Стоянов А.* Путешествие по Сванетии / А. Стоянов // Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества. — Тифлис, 1876. — Кн. X. — Вып. 2. — С. 310.

⁶ *Житецький І.* Київська громада. — С. 106.

⁷ Там само. — С. 118.

⁸ *Чалий М.К.* Похорон Т.Г. Шевченка на Україні / М.К. Чалий // Спогади про Тараса Шевченка / [упорядкув. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є. Шубравського]. — К., 1982. — С. 389, 523.

⁹ *Стоянов А.* Южнорусская песня о событии XI века / А. Стоянов // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — № 7. — С. 81–96.

¹⁰ *Костомаров Н.* Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века / Н. Костомаров // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — С. Ч. 8. — С. 362–368; *Новицкий И.* Еще по поводу народной песни: о взятии Торческа или же Азова / И. Новицкий // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — С. Ч. 9. — С. 413–435.

¹¹ *Пытин А.Н.* История русской этнографии: в 4 т. Т. 3. Этнография малорусская / А.Н. Пытин. — СПб., 1891. — С. 377.

¹² *Катренко А.* Маловідомі сторінки Олександра Стоянова. — С. 267–268 [Листи О. Стоянова до П.Г. Житецького].

¹³ [*Драгоманов М.*]. Предисловие / М. Драгоманов // Исторические песни малорусского народа / Антонович В., Драгоманов М. — К., 1874. — Т. 1. — С. II.

¹⁴ П.Б. [Петр Бартенеv]. Письмо графа А.Г. Разумовского к матери его Наталье Демьяновне / П. Бартенеv // Русский архив. — М., 1876. — Кн. 1. — С. 488.

¹⁵ Стоянов А. Ежедневная школа в Киеве / А.Стоянов // Вестник Юго-Западной и Западной России. — К., 1862. — Т. 1. — № 9. — С. 205–208; *Він же*. Неправдивость и равнодушие — главнейшие помехи к распространению грамотности (Ответ и вызов «Вестнику Юго-Западной и Западной России») / А. Стоянов // Основа. — СПб., 1862. — Ч. 9. — С. 74–80.

¹⁶ Цит за: Катренко А. Маловідомі документи Олександра Стоянова. — С. 260.

¹⁷ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. — К.–Х., 1930. — С. 197–198, 220–223.

¹⁸ Там само. — С. 220–223.

¹⁹ Очерки истории Грузии: в 8 т. Т. 5. Грузия в XIX веке / [Ред.: М. Гаприндашвили, О. Жордания]. — Тб., 1990. — С. 282; Шамиладзе В., Миминошвили О. История этнологии Грузии / В. Шамиладзе, О. Миминошвили. — Тб., 2009. — Ч. 1. — С. 217, 235; Стоянов Александр Иллич // Биографический словарь... — С. 345.

²⁰ Очерки истории Грузии. — С. 278–283.

²¹ Там само. — С. 283.

²² Миханкова В.А. Николай Яковлевич Марр: Очерк его жизни и научной деятельности / В.А. Миханкова. — М.–Л., 1948. — С. 7–8.

²³ Миханкова В.А. Николай Иванович Марр. — С. 8.

²⁴ Марр Н.Я. Автобиография / Н.Я. Марр // Избранные работы: В 5 т. Т. 1 / Н.Я. Марр. — Л., 1933. — С. 9.

²⁵ Цулая Г.В. Из истории кавказоведения. — С. 84–85.

²⁶ Марков Е. Очерки Кавказа / Е. Марков. — М., 1887. — С. 264–266.

²⁷ Труды Пятого Русского Археологического съезда в Тифлисе. — М., 1888. — С. XXXIII.

²⁸ Цулая Г.В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов). — С. 82.

²⁹ Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888–89 год // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. — М., 1890. — Т. 13. — Вып. 2. — С. 73, 85, 107; Лучше знать друг друга. — С. 28.

³⁰ Протоколы заседаний... за 1886–1887 г. // Древности. — 1888. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 176, 179; Протоколы заседаний... за 1890–1891 год // Древности. — 1894. — Т. 15. — Вып. 2. — С. 97.

³¹ Протоколы заседаний... за 1886–1887 г. // Древности. — 1888. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 24–25.

³² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Московского Археологического общества с 14 марта 1886 г. по 27 марта 1887 г. // Древности. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 102–111.

³³ Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888–1889 год // Древности. — 1890. — Т. 13. — Вып. 2. — С. 111.

³⁴ Лордкипанидзе О.Д. Город-храм Колхиды / О.Д. Лордкипанидзе. — М., 1984. — С. 5–6.

³⁵ Такайшвили Е.С. Церковь в Ване, в Имеретии, и ее древности / Е.С. Такайшвили // Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе. — Т. II. — С. 94–110.

- ³⁶ Лордкипанидзе О.Д. Город-храм Колхиды. — С. 7.
- ³⁷ Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета // Древности. — 1880. — Т. 8. — С. 78–79.
- ³⁸ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии / А. Стоянов // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1890. — Вып. X. — Отд. II. — С. 24.
- ³⁹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 240.
- ⁴⁰ Стоянов А. Путешествие по Сванетии.. — С. 267.
- ⁴¹ Там само. — С. 452.
- ⁴² Наумов А.Ф. Горы Сванетии / А.Ф. Наумов. — М., 1985. — 240 с.
- ⁴³ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. — С. 456.
- ⁴⁴ Стоянов А. Путешествие по Сванетии.. — С. 343.
- ⁴⁵ Там само. — С. 310–311.
- ⁴⁶ Там само. — С. 238–472.
- ⁴⁷ Цулая Г.В. Из истории кавазоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов). — С. 81.
- ⁴⁸ Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. В 2-х т. / М.М. Ковалевский. — М., 1890. — Т. 2. — С. 51, 52.
- ⁴⁹ Харадзе Р. Грузинская семейная община / Р. Харадзе. — Тбилиси, 1960. — Т. 1. — С. 180.
- ⁵⁰ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 444–445; Волкова Н.Г. Этнокультурные контакты народов горного Кавказа в общественном быту (XIX — начало XX в.) / Н.Г. Волкова // Кавказский этнографический сборник. — М., 1989. — Т. IX. — С. 190, 204–205.
- ⁵¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 275.
- ⁵² Мушкудіані О.Н. З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин XIX — початку XX ст. / О.Н. Мушкудіані. — К., 1986. — С. 32–33.
- ⁵³ Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво / В.О. Голобуцький. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 427–428.
- ⁵⁴ Мавродин В. Очерки истории Левобережной Украины / В. Мавродин. — СПб., 2002. — С. 329; Мосенкіс Ю. Проблеми пошуку кавказьких паралелей українських гідронімів / Ю. Мосенкіс // Записки з ономастики — Opera annual in onomastika: Зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 7. — С. 5.
- ⁵⁵ Цулая Г.В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов). — С. 80–81.
- ⁵⁶ Волкова Н.Г., Джавахишвили Г.Н. Бытовая культура Грузии XIX–XX веков: традиции и новации / Н.Г. Волкова, Г.Н. Джавахишвили. — М., 1982. — С. 61, 67, 82, 89, 93, 105, 113, 125, 147.
- ⁵⁷ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии / А. Стоянов // СМОМПК — 1890. — Вып. X. — Отд. II. — С. 9–65; Його ж. Приложение к: Путешествие по Сванетии... — С. 460–472.
- ⁵⁸ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии... — С. 11.
- ⁵⁹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. — С. 310; Він же. Образцы сванетской народной поэзии. — С. 24.

⁶⁰ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 298–299.

⁶¹ Стоянов А. Батум. К истории дачных поселений в Батумском округе / А. Стоянов // Вестник Европы. — СПб., 1889. — Т. 139. — Октябрь. — С. 700–716.

⁶² Стоянов А., Батум. К истории дачных поселений. — С. 706.

⁶³ Краснов А. Русские тропики / А. Краснов // Исторический вестник. — СПб., 1895. — Т. 49. С. 568.

⁶⁴ Мазуренко М.Т. Утраченная Колхида [Электронный ресурс] / М.Т. Мазуренко. — М., 2012. — Режим доступа: http://kolhida.ucoz.ru/_id/0/6_М.Т.Мazurenko-L.pdf

⁶⁵ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 271, 286.

⁶⁶ Стоянов А. Южнорусская песня о событии XI века. — С. 86.

⁶⁷ Катренко А. Маловідомі документи Олександра Стоянова. — С. 269 [Листи О. Стоянова до П.Г. Житецького].

В статье освещено вклад киевского громадовца А. Стоянова в сохранение памятков архитектуры и исследование традиционной культуры народов Грузии. Раскрыто его место в национальном движении грузинов 2-й пол. XIX в. и участие в освоении Черноморского побережья.

Ключевые слова: кавказоведение, украинский ученый, этнографическое описание, грузины, сваны, субтропическое хозяйство, грузинский язык.

The article covers the contribution of O.Stoyanov, a member of the Hromada of Kyiv clandestine society of Ukrainian intelligentsia, in the preservation of architectural monuments and research of traditional way of living and culture of Georgian ethnic groups. It discloses his role in the Georgian national movement of the 2nd half of the 19th century and participation in reclamation of virgin lands in the Black Sea region.

Key words: Caucasian studies, Ukrainian researcher, ethnographic description, Georgians, Svans, subtropical household, Georgian language.

Микола Варварцев

ІСПАНІЯ ТА ІСПАНЦІ В УКРАЇНСЬКИХ РЕЦЕПЦІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджуються витoki та становлення іспаністики в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ ст., діяльність її основні праці українських істориків і письменників про Іспанію. Характеризуються напрями студій та їх зв'язок з боротьбою за відродження національної культури і політичної самостійності народів в Іспанії і Україні.

Ключові слова: *Іспанія, Україна, іспаністика, національні рухи.*

З кінця ХVІІІ ст. остаточно канули в Лету часи, коли Іспанія виступала володаркою Старого і відкритого її мореплавцями Нового Світів. Розпад іспанської імперії, що посилювався суперництвом з новими претендентами на світове панування — Великою Британією і Францією, відсував країну на периферію міжнародної політики, а в уявленнях найближчих сусідів вона почала асоціюватися здебільшого з екзотикою дикої природи, самотніх народних звичаїв, пам'ятками старовини. У цей же час в Україні, історія якої ще від раннього середньовіччя перетиналася з перебігом подій на Піренейському півострові, зв'язки з Іспанією супроводжувалися прямими контактами завдяки торговельному судноплавству через Середземне і Чорне моря. У ХІХ ст. Іспанське королівство засновує свої дипломатичні представництва (консульства) у південноукраїнських портових містах. Як і в Західній Європі, українська громадсько-політична думка звертається до внутрішніх проблем Іспанії, образи далекої країни розширюють мозаїку літературно-мистецького життя Києва, Одеси, Харкова тощо.

Ці та інші процеси взаємодії, проте, тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Історіографія українсько-іспанських відносин як науковий напрям почала формуватися лише у другій половині ХХ ст., метою її перших розвідок були події, пов'язані з громадянською війною та міжнародною допомогою Іспанії у 1930-х рр. До них належать, зокрема, студія Ф.П. Шевченка (1961 р.) про участь українців у боях проти фашизму в Іспанії¹ та збірник документів (1988 р.), присвячений рухові солідарності населення західноукраїнських земель з Іспанською республікою². Переважно цю ж тематику представляла колективна монографія про українську літературу у загальнослов'янському і світовому літературному процесі: у вміщеному тут окремому розділі розглядалися літературні взаємини з Іспанією 1920–1970 рр.³ Літературознавство

зверталось також до періоду кінця XIX — поч. XX ст. — в аспекті теми «Іван Франко та іспанське відродження»⁴. Розширенню діапазону іспансько-української проблематики сприяли біографічні статті, які відтворюють діяльність в Україні інженера А.Бетанкура в першій пол. XIX ст.⁵ та історика-іспаніста В.К. Піскорського (кінець XIX — поч. XX ст.)⁶. Нова тема — щодо діаспори — знайшла висвітлення у студіях з історії української студентської громади та українських поселень в Іспанії після Другої світової війни⁷. Вже на поч. XXI ст. історіографію поповнили довідкові статті про громадсько-політичні та культурні зв'язки в енциклопедичних виданнях⁸.

Отже, наявний дослідницький доробок вельми фрагментарний як в тематичному, так і в хронологічному плані. Ми не маємо жодної праці, яка б охоплювала період середини XIX — початку XX ст. — один з найважливіших в історії обох країн, позначений піднесенням соціально-політичної боротьби і національних рухів, формуванням в Україні іспанознавчої громадської і наукової думки.

Перші українські рецепції Іспанії були пов'язані з ініціативою історика і письменника Пантелеймона Куліша. Відбуваючи покарання царської влади за причетність до діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, він заходився студіювати іспанську мову і знайомитися з іспанськими працями в оригіналах. 1 серпня 1851 р. в листі до славіста проф. Московського університету Осипа Бодянського він повідомляв: «В Петербурге я начал изучать испанский язык, а теперь уже почти сплошь розумею без лексикона «Дон-Кихота», а исторические книжки, так и гетьто». Відтак П. Куліш прагнув «практического приложения из своего языкачества»⁹. Наслідком цих занять стала публікація 1852 р. перекладу «Історії іспанської літератури» — у п'яти книжках петербурзького журналу «Отечественные записки». Це був скорочений виклад капітальної праці, написаної американським дослідником Дж. Тікнором. У 1861 р. П. Куліш повернувся до неї і перевидав окремою книгою, де в передмові пояснив свої іспанські зацікавлення, вдаючись у цих поясненнях до езопової мови. Адже переклад він робив, будучи засланим. Колишній кирило-мефодіївець розповідав: «Я мусив був призупинити свої звичайні роботи, які складають мою спеціальність (царська влада заборонила йому писати про Україну. — *М.В.*), і обмежитися допоміжним вивченням чужих літератур і народностей», праця Тікнора «була для мене дорогоцінною знахідкою: вона замінила мені брак живого співрозмовника про предмети, які найбільше цікавили мене в житті іспанців». З цензурних причин, він не уточнював, що то були за «предмети». Але самий переклад і метод його викладу допомагають розкрити мету, яку ставив П. Куліш, публікуючи книгу Тікнора. У передмові він зазначав, що з огляду на

великий обсяг тексту «Історії» змушений був «компілювати, зупиняючись на найбільш захоплюючих місцях» її. Те, що передусім зберіг Куліш у перекладі, стосувалося бурхливої історії Іспанії й відображення її в літературі, тлумачення ролі письменницької праці в житті народу. Увага акцентувалася на «істинно національних» творах, які оспівують боротьбу проти чужоземної навали. Як характерний приклад виокремлювалася найдавніша пам'ятка «героїчного періоду іспанської історії» — поема про рицаря Сіда, який «уславився захистом своєї вітчизни від маврів». Куліш також виклав важливий висновок книги: «Перше, що вражає нас, коли розкриваємо старовинні збірники іспанських балад, це — національний дух, яким вони пройняті [...] Іспанські балади настільки національні, що стали тотожними національному характеру, який їх створив, і разом з тим вони житимуть, поки іспанський народ збереже своє окремішне і незалежне існування»¹⁰.

Наводячи оцінки Тікнора щодо особливостей красного писемства Іспанії, П. Куліш, власне, зосереджував увагу на тих ідеях і думках, якими переймався сам, вивчаючи історію українського народу і прагнучи відтворити їх у своїх белетристичних працях. У висновку, складеному царською таємною поліцією — III відділенням — у травні 1847 р., йому ставилося за провину, що він «всюди висловлював надзвичайну любов до батьківщини, Малоросії, хибні поняття про її колишню нібито славу і переймався відновленням її літератури і народності», «із захопленням описував дух колишнього козацтва, наїзди гайдамаків зображував у вигляді рицарства, [...] наводив пісні українські, в яких виражається любов до вольності [...] описував розпорядження імператора Петра I і спадкоємців його у вигляді гноблення і придушення прав». Відтак за «височайшим затвердженням рішенням» було «заборонено йому писати»¹¹. У цих умовах перекладацька робота над «Історією іспанської літератури» надала можливість Кулішеві, обминаючи заборони, продовжувати відстоювати свої позиції українського патріота.

Починаючи з праці Куліша, іспанська історія і культура стають складовою ідейно-політичної платформи «українофільства». Від початку 70-х років, відбувши у закордонне наукове відрядження, тему про Іспанію розробляє доцент всесвітньої історії Київського імператорського університету св. Володимира Михайло Драгоманов. Опрацьовуючи концепцію національного відродження України, він звернувся до дослідження становища так званих «бездержавних» народів Західної Європи, їх культури та перспектив розвитку. 31 серпня 1871 р. у листі з Гейдельберга (Німеччина) до свого кореспондента Мелітона Бучинського, схвалюючи наміри збирати фольклор рідного народу, вчений радив звертати водночас увагу й «на те, що близько і потрібне і нашій народності, наприклад, на

народний епос», на інші видання «в європейських літературах», а тому опанувати іноземні мови. Українську словесність, наголошував він, необхідно створювати, здійснюючи також переклади із зарубіжних літератур — «епоси народні німецький, італійський, іспанський, скандинавський»¹². Із досвідом європейських народів Драгоманов пов'язував й власні студії. 30 березня 1872 р. у листі до Володимира Навроцького він писав: «Працюю я між іншим над переглядом теперішнього прямування у Франції к децентралізації і феодалізму поруч з народженням провінційальних літератур, як фламандська, провансальська, бретонська, але поки до Франції не доберусь, скінчити не можу»¹³. Влітку того ж року, відповідно до висловленого задуму, Драгоманов зміг зробити таку поїздку до південної Франції — Провансу, де, за його словами, «познайомився з головними вожаками діла» (національного руху провансальців), і зібрав матеріали для спеціальної студії. Коментуючи результати своїх досліджень, де застосовувався порівняльний аналіз національно-культурного життя «бездержавних» народів, учений зазначав: «З усіх таких проявок українська хіба чи не сама сурийозна окрім хіба фламандської і каталонської»¹⁴.

Наслідком подорожі стала оприлюднена 1875 р., після повернення до Києва, праця «Ново-кельтський і провансальський рух у Франції», де також розглядалося каталонське питання в Іспанії, його історичні корені, зв'язок із спорідненим рухом провансальців. У середні віки, відзначав автор, на території Франції й Іспанії виникали політичні об'єднання «під владою то аквітанських, то провансальських герцогів. Історія і філологія відкрили каталонцям і провансалам цю взаємну близькість; дедалі посилюючі торговельні зносини півночі Іспанії з Бордо, Марселем, Тулузою спричинили зближення економічних інтересів, а постале і в Каталонії, як і всюди в Європі, прагнення до централізації й до літературної творчості на народній мові призвели природно до думки про поєднання зусиль каталонських патріотів і південно-французьких». За оцінкою Драгоманова, заходи, до яких вдаються від 1868 р. обидві народності, зокрема у проведенні спільних національних свят, є «зародком неабияких моральних і політичних наслідків. Річ у тім, що прагнення до децентралізації в Іспанії сильніше, ніж у Франції, при тому автономізм іспанський значно відрізняється від французького»¹⁵.

Дослідник вважав особливо цінним досвід боротьби за національну самостійність, набутий в умовах іспанської держави з її централізацією роялістської влади, яка «спричинила лише розорення і безслав'я країни і йшла надто відверто обіруч з клерикальною реакцією та інквізицією». М. Драгоманов підкреслював, що рух патріотів Каталонії має виразно демократичний характер, підтримується прихильниками республікан-

ського ладу, які в Іспанії «майже всі і федералісти, і, за небагатьма винятками, вороги клерикалізму». У праці зверталася увага на ще одну важливу обставину, за якої розгортався національний рух у Каталонії, — високий рівень її культурного й економічного розвитку порівняно з центром Іспанії, що зрештою впливало на політичні тенденції в каталонському суспільстві. Рух набув «сепаратистського забарвлення» під час повстання республіканців і вигнання королеви Ізабелли. Тоді ж «була висловлена думка про цілковите відокремлення Каталонії і утворення окремої держави із столицею у Барселоні». Зазначаючи, що «Каталонії та її представникам належить мало не ініціатива федерального руху», автор вказував на фактичний статус «самостійного кантону», яким користувався цей край тепер. Ознаки такого статусу вбачалися у тому, що «в останніх політичних подіях каталонська мова вживалася і в офіційному житті», а не тільки в літературі і науці. Щодо тамтешньої літератури, то вона «у багатьох відношеннях» значно випередила провансальську. У праці перелічувалися напрями розвитку культури каталонців: видання народної поезії рідною мовою, часописів з різних галузей знання, постановка п'єс у барселонському театрі. «Ось чому, — підсумовував учений, — у літературних вправах каталонців одразу повіяв не один тільки ідилічний, але й політичний дух». Уже в 1862 р. один з каталонських трубадурів оспівував боротьбу за «повернення свободи»¹⁶.

Ознайомлення з каталонським та іншими рухами на Заході послужило М. Драгоманову підставою для загальної оцінки національних змагань «бездержавних» народів: їх відродження «відповідає кращим прагненням людства. Такі народності ще вибиваються з-під тяжких умов, накладених на них старим військовим устроєм політичного життя: відродження свої такі народності можуть здійснювати тільки в ім'я демократії, свободи, миру»¹⁷.

Інтерес західних дослідників і громадських діячів до проблеми «бездержавних» народів своїх країн послужив київському вченому поштовхом увести до їхніх студій українське питання. Перебуваючи у Флоренції, він підготував працю «Український літературний рух у Росії і Галичині». Вона була надрукована 1873 р. у двох номерах флорентійського журналу «Rivista Europea», який від часу заснування відіграв роль трибуни міжнародного спілкування між науковцями і літераторами Європи й передплачувався у багатьох її країнах. Не обмежуючись цим, автор заходився адресувати свій твір персонально знаним у громадських і наукових колах діячам Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини тощо, замовивши в редакції десятки відбитків цієї публікації. Ще до виходу її у листі 18 січня 1873 р. з Флоренції до М. Бучинського він писав: «Постараюсь пустити їх (відбитки — М.В.) у хід од Іспанії (де Кастеляр дуже порядочну статтю

писав про Герцена і лібералізм у Росії у серії статей своїх про республіканське движіння у Європі»¹⁸.

Ім'я Еміліо Кастеляра було широко відоме в Європі. Письменник і політик, професор філософії в Мадриді, він був одним з провідників іспанських республіканців (посибілістів), депутатом кортесів (парламенту). М. Драгоманов уважно стежив за його діяльністю і його друкованими працями. У 1873–1874 рр. виступаючи у львівському журналі «Правда» із розвідкою «Література російська, великоруська, українська і галицька», він знову згадував Кастеляра як автора «Історії свободних ідей в російській літературі»¹⁹.

Після повернення із-за кордону в Україну М. Драгоманов активно включився в життя Київської громади, став членом редакції газети «Киевский телеграф» (закритої згодом за «українофільство»). Саме тоді цей часопис також привернув увагу до іспанського республіканця — у зв'язку з його новою працею «Історія республіканського руху в Європі» і полемікою, що виникла з її приводу в журналі «Rivista Europea»²⁰. Огляд, який містив ці відомості, було опубліковано у розділі «Бібліографія» без підпису. Але ми можемо ідентифікувати автора — Михайла Драгоманова, який, повернувшись до викладів у Київському університеті, продовжував активно співпрацювати з флорентійським журналом та його редактором професором Анджело Де Губернатісом.

До того, що писав Е. Кастеляр, у подальші роки зверталися й інші учасники та прихильники українського руху в Російській імперії. Зокрема, літературно-художню спадщину іспанця розглядав філософ і етнограф Володимир Лесевич, організатор першої у підросійській Україні (на Полтавщині) школи з українською мовою навчання (1864 р.), забороненої потім царською владою. Перебуваючи 1879 р. у сибірському засланні, він написав нарис про роман Кастеляра, присвячений діяльності видатного живописця доби раннього Ренесансу Філіппо фра Ліппі²¹. Це була не перша проба пера Лесевича в справі популяризації іспанської літератури XIX ст. У цей час він був вже відомий і в самій Іспанії, де 1877 р. виступив у провідному мадридському журналі «Іспано-американське просвітництво» із статтею «Тарас Шевченко — великий поет України»²². З цієї праці іспанці вперше дізналися про життєвий шлях поета та його твори в іспанському перекладі — «Тарасова ніч», «Кавказ», «До Основ'яненка», «Заповіт».

Серед сучасних представників національного відродження Іспанії В. Лесевич виокремлював Переса Гальдоса, автора багатотомної серії романів «Національні епізоди», сповнених патріотичним пафосом і критикою феодальних пережитків у країні. Свій аналіз творчості письменника він викладав з позицій підтримки визвольної боротьби іспанців: «Як

сумно не виглядає становище Іспанії, воно не безнадійне; іспанський народ, чудові якості якого були нерідко гідно оцінені істориками і мандрівниками, багато разів у XIX столітті доводив свою життєвість. У періоди випробувань, у найчорніші дні кращі люди Іспанії не впадали у відчай: вони були впевнені, що не залишаться самотніми у боротьбі, і не помилялися». На підтвердження наводилися свідчення іспанського історика Фернандо Гаррідо з його книги «Сучасна Іспанія, її моральний і матеріальний розвиток у XIX ст.» (1862 р.). Коментуючи їх, В. Лесевич зазначав, що «ознайомлення з новітньою історією і сучасним становищем Іспанії не може не бути для нас вищою мірою повчальним й цікавим», «настала пора здійснення тих самих принципів, за які було пролито стільки крові; настав новий фазис сучасного життя», сповнений «великих уроків для всіх народів»²³.

У нарисі про творчість П. Гальдоса ставилося питання про «всебічне вивчення Іспанії XIX століття», підкреслювалося, що матеріал, нагромаджений західною історіографією, «вельми багатий» і дозволяє ознайомитися «з політичним та економічним становищем Іспанії», дає уявлення про розвиток «наук, філософії, літератури і мистецтв». У зв'язку з цим називалися автори, які висвітлюють проблеми країни: передусім згадуваний Кастеляр, Пі-і-Маргаль, Ла-Фуенте, Ріко і Амот, Гаррідо, Каналехас, Хосе дель-Перохо, Алькантара Гарсія та багато інших. Але про проблеми сучасної Іспанії можна дізнатися також із відтворення її життя белетристами, зазначав В. Лесевич. Він докладно розглядав ідейний зміст «історичних романів» Гальдоса «Сміливець» і «Золотий фонтан», присвячених подіям 1804 і 1821–1823 років, коли іспанський народ піднявся проти абсолютизму і було прийнято конституцію, що обмежила королівську владу, а більш радикальні сили добивалися «цілковитого усунення династії Бурбонів, проголошення республіки і скликання установчих кортесів». У статті відзначалося, що «політичний рух як основа роману висуває наперед громадські інтереси». Так само суспільно-громадськими мотивами, наголошував дослідник, пройнято «побутові романи» Гальдоса — «Донья Перфекта» і «Глорія», де порушувалася злободенна для іспанської дійсності тема подолання клерикалізму, засуджувалися використання релігії у «цілком не властивій їй політичній ролі»²⁴. Свої думки про народження в Іспанії «нового роману» і зображення «нових людей», які виступають за політичні перетворення у суспільстві, В. Лесевич виклав також в іншій статті — «Нові романи Гальдоса», де характеризував його творчість, сповнену «істинним і здоровим реалізмом»²⁵.

У 80-х роках свої іспанознавчі записки опублікував відомий український і російський письменник, автор численних історичних романів

Данило Мордовець (Мордовцев). Матеріал для них він збирав безпосередньо в Іспанії, під час подорожі по Західній Європі. Ці нотатки про «країну гітари і фанданго», «батьківщину альмавіви і мантильї» склали окрему книгу.

На перших же сторінках, віддаючи данину традиції попередників-мандрівників, автор засвідчив піднесено-захоплене сприймання країни: «І ось мені, вже відживаючому, випало на долю те, що юнакові здавалося недосяжним щастям. Я був в Іспанії, я бачив Гранаду і Альамбру». Та на відміну від того, на чому зосереджувалися попередники, письменник відкрив Іспанію для читачів своєї книги крізь призму спогадів про Україну. Слід зазначити, що і писав він її після бесід з М.І. Костомаровим у маєтку на Полтавщині, що відбилося, зокрема, на історичних і народознавчих сюжетах подорожніх нарисів й наведенням думок маститого історика і «найкращого в Росії знавця української народної поезії». Перебування у товаристві з М.І. Костомаровим допомогло Д. Мордовцю передати свою візію мандрівника по Іспанії в контексті історії українського народу, його сучасного буття. У прагненні пояснити іспансько-українські сюжети своїх записок він вказав на прибуття в Україну після блукань «і по минулому, і по сучасному Кастилії і Наварри, Бургоса і Мадрита (sic!), під сонцем Андалузії і Арагонії [...]». Стомлені ноги мої стояли на землі милої України, а очарована душа мліла і тріпотіла під звуки рідної мелодії». Йшлося про українську народну пісню, початок якої він наводив: «Ой, і малá нічка-петрівочка ...»²⁶.

Пісенна Україна й відбилася на сторінках книги у розповіді про епізод, свідком якого він став в іспанській столиці, де біля оселі письменника співали під акомпанемент гітари сліпі музики-жебраки: «Я чув моїми збудженими нервами не якогось сліпого Хуана, не басистого Родріго, а нашого українського ворона — Остапа Вересая. Настільки разуче нагадувала іспанська народна мелодія і особливо та манера, той голосовий стиль, з яким вона співалася, українську мелодію кобзарів і лірників [...]. Це вокальне диво я чув тільки в Іспанії і на Україні»²⁷.

Феномен схожості письменник пояснював самою історією обох народів. Протягом століть, зазначав він, Україна зазнавала нападів печенігів, половців, татар. Також «Іспанія мала своїх половців, печенігів і татар — у маврах та в інквізиції: іспанцям і іспанкам доводилося складати свої жахливі мелодії над погаслими багаттями, над кістками і попелом спалених [...]. І поетичні маври, які володіли кілька століть половиною Іспанії, не могли не залишити глибоких слідів в іспанській народній мелодії [...]. Як у нас «три брати» тікали з Азова (тут і далі Мордовець посилається на думи з репертуару Вересая. — *М.В.*), а інші невольники — з Кафи і Козлова, так й іспанські бідні невольники, різні Хуани і Родриги

тікали з мавританського полону — Кордови, Севільї, Гранади». Порівняльна характеристика історії доповнювалася за матеріалами народної поезії: «Був в Іспанії, звісно, і свій Федір Безродний, і Самуїло Кішка, і лях Бутурлак. Була і Маруся Богуславка, якась ясноока донья Хімена — «бранка»». Почута мелодія іспанських мандрівних музик, «подібно Вересаю» «оплакувала «правду», яку давно витіснила з чудової Іспанії «щира неправда» — інквізиція»²⁸.

У своїй книзі Д. Мордовець продовжив порушену В. Лесевичем тему перетворення політичного устрою, злободенну для багатьох народів тодішньої Західної і Східної Європи. Пам'ятки іспанської минувшини воскресили в уяві подорожника драматичну історію країни під владою королів-самодержців та інших «геніальних лиходіїв» на кшталт Лойоли, який створив «найжахливішу з доктрин — доктрину морального деспотизму». Письменник цитує оцінку іншого мандрівника по Іспанії В. Боткіна про «нешасну» долю Іспанії, погоджується з нею: «Так, нещасна» і зауважує: «Але є країни ще більш нещасні за Іспанію»²⁹.

Аргументи для цілком негативної оцінки абсолютизму як системи державного правління письменник знаходить у мадридському художньому музеї Прадо, в експозиції якого представлено ціла галерея створених Мурильйо та іншими майстрами пензля портретів правителів — «історичних діячів». Було б помилково називати їх «великими людьми», говорить Мордовець. Оцінку їх діянням, на його думку, дають портрети цих «душителів людства»: «По цих портретах я вперше перерахував справжню гірку історію Іспанії й Європи». Д. Мордовець відзначав, що боротьба з успадкованим монархічним ладом дається взнаки і в сучасній Іспанії. «У той час, — зазначав він, — коли я впорядковую мої подорожні начерки і пишу це, з Іспанії долинають звістки про повстання, яке спалахнуло там: телеграма за телеграмою повідомляють, що іспанські гарнізони з молодими офіцерами на чолі покидають міста, не хочуть знати свого короля і його міністрів і йдуть у гори старої Кастилії, Наварри і Арагонії. Життя пред'являє свої права і не хоче знати жодних династій...»³⁰.

Заключний розділ подорожніх записок Д. Мордовець присвятив Каталонії, історія і сучасний становище якої, на його думку, заслуговує на особливу увагу в Україні. Розповідаючи про цей регіон Піренейського півострова, він, на відміну від М. Драгоманова, вдається до прямих паралелей і порівнянь України і Каталонії, називаючи останню «іспанською Україною», а її літературу «іспансько-українською». Знайомство із столицею цього краю дає йому підставу заявити, що «доля Барселони дуже цікава і дуже повчальна і переважно для українців, для їх літератури, для бажаного майбутнього цієї літератури». Подібно іншим подо-

рожникам, у своїх твердженнях і висновках він спирається на авторитет науки, зокрема на свідчення «одного російського вченого», який 1882 р. опублікував, підписавшись криптонімом, звіт про свою подорож до Іспанії. «Головна слава Барселони, — цитував його Д. Мордовець, — її художній і розумовий рух. Театри її — перші в Іспанії не тільки за розміром, а й за якістю артистів, університет завжди переповнений студентами, медичний факультет стоїть на рівні сучасного знання, чого не можна сказати про решту медичних факультетів Іспанії, порівняно дуже чисельних». У місті діє багато літературних товариств і клубів, бібліотеки. У характеристиці, що окреслює вияви національного піднесення в краї, письменник послуговується також свідченнями іспанських істориків Віктора Балагера та Сальвадора Санпере і Мігуеля: «Барселона, будучи взагалі одним з найважливіших наукових і літературних центрів Іспанії, була головним пунктом і відродження літератури спеціально каталонської» (Мордовець додає тут свій синонім — «іспансько-української»). Зв'язок культурного розвитку в Каталонії, відзначається в книзі, тісно пов'язаний «з дуже складною історією каталонської народності, відомою тією енергією і тим прикладом самопожертви, які каталонці завжди виявили у відстоюванні своєї місцевої незалежності». Говорячи про «перших народних літераторів» Каталонії — трубадурів, автор дає розгорнутий історичний коментар: «Це були свого роду українські кобзарі і бандуристи [...]. Ці трубадури вже тишили своєю поезією народне почуття, коли ще ні Іспанія, ні Франція не існували в сенсі державному. Те ж було і на нашій Україні: співець «Слова про полку Ігоревим» бряскав на своїх віщих струнах, коли ще зовсім не було російської держави, і є підстави вважати, що він сам був не москвич та й не новгородець». Продовжуючи наголошувати на стародавніх коренях культури каталонців, Д. Мордовець апелює до іспанських дослідників, які зазначали, що «весь загальний рівень цивілізації каталонців в «іспанській Україні» знаходився набагато вище рівня решти Іспанії». І як історик України додавав: «Те ж можна і треба сказати про київську стародавню Русь». Схожі риси він відзначає в автономії, яку мали в минулому міста Каталонії і «нашої України». Порівняння застосовувалися й в сюжеті про становище жінки за стародавніх часів: «Майже раба у північній Франції, а також у мавританських каліфатах, вона користувалася повагою і незалежністю всюди, де панувала мова трубадурів. Жінки головували на святах, на турнірах, на «судах любові» і були навіть суддями в літературних змаганнях». А далі зазначалося: «Це знов-таки деякою мірою стосується української жінки, але менш за все московської, зачиненої у теремі»³¹.

Так само окреслюється погляд на історію XVIII–XIX століть. На початку XVIII ст., пише Д. Мордовець, «становище «іспанської України»

стало дуже сумним, і разом з тим замовкла й іспансько-українська поезія. Початок XVIII століття не менш знаменний і в історичних долях нашої України: пригадаймо тільки Мазепу, долю Полуботка і наступні потім події». Лише у XIX ст., відзначав він, починається відродження каталонської культури. Ознаки цього руху — видання «Бібліотеки каталонських письменників», поява політичної і літературної преси рідною мовою, наукових та спеціальних праць цією ж мовою, проведення фестивалів, як за часів трубадурів. Водночас Д. Мордовець розповідає про нападки, яких зазнавали діячі каталонського відродження. Застосовуючи свій метод порівнянь, він писав, що каталонців звинувачували «в «українофільстві» — в «каталонізмі», «сепаратизмі» тощо». За свідченнями самих поборників каталонської культури, об'єктом нападок були заходи, спрямовані на розвиток «народної самобутності», які зливалися «із звичайним поняттям про федералізм і демократію». Отже, аналогії і порівняння з Іспанією письменник використовує для захисту українства і української культури, проти яких в Російській імперії ухвалювалися державні акти. У підсумку своєї подорожі до Барселони Д. Мордовець зазначив: «Таким тепер є становище іспанського, так би мовити, «українофільства». Як з усього видно, і в сучасному, і в минулому між нами і ними чимало спільного, подібного і навіть тотожного. У минулому наша Україна змушена була вести століттями війни з татарами і мусульманським світом; південна Іспанія, не покладаючи рук, воювала з тим же мусульманським світом — з арабами, які володіли південними окраїнами Іспанії і морем, як у нас татари і турки — Кримом і Чорним та Азовським морями. Тепер — ті ж політичні підозри щодо і каталонців, і наших українців в якомусь сепаратизмі і щодо того ж прагнення зберегти свою мову, свою літературу. Каталонія з честю виходить з вікової боротьби, хоча і у неї є своя Москва». Розповідь про каталонську проблему письменник завершив пригадкою про Тараса Шевченка: «Культурні народності, так само як і мова їх, не вимирають. Будемо сподіватися, що і та мова, яка виховала нашого великого поета, також безсмертна, як безсмертні його твори»³².

На порубіжжі XIX–XX ст. до Іспанії виїздив відомий в Україні та Західній Європі антрополог і етнограф Федір Вовк. Своє бачення зарубіжної дійсності він виклав у праці, опублікованій 1903 р. під назвою «Біля моря — між басками». Написана у вільній формі подорожнього нарису, вона зосереджувала особливу увагу на сюжетах, пов'язаних з фаховими інтересами вченого, і в українській дослідницькій літературі є першою етнографічною характеристикою баскського народу. Перебуваючи протягом кількох тижнів у приморському місті Фуентерабія та його околицях, учений вивчав побут і звичаї басків, які в Іспанії «сидять по

всій північній стороні піренейських гір, а далі на захід у наварській долині вже змішуються з еспанцями», не втрачаючи своєї самобутності. «Баска пізнаєш здалеку», він «дуже мало подібний до еспанця», наголошує Ф. Вовк. Підтвердження цих слів читач знаходить у докладних описах антропологічного типу басків, їх жител, одягу, домашнього господарства, трудової діяльності, національних звичаїв. Для виокремлення особливостей цього народу автор раз у раз вдається до порівнянь з життям українців. Говорячи, наприклад, про транспортні засоби, він зазначає: «запрягають тут волів не так, як у нас, бо тут вони везуть не шиєю, як у нас, а лобом [...] не такі тут і вози, як у нас, а трохи подібні до татарської гарби і тим, що на двох тільки колесах». Порівняльний метод допомагає особливо виразно наголосити на рисах народного характеру. Баск вітається «дуже ввічливо, але так, що ви зараз бачите, що він на вас дивиться як на рівню, не те що наш бідний хлоп, що трохи не за півмилі шапку здима, як якого пана побачить або урядника. А щоб панам трохи не до землі кланятись та руки цілувати, то про таку гидоту там ніхто й не чув ніколи, хоч між ними бідних людей чимало»³³.

Від народознавчих спостережень вчений переходить до екскурсів в історію басків, які власне служать поясненням сучасного життя цього народу. Посилаючись на старогрецького «землеписця» Страбона, Ф. Вовк вказує на глибокі корені походження басків та їхньої мови, формування якої сягає «іще часів праісторичних». Як одну з ознак їх давньої культури він характеризує прилюдний «конкурс поетів», який традиційно проводиться на міській площі, де виступаючі змагаються у віршованих імпровізаціях, прославляючи рідне місто, жінок і народні свята. «Чудний і дуже цікавий народ оті баски, — зауважує вчений. — Самих себе вони звать Euscaldunes, а свою мову — euscara, себто «слово», «річ»». Отже, в перекладі баски — це «мовлячі люди», яким доводилося протягом усієї своєї історії захищати вітчизну від чужоземних нападників. Винятковою самовідданістю вже відзначилися античні предки баскського народу. Ф. Вовк вважав за потрібне і тут зацитувати Страбона, який писав, що їх «було трудно приборкати: вони співали, будши розп'яті на хрестах, а як було їх оточували з усіх боків, то, не маючи надії вирватись, вони вбивали один одного і самих себе, аби не датись живими і не стати невільниками». Героїчною історією у свідченні українського ученого постає життя басків й за іспанського панування: вони «завше боронили свою політичну самостійність і автономію». Нарис відтворює наслідки цієї боротьби: «Баска, його хату, його коня і його зброю ніхто не смів торкнутися [...]. Вони й тепер встоюють іще за ті права, fueros». Іспанський король не має права будувати на землі басків «ні фортеці, ні навіть хати», а його військо вступати «навіть під час війни сюди без їх дозволу».

«Краєва рада», яку мають баски, є суверенною у визначенні податків і направляє їх «тільки на потреби краю». У розповіді про суспільно-політичне життя в краї наголошується також на діяльності «народних віче», де «голос мають усі — і заможні, і бідні однаково, по деяких місцях навіть жінки». Втім Ф. Вовк не схильний переоцінювати ці здобутки, як і самі баски. Іспанський уряд, пише він, «не дуже то звертає увагу на усі ті fueros і на усякі народні права і через се баски завше незадоволені». У нарисі йдеться про те, як певні політичні сили намагаються скористатися з баскського питання у власних інтересах. Читач, зокрема, дізнається про інтриги вигнаних з Іспанії Бурбонів, які почали звертатися до басків на їхній рідній мові й обіцяти захистити цю мову (яку не хочуть визнавати іспанці) у разі свого повернення на мадридський престол³⁴.

Наостанку своїх спостережень Ф. Вовк торкається історичних традицій, їх ролі у підтриманні волелюбних прагнень баскського народу. Свій висновок він ілюструє, розповідаючи про церковне свято, до якого було приурочено проведення кориди. Воно проходило «так, як у нас звичайно на свято збирається ярмарок». Але, зазначає вчений, тут «додаються й деякі політичні споминки» і наводить близьку українському читачеві аналогію. До святкової церковної процесії «прилучаються» озброєні хлопці — «так, як у нас колись у Києві на Водохрещі виходили городові козаки, виїздила гармата, а верховодив усім сам пан київський війт верхи на коні». Саме зброя, яку демонстрували молоді баски, сприймалася символом свободи народу. «Які вже то були рушниці, — коментує Ф. Вовк, — то вже інша річ, були навіть і кремінні, але не в тім було діло, а в тім, щоб були рушниці, які має право держати баскійський народ і котрих по давнім звичаям (фуерасам) еспанський народ ніколи не сміє від його відібрати». Відтак учасники процесії, свідком якої був український вчений, зображували картину часів збройної боротьби за свою свободу: в колоні йшли воїни-переможці, а за ними полонені французькі гренадери³⁵.

Отже, звіт Ф. Вовка про поїздку до країни басків, складений на матеріалі етнографічних спостережень і історичних відомостей, порушував проблему, схожу з тією, яка стояла також перед українством і саме звертання вченого до «українських» ремінісценцій та порівнянь підкреслювало її суспільну вагу й актуальність.

Починаючи від 1860-х рр. провідну роль у формуванні уявлень й знань про Іспанію в Україні перебирає Київський університет св. Володимира. Іспанська проблематика запроваджується тут паралельно у навчальних курсах і літературознавства, й історіографії, які знайомили студентів з класичною спадщиною красного письменства та політичною історією іспанської держави. 1863 р. засновану тут кафедру всесвітньої літератури

очолив А.І. Линниченко. Саме у розробленому ним курсі історії західноєвропейських літератур знайшла відображення творчість визначних письменників Іспанії. У своїй основній праці, виданій вперше 1861 р., він приділив велике місце основоположнику іспанської драматургії — Лопе де Вега, з'ясуванню фольклорних джерел художніх образів у його п'єсах. Наступник Линниченка проф. М.П. Дашкевич (керував кафедрою всесвітньої літератури у 1877–1908 рр.) розглядав діяльність іспанських письменників переважно в контексті компаративізму, який на той час набув поширення в літературознавстві і фольклористиці. У своїх лекціях вчений проводив, зокрема, порівняльний аналіз з українськими творами, виокремлюючи інтермедії Сервантеса як джерело п'єси Івана Котляревського «Москаль-чарівник»³⁶.

Характерно, що добір нових викладачів західних мов і літератур в університеті св. Володимира враховував, якщо претенденти на ці посади займалися також іспаністикою. 1892 р., у зв'язку з вакансією лектора італійської мови в Київському університеті, відомий компаративіст академік Петербурзької академії наук О.М. Веселовський рекомендував у Київ молодого вихованця Санкт-Петербурзького університету Івана Гливенка. Погоджуючись із запропонованою кандидатурою, історико-філологічний факультет, у своєму звертанні 28 жовтня до ради університету, підкреслював, що «Гливенко, крім італійської, знається в іспанській мові і взагалі відзначається здібностями до романських мов» і вже має друковану працю — переклад «новел Сервантеса». Такі викладачі, зазначав факультет, «цілком придатні як для університетських викладів нових мов, так і для цілей проектного відділення романо-германської філології»³⁷.

В аналогічний спосіб на факультеті розпочиналося вивчення Іспанії — в рамках загального курсу всесвітньої історії. В числі перших тут підготував виклад іспанської історії середніх віків та нового часу проф. В.Я. Шульгін. У Києві з'являються його підручники всесвітньої історії, призначені для «вищих класів» гімназій та інших середніх навчальних закладів. Так, учнівська молодь вивчала Іспанію за його виданням 1862 р., де містилися окремі розділи «Історія іспанської монархії», «Історія Іспанії». В них автор зосереджував увагу на питаннях державного устрою і державного правління, руйнівних для країни наслідках абсолютистської влади та її спілки з церковною інквізицією. Оцінки, які давалися цим явищам, супроводжувалися такими висновками: «Внутрішнє управління Іспанією було цілком деспотичним», «фанатизм і деспотизм вбили так само розумове життя, як і громадське». Водночас професор наголошував на проблемі представницької форми влади за матеріалами іспанських публіцистів XVI — першої половини XVII ст., які були «свідомими

ворогами духовенства і світського абсолютизму», «прихильниками громадянської свободи»³⁸.

Першим серед науковців Київського університету, хто вдався до іспанознавчих студій безпосередньо в архівах Іспанії, був проф. І.В. Лучицький, погляди якого на всесвітню історію формувалися під впливом проблеми аграрних відносин в Європі, в тому числі України. Слідом за своєю працею «Общинне землеволодіння у лівобережній Україні XVIII ст.» (1882) він виступає з розвідками про іспанську поземельну власність, історію якої він вивчав під час відрядження за кордоном. Учений виявив документальні свідчення про бегетрії — одну з найбільш ранніх (VIII–IX ст.) форм родової організації поселень землевласників на Піренейському півострові, що дало можливість висвітлити особливості їх відносин з сеньйорами³⁹. Там же, в Іспанії, І.В. Лучицький встановив контакти з науковцями Барселони і Мадрида. Відтоді бере початок зв'язок українських діячів з визначним істориком і письменником Віктором Балагером (1824–1901) — одним із чільників національно-культурного руху «Відродження», автором багатотомної «Історії Каталонії» та інших праць з минулого Іспанії. Продовженням цих взаємин стала його участь у київському збірнику 1892 р. (за редакцією І. Лучицького і В. Науменка) на користь постраждалим від неврожаю, коли на прохання з України В. Балагер надіслав рукопис свого поетичного твору «Сумнів»⁴⁰.

Знайомство з історією та історіографією Іспанії переконало проф. Лучицького у створенні в університеті спеціального наукового напрямку, присвяченого Іспанії. Реалізувати цей план припало його учневі — Володимиру Піскорському. 25 вересня 1893 р. у своєму проханні до історико-філологічного факультету І.В. Лучицький відзначав, що поряд із завершенням розробленого ним «загального обов'язкового курсу з нової історії» у наступному «весняному» півріччі мають відбутися читання спеціальних курсів, а відтак «спеціальний курс з історії Іспанії, оголошений мною, може бути прочитаний п. Піскорським, який ще в поточному семестрі має намір шукати звання приват-доцента»⁴¹.

Вже наприкінці цього року 7 грудня молодий вчений прочитав перші дві лекції — «Філіпп II і падіння вольностей Арагону» та «Архієпископ Лод», а 29 січня 1894 р. — вступну лекцію під назвою «Головні моменти в історії представницького устрою Кастилії». Їх тексти невдовзі оприлюднив київський журнал «Университетские известия»⁴². Вони засвідчили, що Піскорський ставив за мету привернути в досліджуваній ним історії Іспанії актуальну й для сучасної Європи проблему організації державної влади на засадах парламентаризму (кортесів). Але найповніше перебіг цієї історії можна було розкрити з першоджерел, які В.К. Піс-

корському вдалося розшукати й опрацювати в самій Іспанії — в період відрядження, наданого йому для підготовки магістерської дисертації. Дослідник збирав матеріали власне з двох тем стосовно середньовіччя — історія кастильських кортесів та історія землеробських класів. Їх вибір впливав із самого стану іспанської історіографії. Адже в ній, як зазначав магістрант, парламентська історія Кастилії в багатьох моментах не підкріплювалася документальними джерелами, а метод їх опрацювання мав хиби. Щодо другої теми, то вона залишалася фактично не висвітленою; те, що публікувалося, відзначалося вкрай поверховими й однобічними оцінками.

У 1896–1897 рр. В.К. Піскорський працював у головних осередках історичної документації Іспанії — Національній бібліотеці (відділ рукописів), Національному історичному архіві, бібліотечних фондах Академії історії, конгресу та сенату (Мадрид). Його пошукові маршрути також охоплювали бібліотеки Ескуріала, Вальядоліда, Мурсії, архіви і книгозбірні каталонських міст — Барселони, Херона і Віка, Сіманкський архів, а поза Іспанією — Національний архів у Парижі і Британський музей (Лондон). Крім того, науковець з Києва ретельно вивчив саму систему установ Іспанії, де зібрано пам'ятки історії цієї країни — рукописи і друки, і докладно схарактеризував їх у своєму публічному звіті⁴³.

Важливими для студій київського вченого стали зустрічі і контакти з місцевими істориками — Альтаміра-і-Кревеа, Бафарулем, Інохосом і знаменитим Балагером. У статті іспанського часопису «Критичний огляд іспанської історії і літератури», опублікованій після від'їзду дослідника на батьківщину, високо оцінювалася його наукова діяльність. «Не так давно, — йшлося в ній, — ми мали нагоду познайомитися з молодим викладачем Київського університету Володимиром Піскорським, працьовитість і любов якого до іспанських традицій зокрема до іспанської історії, швидко здобули симпатії не тільки корифеїв науки, а й кожної освіченої людини. Піскорський справді дуже швидко став другом усіх нас, з ким він спілкувався, дискутував[...]. Його праці в галузі іспаністики складаються з чотирьох монографій, які викликають великий інтерес (йдеться про згадувані вище лекції. — *М.В.*). Ми завжди будемо вдячні таким людям, як викладач Піскорський, які змогли присвятити всю свою любов і сили питанням внутрішнього життя іспанського народу»⁴⁴.

Відгук іспанського журналу засвідчує, що київський вчений не обмежувався лише архівними пошуками документів історії, а й цікавився сьогоденням Іспанії, зокрема станом університетської освіти в країні, колоніальною політикою уряду. Наслідком цих інтересів Піскорського стали написані ним в Іспанії і опубліковані московською «професорською» газетою «Русские ведомости» статті «Іспанські університети»,

«Кубинське питання і сучасні злигодні Іспанії», «Лист з Іспанії»⁴⁵. Там же, в Іспанії вчений завершував написання своєї дисертації. Наприкінці 1897 р. вона вийшла друком у Києві під назвою «Кастильські кортеси у перехідну епоху від середніх віків до нового часу (1188–1520)». На матеріалах далекої історії В.К. Піскорський порушив одну з пекучих проблем сучасності — існування і функціонування демократії в державі. Праця була сприйнята як нове слово історичної думки про Іспанію. Представлена в Київському університеті до захисту на здобуття магістерського титулу, вона отримала найвищі оцінки опонентів — професорів І.В. Лучицького і Ф.Я. Фортинського, а також в науковій періодиці. Один з перших відгуків пролунав у Іспанії, де журнал з питань права, економіки і політики писав: «Результати його досліджень можуть бути використані з великою користю для нашої історії», Піскорський дослідив «неясні і темні періоди іспанської історії», довівши «існування виборчої системи в Іспанії не з 1305, як це вважали досі, а на 60 років раніше»⁴⁶. У самій дисертації наголошувалася актуальність обраної для студії теми: «Вивчення парламентської історії Кастилії виникло в Іспанії під впливом потреб і злоби дня і здійснювалося, так би мовити, у розпалі політичної боротьби нинішнього століття»⁴⁷. Більш ґрунтовної праці на порушену в київській дисертації тему ні іспанська, ні інша історіографія не спромоглася створити після її появи впродовж багатьох років і в 1930 р. вона була перевидана у Барселоні в перекладі медієвіста Санчеса Альборноса⁴⁸.

Наприкінці XIX ст. осередком іспаністики в Україні стає й історико-філологічний інститут князя Безбородька у Ніжині — також завдяки В.К. Піскорському, який 1899 рр. обійняв там посаду професора все-світньої історії. На засіданнях інститутського історико-філологічного товариства він виголосив реферати, присвячені історії іспанських народних традицій, старовинним звичаям в діяльності каталонських поетів, пам'яті Віктора Балагера з нагоди кончини останнього. В опублікованій невдовзі у Ніжині праці «Змагання поетів у Каталонії» на прикладі цього традиційного свята, свідком якого Піскорському довелося бути, він показав рух каталонського народу за національно-культурне відродження рідного краю, гостру для бездержавних народів Європи проблему набуття політичної незалежності. «У каталонізмі, — зауважував учений, — треба розрізняти дві сторони: літературну і політичну; представники першої переймаються головним чином визнанням за каталонською мовою і літературою прав на самостійне існування, тоді як представники каталонізму з політичним відтінком прагнуть до відновлення стародавньої незалежності Каталонії»⁴⁹. Відтак він вважав «доречним» детальніше зупинитися на політичних аспектах каталонського руху, спираючись на основопо-

ложні документи останнього і посилаючись, зокрема, на доктрину каталонців про автономію, викладену у формі катехізису. Звертаючись до питання про мову, він цитував: «Чи справедливо, що каталонська мова годиться тільки для літературних цілей?

В[ідповідь]: Ні. Це була перша з нео-латинських мов, яка стала вживатися у філософії; вона має багату і повну юридичну термінологію, яка служила для вивчення права; закони про мореплавство, прийняті багатьма народами, написані були каталонською мовою; цією ж мовою користувалися і в кортесах каталоно-арагонської конфедерації в ту епоху, коли вона була першою морською державою. Отже, придатність каталонської мови для політичних цілей не підлягає сумніву»⁵⁰.

Іншим вагомим аргументом на користь політичних прагнень каталонців доктрина називала економічні мотиви. Піскорський у зв'язку з цим цитував далі катехізис: «Будучи найбільш промисловою і торговельною частиною півострова, Каталонія сплачує щороку 1/5 частину всіх тих доходів, які держава одержує від торгово-промислових підприємств в Іспанії, тимчасом кількість населення Каталонії щодо загального числа населення всієї Іспанії складає тільки 10,5%». Нарешті, невдала війна Іспанії з її колоніями і США, що особливо негативно позначилася на добробуті Каталонії, сприяла подальшому піднесенню каталонського руху, «в якому самостійність мови і літератури стає дедалі більше прапором політичної автономії»⁵¹.

Новою віхою в утвердженні іспаністики в Україні стала монографія В.К. Піскорського з історії кріпосного права в Каталонії у середні віки⁵². За спогадами автора, у цьому дослідженні він не мав попередників «щодо більшої частини порушених там мною питань, які доводилося ставити вперше і вирішувати на підставі невідомих матеріалів»⁵³, що й було визнано в тодішній іспанській історіографії, яка вже наступного року (1902) подала виклад змісту праці Піскорського в журналі «Критичний огляд іспанської, португальської та іспано-американської історії і літератури». Того ж року вийшла у світ й перша у вітчизняній науці його узагальнююча монографія з історії Іспанії і Португалії в серії публікацій міжнародного видавництва Брокгауза і Єфрона⁵⁴, яка була перевидана в 1909 р. з авторськими доповненнями. Поширенню наукових знань про Іспанію вчений прислужився й багатьма фаховими статтями, підготовленими для енциклопедії цього видавництва — про окремі регіони, установи, державних діячів країни. Заслуги В.К. Піскорського було гідно оцінено іспанським науковим співтовариством, яке 1901 р. обрало його членом-кореспондентом Барселонської академії наук та мистецтв.

Таким чином, за діяльності В.К. Піскорського в Україні остаточно сформувалася наукова дисципліна, підвалини якої в попередні роки

закладали П. Куліш, В. Лесевич, Ф. Вовк, І. Лучицький та інші історики. Їхні праці визначили головний зміст реценцій країни на Піренейському півострові, приділяючи велику увагу іспанській історії в контексті суспільно-політичних проблем України. Відтак в уявленнях й інтерпретаціях про Іспанію, сповнених порівнянь та аналогій, «українофільство» пересвідчувалося у безальтернативності змагань на шляху культурного і державного відродження українського народу. Саме цей період української суспільно-політичної і наукової думки засвідчив авторитет і міжнародне визнання її іспанознавчих студій.

---

¹ Шевченко Ф.П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії // Український історичний журнал. — 1961. — № 1.

² Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією. Зб. док. і матеріалів. — К., 1988.

³ Вовк Я.Г. З історії іспано-українських літературних взаємин повоєнної доби. В кн.: Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — К., 1988. — Т. 3.

⁴ Харитонов В.С. Іван Франко та іспанське Відродження // Радянське літературознавство. — 1970. — № 12.

⁵ Боголюбов О., Гарсія-Дієго Х.А. «Задля розвитку народного багатства». А. де Бетанкур та його «українська подорож» // Вісник НАН України. — 1994. — № 6.

⁶ Новикова О.О., В.К. Піскорський. Біографічний нарис. У кн.: Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. — К., 1997; Лучицька С.И. Начало испанистики в России и Украине. В кн.: Родинний архів як сторінка вітчизняної історії. — Чернівці, 2011.

⁷ Яримович В. та ін. Нарис історії української студентської громади та українських поселень в Іспанії (1946–1996). — Філадельфія, Мадрид, 1997.

⁸ Муха А. Іспансько-українські музичні зв'язки. В кн.: Українська музична енциклопедія. — К., 2008, т. 3.; Варварцев М.М. Іспанія. В кн.: Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. — К., 2010. — Вип. 2.

⁹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К., 2009. — Т. 2. — С. 21.

¹⁰ История испанской литературы. По Тикнору составил П. Кулиш. — СПб, 1861. — С. I, III, 4, 5, 18.

¹¹ Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 2. — С. 80–81.

¹² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. Зладив М. Павлик. — Львів, 1910. — С. 11.

¹³ За сто літ. К., 1927. — Кн. I. — С. 97.

¹⁴ Там само. — С. 107.

¹⁵ Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы, 1875, сентябрь. — С. 180, 181.

- ¹⁶ Там само. — С. 181, 182, 183.
- ¹⁷ Там само. — С. 187.
- ¹⁸ Переписка Михайла Драгоманова... — С. 267.
- ¹⁹ Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. В кн.: Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 95.
- ²⁰ Rivista Europea o culture нашей и наших соседей // Киевский телеграф, 1875. — 7 марта. — № 29.
- ²¹ Лесевич В. Роман Кастелляра «Fra Filippo Lippi». В кн.: Лесевич В. Этюды и очерки. — СПб, 1886.
- ²² La Ilustración Española y Americana. — 1877. — № 4.
- ²³ Лесевич В. Перес Гальдос. Современный испанский романист. В кн.: Лесевич В. Этюды и очерки. — С. 109–110, 128.
- ²⁴ Там само. — С. 117, 118, 132.
- ²⁵ Лесевич В. Новые романы Гальдоса. В кн.: Этюды и очерки. — С. 155.
- ²⁶ Мордовцев Д.Л. По Испании. — СПб, 1884. — С. 10, 12.
- ²⁷ Там само. — С. 90.
- ²⁸ Там само. — С. 92–94.
- ²⁹ Там само. — С. 40.
- ³⁰ Там само. — С. 79, 80, 44.
- ³¹ Там само. — С. 274–279.
- ³² Там само. — С. 280–284.
- ³³ Вовк Хв. Біля моря — між басками // Літературно-науковий вісник, Львів, 1903, жовтень. — С. 35; грудень. — С. 217, 218.
- ³⁴ Там само. — Грудень, с. 226, 227.
- ³⁵ Там само. — Грудень, с. 222, 225.
- ³⁶ Історія Київського університету. — К., 1959. — С.236.
- ³⁷ Державний архів міста Києва (ДАМК), ф.16, оп. 331, спр. 155, арк.2.
- ³⁸ Шульгин В. Курс истории новых времен для воспитанников и воспитанниц средних учебных заведений (высших классов). — К., 1862. — С. 175, 190, 194, 195.
- ³⁹ Лучицкий И.В. Бегетрии. Очерк из истории испанских учреждений // Университетские известия. — 1883. — № 1, ч. 2; Його ж. Поземельная община в Пиренеях // Отечественные записки. — 1883. — №№ 9, 10, 11.
- ⁴⁰ Киевский сборник в пользу пострадавшим от неурожая. — К., 1892. — С. 142.
- ⁴¹ ДАМК, ф. 16, оп. 33, спр. 94, арк. 2–3.
- ⁴² Университетские известия. — 1894. — №№ 2, 3, 5.
- ⁴³ Отчет о заграничной командировке приват-доцента университета св. Владимира В. Пискорского // Журнал министерства народного просвещения, 1898, декабрь, отд. 4. — С. 20–23.
- ⁴⁴ Цит. за: Новікова О.О. В.К. Піскорський. Біографічний нарис // В.К. Піскорський. Вибрані праці та епістолярна спадщина. — К., 1997. — С. 25.
- ⁴⁵ Русские ведомости. — 1896. — № № 154, 165, 171; 1896. — № 266; 1897. — № 108.
- ⁴⁶ Новікова О.О. Вказ. праця. — С. 26.

⁴⁷ Піскорський В.К. Вибрані праці та епістолярна спадщина. — С. 53.

⁴⁸ Там само. — С. 51–52.

⁴⁹ Піскорский В. Состязания поэтов в Каталонии (Los jochs florals). — Нежин, 1900. — С. 11.

⁵⁰ Там само. — С. 12.

⁵¹ Там само. — С. 12, 13.

⁵² Піскорский В. Крепостное право в Каталонии в средние века. — К., 1901.

⁵³ Піскорський В.К. Вибрані праці... — С. 211.

⁵⁴ Піскорский В. История Испании и Португалии. — СПб., 1902.

В статье исследуются истоки и становление испанистики в Украине в период второй половины XIX — начала XX в., деятельность и основные труды украинских историков и писателей об Испании. Характеризуются направления студий и их связь с борьбой народов Испании и Украины за возрождение национальной культуры и политической независимости.

Ключевые слова: *Испания, Украина, испанистика, национальные движения.*

The sources and the forming of the Spanish studies in Ukraine within the second part of XIX — the beginning of XX century is the subject of analysis of the essay. It is examined the activity and the principal works of Ukrainian historian and writers on Spain, the connection of their research interests with the peoples' fight for the revival of national culture and political independence.

Key words: *Spain, Ukraine, Spanish studies, national movements.*

Владислава Піскіжова

РОЛЬ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ-ШИШМАНОВИХ В УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКАХ (кінець XIX — перша половина XX ст.)

У статті на основі опублікованих джерел (авторських щоденників, мемуарів, особистого листування та ін.) висвітлено питання місця і ролі представників родини Драгоманових-Шишманових в процесі налагодження українсько-болгарських зв'язків означеного періоду.

Ключові слова: *Україна, Болгарія, зв'язки, наука, культура, фольклор, родина.*

Наприкінці XIX ст. українсько-болгарські відносини, час становлення яких сягає X ст., вступили в якісно нову стадію свого розвитку. Так, після майже п'яти століть застою, під час якого зв'язки між Україною і Болгарією фактично призупинилися через втрату останньою своєї державності (після поневолення Османською імперією у XIV ст.), наступив період активного співробітництва, передусім у науково-культурній сфері. Такий поворот в історії українсько-болгарських відносин значною мірою зумовлений здобуттям Болгарією незалежності у 1887 р. Ця подія суттєво вплинула на національно-культурний розвиток країни. Якщо, згідно із думкою переважної більшості дослідників, початок відродження болгарської культури припадає на кін. XVIII ст., то її розквіт датується саме останнім десятиліттям XIX ст. Варто зазначити, що на той час ідентичні процеси відбувалися і в культурному розвитку інших слов'янських народів, зокрема українського. Дане історичне явище отримало назву «слов'янське відродження». На цьому тлі розпочалася консолідація представників наукової і творчої еліти України і Болгарії, що в свою чергу сприяло взаємопроникненню обох культур, їх взаємозбагаченню тощо.

Напевно жодна із тогочасних постатей не вплинула більшою мірою на процес зближення української і болгарської культур ніж Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) — широковідомий український вчений-славист, соціолог і політолог, громадський діяч і публіцист. Як зазначав відомий болгарист Віталій Москаленко: «Його діяльність, починаючи з часів женеvської еміграції і до самої смерті, була вирішальною в історії українсько-болгарських взаємин, оскільки майже усі наукові, літературні і політичні зв'язки українців з болгарами в той час ведуть до Драгоманова і його найближчого оточення»¹. В контексті останнього твердження слід згадати саме членів його родини — зятя Івана Шишманова, старшу дочку Лідію Драгоманову-Шишманову, а також племінницю Лесю Українку.

На тлі численних студій, присвячених аналізу наукової і творчої спадщини, а також інших аспектів діяльності кожної поокремо із перелічених постатей, питання їх місця і ролі, як представників однієї родини в процесі налагодження тісних зв'язків між Україною і Болгарією наприкінці XIX — початку XX ст. наразі висвітлюється вперше. Документальною базою цієї роботи стали вже опубліковані авторські щоденники, особисте листування родини Драгоманових-Шишманових, а також спогади очевидців. Окрім цього, широко використовувалися праці українських і болгарських науковців, в яких так чи інакше поставали питання, пов'язані з темою даного дослідження.

Слід зауважити, що науковий інтерес Михайла Драгоманова до історії культури слов'янських народів, зокрема болгарського, чітко сформувався у 60-ті рр. XIX ст., за часів його активної співпраці з виданнями «Санкт-Петербуржские ведомости» і «Киевский телеграф», де він висвітлював проблемні питання громадсько-політичного життя слов'янства. А вже від другої половини 70-х рр. XIX ст. в його науковому доробку чільне місце посідали студіювання саме болгарського фольклору. На той час Михайло Драгоманов перебував у еміграції — це був так званий віденсько-жєневський період його життя (1876–1889 рр.). Тоді він налагодив тісні контакти з багатьма представниками болгарської науки і культури, згуртував навколо себе дослідників болгарського фольклору тощо. 1888 р. в софійському збірнику «Обштъ Трудъ» він опублікував декілька болгарських народних легенд разом із власними примітками і поясненнями до них². З метою їх популяризації поміж усіх тих зацікавлених, які не володіють болгарською мовою, того ж року, в авторському перекладі Лідії Драгоманової-Шишманової французькою мовою (на той час була широко розповсюджена в Європі — *авт. прим.*), вони були надруковані вдруге, в паризькому виданні «Mélusine»³. Також знаковою стала праця Михайла Драгоманова «Русский кулак і болгарская свобода», опублікована 1882 р. в газеті «Вольное слово», в якій він щиро вітав здобуття Болгарією незалежності, обстоював ідею невтручання Російської імперії у внутрішні справи цієї країни⁴.

1885 року у Жєневі Михайло Драгоманов познайомився з Іваном Шишмановим (1862–1928 рр.), на той час студентом-філологом Жєневського університету, а у подальшому — відомим болгарським громадським і політичним діячем (міністр освіти Болгарії у 1903–1907 рр., посол Болгарії в Українській Народній Республіці (далі — УНР) у 1918–1919 рр., голова Спільки болгарських учених, письменників і художників й Болгарської спільки читалень, засновник Болгарсько-українського товариства, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові тощо), а також вченим (професор Софійського університету, дійсний член

Болгарської, Сербської й Афінської академії наук, почесний член Харківського університету та ін.). Ця зустріч, що досить швидко переросла у справжню дружбу, стала вагомою подією в історії українсько-болгарських відносин. «У зближенні Драгоманова та Шишманова головну роль відіграли спільність наукових інтересів і, почасти, філософських та суспільно-політичних поглядів... Наукові консультації Драгоманова, творчі дискусії з ним відіграли не останню роль у розвитку теоретико-літературних поглядів Шишманова» — зазначав Віталій Москаленко⁵. Згодом, через два роки Іван Шишманов одружився на старшій дочці Михайла Драгоманова Лідії і таким чином став членом його родини.

Саме у Женеві Іван Шишманов розпочав поглиблено студіювати слов'янський фольклор, насамперед болгарський і український, що зрештою дозволило йому стати видатним україністом. Михайло Драгоманов усіляко підтримував такі прагнення зятя, зокрема, надав в його розпорядження свою бібліотеку, допомагав консультаціями та ін. Більш тісна співпраця між ними розпочалася наприкінці серпня 1889 р., коли Михайло Драгоманов переїхав до болгарської столиці, приставши на пропозицію уряду Болгарії обійняти посаду ординарного професора історико-філологічного відділення у щойно утвореній там Вищій школі, в майбутньому — першому болгарському університеті. Соратник Михайла Драгоманова, відомий український письменник, публіцист і громадський діяч Іван Франко, оцінюючи цю подію з погляду її значимості для становлення академічної науки в Болгарії, зауважив «... Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, его непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім его острій критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не модиться на ніякі хоч і як блискучі кручки і фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, — той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжи а зразком совістнішого робітника коло заснування так важної інституції болгари не могли найти. Щасливі Болгаре! Ми Русини-Українці як та євангельська вдова даємо їм от «убожества нашого», даємо їм більше ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо...»⁶. Сам же Михайло Драгоманов писав: «З одного боку болгари просили послужити їм, а свої знаходили мою роботу шкідливою їм...»⁷.

Переїзд Михайла Драгоманова до Болгарії докладно описаний в його так званому «болгарському щоденнику», який, втім, він вів усього чотири дні — з 4-го по 8-е вересня 1889 р. У своїх нотатках Михайло Драгоманов, зокрема, повідомив, що вже на третій день перебування у цій країні він мав зустріч із міністром освіти Болгарії, який запропонував йому, в числі іншого, стати ректором Вищої школи. «Стосовно Вищої школи я попередив його, що я не маю адміністративно-організаційного

досвіду, взагалі справа адміністрації повинна належати болгарам» — занотував у щоденнику Михайло Драгоманов⁸.

Отже, обійнявши професорську посаду у Вищій школі Болгарії, Михайло Драгоманов розпочав викладати курс лекцій з історії східних народів. Варто зазначити, що на початковому етапі своєї викладацької діяльності він читав лекції виключно російською мовою, а згодом і болгарською, достатньо оволодівши нею.

Дбаючи про якість освіти у закладі, Михайло Драгоманов наполіг на залученні до викладацького складу болгарського професора Марина Дринова, який на той час працював у Харківському університеті. Також він наголошував на необхідності збільшення заробітної платні викладачам закладу, запровадження системи закордонних відряджень для найбільш перспективних студентів, подовження терміну навчання з трьох років до чотирьох, спорудження нових приміщень для самої установи і окремо для бібліотеки. Переважно з причини браку коштів далеко не усі ці пропозиції тоді були реалізовані на практиці. Зокрема, нову будівлю вже Софійського університету було зведено тільки у 1934 р.

Як викладач, Михайло Драгоманов користувався значною популярністю серед студентів, викладачів і вільних слухачів закладу. «Драгоманов... зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він вмів художньо передавати свої думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекту і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав студентам масу фактів і їх співставлення, — але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи на лекцію...» — писала сучасниця Михайла Драгоманова, видатний український педагог і громадський діяч Софія Русова, посилаючись на свідчення одного з його слухачів⁹.

Керуючись особистою ініціативою, Михайло Драгоманов багато працював над упорядкуванням каталогу і поповненням фондів софійської Народної бібліотеки. Відіграв провідну роль в процесі налагодження роботи болгарського наукового журналу «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», який спеціалізувався на дослідженнях слов'янського фольклору. Під його керівництвом були видані томи: з першого по четвертий, з шостого по восьмий, десятий тощо. Майже у кожному випуску журналу він вміщував власні розвідки, зокрема «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого», «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етнічні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» тощо.

Водночас Михайло Драгоманов тісно співпрацював і з іншим болгарським науковим журналом під назвою «Сборник на Министерството народното Просвещение».

Не менш плідною була його публіцистична діяльність. Так, статті та рецензії Михайла Драгоманова часто з'являлися на сторінках східно- і західноєвропейської преси, у тому числі болгарських («Свободно слово» і «Български преглед») і українських, переважно галичанських («Житте і слово», «Народ», «Хлібороб») періодичних виданнях. Серед його найбільш резонансних болгарських праць — «Неполітична політика» (1890 р.), «Чудернацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Неправда — це просвіта» (1892 р.), «Довгі вуха новішої ери» (1893 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894 рр.).

Завдячуючи активній просвітницькій діяльності Михайла Драгоманова, болгарська громадськість отримала можливість ознайомитися з творчістю таких відомих українських літераторів, як Григорій Сковорода, Михайло Старицький, Сидір Воробкевич, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Леся Українка, Іван Франко та ін.

Значний авторитет Михайла Драгоманова у Болгарії, який до того ж невпинно зростав, дозволив уряду цієї країни у 1891 р. відхилити ноту протесту офіційної Росії з вимогою видачі його як «небезпечної особи». Газета «Кур'єр Львівський» від 28 лютого 1891 р. опублікувала відповідь Болгарії на дану ноту: «...Пан Драгоманов тільки два роки працює в міністерстві освіти в Болгарії, де керує кафедрою загальної історії у вищій школі в Софії. У російській ноті не поставлено проти нього жодного закиду, що був би оснований на якомусь дійсному факті, коли, навпаки, із зібраних про нього інформацій, стає очевидним, що він повністю відданий історичним і філологічним студіям, не належить до жодних таємних товариств і зовсім не заслужив на жоден закид, крім, хіба того, що він є українським сепаратистом»¹⁰.

Михайло Драгоманов помер від аневризми аорти 20 червня 1895 р. у Софії, де і був похований. Відтоді, ключовою фігурою в українсько-болгарських відносинах, як гуманітарного, так і політичного характеру, став Іван Шишманов.

Як науковець, Іван Шишманов багато уваги приділяв темі історії розвитку українсько-болгарських відносин, переважно — культурологічним аспектам. Результатом його українознавчих студій стали праці: «Неофіт Рильський — філолог» (фактично це історія перших болгарських торговців в Україні — *авт. прим.*), «Неофт Бозвелі. Джерела «Матері Болгарії»» (висвітлив діяльність київських митрополитів болгарського походження Кіпріана і Григорія Цамблака — *авт. прим.*), «Вступ до історії болгарського відродження» (про місію болгарського дипломата

Петра Парчевича до гетьмана Богдана Хмельницького — *авт. прим.*), «Рукописи Венеліна у Москві», «Перша зустріч Априлова з Венелінієм», «В.І. Григорович, його подорож до європейської Туреччини (1844–1845) та ставлення до болгар», «Тарас Шевченко, його творчість і вплив на болгарських письменників перед Визволенням» та ін. Проте, в Україні Іван Шишманов більш відомий як політик і дипломат, діяльність якого у напрямі розбудови українсько-болгарських відносин упродовж 1918–1919 рр. варта самої високої оцінки.

Так, укладений 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестський мирний договір між країнами Четверного союзу (до складу входили: Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина) і Українською Народною Республікою (надалі УНР) став першим правовим актом визнання останньої суб'єктом міжнародного права. В рамках даного договору Болгарія встановила з УНР дипломатичні відносини, що стало віховою подією за більш ніж тисячолітню історію українсько-болгарських відносин. Таким чином перед болгарським урядом постало питання пошуку особи, яка б очолила дипломатичне представництво Болгарії в УНР. В результаті, повноважним послом Болгарії в УНР став Іван Шишманов. Залучення на цю посаду представника родини Драгоманових-Шишманових було виваженим і цілком законним рішенням, адже, як вже зазначалося, на той час українсько-болгарські зв'язки, насамперед в науковій, літературній і політичній сферах підтримувалися переважно завдяки зусиллям безпосередньо самих Михайла Драгоманова і Івана Шишманова, а також їх найближчого оточення, зокрема членів родини.

Важливим документом, в якому вміщено інформацію щодо часів перебування Івана Шишманова на дипломатичній службі в Україні, став його особистий щоденник, виданий 2003 р. у болгарському видавництві «Синева».

Призначення Івана Шишманова мало значний суспільний резонанс як у Болгарії, так і в Україні. На сторінках болгарської преси було опубліковано офіційне привітання уряду Болгарії, адресоване Івану Шишманову з приводу цієї події. 13 квітня 1918 р., перед відбуттям Івана Шишманова до Києва, газета «Камбана» надрукувала розгорнуте інтерв'ю з ним. Коментуючи запитання журналістів, Іван Шишманов поділився власними міркуваннями щодо проголошення УНР, тогочасного стану української науки і культури, історії українсько-болгарських зв'язків тощо. Зокрема дипломат підкреслив: «Створена у Брест-Литовську Україна не є новою державою як помилково вважає більшість. Україна, як і Болгарія, має блискуче історичне і культурне минуле...»¹¹. Разом із тим Іван Шишманов висловив надію, що праця на дипломатичному поприщі надасть йому можливість застосувати на практиці усі

набуті знання з української історії і культури, а також — свої щирі сподівання налагодити міцні й тривалі зв'язки між обома державами, зауваживши, що «за таких тісних взаємин у минулому, хіба можна сумніватися в майбутньому»¹².

Наприкінці квітня 1918 р. Іван Шишманов, разом з іншими членами болгарського представництва, вирушив до Києва. Зупинившись проїздом у Львові він дав інтерв'ю провідному галичанському виданню — часопису «Діло», де в чергове вітав проголошення УНР і з цього приводу зауважив: «Якби мене посилали деінде, я не згодився би, але до Києва їду з великою охотою»¹³. Прибувши до Києва Іван Шишманов мав бесіду з представником Українського телеграфного агенства, основною темою якої стало питання українсько-болгарських культурних взаємовпливів. Зокрема він розповів про діяльність на цій ниві видатних представників українського і болгарського народу — митрополита Цамблака, учених Юрія Венеліна і Михайла Драгоманова, членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо.

7 травня 1918 р. відбулася офіційна церемонія вручення вірчих грамот Іваном Шишмановим гетьману Української Держави Павлу Скоропадському (прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. — *авт. прим.*). До сьогодні зберігся текст промови Івана Шишманова, проголошеній ним на цій церемонії, який вміщено в його щоденнику: «Пане Гетьмане всієї України! Маю честь передати Вам, пане Гетьмане, грамоту, за якою мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з вашим урядом. Сподіваюся, що матиму змогу скористатися своїм довгорічним вивченням вашої країни, її блискучого минулого, її поступового розвитку і її феноменального відродження, що навіває так багато аналогій з нашим, щоби створити тісні тривалі інтимні стосунки між Болгарією і дорогою, рідною нам вільною, незалежною Україною»¹⁴. Незабаром, на основі постанови гетьманського уряду від 21 червня 1918 р., було засновано і українське посольство першого рангу в Болгарії. «Одним із основних завдань болгарський посол уважав налагодження торговельних відносин між Болгарією й Україною», — зауважила українська болгаристка Вікторія Павленко (авторка низки статей про діяльність Івана Шишманова на посаді повноважного посла Болгарії в УНР — *авт. прим.*)¹⁵. Саме цей напрям в системі тогочасних відносин між обома державами він вважав найбільш перспективним, адже відомо, що болгарська економіка, виснажена першою світовою війною, потерпала від нестачі продовольства і сировини.

Отже, до здобутків дипломатичної діяльності Івана Шишманова у даному напрямі слід віднести налагодження зв'язків по лінії кооперації. Завдячуючи зусиллям посла болгарська делегація брала участь в роботі

III Всеукраїнського з'їзду кооператорів, що відбувся 26 травня 1918 р. На цьому заході виступив і сам Іван Шишманов. У своїй промові він закликав українські банки до співпраці із Болгарським кооперативним банком і вже у серпні 1918 р. від Центрального українського кооперативного комітету надійшла перша пропозиція щодо організації постачання вітчизняного доморобного полотна до Болгарії¹⁶. За активного сприяння Івана Шишманова Міністерство земельних справ Української Держави (29 квітня 1918 р. назву УНР було змінено на зазначену — *авт. прим.*) видало розпорядження про вивіз до Болгарії 4 тис. волів, німецький посол барон Мумм фон Шварценштайн дав дозвіл на поставку туди українського цукру та ін.¹⁷ Проте, далеко не усі з цих домовленостей були реалізовані на практиці, що обумовлювалося низкою причин, а саме: частою зміною влади в Україні (14 листопада 1918 р. до влади прийшла Директорія, а на початку 1919 р. — більшовики — *авт. прим.*), втручанням в переговорний процес союзних держав та ін. Останній фактор став і на перешкоді укладенню двохсторонньої українсько-болгарської торговельної угоди, на що було покладено багато зусиль з боку Івана Шишманова.

Не менш активно посол опікувався справами українських і болгарських гастарбайтерів і військовополонених, питаннями культури т. ін. Щодо останнього напрямку діяльності, директор Українського інституту у Варшаві Олександр Лотоцький так писав у своїх спогадах: «Досить широко розвинуло Посольство взаємини з колами громадськими та літературними. Засобами його видавано два органи в болгарській мові — тижневик «Українсько-Български Преглідъ» та місячник «Украинското Слово». Перший, що служив для політичної інформації, провадив П. Сікора... «Украинското Слово», проваджене Д. Шелудьком, — мало літературно-науковий характер. Через се видавництво Посольство звязувалось з науковим та літературним світом Болгарії. Постійним співробітником був публіцист та видавець Ніколов. Містив свої статті проф. Младенов. Поет Челінгіров давав переклади українських поезій, переважно Шевченка...»¹⁸.

Перебуваючи у Києві Іван Шишманов продовжував свої наукові пошуки, залучаючи матеріали місцевих бібліотек.

У результаті чергового державного перевороту, здійсненого в Україні більшовиками у лютому 1919 р., болгарське посольство евакуювалося до Вінниці. У своєму щоденнику Іван Шишманов написав: «До Києва я відбув 21 квітня 1918 р. як дипломатичний представник Болгарії при уряді УНР (відтак — при уряді гетьмана Скоропадського) і покинув цю посаду на початку 1919 р. — після розгрому України більшовиками і відступу Петлюри»¹⁹. Розуміючи, що поразка Директорії є неминучою,

Іван Шишманов прийняв рішення повернутися до Софії. 1 квітня 1919 р. він офіційно склав повноваження посла під час особистої аудієнції у болгарського царя Бориса III. Втім на батьківщині ставлення до нього з боку держави змінилося, що було обумовлено розірванням офіційною Софією у 1920 р. дипломатичних відносин з УНР. Стосовно цієї події Олександр Лотоцький зауважував: «Обставини ті були дуже тяжкі для нього особисто. Зміна курсу у відношенні до України послідовно потягла за собою в Болгарії великі неприємності для тих, хто був близько з українськими справами зв'язаний. В першу чергу та найбільше потерпів від тої зміни курсу Іван Дмитрович, — був одірваний од наукової та й усякої іншої праці. Коли почались нагінки на Посольство, він заходив туди, хоч се ще більш ускладняло його положення та запрошував співробітників Посольства до себе, потішав їх, бувши певний, що прийде час, коли обставини переміняться»²⁰.

Не зважаючи на такі несприятливі обставини, Іван Шишманов продовжував підтримувати зв'язки з Україною: цікавився розвитком політичних подій, культурним життям та ін. Також він активно контактував із українською діаспорою в Болгарії. За його ініціативою зокрема 1920 р. було створено Українсько-болгарське товариство.

Іван Шишманов помер 1928 р., від апоплексичного удару, в норвезькому м. Осло, куди прибув для участі в конгресі ПЕН-клубу (абривіатура походить від англ. слів poet, playwright, essayist, novelist — *авт. прим.*) — міжнародного громадського об'єднання професіональних письменників, перекладачів і редакторів. Похований в Болгарії у м. Софія.

Напревеликий жаль, сучасні українські історики у своїх дослідженнях обходять поза увагою тему життєдіяльності Лідії Шишманової-Драгоманової (народ. 17 жовтня 1866 р. у м. Києві), її ролі в українсько-болгарських зв'язках кін. XIX — першої пол. XX ст. Втім за життя вона була дуже знаною і шанованою особою як у Болгарії, так і в Україні.

Висока освіта, здобута Лідією Шишмановою-Драгомановою у Швейцарії (спочатку в університеті, згодом — консерваторії м. Женеві — *авт. прим.*) сприяла її становленню як віртуозної піаністки, письменниці і перекладача. Вона вважала Швейцарію своєю другою батьківщиною. Стосовно цього, у статті під назвою «Швейцария и България (Лични впечатления)», написала наступне: «... тому що там виросла і там оформилося остаточно моє скромне я»²¹. Проте, найбільш знаною в Болгарії вона була саме завдяки своїй громадській і публіцистичній (у галузі театральнo-музичної критики) діяльності.

Як критик Лідія Шишманова-Драгоманова вперше виступила 1899 р. на сторінках видання «Български преглед» («Болгарській огляд») у рубриці «Нашият театър» («Наш театр»). Упродовж 1913–1915 рр. активно

співпрацювала з журналом «Свободно мнение» («Свободна думка») у якості ведучої одночасно двох рубрик — театральної і музичної.

Слід зауважити, що рецензії Лідії Шишманової-Драгоманової часто присвячувалися видатним подіям культурного життя в Україні, яким завжди охоче цікавилася. Відомо, що вона була великою шанувальницею популярного на той час українського композитора Миколи Лисенка. Практично усі етапи його творчості знайшли своє відображення в її статтях. Саме Лідії Шишмановій-Драгомановій присвячено відомий романс композитора «Садок вишневий біля хати», створений ним на основі не менш знаного твору Тараса Шевченка — вірша з однойменною назвою. Вона подарувала Музичному товариству в Софії ноти деяких творів Миколи Лисенка із циклу «Музика до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка», перший і п'ятий випуски «Збірника українських пісень» тощо.

З особливою цікавістю Лідія Шишманова-Драгоманова відвідувала ті театральні вистави на болгарській сцені, в основу яких було покладено п'єси українських авторів. Вже під час свого дебюту в журналі «Български преглед», вона надрукувала рецензію на виставу «Ревізор» видатного українського письменника Миколи Гоголя. Зокрема написала: «З яким задоволенням ми споглядали на болгарській сцені цю п'єсу! Більшість її знають напам'ять, більшість її читали багато разів і все ж вона вражає завжди»²². У 1900 р. на сторінках того ж таки журналу Лідія Шишманова-Драгоманова вмістила рецензію на виставу відомого українського театрального діяча Марка Кропивницького «Глитай або ж павук», в якій захоплено повідомила: «Нас дуже потішив успіх «Глитая» на болгарській сцені, всупереч мізерності костюмів, декорацій і пісень. Позбавлена половини свого поетичного одягу, п'єса всеодно подобається й буде зрозумілою, тому що хоч і має деякі художні недосконалості, проте в ній дуже добре представлена одна загальнолюдська ідея: згубна влада грошей здійснює свою руйнівну силу в усьому світі»²³.

Болгарська дослідниця Дора Дімітрова, характеризуючи особистість Лідії Шишманової-Драгоманової, писала: «Лідія освічена, культурна, владна і навіть екстравагантна для свого часу. Дощ, сніг, сльота, в столиці рухається один-єдиний трамвай, а вона — взута в грубі черевики, загорнута в шарфи, крокувала квапливо до опери. Щовечора займала своє місце в ложі — це були її години»²⁴.

Не менш плідною була громадська діяльність Лідії Шишманової-Драгоманової. Вона брала активну участь в роботі Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу Болгарії, Українського клубу в Женеві та інших неурядових організаціях.

Безпосередня причетність Лідії Шишманової-Драгоманової до національно-культурного життя української діаспори в Болгарії підтвержується

її членством в Українсько-болгарському товаристві (разом із чоловіком і сином була в числі його засновників — *авт. прим.*), Українському культурному об'єднанні тощо. Зокрема, 2011 р. в Сумському історико-архівному журналі вперше було опубліковано декілька листів, періоду з 1924 по 1932 рр., що надходили Лідії Шишмановій-Драгомановій від українських емігрантських об'єднань в Болгарії та їх лідерів зокрема, які, переважно, являли запрошення відвідати ті чи інші публічні заходи, організовані ними²⁵. Серед цих матеріалів: лист від Українського народного хору в Софії із запрошенням відвідати 21 грудня 1924 р. концерт Українських народних пісень і музики у залі «Славянська Бесіда», від болгарської філії Українського національного козацького товариства — відвідати 6 червня 1926 р. громадську панахиду по Симону Петлюрі, від Українського культурного товариства в Болгарії — завітати 14 жовтня 1926 р. святковий молебень на честь Покрови Пресвятої Богородиці у церкві Св. Седмочисленниці та ін.²⁶

Лідія Шишманова-Драгоманова ніколи не перебувала в тіні авторитету своїх батька і чоловіка. Сама по собі яскрава особистість, вона завжди була для них відданим помічником-однодумцем.

Відомо, що після смерті батька Лідія Шишманова-Драгоманова, яка називала його своїм вчителем життя, багато працювала над впорядкуванням його особистого архіву, неопублікованих і незавершених ним за життя творів. У цій справі їй допомагав Іван Шишманов. 1896 вона видала у Франції, в паризькому видавництві «Леру», збірник болгарських пісень та легенд у перекладі французькою мовою з поясненнями (коментарями) і примітками М. Драгоманова²⁷. Завдяки її зусиллям було опубліковано частину переписки Михайла Драгоманова. Також вона брала участь в переговорах із членами «Гуртка ім. М. Драгоманова» стосовно встановлення надгробного пам'ятника на могилі батька. Замовлення на його виготовлення отримав відомий український скульптор Михайло Паращук, який на той час перебував в еміграції у Болгарії. Із загальної суми коштів у 26, 5 тис. болгарських левів, зібраних для цієї справи, 5 тис. надійшли від Лідії Шишманової-Драгоманової²⁸. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 30 жовтня 1932 р. Сама Лідія Шишманова-Драгоманова померла 6 лютого 1937 р. у Болгарії, похована в м. Софії.

Історія українсько-болгарських зв'язків першої пол. ХХ ст. була б неповною без визначення в ній ролі Дімітра Шишманова (народ. 1889 р. у м. Софія) — сина Івана Шишманова і Лідії Драгоманової-Шишманової. Брак документальної бази, обумовлений насамперед складним життєвим шляхом відомого свого часу болгарського літератора, громадського і політичного діяча, не дозволяє повною мірою дослідити його діяльність у напрямі розбудови українсько-болгарських відносин означеного періоду.

У цьому контексті варто згадати маловідомий широкій громадськості факт, що перед тим, як затвердити на посаді посла в УНР Івана Шишманова, уряд Болгарії обговорював це питання з Дімітром Шишмановим і спочатку саме йому було запропоновано очолити болгарську дипломатичну місію в УНР. Втім Дімітр Шишманов відхилив цю пропозицію, аргументуючи своє рішення небажанням займатися суто канцелярською справою, якою на його думку є дипломатія. Незважаючи на свою відмову, він активно цікавився перебігом подій в Україні, щиро вболівав за її майбутнє. Більше того, він, хоча і не офіційно, співпрацював із болгарським посольством. Проте, цей напрям його діяльності і досі залишається не дослідженим. До поодиноких, відомих нам свідчень на користь такої співпраці слід віднести, зокрема, повідомлення від Олександра Лотоцького, а саме: «Був у постійних зносинах з Посольством та давав звязки й поради молодший Шишманов — Дмитро Іванович»²⁹. В листі, датованому 14 жовтня 1919 р. невстановлена особа, вірогідно український дипломат, пише Дімітру Шишманову наступне: «Зараз ми переживаємо напевно один з найнеприємніших моментів в Болгарії. Ваші брати-слов'яни женуть нас як собак... болгарський уряд не сприймає наше посольство і позбавляє усіх прав, що походять з характеру нашої служби... О.Я. Шульгін (Повноважний посол УНР в Болгарії — *авт. прим.*) покладає на вас великі надії. Він вважає, що у вашій особі ми маємо бодай одного приятеля в Болгарії...»³⁰.

Відомо і те, що Дімітр Шишманов брав активну участь в діяльності Українсько-болгарського товариства і, як вже зазначалося, належав до числа його засновників. Також він увійшов в історію і як видатний болгарський україніст. Незадовго до його загибелі останній прем'єр-міністр царської Болгарії Константин Муравієв зауважив: «Із Шишмановим можна було розмовляти годинами. В Росії з ним спілкувалися й радянські офіцери, деякі інтелектуали. Вони були дуже здивовані тим, наскільки глибоко Шишманов знає українську мову та українську історію. Вони казали, що таких знавців в СРСР можна було перерахувати на пальцях»³¹.

Відразу після окупації 9 вересня 1944 р. Болгарії радянськими військами і, як наслідок, встановленням в країні комуністичного режиму, нова влада розпочала репресії проти колишніх урядовців. Так, за звинуваченням у «знущанні над болгарським народом», було заарештовано 98 осіб, серед яких міністри, депутати, царські радники тощо. В їх числі був і Дімітр Шишманов, який в уряді Добрі Божилова обіймав посаду міністра закордонних справ. В ніч з 1 на 2 лютого 1945 р. його, в числі інших заарештованих, розстріляли. Лише 1996 р. Дімітра Шишманова було реабілітовано посмертно.

Окреме місце в історії українсько-болгарських зв'язків кін. XIX — поч. XX ст. посідала і Леся Українка (1871–1913 рр.). Тут необхідно зауважити, що лише сам по собі факт перебування М. Драгоманова у Болгарії сприяв виникненню у літераторки бажання відвідати цю країну, дізнатися якомога більше про її звичаї, побут та ін. Тож у 1889 р., відразу після облаштування М. Драгоманова у Софії, Леся Українка написала йому, що має надію здійснити подорож до Болгарії, а також: «Чи співають у Болгарії колядки і чи схожі вони на українські? Як там люди обходять різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходиться в газетах читати, я думаю, наполовину брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську?...». Відтоді тема цієї подорожі часто буде присутня в листах Лесі Українки до своєї «болгарської родини»³². Роком пізніше вона написала: «Якби тільки від мене залежало, то я б уже давно з Одеси стругнула в Болгарію — по-моєму звідти вже не далеко. Я тепер розволочилась, їздючи раз у раз, що мені ніде не здається далеко»³³.

Леся Українка ретельно готувалася до поїздки у Болгарію — вивчала болгарську мову і фольклор. Через студентів болгар, що навчалися в Україні, родина Драгоманових-Шишманових передавала для неї збірники фольклору, як «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», «Забележки върху славянските религиозни и етнически легенди» та ін. Студіювати мову їй також допомагав болгарський студент Герасим Клісургський³⁴.

Омріяна поетесою подорож здійснилася у червні 1894 р. «Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем», — писала вона в одному із своїх листів до матері³⁵. Її перебування у цій країні тривало більше року.

Інтерес до Болгарії певною мірою вплинув на оригінальну творчість поетеси. Упродовж 1895 р. вона написала серію віршів (згодом увійшли до циклу «Невільничих пісень» — *авт. прим.*): «Мати-невільниця», «І все таки до тебе думка лине», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів» тощо. Головним лейтмотивом цих поезій стали думки-вболівання авторки за долю слов'янства, насамперед українського народу:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине...³⁶

«Безперечно ми не можемо говорити про якийсь значний вплив або про використання бодай окремих елементів болгарської культури. Однак при ретельному аналізі в її віршах цього періоду можна відшукати певні

мотиви, що виникли під впливом культурно-політичного життя південнослов'янських народів» — наголошував Віталій Москаленко³⁷.

Значний інтерес становить епістолярна спадщина Лесі Українки, датована 1894–1895 рр., а саме ті листи, в яких вміщено її коментарі стосовно тогочасної Болгарії. Серед позитивних вражень поетеси — захоплюючі краєвиди, еkleктика національної і турецької архітектури, народні звичаї, побут тощо. Чи не найбільший негатив літераторка вбачала у гендерній нерівності, що охарактеризувала як справжню «дикість». Зважаючи на це, вона неодноразово наголошувала, що у Болгарії їй дуже добре живеться тільки завдячуючи компанії дядька та його родини і що без них вона б тут не жила. Водночасі поетесу непокоїло і її повернення на батьківщину: «Я не знаю, що буду робити, повернувшись до Росії, — писала вона, — сама думка про це тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, хто як, та я не можу терпіти мовчки життя в ярмі»³⁸.

«Одним з найважливіших наслідків софійського життя поетеси стала її дружба з І. Шишмановим, яка залишила помітний слід в історії українсько-болгарських літературно-громадських взаємин», — наголошував Віталій Москаленко³⁹. Дійсно саме І. Шишманов увів її до кола болгарської творчої еліти. Зокрема, Леся Українка познайомилася з такими визначними особистостями, як науковець Д. Матов, письменник А. Константинов, поетеса Х. Белчева, скульптор Б. Шац, піаністка Койчу та ін.

Перебуваючи в Болгарії поетеса підтримувала зв'язки із галицькою радикальною пресою. За цей період у львівському журналі «Народ», під криптонімом «Н. С. Ж.», вона опублікувала вже згадувані «Невільничі пісні», памфлет «Пророчий сон патріота», статтю «Безпардонний патріотизм» тощо. Останні два твори — це відкрита сатира, спрямована проти українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, що стало абсолютно новим явищем у творчості поетеси. Саме у цьому дослідники вбачають прямий вплив світоглядних орієнтирів М. Драгоманова. За допомогою Шишманових Леся Українка надіслала Івану Франко кілька своїх поезій, зокрема «Слово, чому ти не твердая криця», «На вічну пам'ять листочкові», «О, знаю я, багато ще промчить», «Грішниця», «Хвилину розпачу» і «Fiat pox», які у 1897 р. були опубліковані ним у львівському часописі «Жите і слово».

Після смерті М. Драгоманова, Леся Українка ще деякий час залишалася у Болгарії, допомагаючи його дружині Людмилі впорядковувати сімейні справи.

Повернувшись на батьківщину, Леся Українка з теплою ностальгією згадувала болгарський період свого життя: «А я часто згадую Софію..., щоночі вона мені сниться... Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона здавалась негармонічна»⁴⁰. Літераторка

продовжувала листуватися зі своєю «болгарською родиною», багатьма діячами болгарської науки і культури. Зазвичай вона обмінювалася з ними літературними і музичними творами, цікавилася останніми новинами політичного, економічного, культурного і наукового життя Болгарії.

Отже, на тлі загальнослов'янського національно-культурного відродження, апогей якого датується XIX ст., українсько-болгарські контакти, насамперед у сферах науки і культури, стали дедалі частішими. У 1918 р., після укладення Брест-Литовського мирного договору, також були встановлені дипломатичні відносини між Болгарією і УНР.

Такий перебіг історичних подій значною мірою позначився на долі кожного представника видатної родини Драгоманових-Шишманових, а саме — вплинув на зміст їхніх творчих і наукових доробок, формування громадсько-політичної позиції тощо. Власне кажучи, Драгоманови-Шишманови стали рушіями національно-культурного відродження українців і болгар, відіграли провідну роль в процесі взаємодії української і болгарської культур і, як наслідок їх взаємопроникненні і взаємозбагаченні.

Водночас, ступінь причетності кожного із членів цієї родини до вище означених процесів була далеко неоднаковою. Так, до кінця XIX ст. ключовою фігурою наукових і культурних зв'язків між Україною і Болгарією був Михайло Драгоманов, а після його смерті у 1895 р. це місце посів Іван Шишманов. Незаперечно вагомим став і особистий внесок Лесі Українки в розвиток творчої співпраці між українськими і болгарськими митцями. Разом із цим, усе іще потребує більш ретельного дослідження питання ролі Лідії Шишманової-Драгоманової і Дімітра Шишманова в процесі розбудови українсько-болгарських зв'язків даного періоду.

Зрештою, слід зауважити, що діяльність родини Драгоманових-Шишманових на даному поприщі варту самої високої оцінки.

---

¹ Москаленко В. Драгоманов і Шишманов // Євроатлантика. — 2010. — № 2. — С. 27.

² Обштъ Труд (София). — 1888. — Т. II. — С. 73–78.

³ Melusine (Paris). — 1888. — № 9, 10, 12.

⁴ Драгоманов М. Русский кулак и болгарская свобода // Вольное слово (Женева). — 1882. — Ч. 42.

⁵ Москаленко В. Вказ. праця. — С. 28.

⁶ Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова // Народ. — 1891. — 3 серпня.

⁷ Драгоманов М. Листи до Івана Франка та інших. 1887–1896. — Львів. — 1908. — С. 164.

⁸ Романченко І. Болгарський щоденник М.П. Драгоманова // Жовтень. — № 6. — С. 127.

⁹ 1905 р., червень. — Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова «Пам'яті Михайла Драгоманова» // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1894. — Львів. — 2001. — С. 391.

¹⁰ 1891 р., лютого 16 (28). — Замітка в газеті «Кур'єр Львівський» про відгук болгарського уряду на ноту російського уряду з приводу М. Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1894. — Львів, — 2001. — С. 192.

¹¹ Камбана (Софія). — 1918. — 13 апрел.

¹² Там само.

¹³ Діло (Львів). — 1918. — 1 травня.

¹⁴ Шишманов Иван Димитров. Дневник 1879–1927 / Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. — Софія. — 2003. — 350 с.

¹⁵ Павленко В. Иван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 59–70.

¹⁶ Там само. — С. 62.

¹⁷ Там само. — С. 64.

¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. В Царгороді. — Видання УПЦ в США. — 1966. — Ч. 4. — С. 122.

¹⁹ Шишманов Иван Димитров. Дневник 1879–1927 / Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. — Софія. — 2003. — 350 с.

²⁰ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 121.

²¹ Свободно мнение (Софія). — 1914. — № 8.

²² Български преглед (Софія). — 1899. — Кн. III–IV.

²³ Български преглед (Софія). — 1900. — Кн. V.

²⁴ Цит. за: Якімова Антоніна. Лідія Шишманова (Лідія Михайлівна Драгоманова) // Українски весті. — 2011. — Жовтень // <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-dragomanova-Lidiya-2011.html>

²⁵ Власенко В.М. Українські емігранти в Болгарії і Л.М. Шишманова-Драгоманова: невідоме листування (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук) // Сумський історико-архівний журнал. — 2011. — № XIV–XV. — С. 30–42.

²⁶ Там само. — С. 33–42.

²⁷ Романченко І. Вказ. праця. — С. 83.

²⁸ Власенко В. М. Вказ. праця. — С. 31.

²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 122.

³⁰ Жуківський Василь. Дімітра Шишманова — онука Михайла Драгоманова, розстріляли в ніч з 1 на 2 лютого 1945. // Українски весті // <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-shishmanovD.html>

³¹ Там само.

³² Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1890 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 46.

³³ Цит. за: Трохліб Валерій. До 140-річчя з дня народження Лесі Українки // Одеські вісті. — № 21 (4148). — 2011.

³⁴ *Українка Леся*. Лист до М. П. Драгоманова від 5 січня 1894 р. // Твори в десяти томах. — К., 1965. — Т. 9. — С. 160–161.

³⁵ *Українка Леся*. Лист до О.П. Косач (матері) від 14 червня 1894 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., — 1978. — Т. 10. — С. 238.

³⁶ Народ (Львів). — 1895. — № 15–16.

³⁷ *Москаленко В.А.* Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1987. — С. 157.

³⁸ Цит. за: *Трохліб Валерій*. Вказ. праця.

³⁹ *Москаленко В.* Вказ. праця. — С. 167–168.

⁴⁰ *Українка Леся*. Лист до М.І. Павлика від 2 вересня 1895 р. // Збір. творів. В 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 320.

В статье, на основе опубликованных источников (авторских дневников, мемуаров, личной переписки и др.), рассматривается вопрос места и роли представителей семьи Драгомановых-Шышмановых в процессе налаживания украинско-болгарских связей данного периода.

Ключевые слова: *связи, Украина, Болгария, взаимодействие, взаимовлияние, наука, культура, фольклор, семья.*

On the basis of published sources (authors' diaries, memoirs and private correspondence, etc.), the article elucidates the place and role of the representatives of Drahomanovs-Shyshmatovs family in the process of establishment the Ukrainian-Bulgarian relations in the second half of the 19th century.

Key words: *Ukraine, Bulgaria, communications, science, culture, folklore, family.*

Оксана Іваненко

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Харківської області та опублікованих джерел висвітлено роль Харківського університету в міжнародних наукових зв'язках на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено відрядженням харківських учених до зарубіжних науково-освітніх центрів.

Ключові слова: *університет, співпраця, відрядження, Європа, науково-освітні центри, вчені.*

Історія Харківського університету від часу його заснування (1804) нерозривно пов'язана з європейськими науково-освітніми традиціями, започаткованими за доби Середньовіччя, коли на теренах Європи сформувалася єдина академічна культура. У ХІХ ст. на Слобожанщині фундамент університетської освіти було закладено головним чином західно-європейськими вченими. Перевага іноземців у професорсько-викладацькому складі Харківського університету впродовж першого десятиліття його історії (3/4 від загальної кількості викладачів (1804–1809) давала підстави сучасникам характеризувати заклад як «німецько-французьку колонію»¹. На тлі гострої нестачі вітчизняних кваліфікованих науково-викладацьких кадрів іноземні вчені відіграли ключову роль у розвитку Харківського університету на світанку його історії. Вони брали активну участь у діяльності Комітету з підготовки відкриття університету (1804), становленні навчально-виховного процесу, організації допоміжних навчальних закладів, підготовці підручників. Цілеспрямована політика обмеження впливу іноземців в університетах Російської імперії, що знайшла відображення у відповідному розпорядженні міністерства народної освіти від 1815 року², супроводжувалася зростанням уваги до підготовки професорів з числа російських підданих, невід'ємною складовою якої були відрядження до провідних наукових центрів Європи. Учені, які поверталися з-за кордону, сприяли поширенню у вітчизняній науково-освітній системі елементів європейської університетської культури, що ґрунтувалася на сформульованих В. фон Гумбольдтом ідеях академічних свобод (свободи викладання й навчання) та єдності навчального процесу з науково-дослідною діяльністю.

Історія вищої освіти України, і зокрема Харківського університету, перебуває в центрі уваги сучасних дослідників³. Завдяки їхньому науковому доробку, а також введенню до наукового обігу нових джерельних матеріалів, відкривається перспектива глибше осягнути значення наукових здобутків Харківського університету в контексті розвитку європейської цивілізації. Метою даної статті є спроба на базі документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Харківської області, матеріалів наукової періодики відтворити картину міжнародної співпраці вчених Харківського університету на початку ХХ ст.⁴

Зв'язки з провідними науковими центрами Європи та Північної Америки, й передусім книгообмін, посідали чільне місце в діяльності Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Свідченням інтересу до наукових досягнень товариства з боку зарубіжних колег стало прохання Північноамериканського книжкового союзу подати відомості про його діяльність для укладення покажчика (1903)⁵. Товариство брало активну участь у формуванні фондів бібліотеки при російському посольстві в Римі, безкоштовно надаючи їй свої публікації⁶. 1910 року у відповідь на звернення Упсальського товариства гуманістичних наук було ухвалено рішення надіслати йому різні томи «Збірника» харківського Історико-філологічного товариства⁷. У жовтні того ж року на засіданні товариства була заслухана доповідь заслуженого ординарного професора кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескула щодо нового німецького часопису «*Zeitschrift für ost Europäische Geschichte*» («Журнал історії Східної Європи») та висловлено ініціативу передплатити його для університетської бібліотеки⁸. 1911 року встановлено обмін друкowanними виданнями з Бібліотекою Астора в Нью-Йорку й історико-філологічним відділенням Мюнхенської академії наук, 1912 — з Віденською академією наук і Упсальським університетом⁹. На засіданні товариства у жовтні 1911 року була виголошена доповідь делегата від Харківського університету на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету в.о. екстраординарного професора кафедри історії західноєвропейських літератур С.В. Соловйова, який здійснив екскурс до історії закладу й звітував про перебіг урочистих заходів¹⁰. Багато уваги члени товариства приділяли відзначенню пам'ятних дат історії європейської культури. Від його імені були надіслані вітальні телеграми до львівського товариства «Просвіта» з нагоди вшанування пам'яті М. Шашкевича (1911); до Празької академії наук у зв'язку з відзначенням пам'яті Фр. Палацького (1912); болгарському філологу й історику Л.Г. Мілетічу з нагоди 25-ліття його науково-педагогічної діяльності¹¹. 1914 року директор Нью-Йоркської публічної бібліотеки Е.Х. Андерсон звернувся до товариства з

листом, в якому висловив зацікавленість в отриманні його публікацій, особливо «Вісника» й «Збірника»¹².

Широкий діапазон міжнародної наукової співпраці голови Історико-філологічного товариства (1897–1918) М.Ф. Сумцова засвідчує його кореспонденція. 1900 року до нього надійшло письмове привітання з нагоди 25-ліття наукової, педагогічної і публіцистичної діяльності від хорватського славіста, члена Югослов'янської Академії наук і мистецтв (1866), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1903) В. Ягича¹³. У листі з Відня, датованого травнем 1901 року, Ягич писав: «Але хто міг би очікувати, що ваш Університет за теперішніх обставин, коли у вас і по всій Росії університетська освіта переживає тяжку кризу, знайшов можливість звернути свою прихильну увагу на мене, як закордонного вченого, який дозволив собі нещодавно піддати різні заходи російського уряду по відношенню до бідних студентів різкій критиці!»¹⁴. Українська культура належала до сфери наукових інтересів Ягича, і 1911 року він надіслав Сумцову листа з Відня, в якому дякував за готовність співпрацювати на ниві дослідження «малоросійської літератури»¹⁵. Сумцов також листувався зі словенським славістом М.М. Мурко, який 12 січня 1901 року відправив йому з Відня поздоровлення з 25-літнім ювілеєм наукової діяльності: «...я дізнався, яке хороше свято Ви відзначали в жовтні минулого року. Я, і таких буде ще багато, дуже шкодую, що не міг тоді бути присутнім духом і Вас привітати від щирого серця. Але тепер можу це зробити з ще більшою підставою. Поки що я був обізнаний лише з Вашою ученою діяльністю, якої вистачить, щоби Вас поважати й любити, але я просто дивуюсь Вашій багатосторонній і плідній громадській, педагогічній та публіцистичній роботі»¹⁶. У листі від січня 1905 року Мурко наголошував на важливому значенні діяльності харківського Історико-філологічного товариства й висловлював жаль з приводу того, що в м. Градці не було подібної установи¹⁷. У липні 1906 року Мурко надіслав Сумцову вітання з нагоди 30-ї річниці його науково-педагогічної діяльності. Неодноразово звертався до харківського вченого у своїх листах чеський славіст І. Полівка¹⁸. За допомогою наукової кореспонденції Сумцов налагоджував книгообмін з європейськими колегами, зокрема, викладачем гімназії м. Солуні А.П. Стоїловим і чеським філологом В. Вондраком¹⁹. 1901 року до вченого надійшов лист від Неаполітанського університету з проханням надіслати наявні в Харкові публікації з життя студентів²⁰. У 1907 році Сумцов отримав запрошення на XIV Міжнародний конгрес «Вільної думки» в Празі, в якому зазначалося: «Нині, коли російський уряд за прикладом Каткова хоче викликати в Росії цинічний рух шовінізму, коли в такий спосіб прагне загасити перші проблески громадянського самовизначення, коли той вільний, здоровий

рух народу за краще завтра намагається приманити для низьких цілей міжнародного антагонізму, тепер у цей важливий момент чеські вільні мислителі з щирою радістю закликають братів росіян у своє давнє місто, аби тут вони довели, що для російської інтелігенції чужі всі ці інтриги уряду, що вона наскрізь перейнялася ідеями прогресу й свободи...»²¹.

Важливою формою міжнародних культурних зв'язків початку ХХ ст. було спільне відзначення ювілейних дат. Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності М.С. Дринова — видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті²². Міністр освіти Болгарії І.Д. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: «Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вшановують сьогодні тридцятиліття такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славнозвісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного із найдостойніших представників сучасного слов'янознавства. Нехай це свято слов'янської науки стане новою запорукою майбутнього запліднення високоповажної російської і молоді болгарської славістики — невичерпного джерела народної самосвідомості»²³.

Творцями історії міжнародних зв'язків Харківського університету були не лише представники професорсько-викладацької корпорації, а й студентство. Молоді люди, які за велінням долі опинялися за кордоном, неодноразово зверталися за порадами й допомогою до ректора Л.В. Рейнгарда (1905–1906). 1905 року до нього надійшов лист від Є. Анненської, яка впродовж шести семестрів слухала лекції на медичному факультеті Лозаннського університету й висловила бажання перевестися до Харківського університету²⁴. Того ж року з аналогічним проханням до Рейнгарда звернулися студентки медичного факультету Бернського університету А.Я. Олександрова, Ф.Л. Яффе та Ф.В. Вейнгерова²⁵. У 1906 році студент В. Липський надіслав із Софії листа з подякою ректору Д.І. Багалію за рекомендації до міністра народної освіти Болгарії І.Д. Шишманова, завдяки яким йому вдалось отримати посаду вчителя російської мови в Софійській жіночій гімназії²⁶.

На початку ХХ ст. міжнародна співпраця Харківського університету отримала потужний імпульс завдяки зарубіжним науковим відрядженням

його вчених. Упродовж 1900–1901 років лаборант фармацевтичної лабораторії М.О. Валяшко під керівництвом проф. Е. Шмідта досліджував рослини й речовини рослинного походження у фармацевтичному інституті Марбурга, опрацьовував наукову літературу з фармацевтики, слухав лекційні курси з хімії і бактеріології. Окрім того, він оглянув інститут фармацевтичної хімії і фармакогнозії Бернського університету, фармацевтичні інститути Мюнхенського й Віденського університетів²⁷.

Влітку 1901 року ординарний професор кафедри астрономії Л.О. Струве вивчав у зарубіжних наукових центрах методи астрономічних спостережень і новітнє обладнання. Ознайомившись у Кенігсберзі з регістрним мікрометром Репсольда (з часовим механізмом), він замовив подібний прилад для харківської обсерваторії. Учений також оглянув обсерваторію в Лейдені, механічну майстерню братів Репсольдів у Гамбурзі, меридіанні кола в обсерваторіях Берліна, Бонна, Гамбурга, Гейдельберга, Лейпцига, Мюнхена й Страсбурга. Особливу увагу Струве приділив фотографічному методу досліджень і застосуванню найсучасніших телескопів для фотографування небесних тіл (астрографів) в обсерваторіях Потсдама, Бонна, Гейдельберга й Мюнхена. У Німеччині він вів переговори з відомим астрономом А. Ауверсом про участь у проєкті Берлінської АН щодо укладення каталогу зірок «Історія зоряного неба»²⁸. Підбиваючи підсумки своєї наукової подорожі, Струве констатував, що університетські обсерваторії Російської імперії суттєво відстали від наукових закладів Німеччини.

Завдання закордонного відрядження 1902–1903 років асистента при кафедрі нервових і душевних хвороб А.М. Левковського полягали у відвіданні клінічних закладів Парижа, Відня, Берліна, Гейдельберга, Лювена, Франкфурта-на-Майні та вивченні їх досвіду лікування за допомогою води, електрики, світла, масажу й інших методів. Маршрут наукової подорожі вченого розпочався з відвідання Берліна, де він оглянув клінічне містечко Шаріте, зокрема його масажне й гідротерапевтичне відділення, й записався в університеті на платні заняття для лікарів. З особливою гостинністю Левковського прийняв професор І.В. Заблудовський, який зробив вагомий внесок у розвиток теорії і практики масажу. На його лекції з'їжджалися вчені з усієї Німеччини, а також Великої Британії, США, Російської імперії.

Прослухавши у Віденському університеті лекції професора Ю. Вагнера-Яурега (лауреата Нобелівської премії з медицини 1927), Левковський згадував: «Промова проф. Wagner'a не вражає визначними ефектами, але виявляє в ньому великі знання досвідченого психіатра, і він повідомляє багато цінних практичних порад слухачам»²⁹. На запрошення К. Вейгерта Левковський займався в очолюваній ним Патолого-анато-

мічній лабораторії Франкфурта-на-Майні. У Гейдельберзі він ознайомився з діяльністю клініки одного з основоположників сучасної психіатрії Е. Крепеліна.

Під час наукової подорожі Німеччиною, Швейцарією, Австро-Угорщиною (1903) ординарний професор по кафедрі загальної патології О.В. Репрев відвідував заняття в університетах, а також патологоанатомічні інститути й музеї. Йому особливо впав у вічі вплив німецької науки на постановку викладання в Бернському й Базельському університетах, де панувала властива німцям педантичність і систематичність. Ученого надзвичайно вразила розкіш приміщень Бернського патологоанатомічного інституту, про яку вченим Російської імперії доводилося лише мріяти. У Базелі він зустрів випускника Харківського університету доктора Салтикова, який працював у місцевому патологічному інституті на посаді старшого асистента й зарекомендував себе як високоосвічений, відданий науці фахівець, хоча в Російській імперії так і не зміг знайти роботу за спеціальністю. Репрев із сумом зауважував, що Росія «дарувала» іншим країнам високих професіоналів, у той час, як у її університетах катастрофічно бракувало професорсько-викладацьких кадрів та асистентів³⁰.

Влітку 1903 року приват-доцент кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології М.Ф. Белоусов ознайомлювався з методиками викладання гістології і фізіології, відвідував науково-допоміжні заклади та вивчав новітню наукову літературу у Великій Британії (Лондоні, Кембриджі), Бельгії (Брюсселі, Льєжі) і Німеччині (Берліні, Бонні, Вюрцбурзі, Гейдельберзі, Галле, Лейпцигу). Учений високо оцінив створені в Німеччині сприятливі умови для науково-дослідної роботи, досконалу матеріально-технічну базу й укомплектованість бібліотечних фондів, а також — майстерні з виробництва найсучасніших лабораторних приладів, яких так бракувало в Російській імперії. Він відзначив розмаїття обладнання Гейдельберзького й Лейпцизького фізіологічних інститутів, де оглянув лабораторії за сприяння директорів А. Коссея (лауреата Нобелівської премії 1910) й Е. фон Герінга³¹. Останній спеціально для Белоусова особисто продемонстрував низку дослідів. Проаналізувавши європейський досвід організації практичних занять з фізіології і гістології, харківський науковець дійшов висновку про доцільність його запровадження в Російській імперії, принаймні у великих містах.

1904 року приват-доцент кафедри чистої математики А.П. Пшеборський слухав лекції у Геттінгенському університеті. З педагогічної точки зору для нього становив інтерес курс інтегрування диференційних рівнянь професора Ф.Х. Клейна. Пшеборський зазначав: «...я маю зізнатися, що ніколи не чув такого блискучого викладу, впродовж якого увага

слухачів не слабне ні на мить»³². Рівень викладання математики в Геттінгені він визнав недосяжним ідеалом, до якого мали прагнути університети Російської імперії. Наріжним каменем наукового прогресу в Німеччині харківський учений вважав академічну свободу, відсутність тиску з боку університетської адміністрації, довіру у відносинах між викладачами й студентами, аполітичний характер діяльності університетів, що переслідували єдину мету — служіння науці.

У Гейдельберзі Пшеборський був присутній на III Міжнародному математичному конгресі (8–13 серпня). Сенсацією цього наукового форуму він визнав доповідь угорського математика Д. Кеніга.

Подорожуючи з квітня по вересень 1904 року Німеччиною, Францією, Швейцарією, Італією, Швецією, Данією, Нідерландами, приват-доцент по кафедрі астрономії М.М. Євдокимов вивчав новітні методи дослідження небесних тіл й астрономічні прилади. У Потсдамі він здійснював фотометричні вимірювання, ознайомлювався з міжнародними науково-дослідними проектами в галузі астрономії, що були недоступні для харківської обсерваторії через відсутність у ній фотометрів. У Берліні вчений відвідав Bureau der Geschichte des Fixsternhimmels (Бюро історії зоряного неба), обсерваторію Treptow і королівську обсерваторію; у Кілі вивчав принципи роботи меридіанного кола; в астрофізичній обсерваторії Гейдельберга брав участь у фотографуванні небесних об'єктів телескопом-рефрактором. Під час перебування в Парижі Євдокимов ознайомився з астрономічними інструментами місцевих обсерваторій, займався у Міжнародному бюро мір і вагів. Окрім того, за час своєї закордонної подорожі він оглянув обсерваторії Варшави, Гамбурга, Лейдена, Бонна, Страсбурга, Цюріха, Рима, Флоренції, Мюнхена, Йєни, Копенгагена, Лунда, майстерні астрономічних інструментів у Парижі, Гамбурзі, Потсдамі, Мюнхені, Йєні, а також центральну сейсмічну станцію Страсбурга. 5-8 вересня Євдокимов узяв участь у зібранні Астрономічного товариства м. Лунда. Підсумовуючи результати своєї наукової подорожі, він констатував низький рівень забезпеченості обладнанням харківської обсерваторії порівняно із зарубіжними науковими установами: «...у нас немає ні рефрактора середнього розміру, ні астрографа, ні фотометра, ні інструмента, придатного для визначення змін широти, тому роботи, можливі для обсерваторії, здійснюються виключно у сфері завдань меридіанного кола...»³³.

Влітку 1908 року Євдокимов узяв участь у зібранні Астрономічного товариства, що відбувалося в приміщенні Віденської академії наук. У Відні він оглянув три обсерваторії та ознайомився з новим рефрактором Zeiss'a. За дорученням директора Харківської астрономічної обсерваторії Л.О. Струве Євдокимов замовив у Берліні термометри для

меридіанного кола й шкалу для відліків сейсмограм. У Геодезичному інституті Потсдама він відвідав відділення годинників, а в Мюнхені замовив годинник для обсерваторії Харкова³⁴.

Приват-доцент кафедри політичної економії і статистики О.М. Анциферов у 1904 році вирушив за кордон з метою збирання в Німеччині й Франції матеріалів для магістерської дисертації щодо сучасного стану кооперативів у сільському господарстві та відвідання в німецьких університетах лекцій і семінарів з економічних дисциплін. У Вюрцбурзі вчений консультувався з фахівцями в галузі сільськогосподарської кооперації, опрацьовував фонди університетської бібліотеки. Анциферову вдалося налагодити кореспонденцію з Імперським кооперативним союзом у Дармштадті, яке надсилало йому свої річні звіти й періодичні видання. У Йені він відвідував лекції з політичної економії і сільськогосподарської кооперації, а також економічний семінар; у Гейдельберзькому університеті слухав лекції, брав участь в економічних семінарах, здійснював науково-пошукову роботу. Зібрання провінційного союзу сільськогосподарських товариств у Гессені запам'яталося харківському вченому своєю демократичністю, адже всі його учасники, від високих державних посадовців до селян, користувалися рівними правами й становили єдине ціле³⁵.

Дослідження Анциферова були широко відомі й визнані за кордоном. 1909 року бібліотека Софійського університету винесла йому подяку за подаровані праці «Аренда крестьянских душевных наделов и её значение», «Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции»³⁶. 1913 року вчений отримав запрошення до Іллінойського університету на святкування дня народження А. Лінкольна (12 лютого)³⁷.

На II Міжнародному філософському з'їзді (Женева, 1904) Харківський університет репрезентував ординарний професор кафедри філософії П.Е. Лейкфельд. Ученого передусім цікавили засідання секції логіки, велику увагу він приділив доповідям французьких учених, зокрема А. Навіля «De la notion de loi historique» («Про поняття історичного закону»)³⁸.

У квітні–червні 1907 року Лейкфельд здійснив наукову подорож Австро-Угорщиною й Німеччиною. Досвід діяльності заснованого А. фон Мейнонгом у Граці психологічного інституту становив для вченого інтерес з точки зору його запозичення харківським кабінетом експериментальної психології³⁹.

З 3 по 7 серпня 1908 року Лейкфельд був відряджений на VI Міжнародний психологічний конгрес у Женеві, де переважали франкомовні вчені — представники Франції, Бельгії, Швейцарії. Серед недоліків організації конгресу харківський науковець указав на проблеми із

завчасною публікацією й поширенням серед учасників текстів доповідей, а також на невдалу спробу включити до переліку робочих мов есперанто, нарівні з німецькою, французькою, італійською й англійською⁴⁰. У Женеві Лейкфельд придбав обладнання для Харківського університету й відвідав університетський психологічний кабінет проф. Е. Кляпареда.

Того ж року вчений узяв участь у III Міжнародному філософському з'їзді в Гейдельберзі, на якому кількісно домінували французи, незважаючи на те, що його відкриття відбулося одразу по святкуванні річниці битви при Седані (1 вересня 1870), що закінчилася поразкою французького війська й призвела до його капітуляції (2 вересня) під час франко-пруської війни 1870–1871 років. Водночас Лейкфельд нарахував незначну кількість німецьких учасників цього наукового форуму, де «були відсутні багато хто з тих, чії наукові заслуги поза сумнівом»⁴¹.

У 1906 році лектор німецької мови Г.Ю. Ірмер вирушив до Німеччини й відвідав Берлінський, Геттінгенський, Марбурзький, Галльський, Гейдельберзький, Лейпцизький, Страсбурзький університети, а також гімназії й училища Берліна, Франкфурта-на-Майні, Марбурга, Касселя, Карлсруе, Дрездена, Лейпцига, Страсбурга. Аналізуючи системи викладання нових мов у німецьких і російських університетах, він указував на їх докорінну відмінність. У Німеччині університетські курси й іспити з мов не були обов'язковими у зв'язку з високим рівнем їх викладання в середніх навчальних закладах, де учні здобували належний обсяг знань і могли самостійно вивчати іноземну наукову літературу. На посади лекторів мов і їхніх помічників традиційно запрошували іноземців, до того ж не більше, ніж на чотири роки, доки вони не встигли «втратити чистоту рідної мови». Саме в частій зміні лекторів Ірмер убачав головний недолік, оскільки новоприбулі педагоги-іноземці не мали достатнього досвіду роботи з німецькомовними студентами. Ознайомившись із університетською системою викладання нових мов у Німеччині, він дійшов висновку про необхідність її реформування⁴².

Відставання Росії від Німеччини у вивченні нових мов Ірмер пояснював тим, що в середніх навчальних закладах Російської імперії вони були другорядними дисциплінами, у жіночих гімназіях — необов'язковими, а в провінції часом узагалі не викладалися. Він наголошував: «У Німеччині давно зрозуміли слова великого Гете: «*Wer fremde Sprachen nicht Kennt, weiss nichts von seiner eigenen*» — тобто: Хто не знає іноземних мов, той нічого не розуміє і у своїй рідній мові, — й тому там старанно вивчають іноземні мови, причому викладання іноземної мови, як я вже мав нагоду згадати, йде пліч-о-пліч з навчанням рідної»⁴³. На завершення своєї наукової подорожі Ірмер відвідав Грейфсвальдські канікулярні курси, популярні серед іноземних слухачів і німецьких

учителів, у тому числі жінок, і як представник Харківського університету отримав право безкоштовно слухати лекції, брати участь у практичних заняттях і екскурсіях.

В.о. екстраординарного професора по кафедрі історії церкви Й.О. Бродович 1906 року працював над докторською дисертацією у бібліотеці Лейпцизького університету й Королівській бібліотеці м. Берліна, де, за його словами, «книжкові багатства й умови користування ними такі, що російський університет може лише мріяти про це»⁴⁴. У Берлінському університеті він слухав лекції з історії церкви професора А. фон Гарнака.

Упродовж закордонного відрядження 1906–1908 років приват-доцент кафедри гігієни С.В. Коршун побував у Гігієнічному інституті професора К. Флюгге в Бреславлі та Гігієнічному інституті Мюнхена, де він спостерігав за здійснюваною під керівництвом М. Губера науково-дослідною роботою з імунології, слухав його лекції з гігієни, що «вирізнялися повнотою й талановитістю викладу», та проводив самостійні дослідження. Під час перебування в Берліні харківський учений ознайомився з педагогічною діяльністю місцевого гігієнічного інституту, а також його науковими розробками в галузі бактеріології, гігієни й імунології. Загалом у Мюнхені, Берліні та Бреславлі він прослухав 19 різноманітних лекційних курсів⁴⁵. Результати бактеріологічних досліджень, здійснених Коршуном у паризькій лабораторії І.І. Мечникова, були опубліковані в «Анналах інституту Пастера» (1908).

За рекомендацією ординарного професора кафедри хімії І.П. Осипова приват-доцент Г.Є. Тимофеев улітку 1908 року займався в лабораторії професора Гейдельберзького університету Г. Бредіга: проводив самостійні дослідження й відвідував щотижневі *Theoretische Uebungen* (теоретичні вправи), де зачитувалися реферати з актуальних питань фізикохімії і здійснювалися огляди новітньої наукової літератури. Одночасно він прослухав у Гейдельберзькому університеті лекції з фізикохімії проф. Г. Бредіга та з фізики — лауреата Нобелівської премії (1905) проф. Ф. фон Ленарда. Сильною стороною організації лабораторних занять у Гейдельберзі Тимофеев уважав присутність достатньої кількості керівників, на відміну від вітчизняних навчальних закладів, де викладачі не мали можливості приділити кожному студенту достатньо уваги⁴⁶.

Упродовж закордонного відрядження 1908–1910 років приват-доцент хімії М.О. Валяшко вдосконалював свій фаховий рівень у Лейпцизькому університеті: займався у хімічній лабораторії, фізико-хімічному інституті, інституті теоретичної фізики, відвідував колоквиуми й засідання місцевого хімічного товариства, а також прослухав лекційний курс, організований фабрикою *Zeiss*. У Берліні він відвідав хімічний і фармацевтичний інститути, у Йєні — фабрику оптичних інструментів. Також у

період відрядження вчений узяв участь у VII Міжнародному конгресі з прикладної хімії у Лондоні⁴⁷.

У 1909 році лаборант акушерської клініки Ф.О. Соловйов був командирований за кордон з метою запозичення європейського досвіду діяльності науково-освітніх і лікувальних закладів. Він стажувався в клініках Відня, де слухав лекції професора Ф. Шаута й ознайомлювався із запровадженими відомим австрійським ученим Е. Вертгеймом методами хірургічних втручань. У Дрездені Соловйов вивчав специфіку системи підготовки фахівців, спрямованої на забезпечення медичним персоналом саксонських містечок і сіл; у Берліні відвідав ряд державних і приватних медичних закладів, зокрема, клініку професора Е. Бумма (Шаріте)⁴⁸.

На урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею Лейпцизького університету (липень–серпень 1909) харківську професорсько-викладацьку корпорацію представляв ординарний професор кафедри цивільного права В.М. Гордон. У вітальному адресі, підготовленому вченими Харкова, наголошувалося, що ні розділення величезною територією, ні відмінність держав і мов не здатні завадити міжнародній науковій співпраці: «У Харківському Університеті професорський персонал мав і в цей час має немало осіб, зобов'язаних більшою чи меншою мірою своєю науковою підготовкою Лейпцизькому Університету. З почуттям глибокої вдячності Харківські професори, як звичайно й інші, зазначають у *sigricula vitae* імена своїх Лейпцизьких учителів — тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати й викладати, набували й набувають знання»⁴⁹. Святкування розпочалося з парадного в'їзду до Лейпцига короля Саксонії Фрідріха Августа I, який у своїй промові відзначив зв'язок між саксонською королівською династією й Лейпцизьким університетом. Ректор К. Біндінг під час виступу наголосив на значенні свободи викладання й наукових досліджень, оскільки, на його переконання, університет за своєю сутністю не є суто державною установою, він має «власну душу, свій організм, і обидва служать одній єдиній меті, але ця остання перебуває цілком поза державою»⁵⁰.

У 1911 році ординарний професор кафедри слов'янської філології С.М. Кульбакін був відряджений за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови. Готуючи розвідку з історії церковнослов'янської мови на теренах Болгарії, учений вивчав Македонський апостол Празького музею із колекції П.Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов'янської Академії у Загребі, а також сербські пам'ятки — октоїх і тріодь XIII ст.⁵¹ У рамках свого відрядження Кульбакін також брав участь у засіданні лінгвістичної комісії Краківської Академії наук.

Влітку того ж року приват-доцент всесвітньої історії Є.О. Черноусов здійснював дослідження з історії Візантії у Російському археологічному інституті м. Константинополя⁵².

По завершенні лікування у Карлсбаді (1911) заслужений ординарний професор кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескул відвідав культурно-освітні установи й оглянув історичні пам'ятки Мюнхена та Нюрнберга⁵³.

Упродовж червня–липня 1911 року ординарний професор по кафедрі офтальмології П.М. Барабашев вивчав методики викладання медицини в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. Він займався у віденських клініках Ф. Діммера й одного з основоположників сучасної офтальмології Е. Фукса. Особливу увагу харківський учений приділив упровадженню в цих закладах новинок науки й техніки — електричному освітленню таблиць для перевірки гостроти зору, фотографуванню очного дна тощо. З точки зору можливостей для вивчення новітніх наукових досягнень у галузі офтальмології найкращими Барабашев уважав клініки Парижа. Поширену в університетах Франції методику викладання офтальмології він визнав досконалішою, ніж у Німеччині, оскільки французькі студенти, окрім теоретичних курсів, обов'язково наглядали за стаціонарними хворими й самостійно складали історії хвороб⁵⁴. Серед паризьких медичних закладів учений відзначив офтальмологічне відділення при створеному на кошти Ротшильдів шпиталі, де діяв найкращий у Парижі кабінет для функціональних досліджень. В Hôpital Lariboisière Барабашев ознайомився з доведеною доктором В. Мораксом до досконалості практикою використання в офтальмології кольорового макро- й мікроскопічного фото⁵⁵. У «Quinze-vingt» він вивчав методику хірургічного лікування катаракти, а в лікарні доктора Е. Ландольта замовив хірургічні інструменти для клініки Харківського університету. Окрім того, Барабашев ознайомився з рівнем викладання офтальмології у Берлінському університеті, відвідав факультетську клініку, клініку в Шаріте та обладнану за останнім словом науки й техніки приватну клініку Silex.

Мета закордонного відрядження ординарного професора кафедри ботаніки В.М. Арнольдї (1910–1911) полягала у вивченні колекцій європейських ботанічних садів. Відвідавши сад у Далемі поблизу Берліна, рівень його наукової роботи вчений визнав зразковим: «Кожен Сад, звичайно, має скористатися прикладами й досвідом цього закладу, в організації якого брали участь кращі сили багатого на славні наукові імена німецького народу»⁵⁶. Основну причину відставання ботанічного саду Харківського університету від науково-дослідних установ Німеччини Арнольдї вбачав у недостатньому державному фінансуванні, унаслідок чого його співробітники змушені були заробляти торгівлею. У Бернському ботанічному саду вчений отримав для Харківського університету рослини з Малайських островів (*Muginodina echinata*, *Psilotum triquetrum*). На запрошення директора саду Е. Фішера він узяв участь в екскурсіях, під час яких ознайомився з високогірною флорою Альп, зібрав колекцію

грибів і квітів для університетського ботанічного музею. У Берні Арнольдї також вивчав методику дослідження іржавинних грибів. Під час перебування в Парижі він оглядав колекції водоростей у *Museum d'Histoire Naturelle* (Музеї природничої історії) при *Jardin des Plantes*. Найкращим за багатством і красою насаджень Арнольдї визнав британський ботанічний сад у К'ю (*Kew-Gardens*), а найграндіознішим — зібрання *Museum of Natural History* (Музею природничої історії) Лондона, де він вивчав колекції криптогамних рослин. Свідченням інтересу європейської наукової громадськості до наукового доробку харківського вченого стали публікації результатів його досліджень флори Малайського архіпелагу в зарубіжних періодичних виданнях⁵⁷.

1911 року понадштатний асистент хірургічної госпітальної клініки Б.Г. Шарецький представляв Харківський університет на з'їзді німецьких хірургів у Берліні; приват-доцент кафедри офтальмології П.П. Прокопенко — на офтальмологічному з'їзді в Гейдельберзі; в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії західноєвропейських літератур С.В. Соловійов — на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету; ординарний професор кафедри чистої математики професор Д.М. Синцов — у міжнародній комісії з викладання математики в Мілані⁵⁸.

Упродовж літніх канікул 1912 року приват-доцент кафедри хімії Г.І. Петренко займався в науково-дослідних установах Німеччини. У Берліні він відвідав фізичну лабораторію *Siemens i Halske* при заводі ламп з металічною ниттю, електрохімічну лабораторію в Політехнічному інституті, фізико-хімічний інститут університету⁵⁹. Під час перебування в Дрездені учений ознайомився з методикою проведення практикумів у електротехнічній лабораторії політехнікума та оглянув фотохімічну лабораторію Р. Лютера. У Лейпцигу він відвідав електротехнічну виставку, інститут М.-Ю.-Л. Ле Блана, фотохімічну лабораторію проф. Гольдберга в академії графічних мистецтв; у Геттінгені — лекції з електрохімії, фізико-хімічний колоквиум, засідання фізичного товариства.

Приват-доцент кафедри всесвітньої історії М.С. Гольдін влітку 1912 року вирушив до Берліна задля вивчення джерел з історії становлення земського устрою в Пруській монархії (XVII — поч. XVIII ст.). У королівському Таємному архіві м. Берліна він досліджував акти ландтагів пруської Померанії, справи бранденбурзьких чинів 1688–1713, справи ландтагів Східної Пруссії 1688–1708 та інші документи⁶⁰.

У 1913 році ординарний професор мінералогії П.П. Пятницький узяв участь у геологічному з'їзді в Канаді; ординарний професор Л.О. Струве й приват-доцент М.М. Євдокімов (обидва — по кафедрі астрономії) — в астрономічному з'їзді у Гамбургу⁶¹.

Улітку того ж року в.о. екстраординарного професора по кафедрі кримінального права О.Д. Кисельов вивчав постановку карного розшуку в Німеччині, Австро-Угорщині й Франції. У Берліні особисто для нього інспектором кримінальної поліції було прочитано курс лекцій, що супроводжувалися демонстрацією документів, відвіданням фотографічного, дактилоскопічного, довідкового відділів, а також безпосереднім ознайомленням зі специфікою карного розшуку⁶². У Лейпцигу й Дрездені харківський учений вивчив засади організації і діяльності кримінальної поліції, досвід упровадження нового методу ідентифікації злочинців — дактилоскопії, відвідав музеї, а також ознайомився з програмою з'їзду керівників кримінальної поліції Німеччини, що відбувся під головуванням міністра внутрішніх справ Пруссії. Кисельов був люб'язно прийнятий очільником дрезденської поліції і присутній на звіті всіх її інспекторів. Так само гостинно вченого зустріли у Відні, де він відвідав музей карного розшуку, бюро довідок про судимість, дактилоскопічний і фотографічний відділи, вивчив річний звіт кримінальної поліції міста. У Граці Кисельова прийняв один із основоположників криміналістики професор Г. Гросс, який показав йому свій криміналістичний інститут.

Упродовж літніх канікул 1914 року хранитель геологічного кабінету О.С. Федоровський досліджував експонати музеїв Німеччини, Бельгії і Франції. У Берліні він вивчив палеонтологічну й геологічну колекції Museum für Naturkunde (Музею природничої історії), а також відвідав університетський Географічний інститут. Основну увагу вчений приділив заняттям у Musée Royal d'Histoire Naturelle (Королівському музеї природничої історії) у Брюсселі. Під керівництвом професора Брюссельського університету М. Леріш Федоровський здійснював дослідження олігоценних риб⁶³. У паризькому Museum d'Histoire Naturelle він оглянув мінералогічний, порівняльно-анатомічний, палеонтологічний відділи; у Сен-Жерменському музеї вивчав колекцію кам'яного віку.

Загалом відповідно до річних звітів Харківського університету, у 1900 році в закордонних відрядженнях перебували 24 особи; у 1901 — 7; у 1902 — 11; у 1903 — 11; у 1904 — 14; у 1906 — 24; у 1907 — 29; у 1908 — 31; у 1909 — 55; у 1910 — 60; у 1911 — 8; у 1912 — 53; у 1913 — 55; у 1914 — 48⁶⁴.

Отже, на тлі загострення напруженості в міжнародних відносинах, наростання шовіністичних настроїв, розколу Європи на ворогуючі військово-політичні блоки, упродовж початку ХХ ст. міжнародна науково-освітня співпраця набирала обертів, забезпечуючи світове лідерство європейської науки. В означений період часу вчені Харківського університету зробили вагомий внесок у збереження єдності європейського наукового простору та інтеграцію до нього Російської імперії. Потужним каналом

обміну науковими здобутками була кореспонденція, яку харківські вчені підтримували із зарубіжними громадсько-культурними діячами. Свідченням високого авторитету вітчизняної науки за кордоном стали звернення з пропозиціями щодо налагодження книгообміну з боку європейських і північноамериканських учених, для яких становив інтерес доробок харківських колег. Традиційно провідною формою міжнародної співпраці Харківського університету були започатковані в першій половині ХІХ ст. наукові відрядження, упродовж яких вітчизняні вчені не лише вивчали зарубіжний досвід освітньої і науково-дослідної діяльності, а й популяризували власні досягнення та засвоювали принципи загальноєвропейської університетської культури, що ґрунтувалася на засадах толерантності, демократизму, академічних і громадянських свобод. Окрім наукового значення, закордонні стажування вітчизняних учених виконували важливу суспільно-політичну функцію, оскільки повертаючись з Європи, вони привносили до Російської імперії поширені на Заході ліберальні ідеї, сприяли утвердженню в суспільній свідомості впевненості у нагальній потребі здійснення докорінних перетворень на державному рівні.

---

¹ *Ничтаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы // Русская старина. — 1907. — № 8 (Т. 131). — С. 376.

² Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. — СПб., 1866. — Т. 1. — С. 260.

³ Див., напр.: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — Х., 2004; *Стельмах С.П.* Исторична думка в Україні ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1997; *Його ж.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ — поч. ХХ століття). — К., 2005; *Посохов С.І.* Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. — Х., 2006; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. ХІХ — поч. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2008; Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник. — Х., 2008; *Бакіров В.С.* Університет і суспільство. — Х., 2011; Університетская идея в Российской империи XVIII — начала XX веков: Антология. — М., 2011; Харківський університет ХІХ — початку ХХ ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 тт. — Х., 2011; *Иващенко В.Ю., Костина Т.В., Посохов С.И.* Письма М.С. Дринова В.П. Бузескулу (1904–1905 гг.) // Дриновський збірник. — 2012. — Т. 5. — С. 417–427.

⁴ Спробу висвітлити участь метеорологів, фізіологів, математиків, медиків Харківського університету в міжнародних конгресах і з'їздах початку ХХ ст. здійснено автором у статті: Участь учених-природознавців Харківського університету в міжнародних наукових форумах на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Рівне, 2010. — Вип. 20. — С. 25–28.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 2017. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 1(зв.).

- ⁶ Там само. — Спр. 383. — Арк. 1; спр. 182. — Арк. 34.
- ⁷ Там само. — Спр. 214. — Арк. 3.
- ⁸ Там само. — Спр. 217. — Арк. 2.
- ⁹ Там само. — Спр. 223. — Арк. 5; спр. 235. — Арк. 2(зв.)–3.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 227. — Арк. 3; спр. 228. — Арк. 3.
- ¹¹ Там само. — Спр. 235. — Арк. 2.
- ¹² Там само. — Спр. 243. — Арк. 6.
- ¹³ Там само. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 1.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1410. — Арк. 1.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 1411. — Арк. 1.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 829. — Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 830. — Арк. 1–1(зв.).
- ¹⁸ Там само. — Спр. 933. — Арк. 1–1(зв.); спр. 934. — Арк. 1; спр. 935. — Арк. 1; спр. 936. — Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 1145. — Арк. 1; спр. 1146. — Арк. 1; спр. 272. — Арк. 1.
- ²⁰ Там само. — Спр. 1450. — Арк. 1.
- ²¹ Там само. — Спр. 30. — Арк. 1(зв.).
- ²² Там само. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1; спр. 14. — Арк. 1; спр. 22. — Арк. 1; спр. 19. — Арк. 1; спр. 21. — Арк. 1.
- ²³ Там само. — Спр. 16. — Арк. 1.
- ²⁴ Там само. — Ф. 2051. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1.
- ²⁵ Там само. — Спр. 55. — Арк. 2–3(зв.).
- ²⁶ Державний архів Харківської області. — Ф. 667. — Оп. 286. — Спр. 151. — Арк. 1.
- ²⁷ *Валяшко Н.А.* Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1902. — Кн. 1. — С. 9.
- ²⁸ *Струве Л.О.* Краткий отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1902. — Кн. 1. — С. 14–15.
- ²⁹ *Левковский А.М.* Отчёт о заграничной командировке // Там само (1904). — 1905. — Кн. 4. — С. 11.
- ³⁰ *Репрев А.* Отчёт о заграничной командировке летом // Там само. — 1904. — Кн. 3. — С. 5.
- ³¹ *Белоусов Н.* Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года // Там само. — 1904. — Кн. 3. — С. 12.
- ³² *Пишеборский А.П.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1906. — Кн. 1. — С. 27.
- ³³ *Евдокимов Н.Н.* Отчёт о заграничной командировке // Там само (1905). — 1906. — Кн. 2. — С. 18.
- ³⁴ *Евдокимов Н.* В физико-математический факультет Императорского Харьковского университета // Там само. — 1909. — Кн. 3. — С. 4.
- ³⁵ *Анциферов А.* Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. // Там само (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 114.
- ³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 2019. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.
- ³⁷ Там само. — Спр. 141. — Арк. 1.

³⁸ *Лейкфельд П.Э.* Отчёт о командировке за границу — в Женеву для участия во втором международном философском съезде // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1905. — Кн. 1. — С. 3–4.

³⁹ Отчёт ординарного профессора *П.Э. Лейкфельда* о его заграничной командировке на срок от 6 апреля по 15-ое июня 1907 года // Там само (1907). — 1908. — Кн. 3–4. — С. 35.

⁴⁰ *Лейкфельд П.Э.* Отчёт о командировке на шестой международный психологический съезд в Женеве // Там само. — 1910. — Кн. 1. — С. 7–8.

⁴¹ *Лейкфельд П.Э.* Отчёт о командировке в Гейдельберг на третий международный философский съезд // Там само. — 1909. — Кн. 1. — С. 26.

⁴² *Ирмер Г.Ю.* Отчёт о командировке в Германию // Там само. — 1907. — Кн. 1. — С. 35.

⁴³ Там само. — С. 50.

⁴⁴ *Бродович И.* Рапорт о заграничной командировке // Там само (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 1.

⁴⁵ *Коршун С.В.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1909. — Кн. 3. — С. 10.

⁴⁶ *Тимофеев Г.Е.* Отчёт физико-математическому факультету Харьковского университета о заграничной командировке // Там само. — 1909. — Кн. 1. — С. 49.

⁴⁷ *Валяшко Н.А.* Отчёт о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 8.

⁴⁸ *Соловьёв Ф.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1910. — Кн. 4. — С. 28.

⁴⁹ *Гордон В.* Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке) // Там само. — 1909. — Кн. 4. — С. 2.

⁵⁰ Там само. — С. 11–12.

⁵¹ *Кульбакин С.М.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1911. — Кн. 1. — С. 1.

⁵² *Черноусов Е.А.* Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–2.

⁵³ *Бузескул В.П.* Отчёт о командировке за границу и в Новгород (на Археологический съезд) // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–2.

⁵⁴ *Барабашев П.Н.* Из летней заграничной командировки (июнь–июль 1911 года) // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 29.

⁵⁵ Там само. — С. 28.

⁵⁶ *Арнольди В.М.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1912. — Кн. 2. — С. 1.

⁵⁷ Там само. — С. 6.

⁵⁸ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год // Там само. — 1912. — Кн. 3. — С. 4–5.

⁵⁹ *Петренко Г.И.* Отчёт о заграничной командировке во время летних каникул 1912 года // Там само (1913). — 1914. — Кн. 4. — С. 11.

⁶⁰ *Гольдин Н.С.* Отчёт о заграничной командировке в 1912 году // Там само. — 1913. — Кн. 3. — С. 1–3.

⁶¹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 5.

⁶² Киселёв А.Д. Отчёт о командировке за границу на лето 1913 г. // Там само (1913). — 1914. — Кн. 4. — С. 2.

⁶³ Федоровский А.С. Отчёт о заграничной командировке летом 1914 г. // Там само (1914). — 1915. — Кн. 4. — С. 12.

⁶⁴ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1900 год // Там само. — 1901. — Кн. 2. — С. 20; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1901 год // Там само. — 1902. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1902 год // Там само. — 1903. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1903 год // Там само. — 1904. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год // Там само (1905). — 1906. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год // Там само (1907). — 1908. — Кн. 3–4. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1907 год // Там само. — 1908. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1908 год // Там само. — 1909. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1909 год // Там само. — 1910. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1910 год // Там само. — 1911. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год // Там само. — 1912. — Кн. 3. — С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1912 год // Там само. — 1913. — Кн. 1. — С. 4, 5; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 год // Там само. — 1915. — Кн. 1. — С. 5–6.

В статье на основе документов Центрального государственного исторического архива Украины г. Киева, Государственного архива Харьковской области и опубликованных источников освещена роль Харьковского университета в международных научных связях начала XX в. Особенное внимание уделено командировкам харьковских учёных в зарубежные научно-образовательные центры.

Ключевые слова: университет, сотрудничество, командировки, Европа, научно-образовательные центры, учёные.

On the basis of published sources and documents of Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Kharkiv region state archive this article deals with Kharkiv University's role in international scientific relations in the early twentieth century. Special attention is paid to kharkiv scientists' missions to foreign scientific and educational centers.

Key words: university, cooperation, missions, Europe, foreign centers of science and education, scientists.

Тетяна Катаргіна

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ (МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ)

Стаття присвячена розгляду етапів формування міжнародної системи захисту прав національних меншин та вирішенню проблем збереження їх культурної спадщини.

Ключові слова: національні меншини, міжнародні конвенції, культурна спадщина.

Поняття «національна меншина» вперше з'явилося в Європі в ХІХ ст. Воно було пов'язано з проблемами багатонаціональних імперій — Австро-Угорської, Османської, Російської та Пруського королівства. Тоді народи, що не мали власної держави іменувалися недержавними. З метою нейтралізації національно-визвольних рухів уряди цих країн змушені були йти на поступки окремим етнічним групам, надаючи певні права національно-культурного характеру. Так, у Генеральному Акті Віденського конгресу 1814–15 рр. вперше на рівні міжнародного договору зафіксовані положення щодо надання політичних і громадянських прав польській меншині в Росії, Австрії, Пруссії, що зафіксувало положення щодо правового статусу національної меншини¹. Особливої актуальності питання національних меншин набуло після Першої світової війни, в результаті якої кількісно великі національні групи втрачали попереднє громадянство і ставали громадянами інших держав. Відповідно до резолюції Ради Ліги Націй від 15 лютого 1920 року умовою входження країн до цієї міжнародної організації було вжиття ними заходів щодо захисту прав національних меншин.

Згодом виникло поняття національно-культурної автономії як форми організації етнічних груп для збереження та розвитку їх самобутньої культури і забезпечення відповідних прав. На відміну від національно-територіальної автономії така автономія встановлюється не на певній території, а як екстериторіальна форма, пов'язана з дисперсним розселенням етнічного масиву².

За сучасною правовою доктриною національні меншини — етнічно визначені спільноти громадян певної держави, кожна з яких за кількістю осіб, що належать до неї, є меншою, ніж та етнічна спільнота, котра дала свою назву цій державі (титульна нація). За Рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи (1993 р.) до національних меншин слід

відносити групи осіб у країні, які : а) проживають на території цієї країни і є її громадянами; б) підтримують довгострокові, міцні, тривалі зв'язки з країною; в) демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні характеристики; г) достатньо представлені, хоча кількість цих осіб менша решти населення країни або регіону країни; д) зацікавлені зберегти те, що становить їх спільну індивідуальність, включаючи їхню культуру, традиції, релігію або мову³.

В Україні, як багатонаціональній державі, визнано за життєву необхідність врахування в основних галузях державного, суспільно-політичного і культурного життя національного фактора. За даними загальноукраїнського перепису населення 2001 року на її території, крім титульної нації, живуть люди понад 130 національностей і народностей — 10,5 млн. чоловік, або майже 22% населення⁴. Це росіяни, білоруси, євреї, поляки, молдовани, румуни, угорці, греки, кримські татари, німці, болгары, чехи, гагаузи та інші. Найбільша етнічна спільнота — українці 37,5 млн. осіб, або 77,8% від загальної кількості громадян. Інші спільноти належать до категорії національних меншин. Серед них найбільшу частку становлять росіяни 8,3341млн. або 17,3%. Їх кількість порівняно з переписом 1989 року зменшилася на 26,6%. У порівнянні з даними перепису 1989 р. кількість євреїв зменшилася в 5 разів (з 500 до 100 тис.); в 5,3 рази збільшилась кількість кримських татар (сьогодні їх близько 250 тис.); кількість вірмен збільшилась у 1,8 рази (100 тис.); азербайджанців — 45 тис., їх збільшилось на 20%; грузин збільшилось на 50% і сьогодні їх 34 тис.⁵

Такий етнічний склад населення вимагає особливої уваги до питань захисту прав національних меншин, а також формування політики сприяння розвитку культури і поважного ставлення до традицій, національних особливостей кожного народу.

Захист прав нацменшин

Наслідки Другої світової війни поставили нові питання щодо збереження культурного надбання кожної країни. Але тільки після створення Організації Об'єднаних Націй стало можливим забезпечення умов повноцінного існування та захисту прав етнічних меншин. При ООН була утворена Комісія з прав людини, однією з структурних ланок якої була підкомісія з попередження дискримінації і захисту меншин.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй було проголошено, що однією з цілей діяльності ООН є міжнародне співробітництво для сприяння загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх. Для забезпечення проголошеної мети Генеральна Асамблея ООН при-

їняла 10 грудня 1948 р. Загальну декларацію прав людини⁶, в якій уперше в історії було встановлено перелік основних прав і свобод людини, що підлягають дотриманню в усьому світі, а також було погоджено юридичний зміст цих прав і свобод та визначено легальні випадки допустимих їх обмежень⁷. Загальна декларація була прийнята у формі резолюції Генеральної Асамблеї ООН і тому мала на той час рекомендаційний характер. На її основі ООН підготувала і в 1966 р. відкрила для підписання та ратифікації Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, які були ратифіковані в Україні в 1973 р. Пакт про громадянські та політичні права зобов'язав країни, в яких є етнічні, релігійні та мовні меншини, не відмовляти їм у користуванні своєю культурою, мовою, сповідуванні своєї релігії тощо (стаття 27)⁸.

Понад сто країн світу ратифікували кожен із цих пактів. Завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації в конституціях більше 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на міжнародні стандарти прав людини. На Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.) представники 171 держави, в тому числі й України, підтвердили універсальність та загальнообов'язковість міжнародних стандартів прав людини і затвердили Віденську декларацію і програму дій, наголосивши, що їх виконання є важливим чинником існування демократичного суспільства в будь-якій країні⁹.

Загальне визнання міжнародних стандартів обумовлює зобов'язання всіх держав світу погодитись на міжнародний контроль за дотриманням цих стандартів у національній правовій системі. Крім того, відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Факультативного протоколу до нього 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Україна, ратифікувавши їх, взяла на себе зобов'язання надавати конвенційним органам доповіді про дотримання прав і свобод, передбачених цими конвенціями, і виконувати зауваження цих органів, а також брати участь у інших формах міжнародного контролю¹⁰.

Крім того, приєднавшись до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.¹¹, Україна взяла на себе зобов'язання щодо впровадження цього документа в національне законодавство. Особливістю цієї конвенції є встановлення механізму міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Європейського суду з прав людини, який розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення положень конвенції або Протоколів до неї.

Випадки невиконання міжнародних стандартів прав людини завдяки цій системі міжнародного контролю стають широко відомі в світі і

зумовлюють негативні наслідки для держави-порушниці. Рішення Європейського суду з прав людини у разі встановлення порушень прав людини мають наслідком відшкодування матеріальної і моральної шкоди державою-порушницею.

Відповідно до Статуту ООН і Віденської конвенції про права людини, міжнародних договорів 1969 р. Україна має виконувати чинні договори, учасницею яких вона є, а також дотримуватися всіх загальноновизнаних норм міжнародного права в сфері прав і свобод людини. Зокрема, згідно з Міжнародними пактами про права людини 1966 р. Україна взяла на себе зобов'язання привести своє законодавство у відповідність до міжнародних стандартів, закріплених у цих паках. Аналогічне зобов'язання взяла Україна згідно зі ст. 1 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. Отже, Україна з часу проголошення незалежності стала складовою частиною міжнародної системи захисту прав людини, взяла на себе відповідні міжнародні зобов'язання, зокрема в рамках європейської системи захисту прав людини, яка є найбільш розвинутою і найефективнішою у світі.

Документи, ратифіковані Україною до припинення існування Радянського Союзу мають чинність уже в незалежній державі. Розпаду СРСР передували міжнаціональні конфлікти, центробіжні тенденції, які охопили суспільства країн колишнього соціалістичного табору, посилення міграційних потоків до західних країн. Це активізувало процес розробки і прийняття міжнародних документів із захисту національних меншин. Громадськість і державні інституції західних країн усвідомили, що нехтування інтересів етнічних меншин негативно позначається на прогресі не тільки таких суспільств, які щойно стали на шлях розвитку демократії, а й тих, що вважаються країнами з розвинутими демократичними інституціями. В ході міжнаціональних, міжетнічних конфліктів нищаться інші культури з їх традиціями, звичаями, пам'ятками — руйнується культурна сфера існування етносів. Розуміння цієї загрози і запобігання її розповсюдження лежить в площині взаємовідносин етносів, тому що руйнування власної культури починається з вандалізму по відношенню до культурного надбання інших народів.

На міжнародних форумах Ради Європи (Копенгаген, 1990 р.), (Відень, 1993 р.) розглядалися питання вдосконалення системи забезпечення прав національних меншин, зміцнення і розповсюдження принципів демократії, захисту прав національних меншин, толерантного ставлення до етнічної культурної спадщини. Серед документів, прийнятих Радою Європи, один безпосередньо був присвячений національним меншинам. В ньому було зазначено, що держави повинні створювати умови, які б давали змогу особам, що належать до національних меншин, розвивати свою культуру, зберігаючи при цьому свою релігію, традиції і звичаї.

Тенденції сучасного світового розвитку, пов'язані з процесами глобалізація на економічному ґрунті не повинні тягнути за собою злиття мов, культур і націй. З метою досягнення більшого єднання між народами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, держави-члени Ради Європи та інші держави підписали в 1995 році у Страсбурзі Рамкову «Конвенцію про захист національних меншин». Одним із засобів досягнення цієї мети є збереження та подальше здійснення прав і основних свобод людини. В тексті Конвенції йдеться про те, що плюралістичне та справді демократичне суспільство має не тільки поважати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність кожної особи, яка належить до національної меншини, але й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності, щоб культурне розмаїття стало джерелом та чинником збагачення кожного суспільства¹². В межах конвенції викладені новітні досягнення світової політології, правознавства, етнології у галузі захисту прав національних меншин. Документ по суті є найновішим політико-правовим актом сучасності у галузі визначення прав національних меншин, що активізує шляхи вирішення багатьох гострих проблем сучасності. В ньому визначені місце і статус етнічних груп у сучасних демократичних державах, їх роль у правовому громадянському суспільстві. Цей документ базується на вагому ґрунті попередніх документів, в тому числі й на Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин¹³.

У Рамковій Конвенції наголошується на зовнішньополітичному аспекті, оскільки захист прав етносів є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії та миру в Європі. Через весь документ проведено думку про необхідність створення в кожному суспільстві клімату толерантності, заохочення взаєморозуміння та поваги до здобутків кожної з культур, взаєморозуміння між людьми різного етнічного походження. Окремо звернуто увагу на необхідність сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії етнічних груп¹⁴. Саме тому документ спрямований на підтримку культурного розмаїття, як джерела збагачення суспільства кожної з країн. Стаття 5 цієї Конвенції зобов'язує держави, що приєдналися до неї, створювати необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину. Таким чином, Конвенція конкретизувала обов'язки держав щодо доступу, організації та використання засобів масової інформації національних меншин, включаючи і право розповсюдження інформації рідною мовою. Крім того, за конвенцією національним меншинам надаються й деякі особливі права:

фізичні — на проживання в місцях традиційного історичного поселення, на уникнення депортації, примусового переселення; етнічні і культурні; економічні — на одержання пропорційної частки централізованих державних фондів, що виділяються для відповідних цілей; політичні — на участь у прийнятті державних рішень, що стосуються інтересів даної меншини, і представництво в законодавчому і інших колегіальних органах держави; на недискримінацію і захист з боку держави від будь яких проявів ворожнечі, погроз, приниження та утисків¹⁵.

Уряд України підписав Рамкову Конвенцію у 1995р., а Верховна Рада ратифікувала її у грудні 1997р. Таким чином, цей міжнародний акт увійшов до правового поля України¹⁶. Співпраця України з Радою Європи в останні роки спрямована, в першу чергу, на збереження та поцінування культурної та історичної спадщини, підтримку та розвиток транскордонних культурних зв'язків та міжкультурного діалогу взагалі, забезпечення культурного розмаїття в Україні та світі. Міністерство культури і туризму України бере активно участь у проектах Ради Європи та робить особливий наголос на співпраці з громадськими осередками, що є важливим чинником розбудови громадського суспільства як одного з базисних елементів розвитку демократії в Україні¹⁷.

В сучасному уніфікованому та стандартизованому світі перед багатьма країнами стають дедалі актуальнішими питання, пов'язані зі збереженням культурної спадщини малих народів та етнічних груп. Виникають проблеми пропорційного захисту національних культур титульних націй та культурного простору національних меншин. До таких країн належить Україна — перед нею теж гостро стоять як питання захисту національної культури від негативних наслідків глобалізації, так і питання збереження й розвитку власного культурного різномайття.

Збереження етнічної культурної спадщини на міжнародному рівні

За кількістю пам'яток, у тому числі унікальних, Україну можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р) до останньої належать нерухомі пам'ятки розташовані просто неба матеріальні об'єкти і локалізовані території, що є реальними свідками історичних подій та явищ. Близько 9400 населених пунктів України мають понад 70 тис. об'єктів культурної спадщини, що потребують дослідження та взяття на облік. 401 населений пункт включено до Списку історичних населених місць України, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878. В Україні налічується 61 заповідник, у тому числі 13 надано статус національних. Культурну спадщину України репрезентують понад 130 тис пам'яток, з них — археології —

57206, історії — 51364, архітектури і містобудування — 16293 монументального мистецтва — 5926. 3726 мають загальнодержавне значення, найбільш видатні — собор св. Софії і ансамбль будівель Києво-Печерської лаври включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В грудні 1993 р. до цього Списку внесено історичний і архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини Львова разом з горою Високий Замок і ансамблем собору св. Юра, в червні 2011 р. — комплекс споруд Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. Кандидатом на включення до реєстру пам'яток всесвітнього значення є видатні пам'ятки Кам'янець-Подільського, постає питання про віднесення до цієї категорії і пам'яток Херсонесу Таврійського у м. Севастополь.

Становлення України як незалежної держави, її інтеграція у світове співтовариство накладає на неї відповідальність за долю самотутніх історичних реліквій різних часів і народів, які знаходяться на її території і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Від збереження пам'яток різних епох і періодів залежить повнота й об'єктивність висвітлення історії. Ставлення до пам'яток — показник цивілізованості суспільства, розуміння глибинних тенденцій у розвитку культури.

Існування загальних тенденцій в різних країнах у сфері збереження культурної спадщини, розуміння важливості цього напрямку розвитку культури виявилось у діяльності та прийнятті спеціальних документів про статус національних меншин міжнародними організаціями.

Протягом кількох десятиліть визначались шляхи подолання кризових міжетнічних протиріч в окремих регіонах світу. Вивчались культурні традиції та заходи встановлення культурної ідентичності кожного етносу. Ця копітка робота привела до розробки універсального документу, в якому визначались основні пріоритети захисту прав кожної людини. У 1992 р. на сорок восьмій сесії ООН прийнята «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин»¹⁸. Цей важливий документ міжнародного права наголошує, що кожна з держав, членів ООН, зберігає самотутність етнічних меншин, заохочує створення умов для такої самотутності, визначає основні права національних меншин, які мешкають на її території, враховуючи загальноприйняті норми міжнародного права (стаття 1). До таких норм належить право користування культурними реліквіями свого народу, право опановувати й використовувати свою мову, право підтримувати етнокультурні зв'язки з титульними націями інших держав, з якими вони зв'язані національними, етнічними, релігійними або мовними зв'язками (стаття 2)¹⁹.

Вагомий внесок у вирішення проблем збереження культурного надбання кожного народу вносить Комісія ООН у справах освіти, науки і

культури (ЮНЕСКО) утворена в 1945 р. Така впливова міжнародна організація, членом якої з 1954 р. стала Україна, у своїй діяльності надає перевагу розробці правових документів міжнародного рівня, які б допомагали вдосконалювати закони кожної з держав, членів ООН.

Конвенції про захист та збереження культурної спадщини є обов'язковими для виконання і опікуються проблемами збереження культурної самобутності кожного етносу: «Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (Гаазька конвенція), прийнята 14 травня 1954 р., в якій вперше було дано розгорнуте визначення «культурних цінностей», які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу²⁰. «Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню, та передачі права власності на культурні цінності», прийнята 14 листопада 1970 р., стосується пам'яток рухомих: творів мистецтва, історичних реліквій, археологічних решток тощо²¹.

Значну роль в захисті та дбайливому збереженні історико-культурного надбання людства відіграла «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», прийнята 21 листопада 1972 р. Вона найбільш повно охарактеризувала стан та шляхи збереження нерухомих пам'яток, вперше диференціювала поодинокі та комплексні пам'ятки й дала розгорнуте трактування «культурної спадщини», до якої віднесені нерухомі об'єкти, які мають універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва, естетики, етнології або антропології. Україна, як член ЮНЕСКО, ратифікувала Конвенції 1954, 1970, 1972 рр.²²

Три конвенції — «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972 р.), «Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини» (2003 р.), а також «Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (2005 р.) — забезпечують створення особливо сприятливих умов для діяльності ЮНЕСКО з охорони культурної спадщини національних меншин.

Завдяки прийняттю «Конвенції про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження», ЮНЕСКО на сьогодні має в своєму розпорядженні комплекс документів, які встановлюють ряд стандартів в сфері культури спрямованих на охорону культурної різноманітності у всіх її проявах, і перш за все, двох стовпів культури: спадщини — рухомого, нерухомого майна і нематеріального, включаючи традиційні форми культурної самобутності і сучасного творчого процесу²³. Конвенція підтверджує суверенні права всіх держав на розробку и проведення культурної політики, передбачає як захист і розвиток всього різномайття форм культурного самовираження, так і створення для культур умов, які дозволять їм вільно взаємодіяти на основі взаємовигоди (стаття 1).

Конвенція також висвітлює роль культури, як важливого фактора в процесі розвитку (стаття 13), мобілізує громадянське суспільство на діяльність із досягнень цілей Конвенції (стаття 11), а також закріплює в якості основи свого механізму принцип міжнародної солідарності (статті з 12-й по 19-у) через правове оформлення завдання по створенню міжнародного фонду розвитку культурного різномайття (стаття 18)²⁴.

Конвенція покликана зарадити негативним наслідкам глобалізації і має на меті об'єднати зусилля країн, які до неї приєдналися, у справі захисту національних і культурних ідентичностей усіх народів та етносів. З огляду на такі цілі Конвенції, її підписала і Україна (2008), хоча дещо затрималася з ратифікацією через внутрішні політичні причини, що не мають відношення до змісту Конвенції.

Для вирішення проблеми збереження культурного розмаїття сучасного світу, налагодження взаємовигідного міжкультурного діалогу народів і культур, впровадження в життя міжнародної Конвенції про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження створені організації Міжнародна мережа культурної політики (INCP) та Міжнародного комітету по зв'язках з об'єднаннями з питань культурного розмаїття (ILCCCD)²⁵.

Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.) на сьогодні не ратифікована Україною, хоча у вітчизняній науковій літературі і пресі неодноразово піднімалися питання про необхідність такої ратифікації.

Незважаючи на те, що норми Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини не є обов'язковими для України, у відповідності з рішенням Стамбульської конференції міністрів культури членів-держав ЮНЕСКО 2002 року Міністерство культури і туризму підготувало Державну програму охорони і збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 рр., яка була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України у 2004 р.²⁶

Метою цієї програми є створення відповідних умов для охорони і збереження нематеріальної культурної спадщини елементами якої є ремесла й народні традиційні художні промисли. В 2001 р. був прийнятий Закон «Про народні художні промисли», в якому врегульовані правові, організаційні і економічні відносини в цій сфері, визначений статус суб'єктів народних художніх промислів, основи їх діяльності²⁷.

Основними завданнями Програми є забезпечення охорони, відродження, популяризації спадщини традиційних культур, залучення різних верств населення до заходів по збереженню цінностей традиційної культури; забезпечення в сучасних умовах спадковості традицій, консолідації суспільства на основі народних традицій.

Таким чином, Конвенції ЮНЕСКО в сфері захисту та збереження культурної спадщини на сьогодні ратифіковані Україною, або частково впроваджені в її національне законодавство. Разом з тим, окремі норми конвенцій ЮНЕСКО, які обов'язкові для України, потребують ефективної імплементації шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів і створення необхідних організаційно-правових механізмів їх реалізації.

Слід зауважити, що питання збереження та розвитку культурного розмаїття є дуже актуальним для багатьох країн світу і європейських зокрема. Відомі експерти з питань культурної політики Франсуа Матарассо і Чарльз Лендрі у своїй роботі «Пошук рівноваги: двадцять одна стратегічна дилема культурної політики» (видання Британської Ради в Україні) відмічають: «Повоєнна імміграція призвела до формування в багатьох європейських містах значних груп етнічних і культурних меншин. Поступово демографічні зміни торкнулися й віддалених сільських районів. Ідеться про найпомітніші й новітні зміни етнічного складу європейських країн. Численні війни, міграції, розвиток сільського господарства й промисловості, розпорошення населення, зміни кордонів — все це зробило карту розселень у Європі барвистою і неоднорідною... Обговорення потреб, прав і обов'язків національної більшості та меншин постійно викликає гострі, а часом і непримиренні суперечки. Нерідко вони зачіпають і культурні питання, а саму культуру свавільно використовують у своїх програмах ті чи інші політичні сили.

Дуже важливо, щоб культурна політика обстоювала інтереси меншин і сприяла їх самовираженню. Своєрідна культура етнічних меншин є таким самим важливим фактором життєздатності національної культури, як і інші складники культурного життя. Організація культурного життя на місцевому рівні, підтримка місцевих традицій та звичаїв є потужним інструментом творчого розвитку громад і розвитку території. Це також ефективний засіб протистояти політичному очорненню певних соціальних груп, коли суспільству нав'язують їх спотворений образ, позбавляють їх права голосу на демократичних і культурних форумах».

Крім ЮНЕСКО, документи з питань охорони культурної спадщини затверджені Радою Європи: «Конвенція про захист Європейської археологічної спадщини» (1969р.) та «Конвенція про захист Європейської архітектурної спадщини» (1985р.) Стурбованість негативними наслідками урбанізації, яка стала характерною для всіх країн Європи спонукала Раду Європи ініціювати ухвалення 1985 року в місті Гранаді «Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи»²⁸. Конвенцію ратифікували 36 європейських країн. 20 вересня 2006 року Конвенцію ратифікувала Верховна Рада України²⁹. Цей міжнародний документ визначає дефініції

пам'яток архітектурної спадщини, дає класифікацію об'єктів, встановлює правила правових процедур охорони, політики збереження, інформаційного забезпечення та координації діяльності відповідних установ та організацій на європейському рівні в умовах економічного, соціального, культурного розвитку суспільства. Своєрідність архітектурної спадщини України визначають яскраві регіональні риси, зумовлені поліетнічністю її населення та історико-культурними впливами Заходу і Сходу. Ратифікація «Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи» дасть змогу впровадити в Україні міжнародні правові норми збереження архітектурно-містобудівної спадщини, що ефективно діють у багатьох країнах. Ратифікація Конвенції Україною ініціюватиме дальший поступ українського пам'яткоохоронного законодавства у сфері збереження історично впадкованого характеру середовища всіх регіонів країни, яким притаманна спільність глибинних традицій і різноманітність їхніх виявів³⁰.

З метою налагодження активної міжнародної співпраці у сфері культурної політики, Україна взяла участь у Програмі оглядів національних культурних політик Ради Європи і у травні 2007 успішно представила свій Національний звіт про культурну політику на сесії Комітету з культури Ради Європи.

За роки незалежності в Україні створені правові підвалини національної політики, яка будується на принципах рівності політичних, соціальних, культурних прав і свобод усіх громадян незалежно від їхнього походження, на підтримці розвитку національної свідомості і самоутвердження, захисту громадян України на рівних підставах. Йдеться про вивірену державну програму гармонізації міжнаціональних стосунків, захист прав національних меншин, задоволення їхніх культурно-просвітницьких, мовно-освітніх та інформаційних потреб³¹.

З часу проголошення незалежності України почали розгортатися і створюватися умови для всебічного рівноправного розвитку всіх етносів, що осіли на її теренах. Серед перших законодавчих актів, прийнятих після проголошення незалежності України, були Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.) та Закон України «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.) У Законі наголошується, що «Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення... Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення», а також «розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах

масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів...» Але в законі відсутнє положення щодо збереження та популяризації культурної спадщини національних меншин. Закон України «Про національні меншини в Україні» 1992 р. потребує нової редакції та доповнення, які б безпосередньо встановлювали відповідальність держави за збереження й використання пам'яток історії та культури національних меншин в Україні.

Також постає питання про розробку, формування та прийняття довгострокових цільових програм зі збереження культурної спадщини етнічних груп, які мешкають в Україні. Збереження культурної спадщини титульних націй в кожній країні невід'ємне від поваги і підтримки культурних ресурсів всіх етнічних груп, які здійснили свій вагомий внесок у розвиток держави. На сучасному етапі йде процес складання Державного реєстру культурної спадщини України. В Постанові Кабінету Міністрів України № 1760 від 27 грудня 2001 р. (зі змінами, внесеними постановою КМ № 1293 від 14 грудня 2011 р.) про порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток на органи місцевого самоврядування була покладена відповідальність за підтримку автентичних пам'яток національних меншин. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі. В пункті 11 Постанови наголошується: «Об'єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону; є творами відомих архітекторів або інших митців; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи»³². Таким чином, об'єкти культурної спадщини етнічних громад відносяться до пам'яток місцевого значення і саме на місцеві органи виконавчої влади покладена відповідальність за виконання програм із захисту, охорони та збереження історико-культурних надбань національних меншин.

До важливих результатів роботи слід віднести розробку Концепції розвитку культур національних меншин України та Програми її реалізації. В Концепції стверджується, що лише на засадах вільного етнокультурного розвитку, якомога повнішого задоволення культурних та освітніх потреб можлива інтеграція національних меншин в державне, громадсько-політичне та духовне життя України. Законодавчу базу концепції склали закони України про національні меншини, про мови, основи

законодавства про культуру, міжнародні норми, викладені у Рамковій конвенції захисту прав національних меншин. В концепції обґрунтовано доцільність таких пріоритетних завдань: підготовки кадрів науково-гуманітарної та творчої інтелігенції; культурно-освітня діяльність з метою задоволення потреб національних меншин у літературі, мистецтві; становлення мережі засобів масової інформації на умовах національних меншин; забезпечення економічних засад розвитку національних культур.

У цілому, органи місцевого самоврядування можуть згуртувати етнічні громади мікрорайонів на проведення заходів з охорони пам'яток, встановлення пам'ятних знаків та створення умов для розповсюдження знань серед місцевого населення про історико-культурну спадщину, яка має відношення до того чи іншого етносу. Наприклад, у Рівненській області була розроблена програма забезпечення реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин на 2007–2010 роки³³.

З часу прийняття Закону України «Про національні меншини», а особливо з моменту ратифікації Рамкової конвенції, розпочалася кампанія з дослідження пам'яток різноманітних етносів. Ця робота ведеться громадськими організаціями, поступово зникають білі плями періоду тоталітарної доби, з її голодоморами, репресіями, масовими етнічними чистками, які стосувалися майже всіх представників національних громад. Держава забезпечує етнічним спільнотам свободу творчості, культурно-мистецького поступу, створення умов для їх розквіту. Це помітно активізувало життя численних національних громад. Створено близько 270 національно-культурних товариств, серед яких 19 загальноукраїнських.

За останнє десятиліття активізувалися наукові розвідки з етнонаціональних питань. Науковцями проводяться дослідження різних аспектів історії та культури етнічних груп в Україні. Вийшли з друку збірники документів і матеріалів: «Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів»; «Кримські татари: шлях до повернення. Збірник документів і матеріалів у 2-х частинах»³⁴; «Етнічний довідник. Національні меншини в Україні»³⁵, підготовлений науковцями Інституту історії України НАН України. Вагомий внесок у визначення, виявлення, ідентифікацію пам'яток етнічних громад Києва здійснили автори, залучені до виконання Державної програми підготовки Зводу пам'яток історії та культури України, більшість з яких — наукові співробітники Інституту історії України НАН України³⁶.

Значну роботу в цьому напрямі проводить Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Кураса з дослідження, виявлення, аналізу та оприлюднення документів з історії етнонаціо-

нальних відносин на українських землях у ХХ ст., оскільки більшість сучасних проблем корінням сягає у близьку історичну спадщину, ще живі очевидці трагедій тоталітаризму, не стерлися з пам'яті його жертви. До важливих результатів роботи слід віднести розробку концепції розвитку культур національних меншин України та програми її реалізації. В концепції стверджується, що лише на засадах вільного етнокультурного розвитку, якомога повнішого задоволення культурних та освітніх потреб можлива інтеграція національних меншин у державне, громадсько-політичне та духовне життя України. У 1997 р. вчені інституту підготували колективну роботу «Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи»³⁷.

Активно досліджуються етнічні спільноти в регіональному філіалі Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. Вчені вивчають історію і сучасний стан різноманітних меншин Криму, проблеми повернення репресованих народів, кризові явища, які з'явилися в останні десятиліття на півострові з причин недосконалого вирішення на державному рівні проблем репатріації народів після проголошення незалежності України і пропонують шляхи усунення диспропорцій у вирішенні проблем корінних народів Криму³⁸. Незважаючи на те, що суспільно-політична ситуація на півострові в цілому є достатньо стабільною, варто констатувати, що в останні роки спостерігається зростання рівня конфліктогенності, яка проявляється саме на відношенні до нерухомих пам'яток історії та культури різноманітних етнічних груп.

Взагалі спостерігається деяка закономірність в проявах відношення до пам'яток історії та культури в суспільно-політичному контексті. Чим вище політизація громадянського суспільства, тим частіше здійснюється наруга над об'єктами культурної спадщини. Так було в період хрущовської «відлиги» — знесення пам'яток сталінізму, а також руйнація сакральних об'єктів; горбачевської «перебудови» — так звана «війна пам'яток» із знесенням символів тоталітарної доби. Так відбувається і в сучасній Україні в період гіперполітизації суспільства.

Розгортанню практичної роботи по увічненню пам'яті видатних представників національних меншин в Україні сприяла би розробка гуманітарної програми з проведення циклу конференцій і круглих столів, впровадження циклу програм на радіо і телебаченні, видання серії наукових статей. Науковці мають розпочати підготовку ґрунтовного «Зводу пам'яток історії та культури національних меншин України». Це створило би умови для збереження уже досліджених пам'яток та виявлення нових об'єктів культурної спадщини України. Доцільно впровадити програму тематичних досліджень культурної спадщини етнічних громад історичних місць України і започаткувати видання серії ілюстрованих каталогів «Культурна спадщина етнічних груп України».

З проблем забезпечення соціального, культурного розвитку етнічних груп в Україні у 11 січня 2012 р. були проведені парламентські слухання «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи», на яких виявилась низка проблем і протиріч законодавчого, управлінського та організаційного характеру³⁹. При обговоренні проблем державної політики в сфері етнонаціональних відносин піднімалися й питання дотримання міжнародних конвенцій та міжурядових угод щодо збереження культурної спадщини національних меншин в Україні.

Серед проблем розвитку, які постали на сьогодні в сфері культури, крім глобалізації, уніфікації, стандартизації, з'явилися проблеми трансформації, модернізації та культурного розмаїття. Цей виклик цивілізації новітнього часу потребує суттєвих змін у концепції культурного розвитку. Зміни мають торкатися певних обмежень у використанні форм культурного розмаїття до визначення їх глибинних коренів і мотивів, методів прояву у співвідношення з іншими культурними традиціями. Поверхневе ознайомлення із різними культурами повинно змінитися на ґрунтовні наукові дослідження з динамічним розповсюдженням їх результатів серед широких кіл громадськості.

---

¹ Нікітюк В.О. Статус етнонаціональних меншин (Порівняльно-правовий аспект) / В.О. Нікітюк. — К.: Друк. Вид-во «Естет», 1996. — С. 105.

² Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку / Республіканська Асоціація Українознавців, Австрійський Ін-т Східної та Південно-Східної Європи/ За ред. Євтуха В., Зуппана А. — К.: Ін тел, 1994. — С. 36–37.

³ Національні меншини // Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю70 Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: «Укр. енцикл.», 2002. — Т. 2. — С. 100.

⁴ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 // www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/

⁵ Там само.

⁶ Міжнародні стандарти прав людини у правовій системі України Перша щорічна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. / Режим доступу — http://www.ombudsman.kiev.ua/d1_zm.htm

⁷ Міжнародні стандарти прав людини // О. Зайчук, Н. Оніщенко. Теорія держави і права. Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2006.

⁸ Мартыненко А.П. Права народов в современном международном праве. — К.: 1993. — С. 63.

⁹ Организация Объединенных наций. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/viendec.pdf

¹⁰ Там само.

¹¹ Ратифікований Верховною Радою України 17 липня 1997 р. текст Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. та Протоколів до неї // «Віче» — № 1. — 1998.

¹² *Москаль Г.* Стан та перспективи імплементації Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні // Міжнаціональні відносини і національні меншини України. — К.: 2004. — С. 5.

¹³ Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств // Вестник МГУ. Серия 11. Право. — М.: 1996. — № 6. — С. 86–97.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Биков О.В.* Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. — К.: 2001. — С. 16.

¹⁶ *Москаль Г.* Стан та перспективи імплементації Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні // Міжнаціональні відносини і національні меншини України. — К.: 2004. — С. 5.

¹⁷ Міністерство культури і туризму в Україні. Офіційний веб-сайт <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/153471>

¹⁸ Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Ассамблеї ООН від 18 грудня 1992 року // Права людини і професійні стандарти для юристів. — К.: 1996.

¹⁹ Там само.

²⁰ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. // Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. Збірник документів. — К.: 1993. — С. 51–60.

²¹ Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню, та передачі права власності на культурні цінності. 1970 р. // Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. Збірник документів. — К.: 1993. — С. 41–50.

²² *Катаргіна Т.* Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді. — К.: 2003. — С. 17.

²³ Вступает в силу новая Конвенция ЮНЕСКО // ЛІГАБізнесІнформ Інформаційне агентство//www.liga.net

²⁴ Там само.

²⁵ Десята щорічна зустріч Міністрів культури країн Міжнародної мережі культурної політики (INCP) // Міністерство культури і туризму в Україні. Офіційний вебсайт.<http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/84237>.

²⁶ *Мельничук Елена Игоревна.* Имплементация основных положений конвенций ЮНЕСКО в сфере культурного наследия во внутреннее право Украины // Музеї України / Режим доступу — <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go>

²⁷ Там само.

²⁸ Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4. — С. 120–125.

²⁹ Там само. — С. 120.

³⁰ *Пламеницька О.* Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4. — С. 121.

³¹ Горбунова О. Из повагою до національних мов і культур // *Голос України*. — 2005. — 1 березня. — С. 7.

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // http://www.kmu.gov.ua/control%5Cuk%5Cpublish%5Carticle?art_id=27198&cat_id=19823я

³³ <http://www.rv.gov.ua/sitenew/goschansk/en/publication/content/3000.htm>

³⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірн. док. і матеріалів. — К., 1994. — 558 с.; Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. і матеріалів у 2-х частинах. — К., 2004. — Ч. 1. — 395 с., ч. 2. — 362 с.

³⁵ Етнічний довідник. Національні меншини в Україні. — К., 1996. — 172 с.

³⁶ Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999; Кн. 1, ч. 2 — К, 2004.

³⁷ Курас І., Нагорна Л., Римаренко Ю. та ін. Етнополітичний розвиток України. Досвід, проблеми, перспективи. — К.: Наукова думка, 1997. — 159с.

³⁸ Ішин А.В., Бернарський І.Г., Швець О.Б. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі. — Сімферополь, 2005. — 60 с.

³⁹ http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl110112.htm

Стаття посвячена рассмотрению этапов формирования международной системы защиты прав национальных меньшинств и решению проблем сохранения их культурного наследия.

Ключевые слова: национальные меньшинства, международные конвенции, культурное наследие.

The article is devoted to the examination stages of forming the international system protection of minority group's rights and solving problems of preservation their cultural heritage.

Key words: national minorities, international convention, cultural heritage.

Сергій Кот

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (1991–2012 рр.)

У статті розглядається історичний досвід вирішення проблем повернення та реституції культурних цінностей в українсько-німецьких взаєминах в добу незалежної України (поч. 90-х рр. ХХ ст. — 2012 р.). Автор аналізує обставини втрати та переміщення культурних цінностей під час та після Другої світової війни з територій обох країн і процес українсько-німецьких переговорів щодо вирішення їхньої долі.

Ключові слова: *Україна, Німеччина, Друга світова війна, культурні цінності, повернення, реституція.*

Співпраця з Німеччиною в питаннях реституції втрачених культурних цінностей має для України надзвичайно важливе значення. Мотивація цього співробітництва об'єктивно ґрунтується на трагічних фактах історії. Перебуваючи в складі СРСР, у роки війни Україна пережила агресію з боку нацистської Німеччини і всі труднощі окупаційного режиму. Причому територія України була повністю окупована військами Німеччини та її союзників. В результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла надзвичайно масштабні втрати культурних надбань. В тому числі визначні культурні цінності ешелонами вивозилися з її території на системній основі спеціальними німецькими організаціями та підрозділами, серед яких вирізнялися Айнзацштаб рейхсляйтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Це був справжній культурний апокаліпсис, наслідки якого неподолані досі. Надзвичайно велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважається зниклою безслідно. Відповідно, очікування України від співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції культурних цінностей пов'язані перш за все з надіями на розшук і повернення максимально можливої кількості втрачених в роки війни предметів культури, архівних та бібліотечних фондів.

В свою чергу, для Німеччини Україна становить об'єктивний інтерес як частина колишнього СРСР у зв'язку з організацією радянським керівництвом масового вивезення культурних цінностей із зони його відповідальності на німецькій території. У тому числі, це були музейні цінності, архіви, книжкові колекції. Цей фактор сьогодні визначає зацікавленість Німеччини в діалозі з Україною, в результаті якого вона

сподівається повернути частину втрачених культурних цінностей, що опинилися на українській території.

Втрати українських культурних цінностей в роки війни тією чи іншою мірою регулярно висвітлюються в наукових публікаціях та в засобах масової інформації України починаючи з перших повоєнних років. Однак інформація щодо переміщення на територію СРСР і УРСР культурних цінностей з Німеччини впродовж десятиріч була «закритою» і недоступною для досліджень. Тому наведемо кілька прикладів щодо даного питання.

Кількість вивезених у СРСР пам'яток дотепер невідома. Але про масштаби вивезення можуть свідчити дані про те, що тільки із сховищ поблизу Магдебурга і Лейпцигу в 1945 р. було відправлено 85 вагонів (8850 ящиків) з культурними цінностями¹. До СРСР потрапили фонди бібліотек Пруської Академії наук, Лейпцигського університету, архіви і бібліотеки Берліна, Гальберштадта, Бремена, Любека, колекції фарфору з Мейсена, скарби берлінського державного музею, Цехауза, музею природознавства, картинних галерей Бремена і Десау, палацових музеїв Орієнбаума, Цербета та ін. Серед вивезених цінностей, зокрема, до СРСР потрапили скарби з розкопок Шлімана на місці стародавніх Трої та Пергамону, твори Рафаеля, Рубенса, Тіціана, скульптури Праксителя, Мирона, Поліклета та інші шедеври світового рівня. Згідно з повоєнними радянськими даними, наприкінці 50-х років із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн. до 1,9 млн. предметів культури. За оцінками фахівців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн. до 1,2 млн. музейних експонатів². Коли ж говорять про книги й архіви, що дотепер знаходяться на території Росії, то мова також йде про мільйони томів і архівних справ.

Частина німецьких культурних цінностей у перші післявоєнні роки виявилася на території України. Зокрема, привезені союзними органами з Німеччини книги в 1946 р. були розподілені по 14 областях України в кількості 213 581 одиниць. У 1947 р. Академія архітектури України додатково одержала 11 тон трофейної німецької літератури переважно технічного характеру³. Однак серед цих книг у якості «посібників з будівництва й архітектури» виявилися альбоми гравюр XVIII ст., що спочатку тривалий час знаходилися в опломбованих шафах у приміщеннях академії без використання, а потім на прохання її адміністрації були передані у фонди Київського музею західного і східного мистецтва. У 1945 р. у цьому ж музеї уже з'явилися більш ніж 500 картин з Німеччини і значна кількість малюнків і гравюр (у дослідженнях фігурує 102 200 одиниць), у тому числі з Дрезденської картинної галереї⁴. До цього музею потрапили також рукописи та малюнки, пов'язані з ім'ям

видатного німецького поета Й. Гете з музею у Веймарі⁵. Картини і гравюри в меншій кількості також опинилися у фондах Київського державного історичного музею і Київського художнього інституту (16 творів). Музейні предмети (20 виробів з мейсенської порцеляни з довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї) у 1945 р. потрапили до Державного музею Українського мистецтва в м. Києві⁶. Археологічна збірка матеріалів з стоянки давніх германців Каблов опинилася у фондах Інституту археології АН України⁷. Німецькі культурні цінності поступили в повоєнні роки й до деяких інших українських установ. Після включення в 1953 р. Кримської області до складу України, наявні в окремих кримських музеях культурні цінності, переміщені з території Німеччини, також увійшли до цієї категорії музейних фондів. Зокрема, збірка з 87 творів західноєвропейського мистецтва XVI — поч. XX ст. була зосереджена у фондах Сімферопольського художнього музею⁸.

Переміщені культурні цінності стали об'єктом міждержавних переговорів ще в період існування СРСР. Зокрема, в Договорі про добросусідство, партнерство і співробітництво між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Федеративною Республікою Німеччини від 9 листопада 1990 р. було зафіксовано, що договірні сторони докладатимуть зусиль для збереження предметів і пам'яток культури іншої сторони, які знаходяться на їхніх територіях, а також погоджено, що «втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхній території, слід повертати власникам чи їхнім спадкоємцям» (ст. 16)⁹.

У перший період після розпаду СРСР Німеччина не виявляла інтересу до України, і вела переговори про долю втрачених німецьких культурних цінностей винятково з Росією. Це, вочевидь, визначалося інерцією вже розпочатого діалогу між Бонном і Москвою ще при існуванні СРСР та наявністю основного масиву німецьких об'єктів культури саме на території Росії. Німеччина враховувала також і прагнення Росії виступати в цих питаннях від імені всіх колишніх республік СРСР і не виключала, що це допоможе вирішити проблему з одним партнером замість декількох, що повинно було спростити процедуру переговорів для німецької сторони.

Лише 15 лютого 1993 р. була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво, в статті 16 якої було практично в ідентичній редакції повторено положення договору між СРСР та ФРН щодо повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей, які знаходяться на територіях сторін¹⁰. Невдовзі Україна виявила ініціативу і зробила перший крок назустріч німецькій стороні, заявивши про себе як самостійний фактор в реституційних процесах — у травні 1993 р. при проведенні Днів

культури України в Баварії як акт доброї волі німецькій стороні українською делегацією на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою були передані понад 30 одиниць історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. Гете (у тому числі кілька автографів)¹¹. Цей крок викликав великий суспільний резонанс в Німеччині і активізував двосторонній діалог. Вже в липні 1993 р. у Київ прибула офіційна німецька делегація. Підписаний двосторонній протокол від 13 липня 1993 р. з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки задекларував обопільне прагнення до взаємовигідного і відкритого діалогу. Протоколом передбачалися створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей, в складі якої мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку і уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін, були передбачені конкретні взаємні передачі таких предметів культури. Було задекларовано відкритий взаємний доступ експертів сторін до фондів музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів і установ. Україна виявила готовність організувати виставку німецьких культурних цінностей, що знаходяться на її території¹².

Початок українсько-німецької співпраці в питаннях реституції культурних цінностей був надзвичайно динамічним і дозволив експертам говорити про практично зразкову формулу реституційного діалогу в загальноєвропейському масштабі. Досить регулярно відбувалися спільні засідання делегацій і мали місце неодноразові акти взаємних передач виявлених культурних цінностей сторін. Так, друге засідання делегацій відбулося вже 3–4 листопада 1994 р. в Мюнхені, а наступне — 27–29 лютого 1996 р. в Берліні. Крім засідань делегацій відбувалися неодноразові зустрічі та технічна робота експертних груп сторін¹³. Особливо позитивно ця тенденція виглядала на тлі німецько-російського протистояння, викликаного підготовкою і наступним прийняттям російського закону про статус переміщених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, коли російська сторона зупинила всі переговори щодо питань реституції.

У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілий ряд культурних об'єктів. Археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст. Каблов був повернутий з Інституту археології НАН України до Маркішен-музею в Берліні¹⁴. З фондів Київського музею західного та східного мистецтва було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. до Дрезденської картинної галереї. До Бременської галереї мистецтв (Кунст-халле) повернувся рід-

кісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався в приватній збірці на території України¹⁵. Окрім того, німецькій стороні були передані для ідентифікації списки 289 предметів культури, що знаходилися на збереженні у фондах Національного музею історії України (275) та Національної академії мистецтв України (14) у Києві¹⁶.

З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею, що в 1985 р. були придбані Музеєм передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург в Берліні в приватної особи та ідентифіковані ще наприкінці 80-х років радянськими фахівцями (професор О. Лесков)¹⁷. Також повернулися в Україну вивезені в роки війни стародавня ікона, скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної бібліотеки (у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана в Києво-Печерській лаврі), які були виявлені українськими експертами в Мюнхені, документи Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів (близько 2000 негативів). Грамота початку XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву, написана від імені російського царя Петра I, була придбана в приватної особи директором київської філії Гете-інституту графинею Уте Баудіссін при участі відомого німецького дослідника Вольфганга Айхведе і передана в Україну. 723 книги по археології з десяти довоєнних київських збірок, серед яких чимало рідкісних та цінних видань, було повернуто в Україну директором приватного Пфальбаумузеума м. Унтерульдінген Гюнтером Шюбелем. Позитивними актами стосовно України стала передача в дарунок урядові України коштів у сумі 200 тис. марок на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, дарунок Міжнародної Фатимської апостольської організації в Німеччині картини невідомого голландського майстра XVII ст. «Мадонна з дитиною» та дерев'яної скульптури XVIII ст. «Святий Йосип», реставрація коштом посольства ФРН в Україні частини предметів декоративно-ужиткового мистецтва з фондів Національного художнього музею України, які повернулися по війні з Німеччини в розстрошеному вигляді¹⁸. Привертає увагу той факт, що більшість актів повернення українських культурних цінностей з Німеччини були здійснені завдяки приватній ініціативі німецьких володільців, які добровільно декларували їх та виявляли бажання передавати їх в Україну. Це стало наслідком формування в цей період навколо теми реституції культурних цінностей обопільної позитивної громадської атмосфери.

Але уже в другій половині 90-х років минулого сторіччя увагу експертів привернув той факт, що в підписаних двосторонніх документах з питань реституції були відсутні згадки про погоджені загальні принципи

українсько-німецького співробітництва в даній сфері, що мали б бути зафіксовані відповідною угодою. Свідоме чи несвідоме уникнення розгляду цього питання призвело до того, що спільні протоколи засідань делегацій мали яскраво виражений прикладний характер, де мова йшла переважно про конкретні предмети або колекції. Наслідком такого підходу зрештою стали суттєві концептуальні розходження сторін до вирішення проблем реституції культурних цінностей на двосторонньому рівні. Мали місце також і факти невиконання вже підписаних угод та досягнутих домовленостей. Так, в серпні 1995 р. Міністерство культури України заборонило раніше узгоджений доступ німецьким експертам до фондів Київського музею західного та східного мистецтва. У відповідь німецька сторона скасувала призначений на листопад того ж року приїзд офіційної делегації до України та направила до українського уряду жорсткі вимоги повернення до Німеччини наявних в Україні німецьких культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої світової війни¹⁹.

Зокрема, на наш погляд, в узагальненому вигляді в той час позиція німецької сторони ґрунтувалася на декількох основних тезах:

- сучасна Німеччина не може нести відповідальність за злочини нацистів, пов'язані з розграбуванням і знищенням культурних цінностей України;
- на німецькій території немає українських культурних цінностей, їх усі повернули після війни в СРСР. Для Німеччини це питання закрите. Якщо в Україні немає яких-небудь втрачених у роки війни цінностей культури, вона повинна шукати їх у Росії або де-небудь інде;
- післявоєнне вивезення німецьких культурних цінностей у СРСР суперечив міжнародно-правовим актам і був неправильним визначально як у моральному, так і в юридичному відношенні. Німецькі культурні цінності повинні повернутися в Німеччину. Будь-які спроби узаконити факт переміщення цих цінностей у колишні республіки СРСР, а нині незалежні держави, включаючи й Україну, не мають правових підстав;
- питання про т.зв. «компенсаторну реституцію», тобто про можливість якої-небудь компенсації втрат культурних цінностей за рахунок переміщених німецьких цінностей категорично не визнається²⁰.

У визначеному контексті, ці тези переконливо ілюструє текст листа Посольства Німеччини в Україні, спрямованого в жовтні 2000 р. до редакції газети «Дзеркало тижня»: «Німеччина повернула після Другої світової війни українські культурні цінності колишньому СРСР і цим виконала свої міжнародно-правові зобов'язання... Багато українських

культурних цінностей залишилося після повернення з Німеччини в Росії, і тепер незалежна Україна вимагає їхнього повернення від Росії. Згідно з принципом обопільності в міжнародному праві, Україна зобов'язана повернути німецькі культурні цінності. Повертаючи німецькі культурні цінності в Німеччину, згідно з чинним міжнародним правом, Україна могла б закласти певну базу для розвитку механізму, що сприяв би отриманню культурних цінностей від Росії»²¹.

З позицій українських втрат культурних цінностей внаслідок війни, такий підхід до проблеми вочевидь є несправедливим щодо України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже він не дає жодної відповіді на вкрай важливе для неї питання про те, як бути з безповоротними втратами цінних фондів, втратою фактично деяких цілих провінційних музеїв, експонати яких так і не повернулися в Україну? У тому числі з тими, котрі не фігурують у післявоєнних реституційних документах, а часто — і в німецьких документах воєнного часу (тобто, просто розтягувалися німецькими військовими та високопосадовцями поза діяльністю спеціальних служб)? Як подолати наслідки втрат і хоча б частково компенсувати ці втрати? Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти національної культури і не можливо не говорити про компенсацію цих втрат.

Цілком очевидно, що саме неясність перспектив подальшого співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції призвела до істотної зміни суспільної думки в Україні, яка набула суперечливого, контрверсійного характеру, що, в свою чергу викликало доволі суперечливу реакцію української влади.

Найбільший суспільний резонанс в цьому контексті викликало обговорення питання щодо повернення до Німеччини в 2001 р. так званого «архіву Баха» — унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекцій Берлінської Sing-Akademie, що нараховувала загалом 5173 одиниць зберігання (понад 1 млн. нотних аркушів). Серед них — автографи та першодруки творів членів родини Й.-С. Баха — Вільгельма Фрідемана Баха та Карла Філіпа Емануеля Баха, Дж. Перголезі, В.-А. Моцарта, А. Вівальді, Г.-Ф. Телемана, Й. Гайдна, Г.-Ф. Генделя, Л.-В. Бетховена, Ф. Мендельсона, українського композитора Д. Бортнянського та багатьох інших. Ця збірка потрапила в Україну за нез'ясованих обставин. Вважається, що вона була привезена до Києва радянськими танкістами, які знайшли колекцію в роки війни під час бойових дій у Силезії (тепер Польща), куди нацисти евакуювали зібрання Берлінської Співочої академії. Спочатку вона перебувала в Київській консерваторії разом з іншими нотними зібраннями. В 1973 р. збірку передали на збереження до фондів Центрального державного архіву-музею літератури

та мистецтва (ЦДАМЛМ), де вона лишалася відкритою для вільного використання фахівцями (ф. 441)²². Долю та переміщення цих зібрань з Берліну детально дослідила американська дослідниця П.-К. Грімстед, яка встановила, що у серпні 1943 р. 90 пакунків з фондами академії, поміщених у 14 великих ящиків було евакуйовано до замку Уллерсдорф, розташованого в околицях сучасного польського Вроцлава. Згодом сліди колекції були втрачені на довгі десятиріччя²³. У 1999 р. колекцію досліджував американський музикознавець Крістофер Вольф з Гарвардського університету, який ідентифікував її з частиною втрачених в роки війни зібрань Берлінської Співочої академії і зробив з цього приводу публічні заяви²⁴.

Перша реакція на оприлюднення в 1999 р. інформації про «архів Баха» та звернення Німеччини щодо його повернення з боку державних органів України була негативною. Голова Державної служби по контролю за переміщенням культурних цінностей О. Федорук висловився категорично проти передачі цього архіву Німеччині. Таку ж позицію зайняли ряд членів Комітету з питань культури та духовності Верховної ради України, дирекція ЦДАМЛМ²⁵. Однак вже наступного року на сторінках тижневика «Дзеркало тижня» з'явилася суперечлива інформація, що архів буде переданий Німеччині, або, навіть, проданий до США. Якщо друга версія була одразу спростована, то перша знайшла своє офіційне підтвердження. Зокрема, було повідомлено, що під час зустрічі Президента України Л. Кучми з канцлером ФРН Г. Шрьодером в Лейпцигу 2000-го року йшлося про наявність на території України цієї збірки та обговорювалася її подальша доля²⁶. Нарешті, 12 січня 2001 р. в ході консультацій статс-секретаря Федерального міністерства закордонних справ ФРН Вольфганга Ишингера з першим заступником голови Верховної Ради України В. Медведчуком з боку представника ФРН пролунала заява, що під час візита Президента України Л. Кучми до Німеччини 18–20 січня «буде досягнуто прориву» в питаннях повернення в Німеччину документів з «архіву Баха». Ця заява була підтверджена В. Медведчуком²⁷. Невдовзі, під час офіційного візиту до ФРН, в ході зустрічі з канцлером Г. Шрьодером, Л. Кучма передав йому декілька сторінок партитури Й.-С. Баха з колекції архіву²⁸. Продовженням цього кроку стало підписання міждержавної угоди про вирішення питання щодо повернення «архіву Баха» до Німеччини у тримісячний термін²⁹. 18 вересня 2001 р. Кабінет міністрів України ухвалив спеціальну постанову про повернення архіву до Німеччини³⁰. 30 листопада того ж року газета «Урядовий кур'єр» повідомила про офіційну передачу до Німеччини 5119 одиниць зберігання з збірки «архіву Баха» та підписання відповідного міждержавного акту³¹. При цьому німецька сторона погодилася з тим, щоб частина архіву, зокрема

твори Д. Бортнянського, М. Березовського, а також ряду інших композиторів з слов'янських країн залишилися в Україні. Окрім того, передана частина архіву мала бути скопійована для ЦДАМЛМ коштом німецького уряду³².

Ці дії української влади по поверненню німецьких культурних цінностей одержали неоднозначну оцінку в Україні. Більше того, у політичних колах і на суспільному рівні цей крок офіційного Києва був підданий різкій критиці. З політичними заявами, що засуджували цей крок президента й уряду України офіційно виступила низка впливових політичних сил. Соціалістична партія України розцінила цей акт як «розбазарювання державної власності» та «чергове пограбування держави», кваліфікувала його як «односторонній» та як такий, що суперечить національним інтересам України³³. Як суто кон'юктурний політичний акт, односторонню поступку і помилку України, що позбавляє її можливості повернути свої втрачені цінності в майбутньому засудили цей крок УРП «Собор»³⁴, а також об'єднання «За Україну»³⁵. Критичні публікації з'явилися в періодичній пресі України³⁶. Як порушення міжнародно-правових норм та норм українського законодавства розцінили цей акт передачі культурних цінностей деякі українські фахівці з права³⁷.

У цьому зв'язку слід зазначити, що з правової точки зору, сам по собі акт повернення Німеччині нотного «архіву Баха» цілком відповідає міжнародно-правовим нормам, що регламентують співробітництво з повернення та реституції культурних цінностей, в тому числі втрачених під час Другої світової війни та в результаті її наслідків. Відповідає він також окремим положенням українського законодавства, в тому числі, відповідно, ст. 1 і ст. 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Передача цієї колекції до Німеччини також була юридично обумовлена комплексом двосторонніх договорів між Німеччиною та колишнім СРСР, правонаступником яких стала Україна, а також договорів, укладених безпосередньо між Україною та Німеччиною, які були ратифіковані Верховною Радою України і в яких зафіксовані положення щодо співробітництва в справі розшуку, повернення та реституції втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей. На підставі цих положень діє міждержавна комісія, узгоджені протоколи засідань якої є правовою підставою для ухвалення відповідних постанов Кабінету міністрів України щодо передач культурних цінностей. Отже, в цілому, цей процес юридично був регламентований і унормований. Позитивно його можна оцінити і з морального боку — це був акт справедливості по відношенню до законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни, який підтвердив декларації України щодо готовності до співпраці із зацікавленими сторонами у вирішенні складних

питань повернення та реституції культурних цінностей. Тож Україна зайвий раз довела, що готова діяти за демократичними правовими стандартами.

Разом з тим, в процесі переговорів з української сторони були допущені вольові і недостатньо прозорі механізми, внаслідок чого міждержавний протокол про передачу «Колекції Баха» до ФРН було доручено одноосібно підписати послу України в ФРН поза межами роботи Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України як спеціально уповноваженого державного органу та поза рамками офіційної делегації, яка вела відповідні переговори з німецьким урядом. Слід погодитися з висновками про те, що питання було вирішено винятково з політичних міркувань — президентові Кучмі, що опинився в міжнародній ізоляції в результаті «касетного скандалу», був необхідний дипломатичний прорив і з метою привернути увагу до України та знайти союзника в особі німецького уряду, який тоді головував у Євросоюзі, цілком можливою представлялася передача «архіву Баха» Німеччині. Тож були, вочевидь, задіяні «вольові» методи вирішення питання, коли була дана директива підготувати і забезпечити таку передачу.

Тим самим переговори щодо умов та процедури повернення унікального нотного зібрання колосальної культурної та антикварної вартості фактично були виведені за рамки загального переговорного процесу в питаннях реституції і, зрештою, не принесли Україні жодних дивідендів в концептуальному плані. Це призвело до одностороннього характеру даної передачі культурних цінностей без задокументування взаємних зустрічних кроків німецької сторони щодо розшуку та повернення втрачених українських культурних цінностей. Виготовлені за рахунок німецької сторони копії документів збірки та залишена в Україні її частина, що стосувалася творчості слов'янських композиторів, поза всякими сумнівами, є добрим досвідом у вирішенні долі окремої колекції. Але цей акт доброї волі України у двосторонній співпраці практично не позначився на принципових засадах німецької позиції на переговорах з питань реституції. Як засвідчує міжнародний досвід, акти передач культурних цінностей подібного значення використовуються для зміцнення міжнародного авторитету країни та двосторонніх стосунків, проходять надзвичайно урочисто і помпезно. Однак зробивши в цілому позитивний крок, Україна не змогла ефективно скористатися з нього ні на зовнішньому ні на внутрішньому відтинках.

У результаті, тема реституції культурних цінностей та питання співпраці з Німеччиною стали в Україні непопулярними, її почали уникати і політики і державні службовці. Характерною в цьому відношенні була

заява міністра культури України Ю. Богуцького, зроблена ним вже 26 грудня 2001 р. невдовзі після передачі «архіву Баха» Німеччині: «Ми в усній формі заявили німецькій стороні, що Україна більше не розглядатиме пропозицій Німеччини щодо повернення культурних цінностей, поки вона не дасть чіткої та ясної відповіді на наші пропозиції про повернення наших культурних цінностей в Україну»³⁸. Показово, що про чергове офіційне засідання двосторонньої українсько-німецької комісії з питань реституції восени 2004 р. в українську пресу не надійшло ніякої інформації. Українській спільноті про це стало відомо тільки з повідомлення інформаційної агенції «Німецька хвиля».

Як з'ясувалося в ході досліджень процесів переміщення культурних цінностей після Другої світової війни, згаданий «Архів Баха» виявився не єдиним нотним зібранням, яке потрапило в Україну в повоєнні роки з території Німеччини. В бібліотеці робочих комплектів нот відомого в Україні та далеко поза її межами Національного ансамблю солістів України «Київська камерата» поміж інших зберігається доволі значна кількість нотних видань, що були видані в середині XIX — на початку XX ст. авторитетними німецькими видавництвами, а також у Великобританії та Італії. За сприяння художнього керівника і головного диригента «Київської камерати», народного артиста України, лауреата Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка Валерія Матюхіна та одного з провідних музикантів ансамблю Олексія Алексеєва вдалося провести попереднє їх обстеження і з'ясувати походження.

За поки що приблизними оцінками (на жаль, ще не всі наявні фонди були обстежені) в бібліотеці «Київської камерати» нараховується понад сто комплектів нотних видань, що були надруковані в Німеччині до Другої світової війни. Практично всі вони належали до міської бібліотеки Дрездена, зокрема, її частини — Музичної бібліотеки. Про це свідчить наявність відповідного штампу: «Städtische Bücherei * Dresden», «Musikbücherei». Цікаво, що раніше більшість цих видань належала до дрезденської консерваторії, що засвідчує інший штамп — «Bibliothek d. Kgl. Conservatoriums f. Musik u. Theater z. Dresden» («Бібліотека королівської консерваторії музики і театру Дрездена»), перекреслений написом «Не дійсно» («Ungültig»). Деякі видання позначені іншим штампом: «Städt. Bücherei u. Lesehalle * Dresden» («Міська бібліотека-читальня Дрездена»). Всі виявлені видання нот опрацьовані в тверді палітурки, на деяких обкладинках наявне золоте тиснення. Палітурні роботи, вочевидь, замовлялися музичною бібліотекою окремо (деінде збереглися штампи палітурної майстерні).

Основу цієї збірки складає перше повне друковане зібрання творів Йоганна Себастьяна Баха, що в середині XIX ст. почало видаватися у

Лейпцигу. Процес видання безперервно тривав впродовж кількох десятиріч. Це була колосальна робота, до якої були підключені кращі фахівці. На жаль, внаслідок палітурних робіт на частині томів відсутні початкові паперові обкладинки, на яких друкувався рік видання кожного окремого тому. Тож на першому та другому томах відсутні дати їх виходу у світ. Третій том датований 1853 роком. Загалом серед обстежених нотних видань вдалося виявити п'ятдесят томів, що належать до цієї масштабної праці (це загальне число, в порядку нумерації є пропуски відсутніх томів). Останній з наявних томів серії виданий у 1896 р. (т. XLVI).

Серед обстежених нотних комплектів є й інші видання творів Й.-С. Баха, а також Анни Магдаліни Бах, Л. Бетховена, Й. Брамса, Р. Вагнера, Г. Вольфа, Й. Гайдна, Е. Гріга, В.-А. Моцарта, Р. Штрауса та інших відомих композиторів. Дуже цікавою з історичного боку і чудово оформленою поліграфічно є збірка музичних творів принца Луї Фердинанда (Фрідріх Людвіг Христіан Пруський, 1772–1806). Майже усі згадані видання також належать до другої половини ХІХ ст.

В багатьох нотних комплектах збереглися бібліотечні листи їх використання користувачами, які, без сумніву, є не лише цікавим джерелом для дослідників, але й самостійними пам'ятками минулого. Згідно з ними, деякі ноти активно використовувалися по грудень 1943 р. включно. Після цієї дати записи відсутні. Можливо припустити, що фонди бібліотеки могли бути переміщені у сховища.

Походження цієї колекції ще потребує дослідження. Поки що відомо, що до бібліотеки «Київської камерати» вона разом з іншими нотними виданнями потрапила з бібліотеки Спілки композиторів України в перші роки незалежності, коли колектив був започаткований і це була суттєва підтримка у його становленні. Як вони опинилися в бібліотеці спілки поки що невідомо. Тут можливо розглядати дві версії, відповідно до двох хвиль надходження в Україну «трофейних» творів мистецтва, архівних документів та друкованих видань, які мали місце у 1945 та 1946–1947 роках. Зокрема, вважається, що саме у 1945 р. потрапив у Київ і «Архів Баха». Якою буде подальша доля колекції нот з Дрездена сьогодні важко передбачити. Очевидно, вона буде вирішена в рамках українсько-німецьких консультацій та переговорів. Це розуміють і теперішні володільці колекції, хоча з свого боку не заперечують можливість її повернення до Німеччини. З цього приводу художній керівник і головний диригент «Київської камерати» Валерій Матюхін висловився таким чином: «Безумовно, подальша доля цих нотних видань буде вирішуватися на офіційному міждержавному рівні. Але як музикант і людина я вважаю, що вони цілком можуть бути повернуті у Дрезден, де опиняться в складі історично-сформованої музичної колекції. Для нас важливо, щоб ми, як

музиканти, могли навзаєм отримати для роботи аналогічні нотні комплекти сучасного видання».

Наявність невирішених питань в українсько-німецьких взаєминах навколо проблеми реституції переміщених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей засвідчує ситуація, яка склалася навколо пам'яток культури, що в повоєнні роки опинилися у фондах Сімферопольського художнього музею. Вони були передані до нього 1 вересня 1953 р. з Ялтинського музею краєзнавства, до якого, в свою чергу, потрапили за актом від 9 січня 1950 р. від «комендатури № 8». Загалом тоді музею було передано 87 полотен голандських, фламандських, німецьких, англійських, французьких, італійських та інших митців³⁹. Протягом багатьох повоєнних десятиріч вони зберігалися в фондах музею в таємному режимі у «спеціальному сховищі» (т.зв. «спецхран»). Про імовірне перебування переміщених з Німеччини картин в Сімферопольському художньому музеї деякі експерти на підставі архівних документів висловлювали припущення ще в середині 90-х років ХХ ст.⁴⁰ Припущення про це з боку німецької сторони були зафіксовані в підсумкових документах українсько-німецьких переговорів з питань реституції в лютому 1996 р.⁴¹ Проте лише через кілька років історик Сергію Коту за архівними джерелами та німецькими даними про втрачені культурні цінності вдалося атрибутувати 28 творів живопису і виявити, що вони походять з мистецького Сюрмонт-музею німецького міста Аахен⁴². У 2007 р. директор музею Л. Кудряшова вперше здійснила атрибуцію всієї колекції та опублікувала список наявних у ній творів живопису. В публікації було підтверджено походження їх переважної більшості з аахенського музею⁴³. З свого боку, пошуками втрачених внаслідок війни творів мистецтва займався аахенський Сюрмонт-музей, за даними якого з його фондів в роки війни зникло 275 картин з числа евакуйованих нацистами⁴⁴.

Влітку 2008 року дирекція Сімферопольського художнього музею організувала відкриту виставку, що включала практично усі наявні твори західно-європейського мистецтва з колишнього «спецхрану». Серед відвідувачів цієї виставки були й німецькі туристи, які після повернення до Німеччини повідомили про картини з Аахену німецькій пресі. Ця звістка на кілька місяців стала головною темою німецьких ЗМІ і викликала в країні справжній ажіотаж⁴⁵. Міністерство закордонних справ Німеччини заявило, що буде домагатися повернення усіх наявних в Сімферопольському музеї картин до ФРН. У січні 2009 р. до Сімферополя прибула делегація аахенського Сюрмонт-музею з метою ознайомлення з колекцією та ідентифікації наявних у ній творів живопису⁴⁶. Проте представники Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України категорично відкинули можливість передачі цих картин до Німеччини, зазначивши, що вони є

«власністю України»⁴⁷. Проти повернення картин до ФРН висловилася директор Сімферопольського художнього музею Л. Кудряшова, яка вважає їх компенсацією за практично повністю втрачену під час війни колекцію музею⁴⁸. Дискусії щодо доцільності вимагати від України повернення симферопольської збірки розпочалися також і в самій Німеччині. Зокрема, статті на цю тему з'явилися в пресі Аахена. А впливова партія «зелених» ФРН навіть зробила офіційну заяву, в якій піддавалася критиці позиція Міністерства закордонних справ Німеччини щодо реституційних претензій до України⁴⁹. На цьому тлі розгляд питання щодо реституції переміщених творів мистецтва до Німеччини з Сімферопольського художнього музею був призупинений німецькою стороною.

Однак тимчасова пауза в українсько-німецькому діалозі не дає підстав сподіватися, що подібне штучне «згортання» питання реституції ще наявних в Україні німецьких культурних цінностей до Німеччини дозволить українській стороні позбутися його назавжди. Очевидно, що цим переговорам згаснути не дасть активність саме з німецького боку. Адже для Німеччини тема повернення втрачених в роки війни культурних цінностей була і є одним з основних державних пріоритетів при всіх урядах, на це виділяються значні фінансові ресурси і для цього створена потужна інфраструктура. Тож рано чи пізно, процес повернення німецьких культурних цінностей до ФРН буде активізований. Але при цьому реально постане питання — а з яким моральним обличчям перед світом буде виглядати Україна, як країна, яка фактично перехувала чужі культурні цінності, повністю вилучивши їх з власного та світового культурного обігу, якщо такі акти передачі культурних цінностей будуть відбуватися як результат силового тиску на неї або рішень судових органів (що не варто відкидати з огляду на просування України до Європи). Тож чи не краще для української влади контролювати процес і знайти такі шляхи вирішення проблеми, які б не лише мали позитивний результат для обох зацікавлених сторін, але й спрацювали на міжнародний престиж України?

Але після певної перерви все ж знову з'явилися позитивні сигнали про можливість відновлення того широкого та продуктивного діалогу між Україною та Німеччиною в даній сфері, який був започаткований в перші роки незалежності України та мав місце впродовж 90-х років ХХ ст. — на початку 2000-х років. Зокрема, у січні 2009 р. офіційні чинники України надали дозвіл на вивезення та повернення в Німеччину до Дрезденського кабінету гравюр рисунка роботи Георга Фрідріха Августа Лукаса. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. В той же час, в офіційній державній електронній базі втрачених культурних цінностей (м. Маг-

дебург) у Німеччині були розміщені дані про понад ніж 10 тис. втрачених в роки війни музейних пам'яток з українських музеїв. У грудні 2010 р. в Києві відбулося VIII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Серед доволі показових підсумків засідання — суттєве пом'якшення позиції уряду ФРН щодо повернення німецьких картин з Сімферопольського художнього музею — німецька сторона запропонувала музею розглянути питання про можливість обміну частини картин на адекватні твори мистецтва за вибором самого музею з тих, що можуть бути запропоновані німецькою стороною⁵⁰. А 11 квітня 2011 р. в Національному музеї українського народно-декоративного мистецтва відбулася урочиста церемонія передачі урядом ФРН до України творів народного мистецтва — 210 писанок і 1 керамічної тарілі, що до війни належали Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка, були вивезені з Києва нацистами восени 1943 р. і знайдені німецькими фахівцями в Регіональному музеї м. Гохтадт-на-Дунаї (Баварія)⁵¹.

Особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права. Очевидно, що прийшов час як для Німеччини, так і для України шукати нові точки дотику і ґрунт для нових компромісів. Старі стратегії себе вичерпали. Необхідні нові підходи, що покликані відновити атмосферу довіри і відкритості в двосторонніх відносинах у питаннях реституції.

У цьому зв'язку можливе створення спільних спеціальних фондів для придбання на аукціонах, в антикварних салонах і в приватних осіб пам'ятників культури, зв'язаних з історією України або таких, котрі хоча б якоюсь мірою могли б замінити втрачені в роки війни предмети. Приміром, сьогодні антикварні ринки Європи перенасичені українськими культурними цінностями у зв'язку з справжнім потоком нелегального експорту антикваріату з країн колишнього СРСР, що полинув у Європу з кінця 80-х років ХХ ст. У той же час, вартість, приміром, робіт мало-відомих західноєвропейських майстрів ХVІІ–ХVІІІ ст. на європейському антикварному ринку на порядок менше, ніж в Україні. Тому такий проект може бути успішним. Крім того, необхідно визнати, що неможливо цілком відкидати ідею компенсації військових втрат українських музеїв. З позицій реалізму зрозуміло, що на практиці така компенсація не може бути повною, і буде лише символічно-частковою. Тут можливе вироблення загального розуміння механізму такої умовної компенсації. У тому числі, німецька сторона повинна дати можливість німецьким музеям, що зацікавлені в поверненні своїх культурних цінностей, приймати самос-

тійні рішення про те, якою мірою вони можуть допомогти українським музеям перебороти наслідки війни. Можливо, це можуть бути деякі предмети з тих «трофейних» фондів, що багато десятиліть зберігалися в цих музеях. Серед можливих аспектів співробітництва може бути допомога Україні (інформаційна, технічна, юридична і фінансова) через спільні пошукові проекти в розшуку великих колекцій, що зникли безслідно і доля яких дуже схоже нагадує долю легендарної російської «Бурштинової кімнати». На наш погляд, далеко не вичерпані і можливості розшуку втрачених українських культурних цінностей на німецькій території серед громадських, приватних і університетських колекцій. Серед можливих спільних кроків — участь Німеччини в масштабних українських проектах у сфері культури, що розраховані на тривалу перспективу. Ці приклади є лише малою частиною напрямків можливого двостороннього співробітництва.

Зрозуміло, що проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Окрім суто моральних аспектів, вона є сферою «великої політики» та міждержавних стосунків. Але найбільш важливою і актуальною її частиною ми вважаємо вирішення питання про відкритість і вільний доступ до переміщених культурних цінностей. Бо мистецтво передусім повинне служити культурі і науці, суспільству в цілому. Ми упевнені, тут можливе повне взаєморозуміння і різні форми співпраці як на рівні держав, так і на рівні конкретних музеїв, бібліотек та інших установ різних країн. Дискусії про статус і реституцію таких культурних цінностей повинні вестися окремо від питань їх відкритості. А відкриття раніше засекречених «закритих фондів» переміщених колекцій повинне передусім вітатися усіма учасниками діалогу, а не викликати взаємних підозр та напруги у стосунках.

---

¹ *Кнышевский Павел*. Добыча. Тайны германских репараций. — Москва, 1994. — С. 104.

² *Patricia Kennedy Grimsted*. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 251–253.

³ *Кнышевский Павел*. Добыча. Тайны германских репараций. — Москва, 1994. — С. 104.

⁴ *Patricia Kennedy Grimsted*. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 254–255.

⁵ *Ком Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 132–133.

⁶ Там само.

⁷ Там само, с. 138.

⁸ Там само, с. 132–133; *Кудряшова Л.В.* Собрание западноевропейской живописи в Симферопольском художественном музее // Двенадцатые крымские искусствоведческие чтения 2007 г: вопросы теории, истории и критики искусства Крыма. — Симферополь, 2008. — С. 34.

⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 581.

¹⁰ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 582.

¹¹ *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 138.

¹² Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 582–584.

¹³ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 584–590.

¹⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 584.

¹⁵ *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 138–139.

¹⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 588.

¹⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 584; *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 138.

¹⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 587, 589; *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 139.

¹⁹ *Сергій Ком.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 140–144.

²⁰ *Сергій Ком.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 140–141.

²¹ *Рожен Олександр.* Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. — 2000. — 21 жовтня. — С. 14.

²² *Пасічник Неля.* Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. — 1999. — № 23 (1–7 жовтня). — С. 42; *Рожен Олександр.* Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. — 2000. — 21 жовтня. — С. 14; *Осипчук Ігорь.* Хранящийся в Києве «Архів Баха» будет возвращен Германии // Факты и комментарии. — 2001. — 20 января.

²³ *Patricia Kennedy Grimsted.* Trophies of war and empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — P. 270–277.

²⁴ *Пасічник Неля.* Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. — 1999. — № 23 (1–7 жовтня). — С. 42–43.

²⁵ *Пасічник Неля.* Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. — 1999. — № 23 (1–7 жовтня). — С. 42–44.

²⁶ *Рожен Олександр.* Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. — 2000. — 21 жовтня. — С. 14.

²⁷ *Осипчук Игорь*. Хранящийся в Киеве «Архив Баха» будет возвращен Германии // Факты и комментарии. — 2001. — 20 января.

²⁸ Леонид Кучма: Нынешние политические провокации в Украине направлены на остановку реформ // Факты и комментарии. — 2001. — 20 января.

²⁹ Романюк Александра. — Судьба «Архива Баха» решится на днях // Сегодня. — 2001. — 17 января.

³⁰ Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. — № 325-5 — 2001. — 26 грудня.

³¹ *Волга Людмила*. Архіви Й.-С. Баха передано Німеччині // Урядовитий кур'єр. — 2001. 30 листопада.

³² ЧАСТИНА «АРХІВУ Баха» назавжди залишиться в Україні // Київ на долонях. — 2001. — 12 грудня.

³³ *Николаєнко Станіслав*. Чергове пограбування держави. Заява Соціалістичної партії України «Лівий центр — соціалісти і селяни» про розбазарювання державної власності // Голос України. — 2001. — 22 грудня.

³⁴ Про плани Л. Кучми передати Німеччині архів колишньої Лейпцігської співочої капели. Заява Прес-служби Української народної партії «Собор» // Самостійна Україна — 2001. — № 1–2 (січень).

³⁵ Романюк Александра. — Судьба «Архива Баха» решится на днях // Сегодня. — 2001. — 17 января.

³⁶ *Захаркін Степан*. Цивілізоване Варварство // Українське слово. — 2001. — 25–31 січня; *Його ж*. Цивілізоване варварство триває? // Українське слово. — 2001. — 20–26 грудня; *Новицький Василь*. Хто хоче «зіграти» на нотах Баха? // Українське слово. — 2001. — 27 вересня — 3 жовтня; *Кот Сергій*. Межа компромісу // Українське слово. — 2001. — 18–21 лютого.

³⁷ *Акуленко Віктор*. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України. — 2006. — № 4. — С. 104–105.

³⁸ Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. — № 325-5 — 2001. — 26 грудня.

³⁹ Відділ фондів Симферопольського художнього музею. Акт от 1-го септября 1953 г., г. Ялта. — Арк. 1–7.

⁴⁰ *Сергій Кот*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 132.

⁴¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 589.

⁴² *Олешко Олеся*. В поисках утраченного // Профиль. — 2009. № 8, 28 февраля. — С. 36.

⁴³ *Кудряшова Л.В.* Собрание западноевропейской живописи в Симферопольском художественном музее // Двенадцатые крымские искусствоведческие чтения 2007 г: вопросы теории, истории и критики искусства Крыма. — Симферополь, 2008. — С. 34–41.

⁴⁴ Liste der aus dem Suermondt-Ludwig-Muzeums verschwundenen Gemalde. — 1996; Liste der während der Auslagerung verlorengegangenen Gemalde des Suermondt-Ludwig-Muzeums. — 2001; Schattengalerie: die verlorenen Werke der Gemaldesammlung; [Bestandskatalog mit begleitender Ausstellung, 6. September 2008–8. Februar 2009] / bearb. von Anna Koopstra, Unter Mitarb. von Christine Vogt, Hrsg. von Peter van den Brink für die Museen der Stadt Aachen. — München: Hirmer, 2008. — 400 s.

⁴⁵ In Aachen verschollene Gemalde angeblich in Ukraine aufgetaucht // www/ad-hoc-news.de. — 06.11.2008.

⁴⁶ *Курьшико Диана, Львовски Майк*. У нашего музея хотят отобрать полотна-трофеи // Сегодня. — 2008. — 18 ноября; *Ладыгина Марина*. Немецкие эксперты изучают картины Симферопольского художественного музея // Комсомольская правда в Украине. — 2009. — 21 января; Симферополь надеется на помощь немцев в реставрации трофейных картин // Кореспондент. — 2009. — 21 января; Немецкие эксперты приехали в Крым для идентификации аахенских картин // УНИАН-КРЫМ. — 2009. — 20 января // <http://crimea.unian.net/rus/detail/8913>; Немецкие музейщики не собираются отбирать картины у Симферопольского художественного музея // Новости Крыма. — 2009. — 21 января // <http://news.allcrimea.net>.

⁴⁷ *Курьшико Диана, Львовски Майк*. У нашего музея хотят отобрать полотна-трофеи // Сегодня. — 2008. — 18 ноября

⁴⁸ *Олешко Олеся*. В поисках утраченного // Профиль. — 2009. № 8, 28 февраля. — С. 38.

⁴⁹ Die Freundschaft ist willkommen // Aachener Nachrichten. — 2009. — 29. Januar; Von Eckhard Hoog. Grune: «Kooperation statt Ruckforderung» // Aachener Nachrichten. — 2009. — 13. Januar.

⁵⁰ Протокол VIII засідання Змішаної Українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей // Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України.

⁵¹ Прес-реліз урочистої передачі творів українського народного мистецтва, повернених з Федеративної Республіки Німеччина (210 писанок, 1 декоративна таріль) // Там само.

В статтє рассматривается исторический опыт решения проблем возвращения и реституции культурных ценностей в украинско-немецких взаимоотношениях в период независимой Украины (нач. 90-х гг. XX ст. — в 2012 г.). Автор анализирует обстоятельства потери и перемещения культурных ценностей во время и после Второй мировой войны с территорий обеих стран и процесс украинско-немецких переговоров относительно решения их судьбы.

Ключевые слова: Украина, Германия, Вторая мировая война, культурные ценности, возвращения, реституция.

The article deals with the historical experience relating problems of return and restitution of cultural property in the Ukrainian-German relations in the period of independent Ukraine (early 90's of XX century — 2012). The author examines the circumstances of the loss and movement of cultural property during and after the World War II at the territories of both countries and the process of Ukrainian-German negotiations on their destiny.

Key words: Ukraine, Germany, World War II, cultural property, return, restitution.

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Олександр Кравчук

ІНКОРПОРАЦІЯ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ЗЕМЕЛЬ «КОРОНИ СВ. ВАЦЛАВА» ДО СКЛАДУ ЧСР (1918–1920 рр.)

У статті розглядається процес включення німецькомовних земель Богемії, Моравії та Сілезії до складу Чехословацької республіки. Показано внутрішні і зовнішні чинники інтеграції німецької меншини в ЧСР. Розкрито причини виникнення судетсько-німецького питання в Чехословаччині.

Ключові слова: ЧСР, національна політика, судетські німці, національна меншина, національне самовизначення.

У історії Першої Чехословацької республіки доленосними були національні проблеми. Серед них найбільш деструктивну роль відіграло судетсько-німецьке питання, яке проявлялось в незгоді німецькомовного населення з своїм політичним статусом в складі держави чехів і словаків. Національна політика Чехословаччини щодо німецької меншини була в центрі уваги багатьох дослідників: чеських (Я. Валента, К. Гаян, В. Курал, Я. Кучера, П. Махачек, В. Олівова, Я. Опат, Ф. Пероутка, Е. Радл, М. Сладек, В. Лацина та ін.¹), радянських (Б. Александров, І. Левін, Г. Піддубний, О. Клеванський і Є. Фірсов, Я. Шмераль та ін.²), західних (Х. Лемберг, С. Боєр, Й. Брюгель, І. Гайсс, Дж. Ротшильд, Ф. Сейбт, В. Воллек³), російських (С. Кретінін, О. Серапионова, М. Станков⁴), українських (С. Віднянський, І. Гранчак, М. Кірсенко, О. Кравчук, Т. Піковська, В. Фісанов та ін.⁵). Зазначені автори приділяли увагу переважно внутрішнім аспектам національної політики ЧСР. Але, як відзначив чеський історик Й. Гарна, «кожне питання, що стосується національної тематики... у випадку чеських німців навіть переходить кордони тодішньої Чехословаччини»⁶. Враховуючи все вищезазначене, мета даної статті — комплексно, з врахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників, розкрити процес включення німецькомовних територій Чехії до складу ЧСР у 1918–1920 рр.

Відносини чеських і судетських політиків наприкінці Першої світової війни сягнули вищого ступеня політичної непримиренності. Чеські політики зробили ставку на здобуття незалежності за підтримкою країн

Антанти. Серед німецьких політиків Чехії були поширені ідеї реформування Австро-Угорщини (концепція Дунайської федерації), пангерманський рух, шовінізм якого був близьким до геополітичних планів Німеччини⁷. Проголошення Чехословацької держави 28 жовтня 1918 р. прискорило процес самовизначення німецькомовних областей. 29 жовтня — 3 листопада 1918 р. автономними частинами Німецької Австрії були проголошені німецькомовні частини Чехії в статусі провінцій Дейчбемен (центр — Ліберець), Судетенланд (Опава), Дейчзюдмерен (Зноймо), Бемервальдгау (Крумлов)⁸. Західні та північні райони цих самопроголошених областей межували радше з Німеччиною, ніж з Австрією, від якої вони відокремлювалися чеськомовними землями. Передумовою об'єднання цих провінцій з Австрією було її входження до складу Великої Німеччини⁹.

Чеські політики розглядали створення німецьких провінцій як спробу ослаблення чехословацької незалежності, але все ж здійснили спробу переговорів з судетсько-німецькими лідерами¹⁰. З ініціативи чеського соціал-демократа Р. Бехіне 30 жовтня 1918 р. очільник провінції Дейчбемен Р. Лодгман фон Ауен відвідав Національний комітет у Празі. А. Рашин, Ю. Стришибрний і Ф. Соукуп в розмові з ними погодилися, що за будь-яких обставин потрібен «взаємний захист майна і особи, аби запобігти будь-якому хаосові й неспокою»¹¹. Лідер аграріїв А. Швєгла навіть запропонував німцям увійти до складу Національного комітету і потім до парламенту і уряду¹². Але Лодгман вимагав визнати самостійну Дейчбемен, і тому переговори завершилися безрезультатно. Він мав намір апелювати до мирної конференції за визнанням права всіх населених німцями теренів на національне самовизначення¹³. Не прийняли німецькі політики пропозиції співробітництва і в Моравії. Вони відхилили пропозицію чеських політиків увійти до складу Національного комітету в Брно, де їм пропонували третину місць¹⁴.

Небажання судетсько-німецьких політиків визнати включення німецьких територій до складу Чехословаччини обумовила відповідні дії чеських лідерів. 2 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі наказав підлеглим установам припинити офіційні відносини з Дейчбемен¹⁵. Одночасно було заборонено ломбард військових позичок, власниками яких були, переважно, представники німецького населення. Крім того, було припинено поставки продуктів з Чехії до німецьких провінцій. Останній захід викликав масові заворушення у самопроголошених провінціях (зокрема, в Усті-над-Лабою, Хомутові, Ліберці, Соколові, Моравській Оставі). В такій нестабільній ситуації Р. Лодгман і Й. Зелігер 2 листопада спробували отримати продовольство з Саксонії. Але їм цього не вдалося, як і прагнення отримати її збройну підтримку. Тому 4 листопада соціал-демократ Й. Зелігер знову здійснив спробу переговорів з

Національним комітетом. Зелігеру обіцяли ні в чому не піддавати іноетнічні райони дискримінації, але пражани категорично відкинули проект поділу постачання людності на німецьку і чеську секції з нарізним підпорядкуванням. А. Рашин навіть зазначив: «Якщо німці наполягатимуть на самостійному своєму уряді, то чехи керуватимуться старою засадою: з заколотниками переговорів не ведуть»¹⁶. Відмовившись від пропозицій чеських політиків, німці «помилилися і самі позбавили себе впливу, який би вони могли отримати» в ЧСР¹⁷. Судетське питання перетворилося у вибухонебезпечне вогнище напруги у взаєминах між Чехословаччиною і Австрією¹⁸. Так, 8 листопада 1918 р. віденське зовнішньополітичне відомство вручило представникові ЧСР В. Тусару офіційний протест проти зазіхань Праги на «австро-німецькі терени»¹⁹.

Поряд з розбудовою національної державності чеські політики розпочали створення національної економіки шляхом підтримки вітчизняного капіталу, яка отримала назву «чехізації». Вона з чеської точки зору була спробою ревізії «онімечення» габсбурзької доби²⁰. Першими заходами обмеження позицій німецьких і угорського підприємців в економіці ЧСР були рішення від 9 листопада 1918 р. про заборону продажу і застави в банках великих землеволодінь²¹ і розпорядження, яке зобов'язувало всі місцеві іноземні акціонерні товариства утворити в Чехословаччині свої центральні керівні установи і зареєструватися у Національному комітеті²². Логіка такої політики також була наслідком відмови німецьких діячів від співробітництва з чеськими політиками. Варто відзначити, що в цей час австрійські політики зробили остаточну ставку на аншлюс з Німеччиною. 12 листопада 1918 р. парламент Австрії прийняв закон, за яким проголосив країну складовою частиною Німецької республіки.

У таких умовах розбудова основ Чехословацької держави була приреченою стати справою лише чехів і словаків. Це й показало прийняття її Тимчасової конституції, що була ухвалена 14 листопада 1918 р. Установчими національними зборами, які склалися з 201 чеха та 55 словаків.

Політики ЧСР, як і німецькі лідери неодноразово підкреслювали свою надію на рішення майбутньої мирної конференції. Але вони розуміли що на нього впливатиме фактичне домінування над прикордонням. Саме тому Прага поступово встановлювала свій контроль над німецькомовними територіями. З метою збереження історичних кордонів, прагнучи унеможливити демонстративну участь мешканців німецькомовних земель Чехії у виборах до парламенту Австрійської республіки, що мали відбутися в січні 1919 р., уряд ЧСР 29 листопада — 18 грудня 1918 р. зайняв терени чотирьох провінцій. Імпровізований фольксер склав зброю, майже не вчинивши опору²³.

У офіційних виступах вищого керівництва країни декларувало намір демократичного вирішення німецького питання в Чехословаччині, але не на основі самовизначення судетських німців, а на принципах рівноправності, гарантії захисту їх національних прав в межах держави чехів і словаків. Зокрема, при відкритті Національних зборів К. Крамарж і Ф. Томашек обіцяли німецьким співгромадянам права вільного культурного і національного розвитку²⁴. У своєму першому зверненні до Національних зборів 22 грудня 1918 р. президент Томаш Масарик пропонував німецькій меншині співпрацю у розбудові демократичної держави. «Ми переконані також, що господарські вигоди й користі велять нашим німецьким співгромадянам шукати шляху до нас. Від них залежить поставитися до нас правдиво... Щиро бажаю якнайскоріше прийти до згоди...» — зазначив Масарик. Насамкінець президент зазначив: «Всі громадяни доброї волі, без різниці партій, релігій і національностей мають можливість збудувати зразкову демократичну державу, якої завданням буде дбати про інтереси всього вільного самоуправного населення»²⁵. Однак згадка про те, що німці прийшли в чеські землі як колоністи і емігранти викликала критику президента з боку судетських політиків. Але конкретних проектів політики щодо меншин влада не мала, у зв'язку з чим уряд вирішив 17 грудня 1918 р. створити комісію спеціалістів, яка мала крім мовного питання займатися «цілим комплексом питань меншин» і підготувати конкретний проект впорядкування культурних і політичних прав меншин. Однак комісія, яку мав у випадку потреби очолити голова уряду К. Крамарж, ніколи незійшлась і концепція національної політики була відсутня і надалі²⁶. Уряд продовжував силове встановлення контролю над спірними територіями, де проживали поряд з іншими націями, німці. Так, 21 січня 1919 р. уряд ЧСР направив Варшаві меморандум, в якому твердилось, що необґрунтована польська окупація Тешина зруйнувала адміністрацію, посилює більшовицьку небезпеку і розхитала економічне життя. Чехословаччина базувала свої вимоги на Тешин на історичному праві та вважала, що Польща не може посилатися на право самовизначення націй, тому що в Тешинській Сілезії чеське і польське населення проживає не замкнутими територіями, так що тут також «стоїть самовизначення проти самовизначення»²⁷. Прага ставила вимогу звільнити територію. Вже 23 січня 1919 р. розпочався наступ військ ЧСР в Тешинській Сілезії. Війська ЧСР досягли тактичного успіху, але його супроводила моральна поразка. Військовим конфліктом своїх союзників були серйозно занепокоєні країни Антанти. Під їх тиском 30 січня 1919 р. Польща і ЧСР підписали перемир'я, а 3 лютого угоду, за якою значно вигіднішу для Чехословаччини лінію демаркації було вприпул посунуто до Тешина, округи Фриштат і Карвин залишено чехам²⁸.

Ставлення до ЧСР в німецьких політиків з Тешинської Сілезії було відмінним від лідерів самопроголошених провінцій. Ще 28 грудня 1918 р. Т.Г. Масарик повідомив Е. Бенешу прохання німців з Більська і Тешина «щоб ми їх полякам не віддавали», оскільки «Побоюються польського господарювання»²⁹. У Тешинській області жило 233 тисячі поляків (55%), 115 тисяч чехів (27%) і 76 тисяч німців (18%)³⁰. ЧСР прагнула приєднати цей регіон, адже чеська промисловість життєво потребувала вугілля, а залізниця і гірський перевал пов'язували Словаччину з Моравією³¹.

Остаточного питання державної приналежності німецьких районів Чехії мала вирішити Паризька мирна конференція. Разом з тим, німецькі емігранти з судетсько-німецьких земель продовжували боротьбу проти включення німецьких районів до складу ЧСР. Зокрема, перебуваючи на початку 1919 р. в Швейцарії Р. Лодгман закликав до створення незалежної держави з німецької Чехії³². 30 січня 1919 р. Б. Кугліх (колишній староста Опави) відправив до Паризької конференції протест щодо зайняття військами ЧСР Судет³³. Згодом діячі судетсько-німецьких провінцій навіть були включені до складу австрійської делегації на конференцію в Париж.

Позицію Чехословаччини на конференції представляв її міністр закордонних справ Е. Бенеш. У виступі перед Радою десяти 5 лютого 1919 р. він відкинув претензії німців щодо поділу Чехії на дві частини, в підтвердження чого навів статистичні, географічні і економічні обґрунтування. Зокрема, він мотивував включення німецьких земель Чехії до складу ЧСР необхідністю мати родовища корисних копалин, щоб не залежати від Німеччини та Польщі. Власні джерела сировини забезпечували економіку, запобігали безробіттю і соціальним заворушенням³⁴. Одним з аргументів включення німецькомовних теренів до складу ЧСР Е. Бенеш назвав існування чеських меншин (159 911 осіб) в Судетах. Бенеш відмітив, що чехословацький уряд не має ні найменшого наміру пригнічувати чеських німців, повністю надасть їм всі права національної меншини і чудово розуміє, що було б політичним безумством чинити інакше³⁵. Зокрема, експерт мирної конференції з цього питання Р. Сетон-Ватсон підтримав позицію Чехословаччини. Він висловив думку, що відокремлення від нової республіки населеної німцями частини Чехії залишить її беззахисною і знищить економічну незалежність. Експерт писав, що ЧСР проводитиме щодо своїх німецьких громадян толерантну політику, про яку було чітко заявлено президентом Масариком та його радниками³⁶. Враховуючи аргументацію ЧСР комісія з чехословацьких справ на Паризькій конференції 27 лютого 1919 р. визнала принцип збереження історичних кордонів чеських земель³⁷.

У 1919 р. етнонаціональна ситуація в ЧСР залишалася складною. З одного боку, влада, чеські політики виконали обіцянку надати рівні політичні права меншинам. Так, 31 січня 1919 р. був прийнятий закон, що врегульовував виборчі правила до самоврядувань в ЧСР. У цьому нормативному акті узаконювалося загальне, рівне і пряме виборче право. Депутатські мандати надавалися на основі пропорційної системи³⁸. Але, з іншого боку, продовжувався процес встановлення домінування чеських підприємців в економіці нової держави. В умовах, коли судетські банки мали більшість своїх активів на депозитах у центральних банках Відня, 25 лютого 1919 р. чехословацький міністр фінансів А. Рашин заморозив усі фінансові трансакції та відокремив валюту нової країни від знеціненої, але все ще наявної в обігу імперської³⁹. Цей захід, а також закон про обов'язкову присягу німецьких урядовців (7 лютого 1919 р.), який передбачав звільнення тих з них, хто цього не зробив, викликали незадоволення німецького населення. Ним скористались націоналістичні німецькі лідери для того, щоб посилити опір ЧСР. Німецькі соціал-демократи вирішили провести демонстрації під гаслом: «Самовизначення німецького населення і приєднання німецької частини Чехії і Моравії до Німецької Австрії і до Німеччини»⁴⁰. Під час цих демонстрацій 4 березня 1919 р. в деяких місцях виникли зіткнення демонстрантів з військами ЧСР, під час яких 54 німці загинуло і близько 1 тис. було поранено.

У таких умовах влада ЧСР здійснила певні поступки меншинам. Так, з березня 1919 р. «Збірник законів...» виходив і в німецькому перекладі⁴¹, а пленум Верховного адміністративного суду ЧСР ухвалив рішення, що «на скаргу, подану німецькою мовою має бути видано поряд з рішенням чеським німецький переклад»⁴². Навесні 1919 р. Т.Г. Масарик і інші чеські політики були готові піти судетським німцям на чисельні поступки, включно з їх участю в уряді. Але австрійський міністр закордонних справ О. Бауер і Й. Зелгієр, які були про це повідомлені, рішучо виступали проти всіх переговорів⁴³. Водночас, на мирній конференції представники ЧСР погодилися на міжнародні гарантії захисту прав національних меншин. 1 квітня 1919 р. питання меншин обговорювала Рада трьох (В. Вільсон, Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо). Вона доручила підготувати проект договору про національні меншини комісії нових держав та комісіям по меншинам. 3 квітня 1919 р. було затверджено проект В. Вільсона, за яким Польща і ЧСР мали визнати окремі зобов'язання щодо охорони прав національних меншин⁴⁴. Сумніви щодо доцільності включення німецької меншини до складу ЧСР були в делегації США. Ще 11 лютого 1919 р. державний секретар Р. Лансінг одержав меморандум Лодгмана з протестом щодо включення німецьких територій Чехії до складу ЧСР⁴⁵. 1 квітня 1919 р. американський експерт, професор

А. Кулідж підготував спеціальний меморандум щодо прав національних меншин. Від підкреслив необхідність обережного ставлення до цієї проблеми, оскільки у багатьох випадках «історичні, географічні та економічні» чинники, які сприяють єдності націй, часто суперечать принципу національного самовизначення. У даному випадку йшлося про те, чи стануть «богемські німці» об'єктом систематичного процесу чехізації в сфері «офіційної мови, судочинства, шкіл, назв вулиць тощо». Прикметно, що В. Вільсон, дізнавшись про існування судетсько-німецької проблем, запитав: «Чому Масарик ніколи не згадував про судетських німців?». На думку історика В. Маматея, Масарик ніколи не говорив про неї президенту тому, що просто не мав такої можливості. У своєму меморандумі від 26 квітня 1919 р. професор Р. Кернер, з яким Т. Масарик спілкувався в 1918 р. у США, зауважував, що президент ЧСР у даному випадку керувався прикладом Швейцарії і що німці у новій державі отримують повну «територіальну автономію»⁴⁶.

У той же час, Чехословаччина продовжила ліквідацію наслідків національної дискримінації, що проявлялось в недостатньому розвитку національних середніх і вищої школи в змішаних прикордонних районах, де чехи серед німецького населення представляли меншину і значна частина їх дітей змушена була вчитись в німецьких навчальних закладах⁴⁷. На його вирішення був спрямований закон про національну школу від 3 квітня 1919 р.⁴⁸ Інтенсивно зросла кількість чеських середніх учбових закладів, але не стільки за рахунок створення нових шкіл, скільки шляхом реорганізації німецьких⁴⁹. На німецькі протести чеські політики відповідали, що скорочувалися лише ті школи, відвідування яких різко скоротилось, і наводили контраргумент, що в Словаччині, де німецьких шкіл не існувало, вони були створені⁵⁰.

Німецької меншини в значній мірі торкалася аграрна реформа, одним з мотивів якої була ліквідація економічної переваги інонаціональної шляхти. Вона розпочалася законом від 16 квітня 1919 р. що передбачав конфіскацію земельної власності більше 150 га. В чеських землях було конфісковано 2 400 000 га землі. З них 60% належали німецьким великим землевласникам⁵¹.

Зазначена політика здійснювалася в контексті обмеження «в справедливій мірі» німецьких привілеїв, за висловом Е. Бенеша в «Ноті про національний режим в Чехословаччині» від 20 травня 1919 р., представлений в комісію у справах нових держав на Паризькій мирній конференції У ноті також проектувалось «створити з Чехословацької республіки певну Швейцарію, зрозуміло, беручи до уваги особливі умови в Чехії». Е. Бенеш обіцяв пропорційне представництво національних меншин при загальному виборчому праві, державні національні школи,

рівний доступ до всіх державних і громадських посад, перетворення німецької мови в другу офіційну мову, яка буде застосовуватись в адміністрації, суді і парламенті нарівні з чеською⁵². На думку О. Серапіонової цей проект скоріше переслідував пропагандистську мету і свідчив про бажання чехословацького уряду пом'якшити чесько-німецький конфлікт⁵³. Після ноти Е. Бенеша, 21 травня 1919 р. на Паризькій мирній конференції було схвалено проект договору країн Антанти з ЧСР щодо гарантій прав національних меншин⁵⁴.

Поступово німецькі політики визнали реалії включення судетських земель до складу ЧСР. Вже наприкінці травня 1919 р. Ф. Кржепек на конференції німецького Союзу землевласників в Літомержицях висловив бажання встановити добрі відносини з чеськими аграріями. Участю у виборах до органів місцевого самоврядування в червні 1919 р., на яких перемогли німецькі соціал-демократи — 618 817 голосів (42,1% в областях з німецьким населенням)⁵⁵, чеські німці фактично визнали чехословацьку державу. Внаслідок виборів вони контролювали місцеві справи в населених пунктах з німецькою більшістю — 3369 сіл і 46 округ⁵⁶ (за іншими даними німецьких населених пунктів в ЧСР було 3405⁵⁷). Німецький християнський соціаліст Р. Маір-Гартінг у червні 1919 р. оприлюднив статтю з пропозицією прийняття результатів місцевих виборів у якості партійного ключа для кооптації німецьких членів до тимчасового парламенту⁵⁸. Помилкою чеських політиків було ігнорування цієї пропозиції, що виключило навіть потенційно лояльних німецьких політиків з процесу державотворення в ЧСР.

15 червня 1919 р. Делегація Австрії представила Паризькій мирній конференції меморандум від імені німецьких районів Богемії, Моравії і австрійської Сілезії «з метою довести несправедливе ставлення до 3,5 мільйонів австрійських німців». В меморандумі були викладені заперечення проти вимог включити німецьке населення до складу ЧСР: «Якщо німецькі області проти волі свого населення будуть приєднані до території Чехословаччини, то виникне колишня Австрія — в тому розумінні, що німці і чехи будуть вести постійну боротьбу один з одним. Таким чином, держави створюють в центрі Європи осередок громадянської війни, який може стати більш загрозливим для всього світу, ніж постійне заворушення на Балканах... Бажаючи виправити несправедливість, завдану Франції в 1870–1871 рр., союзні і об'єднані держави створюють одночасно другий Ельзас. Проголошуючи право народів розпоряджатись своєю долею, вони в той же час засуджують до політичної смерті населення більш багаточисельне, ніж те, що населяє всю Норвегію або Данію. 3,5 мільйони німців як підпорядкована нація ніколи не примириться з пануванням 6,5 млн. нації чехів, а нація панівна ніколи не

впорається з завданням, що постало перед нею. Обидві вони приречені на згубну боротьбу одна з одною. Теперішній згубний план означає, що після самої жахливої бійні, яку знала історія, знову встановлений порядок речей виявиться ще гіршим і буде ще більшою загрозою європейському миру, ніж довоєнний. Німецький народ ніколи не зможе зрозуміти, чому після всіх гуманних декларацій великих держав парламенту в Празі, де немає жодного німця, дано право вирішувати долю німецьких країв, тоді як його представникам обраними в цій країні вільним голосуванням народу, за допомогою поліцейських заходів закрили рот. Збудований на такій основі мир буде ще менш правомірним, ніж був Франкфуртський мир для Ельзасу»⁵⁹. Однак зазначений меморандум країни Антанти не взяли до уваги, як і поданий 16 червня 1919 р. конференції віденською делегацією на чолі з К. Реннером проект організації ЧСР на основі кантонального поділу, який би забезпечив територіальну автономію німецьким районам Чехії⁶⁰.

Серед державних діячів Антанти переважало переконання, що німецька і чеська частини Чехії та Моравії історично і економічно невідділимими одна від одної⁶¹. У зв'язку з цим, Версальський мирний договір 28 червня 1919 р. зафіксував між ЧСР і Німеччиною «старий кордон, що існував за станом на 3 серпня 1914 р. між Австро-Угорщиною і Німецькою імперією». Німеччина передавала Чехословаччині права лише на населений мораванами невеличкий округ Глущина (324 кв. км) з Ратиборської області у Силезії та фінансові зобов'язання за цим тереном. Набуваючи громадянства Чехословаччини і відповідно втрачаючи старе підданство, німці старші 18 років мали право оптації впродовж 2 років⁶².

У прагненні досягти міжнаціональної згоди, 10 липня 1919 р. уряд В. Тусара декларував налагодження відносин з національними меншинами, особливо з німецькою⁶³. Президент Масарик, який був цілком впевнений в тому, що від успішності демократичного рішення цього завдання значною мірою залежатиме майбутнє Чехословаччини, призначенні у липні 1919 р. А. Швєгли міністром внутрішніх справ, відзначив, що проблема національних меншин мусить бути розв'язана якнайшвидше і саме «за програмовою ініціативою уряду»⁶⁴. 22 липня 1919 р. Масарик амністував вихідців з німецької Чехії, які брали участь у військових формуваннях Німеччини і Австрії, у фольксвері самопроголошених провінцій⁶⁵.

Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919 р. визначав австрійський кордон з Чехословаччиною. Він загалом збігався з давнішою адміністративною межею Богемії і Моравії, що відокремлювала ці провінції і імперії від «власне австрійських областей». Лише район Вітораз (104 кв. км) було передано від Верхньої Австрії до складу Чехії, а

славетні своїм виноробством Валтиці (84 кв. км) відповідно від Нижньої Австрії до Моравії, з застосуванням етнічних критеріїв до рішення стосовно приналежності обох цих місцевостей⁶⁶.

Досягнувши на Паризькій мирній конференції успіху в питанні включення до складу ЧСР територій, де компактно проживали німецьке, русинське, угорське і польське населення, уряд Чехословаччини взяв на себе певні міжнародно-правові зобов'язання захисту прав національних меншин. 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен-ан-Ле Чехословаччина підписала з Британською імперією, Францією, Італією, Японією і США «Договір про національні меншини». В ньому визначались основи правового статусу національних меншин в складі ЧСР під протекцією новоствореної Ліги Націй. Чехословаччина зобов'язувалась «... надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя і їх свобод незалежно від їх національності, державного громадянства, мови, раси або їх вірувань», а Підкарпатській Русі — «найширше самоуправління, сумісне з цілісністю чехословацької держави»⁶⁷.

Після поразки німецького сепаратизму, від обох сторін, чеської і німецької залежало, чи вдасться їм пом'якшити конфронтаційні відносини і розпочати конструктивну співпрацю. Головна роль в цьому дісталась президенту Т.Г. Масарику. Він більше ніж хто-небудь з чеських політиків усвідомлював значення німецького етносу для успішного розвитку нової чехословацької держави. Він відзначав, що німців проти їх волі в чехословацькій державі втримати неможливо і тому необхідно бути відносно них цілком справедливими і лояльними. Німцям має бути надано все, що їм по праву належить, щоб вони стали справжніми громадянами і могли свої сили «приділити творчій праці при розбудові спільної держави, її управлінні і економіки»⁶⁸.

На основі амністії президента Масарика всі німецькі діячі на чолі з головою уряду Дейчбемен Р. Лодгманом фон Ауеном змогли безкарно повернутися до ЧСР. Деякі військові німецької національності були прийняті на службу до армії ЧСР.

Наприкінці 1919 — в 1920 рр. відбувався процес формального створення німецьких політичних партій. Були засновані Німецька соціал-демократична робітничка партія в Чехословаччині, Німецька християнсько-соціальна народна партія, Німецька національна партія, Німецька ремісницька партія, Союз землевласників. Німецькі партії відразу почали активну політичну діяльність. Деякі з них розробили конституційні проекти ЧСР на принципах конфедерації, праві вето з боку регіонів при прийнятті загальнодержавних справ, наданні колективних прав всім представникам національних меншин (створення Національних рад як найвищих представників спільнот). Для їх реалізації, як вважали судетські

політики, необхідно було скликати нові Установчі збори ЧСР з представників всіх її народів. Ці вимоги прем'єру В. Тусару були представлені 20 грудня 1919 р. делегацією соціал-демократів на чолі з Й. Зелігером і 22 грудня — делегацією правих партій на чолі з Лодгманом. Прийняття вимог політиків судетських німців означало, що Чехословаччина мала б знову починати з «нуля», «відмінити» національну революцію і будувати державу загалом нового типу, певну чесько-німецько-словацько-підкарпаторусинську конфедерацію. Оскільки йшлося про конституційні закони, німці завжди б як друге національне представництво зуміли б створити таку парламентську коаліцію, яка б завадила прийняттю законів, які були для них неприйнятними⁶⁹.

Концепція статусу німців в новій державі, що передбачала широку автономію, чи надання їм колективних прав, в Конституції від 29 лютого 1920 р. відбиття не знайшла⁷⁰. Прийнята без представників національних меншин, Конституція закріплювала уявлення чеських політиків про демократичний характер вирішення німецького питання. Конституційні основи національної політики ЧСР передбачали забезпечення всіх громадян незалежно від національності всіма політичними правами, підтримку розвитку культури всіх національностей країни. Згідно з конституційним законом про адміністративну реформу (1920 р.) передбачалось запровадження широкого місцевого самоврядування, зокрема у двох територіальних одиницях, де кількісно переважало німецьке населення⁷¹. Конституція у національній політиці закріпила диференційований підхід. Основний закон надав представникам всіх націй країни рівні громадянські права. Але, ЧСР проголошувалася унітарною державою, тільки русинам Закарпаття конституція гарантувала територіальну автономію, а іншим меншинам і словакам — елементи національно-культурної автономії. Це забезпечило словакам і представникам меншин можливості всебічного розвитку. Проте, застосування такої комбінації було проявом певного дисбалансу законодавчих основ національної політики, адже чисельні національні спільноти — словаки, німці та угорці — залишилися без територіальної автономії, а порівняно менша — русини — отримали таке право. Такий законодавчий диспаратет став причиною подальших конфліктів між владою ЧСР і політиками словаків і національних меншин. Особливе несприйняття німецького і угорського населення, як колишніх панівних націй держави Габсбургів, викликало конституювання ЧСР як національної держави і надання їм лише статусу національної меншини.

Після сприятливого для ЧСР вирішення комісією послів Антанти питання державної приналежності Тешина в липні 1920 р.⁷² (німці становили 252 000 (40,5%⁷³) процес приєднання територій з німецьким населенням було завершено.

Загалом, за переписом 1921 р. із 13 374 364 громадян ЧСР 50,77% становили чехи і 14,73% — словаки, які офіційно фіксувалися як «чехо-словаки» (65,50%), а німці — друга за чисельністю нація Чехословацької республіки — 3 123 568 осіб (23,36%) — офіційно розглядалися як національна меншина⁷⁴.

Врегулювання німецького питання було найголовнішим завданням національної політики. Насамперед з нормалізацією чехословацько-німецьких відносин пов'язувалось остаточне розв'язання національних проблем. Політика керівництва ЧСР щодо громадян німецької національності полягала у прагненні залучити їх до співпраці в розбудові спільної демократичної держави. Однак, цей шлях врегулювання національних суперечностей був лише частково вдалим. Судетсько-німецькі прагнення автономії не були задоволені. Німці тимчасово прийняли існуюче становище, але їх незадоволеність і потенційна ворожість до нової держави продовжувала існувати⁷⁵. Після перших парламентських виборів німецькі політичні партії в червні 1920 р. проголосили політику «негативізму» — відмова від співробітництва з владою ЧСР. Певна частина судетських німців емігрувала. Відомо, що з Польщі, Чехословаччини, Ельзас-Лотарингії, колишніх колоній до Німеччини виїхало 600 000 осіб⁷⁶ (зокрема, близько 40 тис. емігрантів з німецької Чехії брало участь в так званих добровольчих корпусах, сформованих у Німеччині з метою збройної підтримки руху за самовизначення в Судетах⁷⁷).

Отже, зіткнення політичних інтересів представників найбільших національностей Чехії концентрувалося навколо дилеми державної приналежності німецькомовних земель «Корони Св. Вацлава». Пріоритет власних політичних проектів унеможливив компроміс. Чехословаччина вже на початку свого існування в політиці щодо судетських німців застосувала силові методи. Відділення від Богемії, Моравії і Сілезії (78 870 кв. км) промислово розвинених і багатих на корисні копалини судетсько-німецьких територій (26 537 кв. км) ставило під сумнів життєздатність держави чехів і словаків. Остаточне судетське питання вирішувалось в Парижі. У позбавленні судетських німців права на самовизначення переважили міркування «політичної доцільності». Інтересам країн Антанти суперечила ідея самовизначення судетських німців, підтримка якої означала сприяння реалізації великонімецької програми, що могло перетворити Німеччину, не дивлячись на її воєнну поразку, в європейську наддержаву, територіально і промислово більш потужну, ніж до 1914 р.

Обмеження судетсько-німецького права на самовизначення мало доле-носні наслідки, сформувавши в представників цієї національної спільноти внутрішню опозицію до Версальського мирного врегулювання, небажання сприйняти ЧСР як свою державу, відмову від співробітництва з

чеськими партіями. До того ж, її німецькомовні землі межували з Австрією і Німеччиною (з 4 125 км. кордонів ЧСР на вищезазначені держави відповідно припадало — 558 і 1550 км). Це зберігало потенційну небезпеку німецького іредентизму німецької меншини Чехословаччини, що була найбільшою порівняно з іншими європейськими державами (наприклад, у Франції проживало 1,7 млн. німців, а в ЧСР — 3,2 млн.), негативно впливало на внутрішнє життя країни.

---

¹ *Valenta J.* Nezdařený pokus o jednání mezi Čechy a Němci na přelomu let 1918–1919 // *Moderní dějiny*. 3. — Praha, 1995. — S. 229–239; *Gajan K.* Německý imperialismus a československo — německé vztahy v letech 1918–1921. — Praha, 1962. — 284 s.; *Kural V.* Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938). — Praha, 1993. — 272 s.; *Kučera J.* Koncepce národního státu Čechu a Slováků a jeho realita v životě první republiky // *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě*. — Praha, 1999. — Sv. 2. — S. 602–610.; *Macháček P.* Cesta Čechů a Němců ke dnešku. — Praha, 2002. — 152 s.; *Olivová V.* Dějiny první republiky. Praha, 2000. — 356 s.; *Opat J.* Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo // *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě*. — Praha, 1999. — Sv. 2. — S. 457–468.; *Peroutka F.* Budování státu. I–II (1918–1919). — Praha, 2003. — 868 s.; *Rádl E.* Válka Čechů a Němců. — Praha, 1993. — 296 s.; *Sládek M.* Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848–1946. — Praha, 2002. — 200 s.; *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929). — Praha, 2000. — 254 s.

² *Александров Б.А.* Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе. — Москва, 1933. — 184 с.; *Левин И.* Национальный вопрос в послевоенной Европе. — М., 1934. — 526 с.; *Піддубний Г.* Чехо-Словаччина. Чехія, Словаччина, Закарпатська Україна. — Харків, 1931. — 231 с.; *Клеванский А.Х., Фирсов Е.Ф.* Провозглашение независимости Чехословакии и первые шаги по организации власти // *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг.* — М., 1988. — С. 197–212.; *Шмераль Я.Б.* Образование Чехословацкой республики в 1918 г. — М., 1967. — 339 с.

³ *Lemberg H.* Němci a český stát ve 20. století. // *Velké dějiny malý národ*. — Praha, 1995. — S. 22–35.; *Boyer C.* Konflikt und Kooperation zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der Ersten Republik // *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě*. — Praha, 1999. — Sv. 2. — S. 611–619; *Brugel J.W.* Češi a Němci 1918–1938. — Praha, 2006. — 848 s.; *Geiss I.* Čechy a jejich dějiny viděné z Německa. // *Velké dějiny malý národ*. — Praha, 1995. — S. 7–21.; *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. — К., 2001. — 495 с.; *Seibt F.* Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. — Praha, 1996 — 468 s.; *Wallace W.V.* Czechoslovakia. — London–Tonbridge, 1976. — 374 s.

⁴ *Кретьинин С.В.* Судетские немцы: Народ без родины. 1918–1945 гг. — Воронеж, 2000. — 320 с.; *Сератионова Е.П.* Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918–1945 гг.) // *Славяноведение*. — 2000. — № 5. — С. 43–51.; *Станков Н.Н.* «Красно-зеленая коалиция» и немцы в Чехословакии (июль 1919 г. — август 1920 г.) // *Вестник*

Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Философия. Научно-теоретический журнал. — Волгоград, 1999. — С. 53–59.

⁵ *Віднянський С.В.* Чехословацка республіка // Історія Центрально-Східної Європи. — Львів, 2001. — С. 417–426.; *Гранчак І.* Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. — Ужгород, 1999. — С. 3–20; *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. — К., 1997. — 335 с.; *Кравчук О.М.* Судетські німці в історії Чехії // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2011. — Вип. 2. — С. 155–171; *Піковська Т.В.* Національне питання в програмах німецьких політичних партій у Першій Чехословацькій республіці в 1920 — середині 1930-х рр. // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». — Випуск 19, Рівне, 2010. — С. 229–233; *Фісанов В.П.* Програме суперництва (США та Австро-Угорщина у Центральної Європи в роки Першої світової війни). — Чернівці, 1999. — 261 с.

⁶ *Harna J.* Česká historiografie a trendy výzkumu dějin meziválečného Československa ke konci 20 století // Československo 1918–1938. // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. — Praha, 1999. — Sv. 1. — S. 45.

⁷ *Пон И.И.* Нарастание внутривосточного кризиса в Австро-Венгрии и усиление ее зависимости от Германии // «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871–1918 гг. — М., 1977. — С. 206–223. — С. 210.

⁸ *Sládek M.* Němci v Čechách... — S. 26; *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 88–89; *Gajan K.* Voj o směr vývoe československého státu v letech 1918–1920 // Přehled československých dějin. Díl III. 1918–1945. — Praha, 1960. — S. 61.

⁹ *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. — К., 2001. — С. 102–103.

¹⁰ *Sládek M.* Němci v Čechách... — S. 26.

¹¹ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 88–89; *Gajan K.* Německý imperialismus a československo — německé vztahy v letech 1918–1921. — Praha, 1962. — S. 31.

¹² *Valenta J.* Nezdařený pokus o jednání mezi Čechy a Němci na přelomu let 1918–1919 // Moderní dějiny. 3. — Praha, 1995. — S. 231.

¹³ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 112.

¹⁴ *Valenta J.* Nezdařený pokus o jednání mezi Čechy a Němci na přelomu let 1918–1919 ... — S. 231.

¹⁵ Národní archiv, Praha. Fond Narodni vybor v Praze 1918. — Karton 1. Signatura 7.

¹⁶ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 90, 112.

¹⁷ *Peroutka F.* Budování státu. I–II (1918–1919)... — S. 130.

¹⁸ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 88–89.

¹⁹ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 115.

²⁰ *Boyer C.* Konflikt und Kooperation zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der Ersten Republik // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. — Praha, 1999. — Sv. 2. — S. 611–612.

²¹ *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodařství (1918–1929)... — S. 27.

²² *Шмераль Я.Б.* Образование Чехословацкой республики в 1918 году. — М., 1967. — С. 236.

²³ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 128.

²⁴ *Gajan K.* Německý imperialismus a československo — německé vytahy v letech 1918–1921... — S. 41.

²⁵ *Масарик Т.Г.* Добірні думки. — Прага, 1925. — С. 422–426.

²⁶ *Kučera J.* Koncepte národního státu Čechu a Slováků a jeho realita v životě první republiky... — S. 603.

²⁷ Vzajemna neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918 — prosinec 1919). K vydání připravil Z. Šolle. — Praha, 1994. — Česta druhá. — S. 358.

²⁸ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 240.

²⁹ Vzajemna neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918 — prosinec 1919)... — S. 145.

³⁰ *Klimko J.* Politické a právní dějiny hranic predmnichovské republiky (1918–1938). — Bratislava, 1986. — S. 35, 38

³¹ *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах: В двух томах. — М., 1957. — Т. II. — С. 150.

³² *Кретинин С.В.* Судетские немцы... — С. 52.

³³ Archiv Ústavu T.G. Masaryka. — F. TGM. — R. — Krabice číslo 394. — Složka 1. Slezsko, Těšínsko. Dokumenty oficiální. 1919.

³⁴ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 292.

³⁵ *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах: В двух томах. — М., 1957. — Т. II. — С. 149.

³⁶ *Фісанов В.П.* Програє суперництво... — С. 188–189.

³⁷ *Klimko J.* Politické a právní dějiny hranic predmnichovské republiky (1918–1938). — Bratislava, 1986. — S. 70.

³⁸ Zákon ze dne 31. ledna 1919, kterým vydává se řád volení v obcích republiky Československé. Čís. 75. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. — 1919. — Částka XVI. — S. 77–88.

³⁹ *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами... — С. 156–157.

⁴⁰ *Gajan K.* Německý imperialismus a československo — německé vytahy v letech 1918–1921... — S. 94, 101–102.

- ⁴¹ *Kučera J.* Koncepce národního státu Čechu a Slováků a jeho realita v životě první republiky... — S. 604.
- ⁴² Národní archiv, Praha. Fond Nejvyšší správní soud. — Karton 72. — Signatura 16.
- ⁴³ *Šolle Z.* Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání // *Vzajemná neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918 — prosinec 1919)*. K vydání připravil Z. Šolle. — Praha, 1994. — Cesta první. — S. 44.
- ⁴⁴ *Peška Z.* Národní menšiny a Československo. — Bratislava, 1932. — S. 34.
- ⁴⁵ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 135.
- ⁴⁶ *Фісанов В.П.* Програне суперництво... — С. 188–190.
- ⁴⁷ *Кузьмин М.Н.* Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII — 30 гг. XX ст.). — М., 1971. — С. 199, 201.
- ⁴⁸ *Небесник Н.М.* На путях развития новой чехословацкой школы. — М., 1978. — С. 11.
- ⁴⁹ *Кузьмин М.Н.* Школа и образование в Чехословакии ... — С. 222.
- ⁵⁰ *Pavliček V.* K ústavním aspektům práv menšin po vzniku Československa // *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě*. — Praha, 1999. — Sv. 2. — S. 599.
- ⁵¹ *Kárník Z.* České země v éře První republiky (1918–1938). — Díl první. — Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929). — Praha, 2003. — S. 486.
- ⁵² *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах... — С. 149.
- ⁵³ *Серапионова Е.П.* Чешские земли, чехи и немецкий вопрос ... — С. 46.
- ⁵⁴ *Peška Z.* Národní menšiny a Československo. — Bratislava, 1932. — S. 36.
- ⁵⁵ *Gajan K.* Voj o směr vývoje československého státu v letech 1918–1920 // *Přehled československých dějin. Díl III. 1918–1945*. — Praha, 1960. — S. 90–91.
- ⁵⁶ Luža Radomír Sudetoněmecká otázka // [cid:op.mhtml.1332944836383.592aba1268673b83@172.30.136.17](http://cid.op.mhtml.1332944836383.592aba1268673b83@172.30.136.17)
- ⁵⁷ *Seibt F.* Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy... — S. 229.
- ⁵⁸ *Brugel J. W.* Češi a Němci 1918–1938... — S. 170.
- ⁵⁹ *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах... — С. 160.
- ⁶⁰ *Kural V.* Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)... — S. 26.; *Brugel J.W.* Češi a Němci 1918–1938... — S. 165.
- ⁶¹ *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах... — С. 161.
- ⁶² *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 180–181.
- ⁶³ *Gajan K.* Voj o směr vývoje československého státu v letech 1918–1920 ... — S. 90–91.
- ⁶⁴ *Опат Я.* Т.Г. Масарик і нова Європа // *Хроніка 2000*. — 1999. — Вип. 29–30. — С. 75.
- ⁶⁵ *Gajan K.* Německý imperialismus a československo — německé výtahy v letech 1918–1921... — S. 119; *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 196.
- ⁶⁶ *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 192.

⁶⁷ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. — М., 1926. — Ч. 2. — С. 379.

⁶⁸ Gajan K. Vztah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918–1935). // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. — Praha, 1999. — Sv. 2. — S. 629–631.

⁶⁹ Kárník Z. České země v éře První republiky ... — S. 92–96.

⁷⁰ Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918–1945 гг.)... — С. 46.

⁷¹ Kučera J. Koncepce národního státu Čechu a Slováků a jeho realita v životě první republiky... — S. 608.

⁷² Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 282.

⁷³ Kárník Z. České země v éře První republiky... — S. 88.

⁷⁴ Statistická příručka republiky československé. II. Sestavil Státní úřad statistický. V Praze. Nákladem vlastním. — 1925. — S. 365.; Kural V. Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)... — S. 214.

⁷⁵ Sládek M. Němci v Čechách... — S. 51.

⁷⁶ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. — К.: Дух і літера, 2011. — 464 с. — С. 197.

⁷⁷ Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років... — С. 174.

В статье рассматривается процесс включения немецкоязычных земель Богемии, Моравии и Силезии в состав Чехословацкой республики. Показано внутренние и внешние факторы интеграции немецкого меньшинства в ЧСР. Раскрыты причины возникновения судетско-немецкого вопроса в Чехословакии.

Ключевые слова: ЧСР, национальная политика, судетские немцы, национальное меньшинство, национальное самоопределение.

The article is devoted to the looks of the German-speaking lands of Bohemia, Moravia and Silesia to the Czechoslovak Republic. Displaying the internal and external factors of integration of German minority in Czechoslovakia. Besides the article is included the reason of the Sudeten-German question in Czechoslovakia.

Key words: Czechoslovakian Republic, national politics, Sudeten Germans, national minorities, national self-determination.

Олена Ващенко

ПОПРАВКА «ДЖЕКСОНА-ВЕНІКА» У КОНТЕКСТІ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН США ТА УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання, пов'язані із відміною поправки «Джексона-Веніка» щодо України. Зокрема, увага акцентується на причинах прийняття поправки до закону США про торгівлю, її суті та впливу на характер торговельно-економічних відносин США й України, на процесі відміни поправки та значенні такого кроку Вашингтона для американсько-українських взаємин.

Ключові слова: поправка «Джексона-Веніка», США, Україна, торговельно-економічні відносини.

Торговельно-економічні відносини США та України тривалий час були обтяжені відголосками «холодної війни», до яких, зокрема, належить і поправка «Джексона-Веніка», прийнята 1974 р. до Закону США «Про торгівлю». Закон вступив в силу 3 січня 1975 р., а дія поправки для ряду країн пострадянського простору, зокрема для Російської Федерації, триває й до сьогодні, суттєво впливаючи на зміст політичних та економічних стосунків із США.

Предметом розгляду статті є історія прийняття поправки «Джексона-Веніка», її вплив на розвиток взаємин США з Україною, та процес відміни цієї поправки щодо нашої держави. Цей аспект американсько-українських відносин на сьогодні є малодослідженим у вітчизняній науковій історичній літературі, що й обумовлює наукову актуальність дослідження.

Однак проблема запровадження дискримінаційних обмежень у торговельно-економічних відносинах, як фактор впливу на уряди країн, знайшла відображення у ряді досліджень. Передовсім це стосується відомих радянських дослідників у галузі історії та міжнародних відносин. Зокрема, у офіційному радянському дослідженні з історії зовнішньої політики СРСР прийняття поправки «Джексона-Веніка» трактувалось як грубе втручання у внутрішні справи радянської держави та констатовалось різке погіршення торговельно-економічних стосунків між двома країнами¹. У аналогічному ключі підходить до проблеми і В. Мальков. Аналізуючи історичний розвиток США, він наголошував, що запровадження поправки «Джексона-Веніка» стало результатом активізації правих сил, котрі прагнули зірвати курс розрядки та завадити діалогу

Р. Ніксона й Л. Брежнєва². А. Громико, котрий у 1957–1985 рр. був Міністром закордонних справ СРСР, наголошував не лише на політичній, але й на економічній стороні запровадження дискримінаційної поправки, адже змагання економічних систем було однією із складових «холодної війни»³. Саме із «холодною війною» пов'язує цю поправку й А. Громико⁴. Схожу позицію стосовно мети поправки «Джексона-Веніка» займає й Е. Іванян⁵. На противагу таким висновкам, американський історик А. Шлезінгер розглядав поправку як результат традиційної для американців боротьби за дотримання прав людини, наголошуючи однак, що сама тема прав людини стає важливим інструментом «холодної війни»⁶. На негативному впливі поправки «Джексона-Веніка» на характер зовнішньоекономічних відносин США із країнами радянського табору наголошував у своїй роботі І. Дюмулен⁷.

У контексті глобального протистояння двох систем розглядали поправку «Джексона-Веніка» й провідні представники західної політології та дослідники міжнародних відносин. Зокрема, відомий американський політолог З. Бжезинський⁸. Г. Кісінджер, котрий на момент прийняття поправки перебував на посаді Держсекретаря, наголошував, що зусиллями єврейського лоббі та Г. Джексона радянська еміграційна політика стала предметом відкритої дипломатичної діяльності, а також законодавчої діяльності Конгресу. Р. Ніксон намагався вирішувати такі питання більш дипломатичними засобами, а Г. Джексон розглядає їх як зовнішню ознаку ідеологічного протистояння із комунізмом⁹. Результатом поправки стало погіршення торговельних відносин із СРСР.

Після розпаду СРСР та ліквідації комуністичного табору у Східній Європі науковий інтерес до проблеми відміни поправки «Джексона-Веніка» зберігається. У цьому контексті ми наголосимо на тому, що серед сучасних українських дослідників, котрі зробили значний внесок у дослідження розвитку американсько-українських взаємин, слід відмітити Є. Камінського та А. Дашкевича. У монографії «Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція», на тлі ґрунтовного аналізу зовнішньополітичної стратегії США, вони наголошують на важливості для України налагодження повноцінних торговельно-економічних відносин із північноамериканськими та європейськими країнами-партнерами¹⁰. У цьому плані відміна дискримінаційної поправки «Джексона-Веніка» мала б стати важливим чинником просування України до демократії, бо дослідники зазначають, що у Вашингтоні остаточно усвідомили, що «майбутнє демократичних процесів в Україні насамперед залежатиме від соціально-економічної ситуації»¹¹.

Загалом, слід наголосити, що у науковій літературі проблема запровадження поправки «Джексона-Веніка» та її вплив на радянсько-амери-

канські відносини досліджена досить повно. Проте, ціла низка питань, котрі торкаються процесу відміни цієї дискримінаційної попраки щодо країн пострадянського простору загалом та України, зокрема, залишаються малодослідженими, що обумовлює потребу більш детального аналізу саме цих аспектів вказаної проблеми.

Поправка «Джексона-Веніка» належить до протекціоністських заходів селективного характеру, котрі досить широко застосовувались розвиненими країнами для захисту внутрішнього ринку від конкуренції з боку інших держав. Проте, зважаючи на історичне тло, а це чергове загострення арабо-ізраїльського конфлікту, котре призвело до енергетичної кризи, що спровокувала досить глибоку економічну кризу, — поправка 1974 р. до Закону США «Про торгівлю» мала й досить серйозне ідеологічне навантаження. Слід наголосити, що поправка «Джексона-Веніка» вносилась до IV розділу вказаного Закону, котрий регламентував торговельно-економічні відносини із країнами соціалістичного табору. Зокрема, загальновідомо, що СРСР у протистоянні на Близькому Сході всіляко підтримував арабські країни, у той час як США та країни Західної Європи — Ізраїль. Відповідно, проарабська політика Москви викликає крайнє невдоволення у Вашингтоні та спонукає до пошуку нових засобів та форм протистояння. Також важливою складовою «холодної війни» було змагання економічних систем. У цьому контексті послаблення країни-суперника усіма можливими засобами повністю вкладалося у конструкт відносин США та СРСР: поправка сприяла обмеженню радянського експорту до США та імпорту американської продукції, у першу чергу предметів виробництва високотехнологічних галузей. Разом із тим, європейські союзники США по НАТО також почали приділяти питанням економічних відносин із СРСР особливу увагу, зокрема, відмовляючись від укладання довготермінових торговельно-економічних угод та режиму найбільшого сприяння у торгівлі.

Проте формальним приводом до прийняття цієї поправки стало порушення прав людини у СРСР, зокрема, суттєвих обмежень щодо еміграції, передовсім до Ізраїлю. Так у серпні 1972 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає постанову про відшкодування витрат за отримання вищої освіти тими, хто планує виїхати із країни¹². Сума відшкодування визначалася у залежності від вищого навчального закладу і була досить великою — до 12 тис. крб. Поряд із цим існувала ще низка обмежень для потенційних емігрантів. На Заході громадськість сприймає цю постанову у контексті порушення прав та свобод людини. Особливо активно розгортається кампанія у США, де було потужне єврейське лоббі, адже передовсім саме радянські євреї прагнули покинути країну та емігрувати до Ізраїлю чи інших країн. Найактивнішу діяльність розгорнули ряд відомих єврейських організацій США, а у вересні 1972 р. було скликано

Національну конференцію із проблем радянських євреїв. На цю конференцію було запрошено й сенатора Генрі Джексона, який, спираючись на Загальну декларацію прав людини, підготував поправку до Закону США «Про торгівлю», котра мала змусити економічними засобами соціалістичні країни, передовсім Радянський Союз, змінити еміграційну політику. Дещо пізніше, у лютому 1973 р. схожий законопроект підготував конгресмен Чарльз Венік. 20 грудня 1974 р. обидві поправки були прийняті палатами Конгресу, незважаючи на застереження та досить обережну позицію Президента Р. Ніксона. Проте після його відставки, Закон США «Про торгівлю» 3 січня 1975 р. підписав вже Президент Дж.Форд, і він вступив у дію¹³. Реакція СРСР була вкрай негативною, поправку назвали втручанням у внутрішні справи, проте квоту емігрантів поступово почали збільшувати.

Офіційно поправка вмотивовувалась традиційним відстоюванням прав людини, а її зміст зводився до дискримінаційних заходів у торговельно-економічній діяльності по відношенню до країн із неринковою економікою, уряди яких обмежували право своїх громадян на еміграцію. Зокрема, заборонялося застосовувати до таких країн режим найбільшого сприяння у торгівлі, надавати державні кредити та кредитні або інвестиційні гарантії. На імпорт з таких країн накладались дискримінаційні тарифи та збори тощо¹⁴. Загалом, поправку «Джексона-Веніка» можна віднести до заходів регулювання торгівлі й засобів «адміністративного обмеження та впливу на умови міжнародної торгівлі та конкуренції з боку держав»¹⁵. Поправка справляла вплив не лише на торгівлю США та СРСР, а й на міжнародну торгівлю загалом, бо розвинені європейські країни також частково почали застосовувати обмеження щодо СРСР. Проте, досить вибірково, бо в умовах енергетичної кризи вони активно імпортують радянську нафту. Дія поправки також поширювалась на КНР, ДРВ та Албанію. Але, загалом, вона негативно позначилась лише на торговельно-економічних відносинах США та СРСР.

Процеси лібералізації у СРСР, розпочаті М.С.Горбачовим 1985 р., позначились і на політиці щодо еміграції: вільний виїзд радянських громадян став реальністю. Проте, невизначеність та невпевненість щодо незворотності змін у СРСР, змушували США зберігати поправку в силі. Але, починаючи із 1989 р., Президент Дж. Буш щорічно почав накладати мораторій на дію цієї поправки щодо Радянського Союзу. Хоча в умовах економічної кризи у СРСР це фактично не вплинуло на зміст торговельно-економічних відносин між двома країнами, котрі були досить обмеженими.

Із 1991 р., після розпаду СРСР, дія поправки «Джексона-Веніка», поширилась на країни пострадянського простору, у тому числі й на

Україну. Разом із тим, президенти США продовжують практику щорічного мораторію на її дію щодо пострадянських країн. З цього часу поправка втрачає своє попереднє ідеологічне навантаження та мотивацію, але лишається важливим інструментом зовнішньополітичної стратегії США по відношенню до молодих пострадянських демократій із перехідною економікою. Зокрема, вона використовується для стимулювання демократичних перетворень у суспільстві та формування ринкової моделі економіки. Позитивні зрушення у цьому напрямку та активізація співробітництва із США, зокрема, участь у масштабних економічних проєктах, стають важливим аргументом для відміни поправки. Так у 2000 р. її було відмінено щодо Киргизії, Грузії, КНР та Албанії, а 2004 р. для Вірменії.

Досить показовим у цьому плані є процес відміни поправки «Джексона-Веніка» щодо України. Він розпочався фактично із моменту проголошення незалежності й затягнувся на півтора десятиліття. Відтак, поправка стала важливим інструментом, котрий Вашингтон використовує при вирішенні таких важливих для України питань як відмова від ядерного статусу, євроінтеграційний та євроатлантичний напрямок зовнішньої політики, проведення докорінних перетворень у економічній та політичній сферах тощо. Загалом, поправка відіграє передовсім роль політичного важеля впливу на Київ, але й через економічну сферу.

Дослідники наголошують, що «еволюцію американської торговельно-економічної політики стосовно України необхідно аналізувати в контексті відомої стратегії розширення, яка має на меті залучення нових держав до євроатлантичних інтеграційних процесів через сприяння демократизації суспільних відносин та впровадження ринкових реформ»¹⁶. Також варто пам'ятати, що на «торговельні відносини України і США істотно впливає величезна різниця у масштабах їхніх економік, рівнях їхнього розвитку, у структурі та спрямованості зовнішньоекономічних зв'язків»¹⁷. Разом із тим, слід враховувати й вплив на економіку та торгівлю регіональної інтеграції та процесів світової глобалізації¹⁸.

У рамках підготовки ґрунту для відміни дискримінаційної поправки «Джексона-Веніка» активну діяльність розгорнули як громадські організації, так і урядові кола США. 1990-ті роки у цьому плані відіграли роль підготовчого періоду, а більш результативна діяльність припадає на початок XXI ст.

Торговельно-економічне співробітництво США та України у 1992–2000 рр. характеризується циклічністю, хоча простежується певна тенденція до активізації торговельного обігу, особливо у другій половині 1990-х рр. Зокрема, із 1996 по 2001 р. обсяг зовнішньоторговельного обороту України із США зріс майже на 57%¹⁹. При цьому темпи росту

експорту випереджали імпорт, але у структурі українського експорту традиційно переважають сировина та напівфабрикати.

Разом із тим, американська сторона захищає свій ринок від української продукції рядом запобіжних заходів, використовуючи при цьому різні механізми, у тому числі й передбачені поправкою «Джексона-Веніка»: усього протягом 1992–2001 рр. у США було порушено 12 антидемпінгових справ, передовсім щодо імпорту сталеливарної продукції, більшість із них припадає на кінець 1990-х. Американські фахівці констатують, що український уряд адміністративними засобами підтримує металургійну галузь та вживає неринкові методи для запобігання банкрутства. Слід наголосити, що такі висновки базуються не лише на суто американському погляді на українську економіку. Міністерство торгівлі США спирається на свідчення незалежних експертів ЄБРР, СБ, МВФ, які «особливу увагу приділяють питанням захисту прямих іноземних інвестицій та механізму ціноутворення в енергетичній галузі, а також скасування пільгових умов для сталеливарної промисловості у розрахунках за електропостачання»²⁰.

Незважаючи на збереження поправки «Джексона-Веніка», США у 1994 р. поширили на Україну дію програми Генералізованої системи преференцій (ГСП), розробленої для співробітництва із країнами, що розвиваються. Згідно із нею, окремі групи українських товарів отримують пільговий режим на ринку США. Проте їхній перелік не постійний і залежить від кон'юнктури американського ринку. В свою чергу, Україна надає США режим нормальних торговельних відносин у повному обсязі та без жодних обмежень. США користуються преференційним режимом у торгівлі з Україною із 1992 р., коли було укладено угоду про двосторонню торгівлю. Слід відмітити, що цей договір мав окрему статтю (VIII), котра оговорювала питання, пов'язані із захистом інтелектуальної власності, зокрема, сторони зобов'язувались дотримуватися міжнародних норм у цій царині та здійснювати захист інтелектуальної власності засобами власного законодавства²¹.

Інша важлива складова міждержавного співробітництва, у котрій надзвичайно зацікавлена передовсім українська сторона, це інвестиційне співробітництво. Фактично із моменту проголошення незалежності України саме США були одним із провідних інвесторів. Проте і американських, і західних інвесторів загалом насторожують ряд негативних факторів на українському ринку: непрозорість ринку, недосконалість податкової системи, надмірне адміністрування, недосконалість судової системи тощо. Відтак, обсяг інвестицій до української економіки не відповідає її потребам та потенційним можливостям країн-інвесторів.

Загалом, слід наголосити, що гальмування процесу відміни поправки у 1990-х рр. передовсім пов'язане із деструктивними процесами в

українській економіці, котра досить довго долала пережитки командно-адміністративної системи. Україна з проголошенням незалежності задекларувала прагнення до розбудови відкритої економіки та лібералізації зовнішньоекономічної діяльності. Проте перехідний процес затягнувся й супроводжувався деструктивними явищами у економіці та суттєвим зниженням рівня життя більшості населення. До того ж спостерігаються проблеми із побудовою громадянського суспільства та дотриманням прав людини. А саме до цих питань надзвичайно чутлива і громадськість і політикум США.

Разом із тим, суспільно-політичні процеси в Україні також не сприяли більш конструктивному діалогу із США у цьому питанні. Хоча слід наголосити, що міждержавні відносини США та України у другій половині 1990-х рр. розвивались досить активно і вийшли на рівень стратегічного співробітництва, при цьому особливо продуктивно складаються стосунки у безпековій сфері.

Також варто відзначити суттєву фінансово-економічну допомогу США, спрямовану на розбудову правової держави із ринковою економікою. Так, у період із 1991 по 2001 рр. Україна отримала від Сполучених Штатів понад 2 млрд. дол., тобто на неї припадала найбільша частина фінансової допомоги серед країн колишнього СРСР. Також Україна стала третьою країною-реципієнтом після Ізраїлю та Єгипту²². Зрештою, на 2001 р. за показниками експорту серед найбільших торговельних партнерів України США посідають 5 місце (3,5%). Перше належить — РФ (22,6%); друге — Туреччині (6,2%); третє — Італії (5,1%); четверте — Німеччині (4,4%)²³. Відтак варто говорити про наявний, але не використаний повною мірою потенціал торговельно-економічного співробітництва двох держав на цьому етапі двосторонніх відносин.

Ситуація дещо змінюється із початком 2000-х років. Хоча період 2000–2004 рр. характеризується певним охолодженням у відносинах двох держав («касетний скандал», «кольчужний скандал», невдоволення американської адміністрації повільністю реформ в Україні), що позначилось і на процесі відміни поправки «Джексона-Веніка», проте нагальність цього акту стає все більш виразною. Зокрема, українські фахівці з питань зовнішньоекономічної діяльності серед важливих причин, що гальмують перспективні торговельно-економічні відносини між США та Україною називали: невизнання української економіки ринковою, збереження дискримінаційних обмежень щодо України, зокрема, обмеженість пільг, передбачених Генералізованою системою преференцій США; квотування українського імпорту тощо²⁴. Значна частина із них впливала також із збереження поправки «Джексона-Веніка».

Проте, американська сторона проявляє принциповість і вимагає від України виконання зобов'язань щодо реформування економіки та дотри-

мання міжнародних стандартів. Зокрема, у 2000–2001 рр. актуалізувалось питання дотримання Україною прав інтелектуальної власності, порушене Міжнародним альянсом інтелектуальної власності та Офісом торговельного представництва США. У результаті, Україна із січня 2002 р. була позбавлена пільг за програмою ГСП, що негативно позначилось на українському експорті.

Загалом, частина українських дослідників називають 2002 р. «критичним для українсько-американських відносин»²⁵. Разом із тим, двосторонні взаємини держав розвиваються на фоні формування нової Стратегії національної безпеки, котру у вересні 2002 р. адміністрація Дж. Буша представила Конгресу²⁶, та розгортання антитерористичних операцій, передовсім у Афганістані. Підтримка Україною курсу США на боротьбу зі світовим тероризмом мала позитивний вплив і на розвиток двосторонніх торговельно-економічних відносин, бо відтепер Україна отримує статус партнера по боротьбі зі світовою загрозою.

Разом із тим, знову, як і за часів прийняття цієї поправки, важливу роль у її відміні відіграли громадські організації України та США, передовсім українські та єврейські. Так, лідери Всеукраїнського Єврейського Конгресу та Об'єднаної Єврейської общини України у листопаді 2001 р. звернулись до представників єврейських організацій США та до Президента Дж. Буша із проханням відмінити поправку «Джексона–Веніка», мотивуючи це відсутністю у сучасній Україні антисемітизму та значним економічним ефектом від такого кроку для обох країн та для світової торгівлі в цілому²⁷.

Також активно долучились до цього процесу й американські єврейські організації, об'єднавши зусилля із українськими. Зокрема, Український конгресовий комітет Америки та Національна конференція з питань радянського єврейства на початку 2002 р. зробили висновок про те, що українська еміграційна політика відповідає міжнародним стандартам і наголосили на можливості та необхідності відмінити поправку щодо України.

Також слід акцентувати увагу на значній ролі української діаспори у США, котра доклала чималих зусиль для налагодження конструктивного діалогу між двома країнами в усіх сферах, зокрема й в економічній. Чисельна українська громада представлена кількома досить впливовими організаціями і виступає у якості лобістської сили в інтересах своєї історичної Батьківщини. Передовсім слід відзначити послідовну позицію Українського конгресового комітету Америки (УККА), котрий об'єднує більшість українських організацій США. За його ініціативи було утворено Український Конгресовий Кокус (групу американських парламентарів), до якого за період 2005–2011 рр. було залучено понад

40 конгресменів США, як від республіканської, так і від демократичної партій.

Українська громада у США, об'єднавши зусилля із українським Посольством у цій країні та відомими політичними діячами Америки, розгорнула у 2005 р. потужну кампанію задля відміни поправки «Джексона-Веніка» щодо України, названу «осіннім наступом». Стівен Пайфер (Посол США в Україні 1998–2000 рр.), котрий також взяв активну участь у цьому процесі, зазначав, що на початку жовтня 2005 р. лідери понад 30 громадських і діаспорних організацій утворили широку коаліцію з метою посилити тиск на американських законодавців задля зняття поправки до кінця цього року. Вони розгорнули активну інформаційну кампанію, вели активну роботу із представниками Білого Дому та Конгресу²⁸. У цьому контексті позитивну роль відіграла прес-конференція Прем'єр-міністра України Ю. Єханурова, котру він провів під час візиту до США 1–2 листопада 2005 р. Зокрема, у ній взяли участь ряд про-українськи налаштованих конгресменів та голова групи сприяння Україні в Палаті представників конгресмен К. Велдон загальний зміст виступів зводився до необхідності відмінити цю дискримінаційну поправку.

Таким чином, багато чому завдяки сприянню та дієвості української діаспори й було позитивно вирішено питання про відміну поправки «Джексона-Веніка». Директор Української Національної Інформаційної Служби, що входить до УККА Михайло Савків наголошував, що саме відміна дискримінаційної поправки «Джексона-Веніка» стала найбільшим здобутком Української Конгресової групи²⁹. На цьому ж під час візиту у березні 2006 р. до США на зустрічі із представниками українських організацій Америки наголошував і Міністр закордонних справ України Б. Тарасюк³⁰. А відміну цієї поправки він назвав значним здобутком України за увесь період незалежності³¹.

Із свого боку український політикум також досить активно намагався вирішити питання про відміну поправки. Зокрема, Президент Л. Кучма у своєму листі від 17 грудня 2001 р. до американського президента наголошував на цілій низці державницьких заходів, котрі сприяють вільному розвитку єврейської громади в Україні³².

Почасти під впливом цих звернень та висновків, а також спираючись на аналітичний документ «Звіт про еміграційне законодавство та політику», Президент Дж. Буш 18 січня 2002 р. звернувся до Конгресу із пропозицією припинити дію поправки щодо дев'яти пострадянських країн, в тому числі й Російської Федерації та України, проте отримав відмову³³.

Питання про відміну поправки «Джексона-Веніка» безпосередньо пов'язувалось із проблемою визнання економіки України ринковою.

Зокрема, «невизнання з боку США України країною з ринковою економікою значною мірою призводить до того, що антидемпінгові розслідування, які проводяться проти українських підприємців, закінчуються фіксацією наявності демпінгу»³⁴. У цьому плані найбільше страждала українська металургійна галузь. Відповідно, саме представники металургії стали активними лобістами питання про визнання України державою з ринковою економікою.

Цілеспрямована діяльність для вирішення цього важливого для України питання завершилась успішно спочатку на європейському напрямку. Так, важливим кроком на шляху нормалізації торговельних відносин України із ЄС та США стало те, що Рада міністрів ЄС 21 грудня 2005 р. офіційно визнала Україну країною з ринковою економікою³⁵, а США надали цей статус Україні 17 лютого 2006 р.³⁶ Це рішення американської сторони стало важливою зовнішньополітичною перемогою України, а також важливим сигналом для української сторони, котрий засвідчив зацікавленість США у партнерських відносинах з Україною. Визнання української економіки ринковою мало низку сприятливих наслідків для експорту вітчизняної продукції на американський ринок.

Інша важлива обставина, що спонукала обидві сторони до відміни поправки — можливість вступу України до СОТ. Практика показала, що американські урядовці розглядали ці два питання у нерозривній єдності. До того ж, саме укладення відповідної угоди із США було вирішальним кроком для країни-претендента на вступ до СОТ. Це чудово розуміли в Україні. У цьому плані надзвичайно важливими були перетворення, котрі відбулися в економічній та політичній сферах нашої держави. Зокрема, в Україні було створено законодавчу базу по захисту інтелектуальної власності, проводиться перегляд митного законодавства, зменшується адміністрування економічного життя тощо.

Завершальний етап у вирішенні питання про відміну поправки «Джексона-Веніка» розпочався у 2005 р. і значною мірою зумовлювався наростаючою позитивною динамікою українсько-американських політичних контактів, поглибленням діалогу на вищому рівні тощо. Відміна поправки мала стати ще одним символічним знаком довіри Вашингтона та суттєвих очікувань, пов'язаних із новою українською владою.

До Сенату протягом 2005 р. надійшло три різних законопроекти про відміну поправки «Джексона-Веніка» щодо України, проте 18 листопада 2005 р. одноголосно сенатори підтримали резолюцію Р. Лугара. А 9 березня 2006 р. глава бюджетного комітету у палаті представників, республіканець Білл Томас, вніс до порядку денного законопроект Дж. Герлаха (Резолюція № 1053), котрий відміняв ініціативу Джексона-Веніка. Абсолютною більшістю голосів (417 проти 2) палата представ-

ників Конгресу підтримала цей законопроект³⁷. Проте, текст сенатської поправки та проекту Д. Герлаха відрізнялись за формулюванням і тому Сенат провів повторне голосування, з метою уніфікувати зміст документа. Відтак Конгрес США прийняв документ, котрий остаточно знімав дискримінаційні обмеження у торговельно-економічній співпраці між США та Україною.

У мотиваційній частині документу зазначається, що Україна із 1997 р. відповідає вимогам свободи еміграції та сприяє розвитку свободи віросповідання й віротерпимості, бореться із проявами расової нетерпимості ксенофобії, *«була зразком міжнаціонального співробітництва й миру, як свідчили щорічні доповіді з прав людини ОБСЄ та Державного департаменту Сполучених Штатів»*³⁸. Разом із тим вказувалось, що наша держава *«здійснила значні кроки, демонструючи свої наміри збудувати дружні відносини співробітництва із США, включаючи участь у миротворчих зусиллях у Європі»*³⁹. Також особливий наголос у цьому документі зроблено на тому, що Україна *здійснила істотний прогрес у напрямку до створення демократичних інституцій та ринкової економіки, вживає значні заходи у сфері безпеки (ратифікувавши Договір про скорочення й обмеження стратегічної наступальної зброї (СТАРТ 1) і Договір про непоширення ядерної зброї тощо), бере участь у програмі «Партнерство заради миру»*. Загалом 9 пунктів документу засвідчували позитивний поступ України на шляху демократизації, лібералізації економіки, дотримання прав людини та розбудови миролюбних відносин із країнами світу⁴⁰.

Таким чином, відміна поправки стала не лише преференційним заходом для нової політичної команди, адміністрація США враховувала здобутки усіх попередніх урядів на шляху демократизації та розбудови дружніх відносин між двома країнами. Також відміна поправки стала важливим кроком на шляху поглиблення співробітництва двох держав у торговельно-економічній сфері, зокрема сприяла ліквідації ряду дискримінаційних положень, котрі обмежували можливості українського експорту до США.

Зміст резолюції полягав у наступному: поправка «Джексона-Веніка» до IV розділу Закону США «Про торгівлю» більше не повинна застосовуватись до України та *«після винесення рішення по пункту (1) з повагою до України, проголосити поширення недискримінаційного ставлення (стандартного ставлення у сфері торговельних відносин) до товарів цієї країни»*⁴¹.

Відміна поправки стала важливим заходом, котрий зняв останню важливу перепону на шляху вступу України до СОТ. Відтак 5 лютого 2008 року у Женеві Україна підписала Протокол про приєднання до угоди

про створення СОТ, і 16 травня цього ж року стала 152 членом цієї організації.

Варто зазначити, що за день до голосування з приводу відміни поправки «Джексона-Веніка» у палаті представників Конгресу, було підписано міжурядову угоду — Меморандум про взаємний доступ на ринки товарів і послуг, котра мала позитивний вплив на розвиток українсько-американських торговельних відносин та поступ України до СОТ⁴².

Також встановлення режиму нормальних торговельних відносин із США та отримання стабільного торговельного статусу у сфері міжнародної торгівлі є важливим фактором активізації зовнішньоекономічної діяльності України та дозволяє розробити довгострокову стратегію зовнішньоекономічної діяльності із урахуванням стратегії загального економічного розвитку. Передовсім це стосується такого важливого для української економіки напрямку, як торговельно-економічні відносини із США. Проте, подальший поступ на цьому шляху можливий лише за умови конструктивної та збалансованої економічної політики, спрямованої на розвиток конкурентоспроможної української економіки. Зокрема, економісти наголошують на такій важливій проблемі, як «архаїчність структури вітчизняного експорту»⁴³, що проявляється у низькій питомій вазі інноваційної продукції у структурі українського експорту. Без модернізації економічної структури та виваженої довгострокової експортної стратегії України ми не зможемо вийти на рівноправні відносини із західними партнерами, зокрема, із США. Відтак, ефект відміни поправки «Джексона-Веніка» проявиться повною мірою лише за умови реструктуризації економіки та зовнішньоекономічної діяльності.

Ще одним важливим фактором подальшої інтеграції України до світових економічних процесів є адаптація та гармонізація її законодавства до міжнародних норм. Важливим кроком на цьому шляху стало рішення Верховної Ради України, прийняте у лютому 2011 р., про приєднання до Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур. Відтак Україна стала повноправним учасником Кіотської конвенції, що дозволить зробити більш прозорими та спрощеними митні процедури, зокрема із США.

На наш погляд, проблема впливу відміни поправки «Джексона-Веніка» на характер та практичне наповнення торговельно-економічних відносин США та України потребує подальшого ґрунтовного дослідження, зокрема у плані зміни динаміки експортно-імпортних та інвестиційних відносин.

¹ История внешней политики СССР. 1917–1980. В 2-х т. — Т. 2. 1945–1980 гг. Издание 4-е, дополненное и переработанное / Под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарева. — М.: «Наука», 1981 — С. 496.

² Мальков В.Л. История США (1945–1980). — Т. 4. — М., 1987. — 387 с.

³ Громыко А.А. Внешняя экспансия капитала: история и современность. — М., 1982. — 496 с.

⁴ Внешняя политика США: уроки и действительность. 60–70-е годы. — М.: Международные отношения, 1978. — 302 с.

⁵ Иванян Э.А. Белый дом: Президенты и политика. — М.: Издательство политической литературы, 1979. — 383 с.

⁶ Артур М. Шлезингер. Цыклы американской истории / Перевод с английского Развина П.А. и Бухаровой Е.И. Заключительная статья Терехова В.И. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. — 688 с. — С. 142.

⁷ Дюмулен И.И. Барьеры на торговых путях. — М.: Междунар. отношения, 1977. — 220 с.

⁸ Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Перевод О.Ю. Уральской. — М.: Междунар. отношения, 1998. — 255 с.

⁹ Киссинджер Г. Дипломатия. М.: Ладомир, 1997. — 848 с. — С. 686.

¹⁰ С. Камінський, А. Дашкевич. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К.: Політична думка, 1998. — 547 с. — С. 501.

¹¹ Там само. — С. 510.

¹² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 3 августа 1972 года «О возмещении гражданами СССР, выезжающими на постоянное жительство за границу, государственных затрат на обучение» // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1972. — № 52. — 519 с.

¹³ Б. Колкер, Э. Колкер. Поправка, изменившая нашу судьбу // http://www.angelfire.com/sc3/soviet_jews_exodus/JewishHistory_s/JewishHistoryAmend.shtml.

¹⁴ Текст поправки Джексона-Веника // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹⁵ Новицький В.С. Міжнародна економічна діяльність України. Підручник. — К.: КНЕУ, 2003. — С. 518.

¹⁶ Українське і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін.. — К.: Либідь, 2002. — С. 28.

¹⁷ Губський Б.В. Євроатлантична інтеграція України. — К.: Логос, 2003. — С. 166.

¹⁸ Карлова І.О. Глобалізація: сутність, наслідки та вплив на соціально-економічний розвиток України // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 11. — С. 41–52.

¹⁹ Буркат Т. У несприятливому режимі // Політика і час. — 2002. — № 12. — С. 21.

²⁰ Там само. С. 22.

²¹ Угода про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_008

²² Подобінська Т. Україна та США: основні віхи співробітництва // Віче. — 2007. — № 5–6. — С. 69.

²³ Демьянченко А. Анализ внешнеэкономической деятельности Украины в 1998–2003 гг.: от спада к экономическому росту // Економіст. — 2004. — № 9. — С. 43.

²⁴ Буркат Т.Л. Особливості торговельно-економічного співробітництва України зі США. Зб. наук. праць УАЗТ «Зовнішня торгівля: право та економіка». Вип. 2 (6), ч. 4. — К.: УАЗТ, 2002. — С. 109–114.

²⁵ Їжак О. Україна у новій стратегії США: як нормалізувати відносини? // ППЧ. — 2003. — № 1. — С. 35.

²⁶ The National Security Strategy of the USA. The cover letter of the President. <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.html>.

²⁷ Еврейская община Украины лоббирует отмену поправки «Джексона-Веніка» // http://jn.com.ua/events/venick_1611.html.

²⁸ Стивен Пайфер. Зняття поправки Джексона-Веніка нормалізує відносини України та США — 22.11.05 // <http://cpcfpu.ru/projects/foreignpolicy/headlines/economics/markets/2211/>.

²⁹ Роздольська М. Дні України у Конгресі США. 21.04.2011 р. // <http://ratushny.com.ua/news/5410.html>.

³⁰ Б. Тарасюк поблагодарил украинскую диаспору за помощь в отмене поправки Джексона-Веніка. 10.03.2006 // <http://podrobnosti.ua/power/2006/03/10/294314.html>

³¹ Тарасюк Б. Рік 2006-й: українці будували свою Україну // ППЧ. — 2007. — № 1. — С. 13.

³² Еврейская община Украины лоббирует отмену «поправки Джексона-Веніка» // http://jn.com.ua/events/venick_1611.html.

³³ Б. Федоряк, Б. Потапенко. Украина, Россия и поправка Джексона-Веніка // <http://www.day.kiev.ua/44731>.

³⁴ Буркат Т. У несприятливому режимі // Політика і час. — 2002. — № 12. — С. 22.

³⁵ Україна офіційно для ЄС — країна з ринковою економікою // <http://www.pravda.com.ua/news/2005/12/23/3041735/>.

³⁶ С. Біляцький, А. Добровольська. Членству України в СОТ уже немає альтернативи, однак «квиток» може подорожчати // <http://www.viche.info/journal/141/>.

³⁷ США отменили поправку Джексона-Веніка относительно Украины <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/03/8/4397590/>.

³⁸ An Act to authorize the extension of nondiscriminatory treatment (normal trade relations treatment) to the products of Ukraine. // <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/D?d109:4:./temp/~bdNukC:./home/LegislativeData.php?n=BSS;c=109>.

³⁹ США отменили поправку Джексона-Веніка для Украины // <http://www.newsru.com/world/20nov2005/popr.html>.

⁴⁰ An Act to authorize the extension of nondiscriminatory treatment (normal trade relations treatment) to the products of Ukraine. // <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/D?d109:4:./temp/~bdNukC:./home/LegislativeData.php?n=BSS;c=109>.

⁴¹ Там само.

⁴² Договірні-правова база двостороннього співробітництва з США <http://www.mfa.gov.ua/usa/ua/24026.htm>.

⁴³ Вахненко Т. Товарний експорт України у системі світових господарських зв'язків // Економіка України. — 2006. — № 6. — С. 74.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с отменой поправки «Джексона-Веника» в отношении Украины. В частности, внимание сконцентрировано на причинах принятия поправки к закону США о торговле, ее сущности и влиянию на характер торгово-экономических отношений США и Украины, на процессе отмены поправки и значении этого шага Вашингтона для американо-украинских отношений.

Ключевые слова: поправка «Джексона-Веника», США, Украина, торгово-экономические отношения.

The article reviews issues concerning abrogation of Jackson-Vanik amendment regarding Ukraine. Particular attention is paid to reasons of adopting the amendment to Trade Act, the essence of the amendment and its influence on the USA and Ukraine trade and economic relations character, as well as the amendment adoption process and significance of such step of Washington for the USA and Ukraine relations.

Key words: Jackson-Vanik amendment, the USA, Ukraine, trade and economic relations.

УКРАЇНА В ОБСЄ: ДВАДЦЯТЬ РОКІВ УЧАСТІ У РОЗВ'ЯЗАННІ АКТУАЛЬНИХ МІЖНАРОДНИХ ПРОБЛЕМ

У статті досліджується членство України в Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) як один із пріоритетних векторів зовнішньої політики. Автором визначені основні напрями взаємовідносин України та ОБСЄ у сфері безпекової політики, а також проаналізовані пріоритети майбутнього головування України в ОБСЄ.

Ключові слова: *НБСЄ–ОБСЄ, безпекова політика, пріоритетність, євроінтеграційні процеси, Місія ОБСЄ, Координатор проєктів ОБСЄ, саміт, головування, Позиційний документ щодо порядку денного головування.*

Незалежна Україна послідовно і неухильно буде свою зовнішню політику на основі беззастережного дотримання принципів міжнародного права, Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН) та інших міжнародно-правових актів.

У рамках багатовекторної дипломатії одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності України є забезпечення ефективної участі держави в діяльності міжнародних організацій.

З огляду на це Україна проводить активну багатосторонню політику в рамках універсальних та регіональних міжнародних організацій. Якщо її діяльність в ООН спрямована насамперед на захист інтересів України у процесі прийняття найважливіших для всієї світової спільноти рішень, то діяльність у рамках Організації з безпеки і співробітництва в Європі залишатиметься важливим чинником доповнення та розширення регіональної та загальної стабільності й безпеки в Європі¹.

На сьогодні ОБСЄ виступає ключовим інститутом, що повною мірою віддзеркалює важливі еволюційні процеси, які відбуваються на європейському континенті. Це пояснюється тим, що ОБСЄ виступає:

- єдиною інституційною структурою, яка об'єднує всі держави євразійсько-атлантичного регіону (від Владивостока до Ванкувера);
- місцем для діалогу і співпраці одночасно з багатьох проблем (безпека, економіка, права людини) і тим самим пов'язує між собою всі країни-учасниці;
- інститутом, що створив і розвинув механізми для запобігання конфліктам різного типу і способи управління ними на всьому європейському просторі та на його кордонах.

Оскільки з 1 січня 2013 Україна вперше головуватиме в ОБСЄ, питання, пов'язані з історією та досвідом членства України в цій авторитетній міжнародній організації, чому власне і присвячена стаття, набуває особливої актуальності.

Історія створення та функціонування ОБСЄ досліджувалася в контексті міжнародних відносин другої половини ХХ століття відомими зарубіжними дослідниками періоду: Ж.Б. Дюрозелем², П. Кальвакорессі³, Е. Хобсбаумом⁴, Дж. Гренвіллом⁵ та ін. Разом із тим в українському контексті проблема розглядалася переважно політиками. Зокрема, Г. Удовенком⁶, А. Зленком⁷, В. Горбуліним⁸, Б. Тарасюком⁹, К. Грищенком. Публікації українських дослідників О. Павлюка¹⁰, В. Волошина¹¹, Б. Гуменюка¹², Циганкової Т.М., Гордєєвої Т.Ф.¹³, Г. Шелест¹⁴, Л. Чекаленко¹⁵ присвячені окремим аспектам діяльності ОБСЄ. Разом із тим питання еволюції відносин незалежної України з ОБСЄ не стала об'єктом окремого дослідження української історичної науки.

У результаті дезінтеграції Радянського Союзу згідно з принципом правонаступництва Україна з 30 січня 1992 р. стала повноправним членом Парламентської асамблеї Наради з безпеки та співробітництва в Європі. НБСЄ в ході інституалізаційних процесів 1994 р. трансформувалася у січні 1995 р. в Організацію з безпеки та співробітництва в Європі. Відтоді Україна бере участь у роботі колегіальних керівних органів Організації: самітах держав-учасниць, засіданнях Ради міністрів та Постійної ради ОБСЄ.

Згідно з Правилами процедури в представницькому органі ОБСЄ Парламентській асамблеї Україні надано вісім місць. Порядок формування Постійної делегації Верховної Ради України у ПА ОБСЄ визначається Положенням «Про Постійну делегацію Верховної Ради України у Парламентській асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі». Склад Постійної делегації формується на основі квот депутатських фракцій та затверджується Розпорядженням Голови Верховної Ради України¹⁶.

Україна також співпрацює з інститутами Організації, у першу чергу, з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ), Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ) та Представником ОБСЄ з питань свободи засобів масової інформації (ПЗМІ). Крім того, важливим напрямом спільної діяльності стало співробітництво з Місією ОБСЄ в Україні, а згодом — з Координатором проектів ОБСЄ. У центрі уваги Верховного Комісара перебуває питання надання допомоги Україні у справі облаштування кримських татар та представників інших, депортованих народів, що повертаються на свою історичну батьківщину, а також вивчення ситуації щодо становища російської меншини в Україні та відповідно української меншини в Росії¹⁷.

Бюро з демократичних інститутів і прав людини відповідно до свого мандату організовує роботу спостережних місій за президентськими та парламентськими виборами у країнах-учасницях ОБСЄ, у тому числі в Україні, а також реалізує різного роду проекти, спрямовані на розвиток та зміцнення її демократичних інститутів. Україна запрошувала спостерігачів від ОБСЄ на парламентські вибори 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр. та президентські вибори 1999, 2004 та 2009 рр. Зокрема в ході президентської виборчої кампанії 2004 р. Бюро розгорнуло в Україні найбільшу в її практиці Міжнародну місію зі спостереження загальною чисельністю понад 1300 спостерігачів. Починаючи з 2005 р., співпраця України з цією інституцією ОБСЄ помітно активізувалася. Українська делегація на щорічній нараді з огляду виконання зобов'язань у сфері «людського виміру» останні роки представлена чисельною групою експертів відповідних міністерств та відомств. Останнім часом значно активізувалася взаємодія України з Бюро з демократичних інститутів у здійсненні спільних проектів, пов'язаних із аналізом практики застосування законодавства у випадках розслідування справ щодо злочинів, мотивованих ненавистю, а також підготовкою правоохоронних органів у сфері боротьби із злочинністю. У рамках окремих проектів здійснюється активне співробітництво із Спеціальним представником ОБСЄ з питань боротьби з торгівлею людьми в контексті обговорення шляхів залучення ОБСЄ до реалізації державної програми боротьби з торгівлею людьми.

Зокрема, в рамках подібних проектів надавалась різного роду допомога у справі організації роботи Офісу Омбудсмена, реформування адміністративної структури Конституційного суду України, удосконалення виборчого законодавства, створення Національної ради із запобігання торгівлі жінками тощо. Бюро спільно з інститутом Координатора проектів ОБСЄ в Україні брало участь у реалізації проекту «Всесторонній огляд законодавства України у галузі прав людини». Спільно з українською стороною пріоритетними на 2009 р. ОБСЄ були визначені проекти створення єдиного виборчого кодексу і реєстру виборців України. Важливими за своїм значенням та очікуваними результатами залишаються проекти в галузі верховенства права та забезпечення прав людини, розвитку демократичних інститутів та формування громадянського суспільства¹⁸.

За ініціативою Уряду України у серпні 1994 р. була заснована Місія ОБСЄ в Україні. Свою діяльність Місія ОБСЄ в Україні розпочала 24 листопада 1994 року. Основну увагу Місії було зосереджено на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, запобігання конфліктів та врегулювання кризових явищ в Автономній Республіці Крим відповідно до основоположних принципів ОБСЄ. Активно працюючи в цьому напрямі, Місія зробила

позитивний внесок у справу стабілізації ситуації в Автономній Республіці Крим. Перша місія ОБСЄ в Україні розміщувалася в Києві та мала представницький офіс у Сімферополі.

30 квітня 1999 р. Місія ОБСЄ в Україні завершила свою роботу у зв'язку з виконанням свого мандату, що стало першим в історії Організації випадком, коли Місія ОБСЄ припинила своє існування саме завдяки успішному виконанню покладених на неї завдань¹⁹.

За результатами дво- та багатосторонніх переговорів щодо нових форм співробітництва нашої держави з інститутами Організації було схвалено рішення щодо заснування посади Координатора проектів ОБСЄ в Україні. Координатор проектів ОБСЄ в Україні розпочав свою роботу відповідно до рішення Постійної Ради ОБСЄ № 295 від 1 червня 1999 року та Меморандуму про взаєморозуміння між ОБСЄ та Урядом України щодо створення нової форми співробітництва, підписаного 13 липня 1999 року і ратифікованого Верховною Радою України 10 лютого 2000 року.

Завдання Координатора та його офісу полягає у підготовці та реалізації в Україні різного роду проектів відповідно до компетенції ОБСЄ та забезпечення їх фінансування за рахунок виділення цільових коштів міжнародними організаціями (державними та недержавними) чи іншими державами-учасницями ОБСЄ.

Ця форма співробітництва базується на плануванні, виконанні та моніторингу проектів, які розробляються і здійснюються українськими державними установами і неурядовими структурами спільно з ОБСЄ та її інститутами. Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння діяльність Координатора проектів ОБСЄ в Україні базується на плануванні, виконанні та моніторингу проектів між зацікавленими органами влади України й ОБСЄ та її інститутами. Проекти можуть охоплювати усі аспекти діяльності ОБСЄ і залучати українські державні та недержавні установи. Згідно з Меморандумом відповідальність за ухвалення всіх проектів від імені уряду України несе Міністерство закордонних справ²⁰.

Сфера діяльності Координатора проектів ОБСЄ в Україні охоплює три основні напрямки роботи ОБСЄ: демократизація та належне урядування; верховенство права та дотримання прав людини; міжпрограмний компонент, що охоплює сферу економіки і охорони довкілля та військово-політичну сферу²¹.

Координатор проектів підтримує зусилля України, спрямовані на виконання принципів та зобов'язань у рамках ОБСЄ. Ця підтримка здійснюється шляхом виконання спільно розроблених проектів та зміцнення співпраці та взаєморозуміння з державними органами України з огляду на поглиблення соціально-політичної інтеграції країни в регіоні ОБСЄ.

Діяльність Координатора також полягає у адмініструванні проектів, які розробляються відповідно до пріоритетів, визначених українською стороною, і здійснюються спільно із зацікавленими державними установами і громадянським суспільством. На найближчу перспективу Координатором планується реалізація проектів в Україні за такими напрямками:

1. Демократизація та належне управління: захист основних свобод і прав людини; розвиток громадянського суспільства; захист свободи ЗМІ, підтримка та покращення етичних стандартів у сфері української журналістики; допомога у зміцненні виборчих процесів в Україні; саморегулювання відносин між регуляторними органами та електронними ЗМІ; забезпечення свободи зібрання і асоціації; захист права на свободу пересування.

2. Верховенство права та права людини: подальше зміцнення верховенства права в Україні; зміцнення потенціалу державних органів і громадських організацій у сфері боротьби з торгівлею людьми; допомога жертвам, постраждалим від торгівлі людьми; протидія насильству в сім'ї; захист прав людини в місцях обмеження (позбавлення) волі; запобігання та боротьба з корупцією в Україні; підтримка розвитку адміністративної юстиції; удосконалення якості юридичної освіти в Україні; підвищення рівня правової обізнаності щодо прав людини та механізмів її захисту;

3. Економіка, довкілля та військово-політична сфера: підвищення ефективності роботи Державної прикордонної служби України; утилізація боєприпасів (надання допомоги уряду України в реабілітації територій, забруднених вибухонебезпечними залишками минулих війн біля міст Керч, Севастополь і Біла Церква; проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення з метою запобігання загибелі від впливу вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України з часів минулих війн та охорона навколишнього середовища (утилізація рідкого ракетного палива типу «меланж»); допомога у соціальній адаптації колишніх військовослужбовців; підвищення ефективності роботи органів місцевого самоврядування України та впровадження енергозберігаючих ініціатив на регіональному рівні; підтримка екологічної освіти в Україні тощо²².

Отже, система співробітництва Координатора проектів ОБСЄ в Україні сприяє реформуванню законодавства України, забезпеченню функціонування національних інституцій та процесів урядування відповідно до вимог сучасної демократії, яка базується на принципах верховенства права та захисті прав людини.

Належна увага у співробітництві України з ОБСЄ приділяється сприянню у просуванні кандидатур від України для роботи в польових підрозділах ОБСЄ. Представники України брали участь у місіях ОБСЄ в

Грузії, Боснії та Герцеговині, Хорватії, Косово, груп і помічників Особистого представника Чинного Голови ОБСЄ в Нагірному Карабасі, Місії ОБСЄ в Таджикистані та центрі ОБСЄ в Бішкеку тощо.

5–9 липня 2007 року в Києві відбулася шістнадцята щорічна сесія ПА ОБСЄ, у якій взяли участь близько 700 європейських парламентаріїв з 51 країни. На Сесії, зокрема, розглядалися питання зміцнення взаємодії ОБСЄ з правозахисниками та національними правозахисними установами та було схвалено підсумкову Київську декларацію, яка складалася з трьох розділів. У першому розділі розглядалися найбільш дискусійні питання, зокрема політична ситуація в Білорусії та питання енергетичної безпеки. Другий розділ присвячений економічним питанням, науці й технологіям, а також навколишньому середовищу. Третя частина Декларації стосується демократії, прав людини і гуманітарних питань. У ній ПА ОБСЄ закликає державні інститути всіх країн-учасниць прийняти зобов'язання щодо запобігання «ерозії свободи» і недопущення атмосфери безкарності, яка в деяких випадках призводить до насильства над журналістами. Президент Парламентської асамблеї ОБСЄ Йоран Ленмаркер на заключній прес-конференції заявив, що прийшов час, коли Україна має сама ухвалювати рішення зі своїх внутрішніх питань, а також зазначив: «Упродовж тривалого часу Україна відчувала вплив ззовні. Я думаю, що саме зараз прийшли ті часи, коли Україна повинна ухвалювати власні рішення щодо внутрішніх проблем»²³.

Одноставно ухвалене Радою Міністрів ОБСЄ у листопаді 2010 р. рішення про головування України в ОБСЄ в 2013 році стало визнанням ролі нашої держави у зміцненні регіональної безпеки і стабільності, а також здатності української дипломатії очолити переговорний процес з питань удосконалення безпеки в регіоні її відповідальності від Ванкувера до Владивостока.

У контексті підготовки до головування, українською стороною було розпочато здійснення організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення необхідних ресурсів, професійну підготовку кадрів, налагодження механізму взаємодії з іншими дотичними до головування центральними органами виконавчої влади тощо.

З входженням з 1 січня 2012 року до Трійки ОБСЄ розпочалася активна фаза підготовки України до головування в Організації у 2013 році та в першу чергу формування пріоритетів цього відповідального процесу.

Протягом першого кварталу 2012 року особлива увага зосереджувалася на завершенні здійснення організаційних заходів у зв'язку з підготовкою до Головування в ОБСЄ, зокрема, зважаючи на додаткові функції, які було покладено на Україну із входженням до Трійки ОБСЄ. Зокрема, на Україну покладено функції головування протягом 2012 року в Контактній

групі з питань співробітництва із середземноморськими партнерами ОБСЄ, а з 1 жовтня 2012 року до 30 вересня 2013 року — Консультативного комітету з питань менеджменту та фінансів Постійної Ради ОБСЄ (ККМФ)²⁴.

20 червня 2012 р. на спеціальному засіданні Постійної Ради Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) у Відні Міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко представив главам делегацій 56-ти держав-учасниць цієї Організації бачення українською стороною основних пріоритетів ОБСЄ під час головування України у 2013 році.

Міністр зазначив, що Українське головування діятиме від імені та в інтересах усіх держав-учасниць і Організації в цілому, закликавши усіх держав-учасниць до конструктивного діалогу з вирішення актуальних проблем європейської безпеки. Він наголосив, що Україна докладатиме всіх зусиль для зміцнення ролі ОБСЄ в реалізації ідеї «безпекової спільноти ОБСЄ», вільної від розподільчих ліній, конфліктів, сфер впливу та зон з різними рівнями відповідальності.

Окреслюючи підходи України до ключових питань порядку денного ОБСЄ, К. Грищенко особливо відзначив прагнення майбутнього Українського головування надати нового імпульсу вирішенню тривалих конфліктів на просторі ОБСЄ, в тому числі Придністровського, а також сприяти зміцненню ефективності Організації у ранньому попередженні конфліктів та реагуванні на нові виклики і загрози безпеці.

У військово-політичній сфері Українське головування підтримуватиме зусилля, спрямовані на відновлення дієвого режиму контролю над звичайним озброєнням у Європі, нерозповсюдження зброї масового знищення та зміцнення заходів довіри у військовій галузі.

В економіко-довкільному вимірі Україна надаватиме сприяння обговоренню проблем впливу на навколишнє середовище діяльності в енергетичній сфері.

Міністр особливо наголосив на увазі майбутнього Українського головування до широкого кола питань гуманітарного виміру ОБСЄ, зокрема до проблематики свободи слова, просування толерантності й недискримінації, гендерної рівності, боротьби з торгівлею людьми. При цьому важливе значення надаватиметься конструктивному залученню неурядових організацій до досягнення цілей ОБСЄ²⁵.

Висловлені Міністром закордонних справ України підходи щодо подальшого розвитку ОБСЄ, її ролі та місця у процесах зміцнення європейської безпеки отримали високу оцінку з боку держав-учасниць. Зокрема, у відповідь на виступ Міністра Постійний представник США при ОБСЄ І. Келлі окремо привітав рішучу налаштованість України приділити особливу увагу під час свого головування в Організації ОБСЄ

людському виміру. Активну підтримку пріоритетам майбутнього українського головування висловлювали партнери України з Російської Федерації, Європейського Союзу, інших держав-учасниць ОБСЄ²⁶.

Наступним етапом підготовчого періоду щодо головування України в ОБСЄ стала пленарна сесія 19-го засідання Ради міністрів Організації з безпеки і співробітництва в Європі в Дубліні в Ірландії 6 грудня 2012 р. Міністр закордонних справ Костянтин Грищенко у своєму виступі на пленарній сесії 19-го засідання Ради міністрів Організації з безпеки і співробітництва в Європі в Дубліні (Ірландія) окреслив пріоритети головування України в ОБСЄ у 2013 році.

На сесії міністр закордонних справ К. Грищенко особливо відзначив найбільш важливі проблеми, на яких має зосередити свою увагу головуюча сторона. Серед них були названі: проблеми урегулювання тривалих конфліктів, зміцнення заходів довіри і безпеки на просторі ОБСЄ, використання потенціалу організації в забезпеченні енергетичної безпеки, сприяння економічному розвитку, у тому числі розбудові нових торговельних і транспортних коридорів.

Міністр повідомив, що Україна має намір ініціювати новий діалог у рамках ОБСЄ щодо нових засад майбутнього режиму контролю над звичайними збройними силами в Європі, який мав би враховувати безпекові інтереси всіх країн-учасниць ОБСЄ, незалежно від їхньої приналежності до будь-яких політико-військових угруповань. Грищенко також наголосив на тому, що Україна приділятиме значну увагу консолідації зусиль ОБСЄ у боротьбі з сучасними викликами і загрозами безпеці, такими, як тероризм, торгівля людьми і наркотичними засобами, кіберзлочинність, організована транскордонна злочинність²⁷.

Серед пріоритетів головування України в ОБСЄ значне місце, як зауважив К. Грищенко, посідатимуть і питання людського виміру, зокрема захисту фундаментальних прав і свобод людини на просторі ОБСЄ. Міністр також підтримав необхідність більш широкого залучення громадянського суспільства для досягнення цілей організації.

Водночас Сполучені Штати Америки нагадали напередодні головування Києва в ОБСЄ про проблеми з демократією в Україні. Державний секретар США Гіллари Клінтон на засіданні Ради міністрів ОБСЄ в Дубліні заявила, що вибори в Україні в жовтні стали кроком назад на відступ від демократії і що США далі глибоко занепокоєні вибірковим переслідуванням лідерів опозиції в Україні²⁸.

З власними сподіваннями на головування в ОБСЄ України виступила Росія. Її президент Володимир Путін на саміті СНД в Ашгабаті в Туркменістані заявив, що розраховує на те, що Україна на чолі ОБСЄ займе російську позицію: «ОБСЄ давно час припинити обслуговувати

інтереси окремих країн, зосередити увагу на об'єднальному порядку денному». Росія, а також нинішня влада України невдоволені ОБСЄ, зокрема, за критику цією організацією виборів і загального стану з демократією в цих та інших пострадянських країнах²⁹.

Важливою складовою підготовки до головування України в ОБСЄ стало започаткування Національним інститутом стратегічних досліджень, Одеською філією, Інститутом Євро-Атлантичного співробітництва та Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні проекту «Формування порядку денного головування України в ОБСЄ у 2013 році». Головною метою проекту стало вироблення рекомендацій експертного середовища щодо порядку денного головування України в ОБСЄ. Розуміючи важливість цієї події для зовнішньої політики України та рівень відповідальності, який головування накладає на країну, організатори проекту зібрали кращих експертів та представників громадських організацій для обговорення питань, пов'язаних з головуванням³⁰.

У результаті першої робочої зустрічі Проекту в березні 2012 р. були сформовані робочі групи за основними пріоритетами українського головування, які протягом п'яти місяців розробляли рекомендації щодо українського головування. Ці рекомендації були представлені на обговорення широкому колу громадськості, експертам, дипломатам, політикам під час Форуму 4 жовтня 2012 року в Києві. На Форумі обговорювалися питання пріоритетів та ризиків для українського головування та роль в ньому громадянського суспільства³¹.

У фахових дискусіях взяли участь Андрій Єрмолаєв, директор Інституту стратегічних досліджень, В'ячеслав Яцюк, в.о. директора Політичного департаменту МЗС України, керівник Робочої групи із забезпечення підготовки та здійснення головування України в ОБСЄ у 2013 році, Урсула Кох-Лаугвітц, директор Регіонального представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі, Олександр Сушко, науковий директор Інституту Євро-Атлантичного співробітництва, Мадіна Джарбусинова, Координатор проектів ОБСЄ в Україні та інші відомі українські та зарубіжні спеціалісти.

Цілі головуючої сторони умовно поділені на два типи. Перші — загальна міжнародно-політична ситуація на момент головування та актуальні загрози міжнародній і регіональній безпеці. Другі — зовнішньополітичний статус і вага головуючої держави, здатність впливати на прийняття міжнародно-правових рішень, амбіції держави і загрози її власній національній безпеці та регіональній чи субрегіональній системі, до якої вона входить, а також специфіка внутрішньополітичного розвитку³².

Постановка масштабного амбітного порядку денного передбачає поєднання інтересів усіх країн-членів і досягнення в результаті переговорного

процесу важливого компромісу з нагальних безпекових питань і функціонування самої організації. Подібна практика є характерною для тих головуючих країн, які мають вагомий статус на міжнародній арені і достатньо дипломатичних та інших ресурсів для досягнення поставлених цілей. Усі інші учасники, даючи свою неформальну згоду підписати вагомні документи, фактично надають головуючій країні кредит довіри і визнають, що саме в цей момент може бути підписаний історичний для організації та її учасників документ.

Показовим прикладом слугує підписання Паризької хартії 1990 р. для нової Європи, яка проголосила завершення ери конфронтації та розколу Європи і перехід до відносин взаємоповаги та співробітництва. І як логічне продовження проведення першого засідання Ради міністрів закордонних справ у Берліні 1991 р., яке затвердило механізм консультацій та співпраці з надзвичайних ситуацій в межах діяльності НБСЄ.

Безперечно, порядок денний українського головування має бути побудований на загальноприйнятій в ОБСЄ концепції «співтовариства безпеки», тобто певної єдності, яка поділяє спільні інтереси і підходи до вирішення безпечових проблем і готова до співпраці для вирішення поставлених завдань. У Позиційному документі акцентується на необхідності роботи на посилення довіри між учасниками і створення нових інструментів довіри.

За висновками експертів проекту в контексті головування в ОБСЄ Україна зіштовхнеться із загальностратегічними питаннями трьох рівнів:

- потреба стабілізації європейської системи безпеки, зокрема зву-ження та подолання розривів між діючими багатосторонніми механізмами забезпечення регіональної безпеки, оптимізації балансу між провідними центрами сили на європейському континенті;
- підвищення ефективності функціонування ОБСЄ як безпекової організації та базових інституційних рамок для формування європейського «співтовариства безпеки»;
- питання укріплення власної безпеки та міжнародного авторитету.

Головним завданням на цьому напрямку є підвищення ступеня кооперативності європейської системи безпеки шляхом зміцнення політичних функцій ОБСЄ або становлення механізмів взаємних консультацій та прийняття рішень.

Безперечно, з огляду на статусні параметри власної ролі як головуючої держави пріоритети головування України не можуть і не повинні вирішувати зазначені глобальні проблеми. Проте Україні доведеться діяти в їхніх рамках і намагатися максимально ефективно реалізувати власний порядок денний, долучившись до процесу модернізації ОБСЄ, який був розпочатий у червні 2009 р. на грецькому острові Корфу в ході

неформального засідання міністрів іноземних справ ОБСЄ (т. зв. процес Корфу) та отримав розвиток під час наступних головувань. Процес Корфу передбачає досягнення єдності у відносинах майбутньої європейської безпеки на засадах відкритих, широких та тривалих обговорень³³.

У виробленні порядку денного власного головування в Україні є три базові варіанти: прагнути домогтися позитивних зрушень на рівні загального стратегічного контексту в Європі і взаємодії між провідними учасниками ОБСЄ; сфокусувати увагу на облаштуванні певного регіонального чи субрегіонального простору; зосередитися на одній чи кількох функціональних сферах, які мають вагоме значення для формування нової конфігурації європейського безпекового простору.

Унаслідок особливостей поточної міжнародно-політичної ситуації, дефіциту клімату довіри в рамках ОБСЄ та ослаблену вагу України на міжнародній арені, несприятливий вплив внутрішньополітичних процесів на її головування, на думку експертів, навряд чи може додати ваги Україні у вирішенні глобальних проблем, пов'язаних з підвищенням ефективності та модернізації ОБСЄ.

Разом із тим, Україні доцільно спробувати надати новий імпульс дискусії щодо європейської безпеки з точки зору країни, зацікавленої у подоланні геополітичного розколу континенту.

Серед пріоритетів діяльності України в ОБСЄ як головуючої сторони Позиційний документ щодо порядку денного головування виокреслив такі групи проблем:

- проблема врегулювання конфліктів на пострадянському просторі, зокрема у Придністров'ї, Нагорному Карабаху, Південній Осетії та Абхазії;
- питання безпеки та роззброєння, зокрема питання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) та без'ядерної зони Центральної та Східної Європи;
- питання управління кордонами як складової частини вдосконалення сектору безпеки;
- проблема екологічної безпеки, дотримання екологічних прав, що в свою чергу сприятиме побудові сталого глобального суспільства, заснованого на повазі до природи, універсальних прав людини. Економічної справедливості й безпеки;
- проблема свободи слова і політичні права, що потребує посилення ролі ОБСЄ, зокрема контролю за зміцненням виборчих процесів, їх здатності бути об'єктивним індикатором народного волевиявлення, рівністю можливостей усіх громадян, незалежно від статі, релігійної чи расової належності;

- питання дотримання прав національних меншин, корінних народів, боротьба з нетерпимістю і дискримінацією, толерантність, захист прав різних категорій меншин, включно з рома та сінті, що сприятиме дотриманню безпеки регіону на довготривалу перспективу;
- питання громадянського суспільства, зростання ролі його інститутів в публічній політиці, як невід'ємної складової діяльності ОБСЄ, набуття нею системного характеру³⁴.

З 1 січня 2013 Україна розпочне головування в ОБСЄ, що стане її першим головуванням у цій організації з моменту проголошення незалежності. Воно триває один рік. Головуючим виступає міністр закордонних справ України Леонід Кожара. Допомогати Україні буде Ірландія, яка очолювала ОБСЄ в 2012 році, а також головуєча країна в організації в 2014 році, на яку претендують Сербія й Швейцарія.

З огляду на те, що в умовах сьогодення ОБСЄ виступає єдиною трансатлантичною безпековою структурою, повноправним членом якої Україна виступає з 1992 р., активне та всебічне співробітництво Україна — ОБСЄ варто розглядати як одну із найважливіших складових процесу європейської інтеграції, визначеного стратегічним національним зовнішньополітичним курсом України.

Діяльність України в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь в обговоренні й вирішенні актуальних проблем міжнародної безпеки і співпраці в регіоні Організації, а також служить реалізації головних національних інтересів нашої держави — забезпеченню її територіальної цілісності, недоторканості кордонів, стабільності її міжнародного становища, розвитку України як демократичної, правової держави, розбудові національної економіки на ринкових засадах в інтересах підвищення добробуту населення. Україна виконує взяті на себе в рамках ОБСЄ зобов'язання, передбачені Гельсінкським Заключним актом (1975 р.), Паризькою хартією для нової Європи (1990 р.), Будапештським самітом (1994 р.), Хартією Стамбульського саміту (1999 р.), проектом Корфу (2009 р.) та іншими документами, схваленими ОБСЄ.

Логічним підтвердженням незмінності євроінтеграційного курсу України покликане стати її головування в ОБСЄ, що припадає на 2013 р. Воно має реальні можливості для України підвищити свій статус та зміцнити свої позиції у міжнародних відносинах. До того ж це серйозний шанс активізувати свої позиції в регіональному політичному, гуманітарному та безпековому діалозі. Разом із тим ОБСЄ очікує від України серйозного ставлення до європейських цінностей та виконання зобов'язань в рамках Організації. До того ж українське головування в ОБСЄ — це шанс не лише покращити її міжнародний імідж, але й привернути увагу до певних проблем всередині країни.

Серед основних пріоритетів діяльності ОБСЄ в процесі українського головування варто виділити дві групи проблем: перша — питання, в яких Україна має, що запропонувати міжнародній спільноті (врегулювання конфліктів, роззброєння, безпека кордонів); друга — питання, до яких необхідно привернути увагу всередині країни та активізувати обговорення на міжнародному рівні (права меншин, свобода слова, вибори, екологічна безпека).

На сьогодні головування в ОБСЄ для України виступає важливим етапом прискорення євроінтеграційних процесів, який дає країні реальний шанс нарівні з іншими здійснювати вагомий внесок у реалізацію європейської та світової безпекової політики у її основних вимірах: військово-політичному, економічному та гуманітарному. У свою чергу Україна для ОБСЄ виступає фактом стабільності або нестабільності в регіоні та на європейському континенті загалом.

---

¹ Про затвердження стратегії міжнародного співробітництва Голодержслужби України на 2009–2011 р. / Наказ № 165 Головного Управління державної служби України [04.06.2009] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/293.htm>.

² Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. — К., 1995.

³ Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. Т. 1–2. — М., 2000.

⁴ Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку. — К., 2001.

⁵ Гренвилл Дж. Історія ХХ века. — М., 1999.

⁶ Денисенко А., Туркевич В. Людина планети. — К., 2011.

⁷ Зленко А.М. Важними вопросами внешней политики Украины из-за кадрового дефицита нередко занимаются неопытные люди // Власть денег. — 2006, № 50.

⁸ Горбулін В. Украинский фронт «четвертой мировой войны» // Зеркало недели. — 2006 р. № 29.

⁹ Тарасюк Б. От нас ожидают реальных действий // Зеркало недели. — 2005 р. № 15–16.

¹⁰ Павлюк О. Дипломатія ОБСЄ в дійстві: в пошуках рішення для України // Журнал ОБСЄ. — 2005, № 3.

¹¹ Волошин В.А. Використати повнішою мірою політико-правові механізми ОБСЄ // Політика і час. — 2006, № 5.

¹² Гуменюк Б.І. Основи дипломатичної та консульської служби: навчальний посібник — К.: Либідь, 1998.

¹³ Циганкова Т.М., Гордєєва Т.Ф. Міжнародні організації: Навчальний посібник. — К., 2001.

¹⁴ Шелест Г. Чи зможе Україна використати шанс? // Зовнішні справи. — 2012, № 12.

¹⁵ Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина–Суспільство–Держава–Міжнародні структури: Монографія. — К., 2004.

¹⁶ Официальный сайт Верховного комиссара по делам национальных меньшинств ОБСЕ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/hcnm/33318>.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Посольство України в Австрійській Республіці/ Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/austria/ua/28264.htm>.

¹⁹ Офіційний сайт ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

<http://www.osce.org/uk/ukraine/78196>.

²⁰ Офіційний сайт ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/78176>.

²¹ Участь України в Організації з безпеки і та співробітництва в Європі (ОБСЄ)/ Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/30319.htm>.

²² 16-я Ежегодная сессия Парламентской ассамблеи ОБСЕ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/699_16-OSCEPA_info_Rus.pdf.

²³ Международные акты о правах человека. Сборник документов о правах человека. — М., 1999.

²⁴ Україна в ОБСЄ займається тривалими конфліктами / УНІАН. — [21.09.2012] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eunews.unian.net/ukr/detail/197718>.

²⁵ Костянтин Грищенко представив пріоритети головування України в ОБСЄ у 2013 році / Прес-служба Міністерства закордонних справ. — 20.06.2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=245322299&cat_id=244277212.

²⁶ Виступ президента України Віктора Януковича на Конституційній Асамблеї 21 червня 2012 року / Резонанс — Бюлетень матеріалів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Служба інформації аналітичного забезпечення органів державної влади (СІАЗ) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/Siaz/Rezonans/2012/rez47.pdf>.

²⁷ Грищенко розповів у Європі, що цікавитиме Україну при головуванні в ОБСЄ/УНІАН. — [06.12.2012] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/539787-grischenko-rozproviv-u-evropi-scho-tsikavitime-ukrajinu-pri-golovuvanni-v-obse.html>.

²⁸ Клінтон вкотре висловила стурбованість становищем опозиції в Україні / ZN, UA. — [06.12.2012] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/klinton_vkotre_vislovila_sturbovanist_stanovischem_opozitsiyi_v_ukrayini.html.

²⁹ Як зробити головування України в ОБСЄ продуктивним і яскравим / ЗС. — № 12, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/blog/usi-blogi/view/article/jak-zrobiti-golovuvannja-ukrajini-v-obsje-produktivnim-i-ja/>.

³⁰ Міжнародний форум» Формування порядку денного головування України в ОБСЄ у 2013 р. / НІСД, Регіональний філіал у м. Одесі [04.10.2012] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/495/>.

³¹ Позиційний документ щодо порядку денного головування України в ОБСЄ у 2013 р. / Фонд імені Фрідріха Еберта в Україні. — [листопад 2012 р.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09561.pdf>.

³² Там само.

³³ ОБСЄ стартовал «процесс Корфу» для обсуждения будущей европейской безопасности / Международное радио Китая [29.06.2009] [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://russian.cri.cn/841/2009/06/29/1s297186.htm>.

³⁴ Позиційний документ щодо порядку денного головування України в ОБСЄ у 2013 р. / Фонд імені Фрідріха Еберта в Україні. — [листопад 2012 р.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09561.pdf>.

В статье исследуется членство Украины в ОБСЕ, как один из приоритетных векторов внешней политики. Автором статьи определены основные направления взаимоотношений Украины и ОБСЕ в сфере политики безопасности, так же проанализированы основные приоритеты будущего председательства Украины в ОБСЕ.

Ключевые слова: *СБСЕ–ОБСЕ, политика безопасности, приоритетность, евроинтеграционные процессы, Миссия ОБСЕ, Координатор проектов ОБСЕ, саммит, председительство, Позиционный документ по порядку председательства в ОБСЕ.*

This article studies the membership of Ukraine in the OSCE as one of the priority vectors of foreign policy. The author defines the main directions of relations between Ukraine and the OSCE in the field of security policy, also the main priorities of the future presidency of Ukraine in the OSCE has been analyzed.

Key words: *CSCE-OSCE, security policy, priority, the European integration processes, the OSCE Mission, Coordinator, Projects summary OSCE summit chair, position paper in order OSCE chairmanship.*

Ганна Чубай-Федоренко

ПРОБЛЕМИ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОЗШИРЕНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена висвітленню нових можливостей, проблем та перспектив розвитку транскордонного співробітництва України після масштабного розширення Європейського Союзу в 2004–2007 рр. і виникнення спільного євросоюзівсько-українського кордону як важливого чинника поглиблення європейської інтеграції. Виявлені фактори, що стримують повноцінне використання можливостей транскордонної співпраці України з сусідніми країнами-членами ЄС, запропоновано низку заходів щодо підвищення її ефективності.

Ключові слова: *Україна, Європейський Союз, транскордонне співробітництво, європейська інтеграція, регіон, єврорегіон, неурядові та громадські організації.*

Транскордонне співробітництво, як елемент державної політики, займає сьогодні важливе місце в системі пріоритетів як соціально-економічного розвитку, так і зовнішньої політики, зокрема європейської інтеграції України. Науковий аналіз теорії і особливо практики транскордонного співробітництва України в контексті європейських інтеграційних процесів має вагомое значення для розроблення і реалізації стратегії внутрішньої та зовнішньої політики України на сучасному етапі. Актуальність питання міжнародних відносин на регіональному рівні визначається перспективою українського державотворення і логікою та динамікою європейського інтеграційного розвитку, адже важливою складовою зовнішньої політики України у центральноевропейському регіоні має стати активізація двосторонніх відносин з країнами регіону в нових умовах, зокрема динамічна розбудова ефективної системи транскордонного співробітництва з сусідніми країнами-членами Європейського Союзу.

Європейська, в тому числі євроінтеграційна парадигма є провідною в історіографії незалежної України, про що свідчить величезний масив наукової продукції вітчизняних гуманітаріїв, яка включає колективні праці, монографічні дослідження, дисертаційні роботи, навчальні посібники та публікації статей у фахових виданнях. Сучасні здобутки в історіографії українсько-європейських взаємовідносин досить повно представлено в колективній монографії «Україна в Європі: пошуки спільного

майбутнього» за редакцією А.І. Кудряченка, яка, на думку авторів, має прислужитися наступності дослідницьких кроків з тим, щоб підвищити ефективність напрацювань і щоб вони були витребувані та сприяли подальшому й більш успішному входженню України до європейської сім'ї держав і народів¹. Серед досліджень, що безпосередньо розглядають проблеми транскордонного співробітництва України на сучасному етапі, на особливу увагу заслуговують праці І. Арт'омова, Н. Буглай, І. Бураковського, С. Гакмана, В. Гарагонича, Є. Кіш, Н. Мікули, С. Мітряєвої, О. Передрія, Н. Ротар, С. Устича, Ю. Шолоха та багатьох інших науковців. Разом з тим, вивчення вітчизняної, а також зарубіжної історіографії й ознайомлення з основними нормативно-правовими актами України, джерелами та документами провідних європейських інституцій — Ради Європи і Європейського Союзу щодо проблематики транскордонного співробітництва переконує в необхідності здійснення подальших наукових досліджень в цьому напрямі, зокрема вивчення еволюційних змін, нових явищ, можливостей і проблем розвитку міжрегіональної співпраці України з сусідніми європейськими країнами після набуття ними повноправного членства в ЄС. Цій меті присвячена й дана стаття, в якій особлива увага приділена висвітленню ролі інститутів громадянського суспільства у підвищенні ефективності транскордонного співробітництва на новому східному кордоні Європейського Союзу і досягнення найбільшої відкритості західних кордонів України.

Визначення ролі та перспектив транскордонного співробітництва у контексті розширення Європейського Союзу пов'язане з відповідною політикою України, де транскордонне співробітництво із самого початку розглядалося як частина євроінтеграційного курсу держави, починаючи з 1998 р., коли Україна заявила про своє прагнення набути асоційованого членства в ЄС і президент України затвердив Стратегію інтеграції України до ЄС². Водночас воно спиралося на певні історичні традиції колишньої, хоча і політико-заідеологізованої системи прикордонних зв'язків соціалістичних країн Центрально-Східної Європи у повоєнні роки, найбільш позитивними з яких були 70–80-ті роки минулого століття, а також ґрунтувалося на положеннях широкомасштабних базових договорів про дружбу, співробітництво і добросусідські відносини України з європейськими країнами і двосторонніх міжурядових угод зі всіма сусідніми державами про міжрегіональне й транскордонне співробітництво, підписаних в першій половині 90-х років ХХ ст.³ Аналогічні документи підписані між прикордонними регіонами цих країн. Наприклад, органи місцевого самоврядування і місцеві органи державної влади Закарпатської області України уклали з адміністративно-територіальними одиницями сусідніх країн понад 100 різних угод⁴.

Іншим важливим питанням для загальної оцінки перспектив транскордонного співробітництва на «нових кордонах» ЄС став стан міжнародної нормативно-правової бази цього процесу. Головними документами, які легалізували транскордонні відносини, а також сприяли децентралізації прийняття рішень на рівні регіонів та громад, стали Європейська Рамкова Конвенція транскордонного співробітництва між територіальними общинами або властями, прийнята Радою Європи 21 травня 1980 р. в Мадриді а також два додаткових протоколи до неї (Протокол № 1 від 9 листопада 1995 р. і Протокол № 2 від 5 травня 1998 р.), що надавали більших прав й повноважень регіонам у розвитку співробітництва «через кордони». Відповідно до Статті 2 Рамкової Конвенції «транскордонне співробітництво» означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою необхідних угод або досягнення домовленостей. Транскордонне співробітництво здійснюється в межах компетенції територіальних общин або властей, визначених внутрішнім законодавством. Межі та характер такої компетенції цією Конвенцією не змінюються⁵. Серед стратегічних завдань транскордонного співробітництва в Європі були визначені: сприяння економічному і соціальному розвитку прикордонних територій; спільна робота над вирішенням таких важливих проблем, як охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я і боротьба з організованою злочинністю; сприяння розвитку ефективних і безпечних кордонів, боротьба з нелегальною міграцією; сприяння людським контактам. Ці поняття, положення й завдання, що містяться в Мадридській Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, закладені і в рамкові правові акти країн Центрально-Східної Європи, в тому числі й України, яка приєдналася до Конвенції в 1993 р.

В цілому, сьогодні транскордонне співробітництво — це специфічна сфера міжнародних відносин, яка здійснюється і розвивається на основі чітких критеріїв та принципів. Воно має вигляд розроблених спільних програм економічної, культурної та гуманітарної взаємодії. Це співробітництво спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності. Активний розвиток прикордонних регіонів розглядається як один з елементів загальноєвропейської системи пріоритетів, який відповідає принципів інтеграції держав через інтеграцію регіонів. Така діяльність передбачає прискорення соціально-економічного розвитку транскордонних регіонів і країни в цілому для поглиблення співробітництва з Європейським Союзом, прискорення процесів європейської інтеграції. Тобто стратегічна мета

транскордонного співробітництва полягає у його спрямованості на зміцнення держави в цілому через гармонізований комплексний розвиток регіонів та поглиблення їх участі в міжнародних інтеграційних процесах.

Протягом другої половини 90-х років минулого століття, коли чітко визначилися дві різні євроінтеграційні перспективи країн Центральної та Східної Європи у тому числі і України, Європейський Союз використовував для стимулювання транскордонного співробітництва на кордоні між ними два відмінні інструменти: масштабну програму PHARE-CBC для постсоціалістичних країн-кандидатів та, відповідно, менш значний у фінансовому відношенні проект TACIS CBC для Росії, Білорусі та України. Ці програми технічної допомоги, що фінансувалися з бюджету ЄС, спрямовувалися насамперед на надання гуманітарної допомоги, рекомендацій та організацію навчання, регіональних інвестицій за відповідними секторами, тобто були зорієнтовані на потреби підготовки цих країн до вступу до Євросоюзу.

З 1999 р., коли почали визначатися строки приєднання центральноєвропейських держав до ЄС, в середовищі Євросоюзу почали розроблятися проекти заміни інструменту PHARE-CBC на програму INTERREG III, яка поширювалася на прикордоння власне Союзу та шляхи узгодження її після нової хвилі розширення з програмою TACIS CBC. Потреба у такій політиці була підтверджена у 2001 р., коли Єврокомісія підготувала оцінку функціонування інструменту TACIS, і серед відповідних рекомендацій зазначалася необхідність координації діяльності програм TACIS, PHARE та INTERREG, використання методології «спільного програмування» транскордонних проектів, їх моніторингу з обох сторін кордону, збільшення обсягів фінансування в рамках програми TACIS CBC⁶.

Як свідчить європейська практика, у розвитку сучасного транскордонного співробітництва основну роль повинні відігравати регіональні органи самоврядування і територіальні громади прикордонних адміністративно-територіальних одиниць. В країнах Центральної Європи, наприклад, з цією метою у другій половині 1990-х років були проведені адміністративно-територіальні реформи і створена відповідна законодавча база регіонального розвитку, що сприяло розширенню самоврядування органів місцевої влади, в тому числі в сфері міжнародних відносин. Зрозуміло, що і в Україні виникла потреба відмовитись від хибної практики обмеження компетенцій органів місцевого самоврядування і територіальних громад у здійсненні самостійної діяльності у сфері міжнародних стосунків згідно із загальноприйнятими принципами децентралізації та субсидіарності.

Відповідно до Національної програми інтеграції України до ЄС, схваленої у вересні 2000 р., регіональний та місцевий рівень стали осередками

практичної реалізації інтеграційної діяльності. Серед пріоритетів регіональної співпраці територій України на 2000–2007 рр. було визначено формування економічно конкурентоспроможних єврорегіонів на західному кордоні України, утворення спільних з європейськими партнерами фондів, асоціацій, проектів, укладення нових угод для розбудови правової бази співробітництва, побратимство міст і, взагалі, координація соціально-економічного та екологічного розвитку прикордонних регіонів. У Постанові Кабінету Міністрів України «Про деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів» від 29 квітня 2002 р. підкреслювалась необхідність розвитку взаємовигідних зв'язків з партнерами у сусідніх державах, узгодження законодавства України, чинного у цій сфері, із міжнародними стандартами. Проте, суттєвим недоліком цього документу було те, що він не визначав конкретні організаційні та фінансові інструменти для стимулювання подібної діяльності. Наприклад, для західних областей України, які безпосередньо межують з країнами Центральної Європи, згадана вище Національна програма визначила серед пріоритетів розвитку міжрегіональної співпраці будівництво пунктів перетину кордону та відповідної інфраструктури, укладення нових транскордонних угод, розвиток мереж логістичних центрів та центрів підтримки підприємництва за участі закордонних партнерів. Разом з тим, не було вироблено механізм співфінансування цієї діяльності з державного бюджету, що трансформувало ці національні пріоритети на декларативні і не сприяло загальній реалізації програми в цілому.

Підтвердженням цього є, зокрема і досвід діяльності чотирьох єврорегіонів, що діють нині на західному і південно-західному кордонах України — «Карпати», «Буг», «Нижній Дунай» і «Верхній Прут». Будучи однією з вищих організаційних, юридично закріплених і перспективних форм транскордонного співробітництва суміжних самоврядних територіальних спільнот та місцевих органів державної влади прикордонних територій України та сусідніх з нею держав, вони за умов обмеженого фінансування, відсутності «повноцінної інституційної форми» діяльності та механізмів формування «спільних» бюджетів досягли лише епізодичних успіхів, перш за все в культурній сфері, і «демонструють на сьогодні невідповідність реалій раніше визначеним цілям та завданням»⁷.

Ефективне використання європейської фінансової допомоги для розвитку українського прикордоння ускладнювалося також через нестачу стратегічного системного підходу серед українських управлінців до планування та залучення міжнародної зовнішньої допомоги. В Україні лише з часом стала формуватися система внутрішньої оцінки потреб та ефективності використання міжнародної технічно-фінансової допомоги, відповідальність за що було покладено на Національне координаційне

бюро при Міністерстві економіки України. Як результат, повноважені центральні та місцеві органи влади недостатньо володіли цілісною картиною потреб країни, зокрема у сфери транскордонного співробітництва, в обсягах та предметних формах міжнародної допомоги, включно з боку Європейського Союзу.

Тому деякі місцеві органи влади українського прикордоння вирішили стимулювати транскордонну співпрацю шляхом розробки відповідних регіональних програм. Мова йде, насамперед, про Закарпатську обласну раду, яка 27 грудня 2002 р. схвалила Програму розвитку транскордонного співробітництва, серед пріоритетів якої була розробка, разом із партнерами із сусідніх регіонів Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії, Стратегії розвитку транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні на 2003–2011 рр., що стала основою для залучення фінансових ресурсів не лише з державних і місцевих бюджетів п'яти сусідніх країн, але й з фондів та програм Європейського Союзу. Наприклад, розробка цієї Стратегії співфінансувалася Європейською Комісією в рамках проекту TACIS CBC. Зазначена Програма також визначала завдання та вирішувала питання щодо підвищення фахового рівня державних і муніципальних службовців, які працювали у сфері транскордонного співробітництва з метою їх підготовки до нових умов взаємодії з партнерами. Реалізація цих планів стала можливою лише за умов залучення сталого потоку коштів із бюджетів різних рівнів, що було складним завданням, враховуючи вимоги чинного законодавства, що регулює бюджетну практику та функціонування органів місцевого самоврядування⁸.

«Велике» розширення Європейського Союзу за рахунок центрально-східноєвропейських держав в 2004 і 2007 роках суттєво змінило систему транскордонного співробітництва в регіоні Центральної та Східної Європи. Ця система стала значно масштабнішою. Зокрема, сьогодні в орбіту транскордонного співробітництва залучено численні регіони країн — нових членів ЄС та східноєвропейських держав на пострадянському просторі. Зокрема, нові східні зовнішні рубежі Європейського Союзу лінійно стали збігатися з існуючими раніше кордонами балтійських (Литва, Латвія, Естонія), центральноєвропейських (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія) держав зі східноєвропейськими (Україною, Білоруссю, Росією) і склали близько 3 тис. км. А протяжність державного кордону України із країнами Євросоюзу становить близько 1400 км (із майже 7000 км її зовнішніх рубежів). Суб'єктами цього співробітництва з боку України стали сім регіонів з територією понад 100 тис. квадратних кілометрів та населенням близько 10 мільйонів, а з боку Європейського Союзу — десять регіонів з майже такою ж територією та населенням майже 9 млн. жителів.

Відбулися радикальні зміни сутнісних характеристик, механізмів, принципів міжрегіонального та транскордонного співробітництва країн Центральної та Східної Європи і України. Зокрема, відносини цих держав отримали нову якість як відносини суб'єктів і несуб'єктів Євросоюзу. В Європі виникла нова геополітична ситуація, основні риси якої позначаються політичним, економічним, дипломатичним поняттям «новий східний кордон Європейського Союзу»⁹.

Європейська спільнота зацікавлена у створенні по всьому периметру свого нового східного кордону смуги сталого економічного розвитку, політичної і соціальної стабільності та добросусідства. Ще у 2003 р. Європейська Комісія запропонувала будувати відносини зі східними та південними сусідами ЄС на основі нової структури відносин, яка отримала назву «Розширена Європа — Сусідні країни». А після набуття членства в ЄС сусідніми з Україною державами Європейською Комісією був створений новий інструмент регулювання відносин із країнами-сусідами, «який ґрунтується на позитивному досвіді розвитку транскордонного співробітництва в рамках програм PHARE, TACIS та INTERREG», і який буде зосереджений «на забезпеченні безперешкодного функціонування майбутніх східних і середземноморських кордонів та надійного управління ними, сприятиме сталому соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів і налагодженні регіонального та транскордонного співробітництва». Зокрема, в рамках реалізації єдиного інструменту транскордонного співробітництва для розширеного ЄС та країн сусідів розпочалося виконання трьох програм сусідства на період 2004-2006 рр. — «Угорщина–Словаччина–Україна», «Польща–Білорусь–Україна» та «Румунія–Україна», метою яких було поліпшення соціально-економічної ситуації у прикордонних адміністративно-територіальних одиницях країн-учасниць таких програм. Це дало можливість для прикордонних областей України (Закарпатської, Волинської, Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської та Одеської) — учасників програм, залучити у розвиток своїх регіонів додаткові кошти у формі безповоротної технічної допомоги¹⁰.

Важливою також в цьому сенсі є ініціатива ЄС «Східне партнерство», (2009 р.), головною метою якого є створення необхідних умов для прискорення політичної асоціації та подальшої економічної інтеграції між Європейським Союзом і зацікавленими країнами-партнерами. Цю програму слід розглядати як посилення політики ЄС щодо країн-партнерів через розвиток східного виміру Європейської політики сусідства і водночас в якості допоміжного засобу для розширення й поглиблення відносин між прикордонними регіонами. Позаяк першочергового завдання набувають прямі транскордонні зв'язки регіонів України та ЄС на

локальному, міжрегіональному/транскордонному рівнях. По суті, «Східне партнерство» — це форум, що координується Єврокомісією, який лише зміцнює східний вимір Європейської політики сусідства у таких напрямках як енергетика, транспорт, боротьба з нелегальною міграцією. В рамках якісно нового документу Східного партнерства передбачено значне фінансування (600 мільйонів євро) також і на регіональне економічне співробітництво.

Розширення Європейського Союзу має, безперечно, значні позитивні наслідки як для нових та майбутніх країн-членів, так і для сусідніх з ними країн. Проте разом з новими можливостями з'являються й нові проблеми: наприклад, існуючи відмінності у рівні життя у країнах, що знаходяться по різні сторони кордону, матимуть тенденцію проявлятися з більшою силою через швидкі темпи зростання у країнах-нових членах ЄС порівняно із сусідніми з ними країнами-не членами ЄС.

Сучасний динамічний розвиток європейської інтеграції, вже за умов розширеного на схід Європейського Союзу, потребує виокремлення нових пріоритетів розвитку транскордонного співробітництва України та сусідніх держав, що частково знайшло відображення у Законі України «Про транскордонне співробітництво» від 24 червня 2004 р.¹¹ Втім сьогодні і він, на думку фахівців, має бути суттєво видозміненим в частині конкретизації напрямів і джерел фінансування транскордонного співробітництва, а також доповнений законами «Про діяльність євrorегіонів на території України», «Про міжнародну технічну допомогу», «Про спеціальний режим здійснення підприємницької діяльності, пов'язаної з транскордонним співробітництвом» тощо. В цьому сенсі, транскордонне співробітництво повинно визнаватись як особлива сфера міжнародної діяльності регіональних органів державної влади та органів місцевого самоврядування і регулюватися спеціальними нормативними актами, що передбачають спрощений режим виїзду за кордон для відповідних керівників та працівників обласних, районних і міських рад, державних адміністрацій тощо¹².

Геополітичні зміни в регіоні Центральної та Східної Європи внаслідок розширення ЄС на схід також вимагають формування транскордонних відносин між Україною та західноєвропейськими державами за «європейськими стандартами». При цьому слід звернути особливу увагу на те, що транскордонне співробітництво між Україною і новими-членами ЄС — Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією має здійснюватися згідно з європейськими нормами і принципами в контексті формування і реалізації науково обґрунтованих спільних концепцій розвитку прикордонних територій сусідніх держав включно. Насамперед йдеться про зміни в роботі та повноваженнях державних інституцій, дотичних до

транскордонної сфери, зокрема переведення більшої частини управлінських повноважень щодо здійснення транскордонної діяльності на рівень місцевих органів влади, а також про включення транскордонного співробітництва в систему пріоритетів зовнішньої політики України та формування на цій основі відповідної нормативно-правової бази. Особливої уваги потребує також зміна ставлення українського дипломатичного корпусу до місця та значення транскордонного співробітництва в налагодженні добросусідських відносин України з країнами Центральної Європи та активізації процесу реалізації євроінтеграційного курсу нашої держави. Більше того, як справедливо зазначають фахівці, найефективнішим засобом формування стратегії розвитку транскордонного співробітництва регіону є розробка спільних стратегій розвитку транскордонного співробітництва регіонів України та Європейського Союзу. В цьому зв'язку акцент робиться на пошук взаємозв'язків стратегічного планування та цільових програм, узагальнення теоретико-методологічних підходів у розвитку прикордонних регіонів України та ЄС¹³.

Цій меті, зокрема, була підпорядкована схвалена розпорядженням Кабінету міністрів України від 15 березня 2006 р. «Концепція Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 роки», в якій практично вперше на державному рівні дістали чітке визначення причини повільного розвитку транскордонного співробітництва і обґрунтування необхідності та шляхів його активізації¹⁴.

Головною метою прийнятої Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2011 роки було стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів та міжрегіональної співпраці, активізація економічних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами та учасниками транскордонного співробітництва. Програма передбачала підвищення рівня координованості та узгодження розвитку суміжних прикордонних територій сусідніх країн шляхом укладання угод між суб'єктами транскордонного співробітництва, активізації діяльності діючих та створення нових єврорегіонів на кордонах України, реалізації проектів та програм транскордонного співробітництва, спрямованих на спільну розбудову соціальної, інформаційної, виробничої та прикордонної інфраструктури, розвиток транспортної мережі, наукової та культурної сфери, охорону навколишнього природного середовища¹⁵.

З-поміж основних завдань Державної програми розвитку транскордонного співробітництва слід відзначити: активізацію зовнішньоекономічної діяльності регіонів, формування інституційної інфраструктури місцевих органів виконавчої влади, створення єдиного інформаційного простору в межах єврорегіонів; розвиток малого та середнього під-

приємництва, зниження рівня безробіття у прикордонних регіонах та створення нових робочих місць; збереження навколишнього природного середовища, створення системи екологічного моніторингу довкілля, екологічне оздоровлення басейнів річок, створення системи техногенно-екологічної безпеки; розвиток соціальної сфери, покращення якості та стандартів життя громадян, подолання різниці у рівнях соціального розвитку центральних та периферійних регіонів¹⁶.

На жаль, і ця програма не принесла очікуваних результатів, зокрема щодо підвищення рівня життя населення прикордонних регіонів України.

Сьогодні Україна та сусідні країни-члени Євросоюзу здійснюють транскордонне співробітництво в рамках Європейського Інструменту Сусідства та Партнерства ЄІСП (ENPI CBC), що охоплює цілий ряд програм, основна мета яких є похідною від результатів масштабного розширення ЄС у 2004 і 2007 роках. Після вступу до ЄС нових центрально-східноєвропейських держав виникла необхідність ініціативи, яка могла б запобігти виникненню в Європі нових «роз'єднувальних» ліній. Тому було започатковано проект ENPI CBC, розроблений за моделлю транскордонного співробітництва всередині ЄС. У його основі лежить концепція співпраці між регіонами по обидві сторони кордону, яка виступає в ролі об'єднувального чинника.

На сьогодні діють 13 основних програм, які функціонують вздовж зовнішнього кордону Європейського Союзу та спрямовані на субсидювання і допомогу розвитку прикордонних регіонів. Це завдання вирішується, зокрема, через підтримку економічного та культурного розвитку, надання країнам-партнерам допомоги у вирішенні спільних завдань у таких галузях, як охорона навколишнього середовища, освіта та охорона здоров'я, допомога у підтримці ефективності та безпеки кордонів у поєднанні зі зростанням транскордонної співпраці і, нарешті, через різке збільшення обміну інформацією між самими людьми. Загальний бюджет 13 програм прикордонного співробітництва ЄІСП складає понад 1,1 млрд. євро (зокрема, це внески фондів ЄІСП та Європейського фонду регіонального розвитку).

Відповідно до затверджених Європейською комісією Стратегії прикордонного співробітництва на 2007–2013 роки та Індикативної програми з прикордонного співробітництва на 2007–2010 роки ЄІСП Україна бере участь у чотирьох наступних програмах: «Угорщина–Словаччина–Румунія–Україна» (індикативний бюджет програми — 68,638 млн. євро); «Польща–Білорусь–Україна» (індикативний бюджет програми — 202,9 млн. євро); «Румунія–Республіка Молдова–Україна» (індикативний бюджет програми — 126,718 млн. євро); «Басейн Чорного моря» (індикативний бюджет програми — 25,697 млн. євро). В рамках зазначених програм з

метою здійснення контролю за процесом їх реалізації та стратегічної адаптації було створено Спільні моніторингові комітети, завдання яких полягало в забезпеченні якості та ефективності виконання, а також звітності програм¹⁷.

Важливою особливістю нових програм транскордонного співробітництва в рамках Європейського Інструменту Сусідства та Партнерства є те, що разом з підтримкою економічних і соціальних проектів транскордонного співробітництва, вони надають велику увагу розвитку в прикордонних регіонах інститутів громадянського суспільства. Це принципово важливо, оскільки, як засвідчує досвід, економічний розвиток (інвестиції, реформи) не може бути успішним без формування демократичного середовища. В результаті, разом з державними інституціями, все більш активне сприяння розвитку транскордонного співробітництва на новому східному кордоні ЄС надають неурядові структури (добродійні фундації, громадські організації, науково-консультативні установи і т. п.).

Наприклад, однією з таких неурядових, громадських організацій в Україні є Інститут транскордонного співробітництва (ІТС) в Ужгороді, заснований в 2005 р. (директор — Надзвичайний і Повноважний посол України С. Устич). Серед статутних завдань Інституту пріоритетними визначені: дослідження природи й тенденцій розвитку транскордонних процесів; аналіз геополітичної динаміки, пов'язаної з новітніми змінами європейських кордонів; розбудова та оптимізація функціонування моделі транскордонної системи «Схід–Захід Європи» через здійснення довгострокового моніторингу її основних параметрів; розробка практичних рекомендацій суб'єктам державного управління та інститутам громадянського суспільства для досягнення найбільшої відкритості та безпеки нового східного кордону Європейського Союзу, розвитку масштабного та ефективного транскордонного співробітництва. В Інституті створена й діє Міжнародна дослідницька група, до якої входять авторитетні науковці, дипломати, бізнесмени з країн Європи та США.

Починаючи з 2005 р. в рамках програми «Аналіз та управління сучасними транскордонними процесами» в Інституті були реалізовані проекти «Сучасний світ та кордони», «Як зробити новий східний кордон Європейського Союзу більш відкритими та безпечними» і «Транскордонне співробітництво як фактор регіональної безпеки». Зокрема, результатом виконання цієї програми стала підготовка до друку й видання трьохмовної книги «Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам» (Ужгород, 2007), в якій з позицій системного моделювання та моніторингу обґрунтовується концепція аналізу та управління транскордонним співробітництвом на новому східному

кордоні ЄС і пропонуються політичні рекомендації з її практичного використання.

З 2009 р. Інститут транскордонного співробітництва є учасником міжнародної програми «Транскордонне співробітництво в ширшій Європі», яка здійснюється такими авторитетними європейськими та американськими дослідницькими й політико-консультативними установами як Баренц Інститут та Баренц Секретаріат (Норвегія), Калінінградське Агенство Регіонального Розвитку (Російська Федерація), Міжнародний Центр Демократичних Перетворень (Угорщина), Інститут стабільності і розвитку (Чеська Республіка), Інститут Джефферсона (США). В рамках цієї програми інститут виступив ініціатором розробки методології індексування та моніторингу транскордонних процесів в новітній Європі.

В 2010 р. Інститут в рамках програми ЄІСП ТКС «Угорщина–Словаччина–Румунія–Україна 2007–2013» отримав грант на виконання проекту «Кордони для людей» (Оптимізація управління транскордонним співробітництвом сусідніх регіонів Румунії, Словаччини, Угорщини та України). В процесі роботи над проектом було сформовано міжнародну команду високопрофесійних експертів із Угорщини, Словаччини, Румунії і України з числа науковців академій наук й викладачів вузів, юристів, дипломатів, керівників наукових центрів й неурядових організацій. Проект пройшов презентації на європейських форумах: в жовтні 2010 р. в Ужгороді та Кошице (Словаччина) за участю віце-президента Європейської Комісії, і в листопаді 2011 року в Калінінграді та Ельблонзі. В квітні 2011 р. в Ужгороді ІТС в партнерстві з Інститутом суспільних наук Словацької Академії Наук та Інститутом світової економіки і міжнародних відносин НАН України в рамках реалізації проекту «Кордони для людей» була проведена стартова Міжнародна науково-практична конференція «Ефективність транскордонного співробітництва через міжнародний моніторинг та координацію діяльності національних суб'єктів», метою якої було знайомство учасників із цілями та завданнями Проекту, створення міжнародних робочих груп експертів для його реалізації і обговорення існуючих проблем та перспектив розвитку транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні та можливостей координації дій, спрямованих на покращення співпраці в різних сегментах, забезпечення індексації та моніторингу транскордонного співробітництва. За результатами роботи Міжнародної конференції, в якій взяло участь близько 70 фахівців з 5 країн ЄС та України, було видано спеціальний випуск збірника наукових праць «Геополітика України: історія і сучасність (Ужгород, 2011). А у вересні 2012 р. в Словаччині (м. Стара Лесна) на міжнародній науково-практичній конференції були підведені підсумки виконання проекту «Кордони для людей», зокрема презентовано роз-

роблену Концепцію оптимізації транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України та методологію його індексації та моніторингу.

Слід зазначити, що вироблені ужгородським Інститутом транскордонного співробітництва в ході реалізації проекту політичні рекомендації, зокрема в частині раціонального використання фінансових, інформаційних та людських ресурсів в процесі транскордонної співпраці вже пройшли належну практичну апробацію. Одна з перших спроб практичного застосування методології індексації транскордонного співробітництва була зроблена в рамках проекту «Індекс ТКС — інформування зацікавлених сторін», який був реалізований в 2010–2011 рр. під егідою Міністерства закордонних справ Норвегії. Ще один практичний досвід використання методології індексації транскордонного співробітництва, зокрема щодо використання даних транскордонної статистики, отримано в результаті реалізації польсько-українського проекту «Рахуймося із кордонами» в 2011–2012 рр. За розробленою ІТС в Ужгороді методологією в стадії реалізації знаходяться також проекти «Транскордонне співробітництво на новому східному кордоні — вивчення фінського та норвезького досвіду» і щодо упровадження моніторингу транскордонних процесів між Республікою Молдова та Румунією, який виконується в рамках програми ЄІСП «Румунія–Молдова–Україна». Окрім цього, конкретні рекомендації з оптимізації системи транскордонного співробітництва, зокрема щодо шляхів пом'якшення або й скасування візового режиму для українських громадян (адже Україна першою зробила такий гуманний крок для жителів ЄС ще у 2005 р.) були розіслані центральним урядам країн-сусідів України, регіональним очільникам, а також до євросоюзівських структур у Брюсселі.

Серед подальших кроків з імплементації результатів проекту «Кордони для людей» Інститутом транскордонного співробітництва передбачається проведення систематичного моніторингу транскордонного співробітництва на окремих ділянках нового східного кордону ЄС, написання нарисів новітньої історії транскордонного співробітництва в Європі і видання першого Словника транскордонного співробітництва, заснування й розгортання діяльності Міжнародного інституту транскордонного аналізу і менеджменту.

Звичайно, вирішення наявних і майбутніх проблем транскордонного співробітництва вимагатимуть пошуків компромісів між Україною та Європейським Союзом, а також формування постійно діючого активного діалогу та співпраці як центральних і регіональних органів влади, так й громадськості у конструктивному вирішенні проблемних питань, зокрема узгодження інтересів сторін у наступних проблемах:

- вплив візового режиму Шенгену на зміну характеру кордонів ЄС та України;
- проблеми безпеки на нових східних кордонах ЄС;
- проблеми трудової міграції та нелегальної міграції;
- міжнародне співробітництво в сфері охорони кордону;
- розвиток ефективних напрямів й форм транскордонної й регіональної співпраці.

Щодо останнього, то транскордонна взаємодія з сусідніми державами — новими членами Європейського Союзу може стати для України одним із ефективних каналів участі в європейській інтеграції. Вона цілком відповідає концепції «Європи регіонів» та новітнім теоріям міжрегіональної інтеграції. Вже сьогодні статус єврорегіонів зокрема і транскордонного співробітництва України взагалі з центральноєвропейськими державами піднявся на якісно вищий щабель, що слід вважати беззаперечним позитивом. На транскордонному, міжрегіональному рівні стосунки України з ЄС майже не обтяжені проблемами і претензіями як політичного, так і економічного характеру. Тому взаємодія України з ЄС та країнами-членами ЄС у сфері єврорегіонального, транскордонного співробітництва може бути навіть більш динамічною і ефективною, ніж на міждержавному рівні. Безумовно, що ефективна єврорегіональна інтеграція через транскордонне співробітництво суттєво розширить базу включення України до європейських інтеграційних процесів.

---

¹ Див.: Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. — К., 2009. — С. 23–81.

² *Артьомов І.В.* Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції: Навчальний посібник: У 2-х кн. — Ужгород, 2008. — Кн. 1. — С. 65.

³ Див.: *Динис Г.Г., Дербак В.І. Сюсько І.М.* Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 110–126.

⁴ Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам. — Ужгород, 2007. — С. 32.

⁵ Європейська Рамкова Конвенція транскордонного співробітництва між територіальними общинами або властями // Там само. — С. 65.

⁶ Notice № 2001/C 329/01 Special Report № 11/2001 concerning the TACIS cross-border cooperation programme together with the Commission's replies (Court of Auditors).

⁷ *Кіш С., Ковач В.* Формування системи транскордонного співробітництва України // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 4 / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Ефективність транскордонного співробітництва через міжнародний моніторинг та координацію діяльності національних суб'єктів», м. Ужгород, 8–9 квітня 2011 р. — Ужгород, 2011. — С. 246.

⁸ Див.: Стратегія розвитку транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні «Карпати 2004-2011». — Ужгород, 2004. — 46 с.

⁹ Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: Монографія. — Ужгород, 2008. — С. 207–211.

¹⁰ Гоблик В. Перспективи транскордонного співробітництва в умовах розширеного Євросоюзу // Регіональна політика і транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної конференції (м. Ужгород, 24–25 травня 2007 р.). — Ужгород, 2007. — С. 220–221.

¹¹ Закон України «Про транскордонне співробітництво» // Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам. — С. 82–92.

¹² «Пріоритети державної стратегії поглиблення українсько-польського транскордонного співробітництва». Аналітична записка // Електроний ресурс. — Режим доступу: www.niss.gov.ua.

¹³ Шолох Ю.М. Програмно-цільовий, стратегічний підходи розвитку Закарпатської області // Науковий вісник Закарпатського державного університету. Економічні науки. — Випуск 7. — Ужгород, 2007. — С. 40–44.

¹⁴ Концепція Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 роки // Артёмов І.В. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції. — С. 358–363.

¹⁵ Державна програма розвитку транскордонного співробітництва України на 2007–2011 роки // Електроний ресурс. — Режим доступу: www.rada.kiev.ua/laws

¹⁶ Там само.

¹⁷ Ротар Н. Тенденції розвитку транскордонної співпраці України та Румунії в контексті євроінтеграційних процесів (Частина 2) // 29.12. 2010 // Електроний ресурс. — Режим доступу: <http://dc-summit.info/proekty/ukraina-rumunija-moldova>; Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 4. — С. 11.

Статья посвящена освещению новых возможностей, проблем и перспектив развития приграничного сотрудничества Украины после масштабного расширения Европейского Союза в 2004–2007 гг. и возникновения совместной евросоюзно-украинской границы как важного фактора углубления европейской интеграции. Рассмотрены факторы, тормозящие полноценное использование возможностей приграничного взаимодействия Украины с соседними странами-членами ЕС, предложен ряд мероприятий по повышению его эффективности.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, приграничное сотрудничество, европейская интеграция, регион, еврорегион, неправительственные и общественные организации.

The article is devoted to displaying new opportunities, problems and prospects of cross-border cooperation of Ukraine after large-scale expansion of

the European Union in 2004–2007 and after building united border between EU and Ukrainian as an important factor in deepening European integration. The factors that hinder the full use of cross-border cooperation between Ukraine and neighboring EU member states was figured out, a series of measures to improve its effectiveness has been offered.

Key words: *Ukraine, the European Union, cross-border cooperation, European integration, the region, the Euroregion, non-governmental and civil society organizations.*

Вікторія Вдовиченко

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АТЛАНТИЗМУ ТА ЄВРОПЕЇЗМУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ІТАЛІЇ (1992–2001 рр.)

У даній статті висвітлено діалектику взаємозв'язку атлантизму та європеїзму як пріоритетних засад зовнішньої політики Італії. Показано особливості формування та реалізації італійських національних інтересів на міжнародній арені в умовах європейської інтеграції та глобалізації.

Ключові слова: *Італія, ЄС, НАТО, європеїзм, атлантизм, зовнішня політика, європейська інтеграція*

Визначаючи свою зовнішню політику, перед європейськими країнами неминуче постає питання детермінації свого ставлення до стратегічних напрямів політики міжнародних відносин, що поступово формувалися протягом усього ХХ ст. — європеїзму та атлантизму.

Актуальність даної статті полягає у спробі оцінки значення та ролі принципів європеїзму та атлантизму, у формуванні зовнішньополітичних пріоритетів Італійської Республіки і співвідношення обох принципів у її зовнішній політиці.

Мета статті — дослідження процесів, які вплинули на визначення місця та ролі європеїзму та атлантизму у зовнішній політиці Італійської Республіки постбіполярного періоду.

Головними завданнями цієї статті є: 1) аналіз впливу атлантизму й європеїзму на формування зовнішньополітичних пріоритетів Італійської Республіки; 2) дослідження взаємозв'язку цих стратегічних напрямків із відносинами Італії з країнами Європи та США.

Хронологічні рамки даної статті охоплюють період з 1992 по 2001 рік. Вибір даних хронологічних рамок пояснюється величезним значенням аналізованого періоду в міжнародних відносинах — крахом біполярної системи — і, як наслідок — вибором Італії нового зовнішньополітичного орієнтуру. Нижня хронологічна межа датується 1992 роком, коли відбувалися дискусії щодо Маастрихтського договору, де Італійська Республіка брала активну участь. Верхня хронологічна межа визначена вереснем 2001 року, оскільки після теракту 11 вересня 2001 року у світі змінилося поняття національної та світової безпеки.

Історія європейської та атлантичної ідеї протягом тривалого часу привертала до себе увагу багатьох дослідників з різних країн. Ці вектори зовнішньої політики досліджувалися і продовжують цікавити не тільки професійних істориків, а й політиків, дипломатів та громадських діячів.

Вивчення робіт українських, російських та інших зарубіжних вчених продемонструвало недостатність розробки цієї теми вітчизняною історіографією і важливість об'єктивного, наукового осмислення причин інтеграційного процесу в Європі та ролі Італії в ньому.

Фундаментальні праці із загальних питань європейської інтеграції включають працю В. Копійки та Т. Шинкаренка «Європейський Союз: заснування і етапи становлення», в якій викладено історію розвитку ідей європейської інтеграції, етапи об'єднання європейських країн та аналіз відносин України з ЄС¹. Заслужують уваги монографії В. Крушинського «Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах»², В. Посельського «Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції»³.

З українських дослідників проблеми європеїзму та атлантизму у міжнародних відносинах досліджували І. Погорська⁴, Т. Кандуба⁵, М. Мирнова⁶, О. Неприцький⁷, О. Лозовицький⁸, М. Стрежньова⁹, А. Кузьменко¹⁰, Л. Халецька¹¹ та ін.

Різні аспекти зовнішньої політики Італії розглянуті у працях українських науковців, а саме: С. Віднянського¹², О. Кукотенка¹³, Р. Калитчака¹⁴, Є. Перепелиці¹⁵, В. Саблука¹⁶. Особливу увагу під час написання статті привернули роботи російських італіаністів А. Дугіна¹⁷, А. Протопопова¹⁸, Н. Арбатової¹⁹ та В. Гантмана²⁰, монографія «США і Європа: перспективи стосунків на рубежі століть»²¹ з проблем специфіки зовнішньої політики Італії у виборі курсів європеїзму чи атлантизму.

Н. Арбатова у своїй монографії «Зовнішня політика Італії»²² в міжнародних відносинах виділяє термін «європеїзм». Так, на думку вченої, італійське політичне керівництво з самого початку робило ставку на перетворення Організації Європейського Економічного Співробітництва в політичний союз західноєвропейських країн. Однак, переконавшись, що процес європейського будівництва вимагає більшого часу, ніж передбачалося, Італія переорієнтувалася на НАТО.

Концепцією пан'європеїзму та його співвідношенням із європейською ідентичністю займається В. Троян²³. Дослідженню атлантизму присвячені роботи К. Коукера²⁴ та Р. Кейгена²⁵.

У нашій статті керуватимемось визначенням О. Крочі, що європеїзмом називається процес підтримки Італією курсу європейської інтеграції, а атлантизмом — підтримки Атлантичного Альянсу²⁶.

Дехто з науковців (Арбатова, Уткін²⁷) у цьому контексті вказують на синонімічний термін — європейський вектор зовнішньої політики країни, яким, зазвичай, називають прагнення європейських країн до тісної взаємодії та здійснення спільної політики в рамках інтеграційних процесів. В такому випадку, курс, спрямований на підтримку стратегічних союз-

ницьких відносин зі Сполученими Штатами, можна характеризувати як атлантичний вектор.

Питаннями зовнішньої політики Італії займалися такі відомі італійські науковці, як Є. Брігі²⁸, Дж. Бонвінчіні²⁹, О. Крочі³⁰, С. Романо³¹, К.М. Санторо³² та ін. Вони неоднозначно характеризують позицію Італії на зовнішній арені, коли внутрішня ситуація в країні на початку 90-х впливала на прийняття зовнішньополітичних рішень³³. У цьому зв'язку, італійські науковці визначають політику Італії як «маятникову», якій, з одного боку, притаманна постійність, що виявляється у зовнішньополітичному курсі по відношенню до деяких своїх союзників а також до євроінтеграційного курсу, а з іншого — постійна змінність³⁴. Це виявляється у постійній зміні правлячих партій (правоцентристи, лівоцентристи), що, ніби за порухом маятника, змінюють один одного і, відповідно, зовнішньополітичні пріоритети Італії³⁵.

У дослідженнях деяких італійських науковців охарактеризовано значення політичних партій, що у своїх маніфестах вирішують роль та місце Італії в Європі³⁶ та здійснено історичний екскурс, де порівнюються два останні десятиліття правління право- та лівоцентристів³⁷.

Багато праць італійських науковців присвячено ролі Сполучених Штатів у зовнішній політиці Італії та їх відносинам. Зокрема, О. Крочі, навіть, вводить термін «американізація» зовнішньої політики Італії, вказуючи на вагомість та історичні передумови такого впливу Сполучених Штатів на Італійську Республіку³⁸.

Отже, більшість дослідників схилиються до думки, що європеїзм та атлантизм є протилежними концепціями, хоча вони обидві присутні в зовнішній політиці Італійської Республіки вищезазначеного періоду, при цьому ступінь їх пріоритетності залежить від політичної ситуації в країні.

Традиційно зовнішня політика цієї країни знаходилася між цими двома вісями. Таке позиціонування П. Гуеррієрі та Ст. Сільвестрі називають «*acquis*» італійської зовнішньої політики, що отримало широке коло прихильників у політичному середовищі Італії³⁹.

Терміни «атлантизм» та «європеїзм» визначають передусім відношення європейських еліт до США та характеризуються домінуванням різних точок зору на шляху розвитку Європи. Атлантизм передбачає не тільки збереження американської присутності в економіці європейських країн (іще під час успішного здійснення плану Маршалла), а й визнання лідерства США у всіх сферах життєдіяльності. Європеїзму, заснованому на пріоритетності європейської ідентичності, загальної культури та традицій європейських народів, притаманне прагнення самовизначення європейських держав, надання їх економічному та політичному життю пріоритетних цілей.

Мета європеїзму, як уособлення політичної єдності держав Європи, полягає у прагненні зробити Європу «великим» актором міжнародної політики з певною автономією, набутою у ході інтеграційних процесів Європи, а атлантизм, відповідно, бере за основу американський світовий порядок підпорядкування цієї європейської автономії атлантичній політиці Сполучених Штатів^{40 41}.

Таким чином, європеїзм та атлантизм мають спільну мету підпорядкування світопорядку, але, водночас, у них різнонаправлені вектори. Більшість країн Європейського Союзу у своїй зовнішній політиці керуються обома векторами. Італія у цьому контексті не є виключенням.

О. Чубарян зазначає, що «європейська ідея» чи «ідея Європи» — це відношення до Європи як до визначеної спільноти з притаманною їй специфікою, дослідження її в контексті внутрішньої єдності та відмінностей від інших об'єднань та частин світу⁴². Він розглядає європеїзм як політичну течію і як об'єктивну реальність, відзначаючи його багатогранність, що є постійним полем взаємодії, а іноді, й зіткнення консервативних, ліберальних, радикальних ідей та світоглядів.

Європейський Союз, що став втіленням «ідеї Європи», створив умови для успішного розвитку країн Європи, забезпечив стабільність її економіки, політичних та соціальних систем. В рамках Євросоюзу був знайдений синтез, що дозволив об'єднати тенденції до прагнення зберегти своєрідність та самобутність європейських країн та народів.

Якщо вважати сутністю поняття «європеїзм» відношення до Європи та її сприйняття як окремої спільноти, відмінної від інших континентів, то, ймовірно, необхідно виокремити ще й термін «італійський європеїзм», що означає таке ж відношення і сприйняття Італією Європи та її місце в ній.

Використання цього терміну обумовлює низку питань щодо його правомірності та змісту. Історично склалося, що ще з середніх віків існувало поняття «європейський простір» — географічний, антропологічний, політичний, що включав внутрішню структуру, соціальні проблеми, геополітику, питання етнічності та національності, цивілізаційні та культурно-історичні чинники.

Італія завжди позиціонувала себе як частина Європи, маючи спільне історичне майбутнє. Крім того, вона стала засновницею Європейських співтовариств, а в подальшому — Європейського Союзу.

Про традиційність «курсу на Європу» говорить і Дж. Наполітано, визнаючи, що «італійський європеїзм» реалізувався як синергія громадського руху курсом на об'єднану Європу, а також політичних дій уряду Італії⁴³.

Не менш важливий напрям італійської зовнішньої політики — атлантизм. Прибічники цього вектору зовнішньої політики Італії вважають,

що одним з головних завдань європейських урядів є збереження американської присутності в Європі⁴⁴. Погіршення трансатлантичних відносин не тільки загрожує єдності в НАТО, а й в довгостроковій перспективі може зруйнувати перевірене часом партнерство Італії та США.

Не зважаючи на поразку у Другій світовій війні, Італія була однією із засновниць Атлантичного Альянсу. Цілком очевидно, що італійська влада цінує Альянс не тільки за його військову мету заснування, а й за те, що ця інституція забезпечує зв'язок європейських країн зі Сполученими Штатами, який історично був надзвичайно важливим для внутрішньої політичної стабільності Італії. Саме такий тісний взаємозв'язок між атлантизмом та внутрішньою ситуацією в країні робить ці взаємовідносини своєрідними і такими, що відрізняли їх від інших країн⁴⁵.

Нагадаємо, що курс на європеїзацію був взятий ще після Другої світової війни, коли Італія його обрала щоб подолати політичні та філософські розбіжності інтересів під час повоєнної розбудови Італійської держави⁴⁶. В цілому, повоєнні роки для Європи також позначилися гегемонічним впливом Сполучених Штатів Америки на країни Західної Європи й Італія тут не стала винятком, адже перебувала в економічному занепаді та гостро потребувала модернізації. До того ж було зрозуміло, на думку Р. Проді, що лише США могли надати Італії фінансову підтримку для розбудови країни і гарантувати її безпеку⁴⁷.

Американські науковці, характеризуючи зовнішню політику Італії того періоду, прийшли до висновку, що через відсутність скоординованої співпраці міністерств та відомств, зовнішньополітичні пріоритети були зведені до мінімуму та були імplementовані в майбутньому за допомогою багатосторонніх інституцій, таких як європейські співтовариства або НАТО⁴⁸.

Вся зовнішньополітична діяльність італійського уряду в той час була спрямована на забезпечення зовнішньої міжнародної підтримки. Саме тому, зусилля італійського уряду співпадали із зусиллями уряду США, оскільки інтереси обох сторін повністю збігалися.

У цьому зв'язку, необхідно зазначити, що італійські лідери періоду ранньої холодної війни почали пропагувати «*politica di presenza*» («політика присутності»)⁴⁹, яка означала намагання італійців бути присутніми на усіх самітах та міжнародних конференціях, що не підкріплювалося жодною вагомою ініціативою країни. Італійські лідери сподівалися, що престиж заходів вплине на могутність та престиж країни. Через «політику присутності» Італія сподівалася завоювати не просто прихильність США, а встановити відносини тісного співробітництва. Така позиція дозволила б Італії політично впливати на інші європейські країни.

Тому, в свою чергу, для Сполучених Штатів Америки Італія була ключовою країною для протидії комуністичній загрози в Західній Європі.

На це рішення вплинув і той факт, що численні італійські політичні мігранти в США сприяли посиленню зв'язків між італійськими лідерами та американською адміністрацією.

Першочерговість атлантичного вектору бере свій початок у повоєнний період, коли обмежена кількість керівників, а саме: прем'єр міністр А. Де Гаспері, міністр закордонних справ К. Сфорца, ключові дипломати: заступник міністра закордонних справ В. Дзоппі, послы А. Таркіані, П. Кватроні, М. Брозіо та Т.Г. Скотті взяли курс на відновлення італійської зовнішньої політики. Їх головною метою було підняття значення місця і ролі Італії як в країнах Європи, так і Середземномор'я.

Європейський напрямок у зовнішній політиці Італійської Республіки отримав новий імпульс на початку 80-х років ХХ ст. Цей період характеризується кардинальними змінами у відносинах Схід-Захід, що були викликані епохою перебудови Горбачова. І тому, наслідуючи Францію та Німеччину, що взяли на себе керівну роль в Європі, Італія повинна була адаптувати свою політику до нових стандартів.

Із закінченням епохи біполярності пов'язані вагомні зміни в міжнародних відносинах, що, в свою чергу, сприяло розвитку європейської інтеграції та кризи атлантизму, який втратив початковий зміст свого існування.

Всередині 80-х років європейські політики зіткнулися з ситуацією, коли, з одного боку, виключно економічна інтеграція була завершена, а з іншого, ступінь політичної єдності не відповідав новим викликам, що виникали в умовах розпаду Радянського Союзу і завершення холодної війни. Саме тому, скептичне відношення до європейської інтеграції було на той період домінуючим. Возз'єднання Німеччини свідчило про народження нової сили, що здатна претендувати на лідерську позицію на континенті, а розпад СРСР та швидкі перетворення країн його колишніх сателітів розмивали непорушні кордони самої об'єднаної Європи.

Кінець 80-х — поч. 90-х приніс зміни й у політичне середовище Італії. Зокрема, одним з його проявів був рух «Mani Pulite» («Чисті руки»), який певним чином здійснював заміну тогочасних політиків на представників нових політичних класів. Таким чином, італійська політична система у квітні 1992 року на виборах показала свою докорінну відмінність від тієї, що існувала у період «холодної війни», представивши нових політичних лідерів.

В момент, коли питання надання конституційних повноважень Європейському Парламенту стало на референдумі в червні 1989 року під час проведення загальноєвропейських виборів, італійські громадяни підтримали цю ініціативу 88,1% голосів. Одна з причин такого високого відсотку криється у підтримці усіма італійськими партіями європейської

інтеграції, що забезпечила найвищу участь Італії у виборах до Європейського Парламенту.

За нового внутрішнього та міжнародного контексту, Італія на певний час ізолювала себе від процесу європейської інтеграції та політики Атлантичного Альянсу. Це було спричинено внутрішньополітичними змінами та економічними труднощами на початку 90-х. Урядовці та політики Італії зосередилися більше на внутрішньому становищі держави, аніж на її зовнішньополітичних пріоритетах. Внесення революційних змін у розвиток процесу європейської інтеграції та Атлантичного Альянсу не стояло на порядку денному італійської громадськості.

Проте, на зовнішньополітичній арені Італія продовжувала стояти на засадах інтеграції, часто поступаючись національними інтересами заради створення розширеної Спільноти. Крім того, італійські урядовці пропагували засади єдності та взаємодії. Зокрема, ідея створення Європейського інвестиційного банку була пропагована італійськими політиками. Більше того, Італія стояла на засадах вільного пересування робітників в межах Спільноти.

Тому Італія вітала та підтримувала інтеграційні процеси і адвокувала внутрішню демократію Спільноти на благо створення наднаціональних інституцій.

У цілому ж, під час переговорів щодо Договору ЄС, італійські представники суттєво підтримували розвиток політичного та монетарного союзу. В політичному союзі італійський уряд підтримав розширення повноважень європейського парламенту, більш екстенсивне використання кваліфікованої більшості голосів (відтоді відбувся перехід від одностайності голосів до кваліфікованої більшості в деяких сферах) та зростання компетенції ЄС відносно нових політичних сфер. Однак, щодо питань безпеки, італійський уряд, так само, як і британський, проявляв меншу зацікавленість щодо розвитку структури Європейської безпеки, яка розглядалася дещо як потенційна загроза ролі НАТО⁵⁰.

Саме за такої ситуації був підписаний Маастрихтський договір, що ставив своєю головною метою закріплення досягнутих результатів європейської інтеграції та визначення її нових орієнтирів. Крім того, його не менш важливим завданням було більш чітке окреслення формату європейського проекту за допомогою таких визначальних ознак — як створення єдиної європейської валюти та принципу єдиного загальноєвропейського громадянства.

7 лютого 1992 року Італія приєдналася до Маастрихтського договору, який став початком нового етапу розвитку європейської інтеграції. Європейське співтовариство отримало нову назву — Європейський Союз, що на практиці означало перелом у відносинах між країнами-членами

новоствореного об'єднання і перехід від координації дій національних урядів до вироблення загальної політики⁵¹.

Якісно новий етап інтеграції співпав з дискусіями з цього приводу європейських шкіл щодо пріоритетності поглиблення (французька), розширення (британська) або паралельність обох процесів (німецька). Італія підтримала останню, що, як компроміс двох кардинальних точок зору, стала пріоритетною в ЄС.

З питань розширення ЄС в Італії склався політичний консенсус, який базувався на підтримці більшості політичних партій, груп тиску та академічного товариства⁵². Вирішальним у цьому контексті для Італії був висновок Комісії про ступінь підготовки майбутніх членів ЄС. Італійські політики виявляли надзвичайну обережність в оцінці конкретних сценаріїв прийняття нових членів, вважаючи, що для цього їм необхідно мати більш детальну інформацію щодо відповідності країни-кандидата критеріям.

Варто зазначити, що обговорення проблем, пов'язаних з європейською інтеграцією здійснювалося в рамках біполярного протистояння італійських політичних коаліцій. Лівоцентристська коаліція, що об'єднала наступників основних партій старої системи, зробила ставку на традиції європеїзму, тоді як позиції правоцентристів характеризувались, певною мірою, євроскептицизмом з питань, що стосувались впливу Євросоюзу на економіку Італії, підкреслюючи при цьому «особливість» відносин зі Сполученими Штатами і рівнозначність європейського та атлантичного вектору.

Крах італійської партійної системи, поглиблений невизначеностями і сумнівами щодо ролі Італії в новій європейській системі, створеній Маастрихтським договором, сприяв появі нових політичних суб'єктів та нового балансу в країні. Період з 1992 по 1996 рр. характеризувався серією слабких урядів і це не дивно, що основною метою урядів М. Д'Амато, К. Чампі і Л. Діні було відновлення італійської економічної та фінансової системи, яка була підірвана як валютною кризою у 1992 році, так і політичною невизначеністю щодо політичної системи країни.

У зв'язку з цим відданість Італії європейській інтеграції була життєво важливим фактором, так як майбутнє країни було тісно пов'язане з ЄС та його розвитком. Тому не дивно, що і К. Чампі, і Л. Діні сприймалися в Брюсселі як політики з сильними європейськими мандатами, а К. Чампі став особливо відомим прихильником інтеграції в Європі.

Беручи до уваги той факт, що внутрішній баланс Італійської Республіки був нестабільним, найбільш яскравим нововведенням політичного та економічного життя стала поява нової політичної сили «Форца Італія» та її лідера — медіа-магната Сільвіо Берлусконі⁵³. Створення першого уряду С. Берлусконі оцінювалось з певним занепокоєнням у

Брюсселі та ще в декількох європейських столицях не лише за характер та цілі членів коаліції, а й за дуже слабку схильність до євроінтеграції. Це має деяке відношення до того, що С. Берлусконі призначив міністром закордонних справ А. Мартіно, який був заклятим скептиком ЄС і прихильником позиції Маргарет Тетчер щодо євроінтеграції.

Протягом шести місяців правління першого уряду правоцентристів, в період між 1994 та 1995 рр., зовнішня політика Італії характеризується асертивністю і починає впливати на баланс між Європою та США.

Міністр закордонних справ А. Мартіно в Європі виступає на підтримку кваліфікованого інтеграціонізму і критикує логіку появи Європейського валютного союзу, який не відповідає його ліберальним економічним переконанням. Проте уряд С. Берлусконі був при владі протягом короткого періоду і через його відставку більшість європейських учасників висловили думку, що його політична кар'єра вже досягла свого кінця.

Італійська Республіка разом з іншими країнами-членами ЄС активно брала участь у підготовці Амстердамського та Ніццького договорів, які були направлені на комплексне реформування структури та функцій Європейського Союзу. Період реформування ЄС співпадає з перемогою на виборах лівоцентристської коаліції Романо Проді в 1996 році. Схильність до ідеалів євроінтеграції була найважливішим об'єднуючим фактором в лівоцентристській коаліції, що складалась із колишніх лівих християнських демократів, комуністів та лібералів.

Головною метою та досягненням уряду Р.Проді було приєднання Італії до Європейського валютного союзу, а також подальші заходи щодо лібералізації економіки.

Лівоцентристська коаліція змогла мобілізувати більшість італійської громадської думки за допомогою гасла «Італія повинна приєднатись до Європи». Цей період можна розглядати як кульмінацію італійської прихильності до Європи: європейський вибір став як міжнародним, так і внутрішнім питанням, а численна кількість італійців була переконана в тому, що Європа була зразком для Італії також в тому, що участь в процесі європейської інтеграції буде сприяти врегулюванню кризи.

У цьому контексті, необхідно визначити 1996 рік як такий, коли уряд Р.Проді зосередив свою політику на проєвропейських позиціях, наголошуючи на тому, що саме вона відіграє вирішальну роль у вступі Італії до єврозони⁵⁴. Р.Проді й наступні прем'єр-міністри Італії Д'Алема та Дж.Амато також будуть прибічниками розвитку процесів європейської інтеграції та більш активної ролі Італії в цих процесах.

Водночас, необхідно зазначити, що проєвропейськість не означатиме антиатлантичних засад у зовнішній політиці Італії. Е.Оттоленгі зробив висновок, що Р.Проді «спробує зробити італійську зовнішню політику більш проєвропейською, визначаючи своїм пріоритетом спільну євро-

пейську зовнішню політику. Проте, я не вбачаю у цьому ознаки, що уряд стане менш проамериканським»⁵⁵.

Не дивно, що Р. Проді став президентом Європейської комісії (1999–2004) після кризи президентства Ж. Сантера. Таке призначення найбільш очевидно показує визнання внеску Італії в європейське будівництво та італійської прихильності до європейських ідеалів.

З метою модернізації структури та функцій окремих інституцій за допомогою Маастрихтського, Амстердамського та Ніццького договорів, країни-члени ЄС реформують правові засади цієї організації, а також систему прийняття рішень. Таким чином, Конституційний договір сприяв інституціоналізації воєнно-політичного виміру ЄС, вносячи корективи як до зовнішньої політики, так і до політики безпеки.

Робота над створенням Конституційного договору розпочалася після створення Європейською Радою в грудні 2001 року «Конвенту майбутнього Європи», до складу якого ввійшов один із засновників Конституції для Європи — Дж. Амато.

Для уряду Р. Проді саме вступ до Європейського валютного союзу у 1999 році, було одним з пріоритетів. Лівоцентристський уряд розгорнув діяльність у двох напрямках: зовнішньому та внутрішньому. На зовнішньополітичній арені щодо ЄС італійські урядовці доклали чимало зусиль, щоб підтвердити готовність вступу Італії до ЄВС, зокрема, продемонструвати відповідність критеріям (особливо, фіскальному критерію), а також розвиток внутрішнього макроекономічного регулювання.

На національному рівні більша частина змін стосувалася критеріїв, що сприяли змінам економічної політики, зокрема фіскальної та бюджетної, для відповідності Італії вступу до ЄВС.

2001 року правоцентристська коаліція С. Берлусконі повернулася до влади. Така подія призвела до проблемного періоду відносин між Італією й ЄС, та до змін у ставленні Італії до європейського будівництва. Офіційний Брюссель був занепокоєний поверненням С. Берлусконі і його заявами про необхідність посилення співпраці з Вашингтоном. Зважаючи на негативну реакцію високопосадовців ЄС, італійський прем'єр призначив міністром закордонних справ Ренато Руджеро, відомого та впливового дипломата, колишнього очільника Всесвітньої торговельної організації. Він був відомий своїми проєвропейськими настроями і, таким чином, С. Берлусконі сподівався завоювати прихильність Брюсселю. Але за декілька місяців Р. Руджеро подав у відставку через серйозні відмінності у поглядах з тогочасним прем'єр-міністром. Такий крок погіршив імідж Італії не тільки в Брюсселі, а й в інших європейських столицях. В Євросоюзі побоювалися, що офіційний Рим прагне блокувати процес розширення ЄС, а також здійснить остаточну зовнішньополітичну пере-

орієнтацію на Вашингтон. Останній, але не менш важливий проамериканський вибір С. Берлусконі здійснив, коли схвалив участь Італії в операції США в Іраку.

Характеризуючи правоцентристську коаліцію, необхідно зазначити й її певні дипломатичні успіхи в європейському контексті. Влада Італії робила все можливе, щоб відігравати вагомую роль у переговорах щодо конституційного договору. Проте, незважаючи на декларативні зусилля італійського уряду до готовності підписати нову угоду, це призвело до тривалих протиріч у внутрішній політичній боротьбі, яка негативно вплинула на позиції Італії в ЄС та сприяла слабкості зовнішньополітичної позиції Італії в Брюсселі. Тому, незважаючи на офіційні заяви С. Берлусконі, закордонні коментатори негативно розцінювали «європейський рекорд» його уряду.

Закінчення «холодної війни» сприяло тому, що італійське керівництво мало адаптуватися до нового співвідношення між європеїзмом й атлантизмом у своїй зовнішній політиці так само, як це відбувалося в інших країнах-членах ЄС та НАТО.

Створення Європейського Союзу з перспективною його подальшого перетворення у самостійний центр сили в міжнародних відносинах вимагало відповідних коректив у відносинах із США. Проте, кінець «холодної війни» змусив італійських зовнішньополітичних керівників задуматися над стратегією підходу до нового міжнародного середовища. Зміни міжнародної системи, зокрема, нестабільність на Балканах та Середньому Сході, означала потребу в новій стратегії у відносинах між Європою та США.

Атлантизм, як і європеїзм, проголошувався основним напрямком зовнішньої політики Італії і після закінчення біполярності, який кардинально змінив основи трансатлантичної солідарності. Одним з важливих завдань НАТО — це забезпечення присутності США в Європі, що на думку багатьох італійських атлантистів, залишається найбільш актуальним завданням⁵⁶. Крім того, наслідуючи свої геополітичні інтереси, для Італії завжди актуальними були відносини з США, які, відповідно, впливали на її безпеку в регіоні широкого Середземномор'я. Цей регіон на початку 90-х відносився до одного з найнеспокійніших, оскільки саме тут відбувалися збройні конфлікти та війни: громадянська війна в Алжирі, албанське повстання 1996 року, югославські війни, курдський сепаратизм. Саме тому, Італія вітала Стратегію НАТО 1999 року, яка мала на меті посилення ролі НАТО щодо врегулювання криз та відновлення миру та стабільності тільки в тих випадках, коли безрезультатними були превентивні заходи.

Водночас, стало неможливим змінити стратегію політики європейської інтеграції. ЄС — економічний гігант, що виріс з-під протекції НАТО,

потребував розширення свого впливу на політичну та безпекову сферу. Відповідно, на початку 90-х ЄС започаткував серію реформ для підготовки свого розширення на схід. Необхідно зазначити, що Маастрихтський договір створив підґрунтя для спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП), а також для проекту оборонної політики. СЗБП була своєрідним компромісом між позиціями Франції, Німеччини та Великобританії. Так, під час дебатів, що передували підписанню Маастрихтського договору, Італія була однією з країн, яка наполягала на власній зовнішній та безпековій політиці, а також пропонувала злиття ЗЄС разом з ЄС. Функції ЗЄС, на думку італійських урядовців, мали не протирічити із закріпленими з Атлантичним Альянсом. Така позиція свого часу допомогла тісно об'єднати офіційний Рим з Лондоном⁵⁷.

Амстердамський договір 1997 року передбачав включення ЗЄС до СЗБП і надав державам-учасникам можливість здійснювати взаємне співробітництво у сфері озброєнь. Тобто, це давало поштовх розвитку багатостороннього співробітництва в оборонній сфері.

У липні 1998 року Італія разом з Францією, Німеччиною, Великобританією, Іспанією та Швецією підписали Договір про наміри з метою реструктуризації аерокосмічної та оборонної галузей, а у вересні того ж року Італія разом з Францією, Німеччиною та Великобританією заснували Об'єднане агентство військових поставок (OCCAR). Такі дії з боку союзників НАТО дають підстави, на думку А. Пенса, враховувати думку європейських країн та стати більш «європеїзованим» в оборонній галузі⁵⁸.

Сполученим Штатам та ЄС не вдається успішно співробітничати в багатьох напрямках. Необхідність подальшого поступального розвитку цього співробітництва звично не викликає внутрішньополітичних спорів в ЄС. Значно менш визначену картину можна спостерігати у вирішенні питань безпеки та оборони. Саме ці питання стають дискусійними у визначенні співвідношення Італії між європейським та атлантичними векторами. Причина цього в тому, що саме у воєнно-політичній галузі США не просто взаємодіють з Євросоюзом як із зовнішнім партнером, а безпосередньо присутні на континенті, — як один з вагомих інструментів констатування європейського простору безпеки. Особливість цього простору безпеки і його перспективи подальшого розвитку періодично стають предметом розбіжностей між політиками та дипломатами.

Одним з механізмів, що закріплює та інституціоналізує американську присутність в Європі, є НАТО. Із затвердженням у 1995 році «Нового трансатлантичного порядку денного» підтверджувалась згода сторін щодо принципу «неподільності трансатлантичної безпеки»⁵⁹.

Розпад біполярної системи змінив європейську, а відповідно й італійську, позицію у західному світі з питань колективної безпеки. Європа

виявилася неготовою до нових викликів у постбіполярний період (ісламський тероризм, розповсюдження ядерної зброї, розпад держав). З розпадом Радянського Союзу однією із загроз став ряд сусідніх регіональних криз, які могли б перерости у військові конфлікти та спричинити неконтрольовані міграційні потоки до країн Західної Європи⁶⁰.

Саме тому, європейські члени Північноатлантичного Альянсу, які знаходилися в його безпековому полі протягом періоду «холодної війни», після падіння Берлінської стіни були змушені переглянути свої підходи щодо питань безпеки в рамках Альянсу. Однією із змін, стало питання розробки Європейської політики безпеки та оборони, яка засвідчувала зміну безпекового середовища та потребу в нагальному дієвому підході до політики безпеки та оборони, а також відповідні шляхи та методи протидії новим викликам та загрозам Європи⁶¹.

На початку 90-х років, італійський політичний дискурс пережив певні трансформації як на міжнародному, так і на внутрішньому рівнях.

Специфікою італійського зовнішньополітичного курсу цього періоду було прагнення мати більший вплив як в міжнародному, такі регіональному контекстах.

У своїх регіональних пріоритетах активність Італії була направлена на підтримку або висунення ініціатив щодо розвитку регіональної інтеграції та співробітництва у регіоні Середземномор'я. Це пов'язано, в першу чергу, з географічними та геостратегічними чинниками, оскільки Італія розташована на перетині головних транспортних та торговельних шляхів, а її паливна та енергетична галузі цілком залежать від країн Південного Середземномор'я. Іще однією причиною активізації такої регіональної діяльності була безпека в регіоні, що стала вразливою завдяки появі нових загроз та викликів — присутність ісламського тероризму та нелегальна міграція з країн Середземномор'я.

У цьому зв'язку головною точкою дотику Італії та Сполучених Штатів стали середземноморські програми НАТО, в яких обидві країни брали активну участь⁶². Таке співробітництво давало переваги обом сторонам: США, виступаючи як гарант безпеки в регіоні, поширював свій вплив на країни Середземномор'я, а Італія, отримуючи політичні та економічні преференції від Штатів, була зацікавлена в стабільності та подальшій інтеграції Середземноморських країн.

Початком такого співробітництва у регіоні були стратегічні концепції, прийняті в Римі в 1991 році⁶³. Основними постулатами цих концепцій, що стосувалися, головним чином, Південного Середземномор'я, були розвиток діалогу та співробітництва, і підтримка колективної безпеки.

Наступним інструментом підтримки регіональної ініціативи для Італії було «Євросередземноморське партнерство», узгоджене під час Барселон-

ської конференції у листопаді 1995 року. «Барселонський процес» був своєрідним логічним продовженням інших середземноморських ініціатив Альянсу. Італійська Республіка була та залишається одним із найбільших прибічників Барселонської декларації, підписаної країнами-членами ЄС та державами південного берегу Середземного моря зі стратегічною метою відновлення зони миру та стабільності⁶⁴.

Проте, внутрішня політична структура країни залишилася майже без змін. Свою прихильність до проамериканського курсу італійський уряд не змінив, хоча, його вплив став не таким відчутним на внутрішню політику, а посилювався на зовнішню політику Італії. Зокрема, тоді, коли Франція на початку 90-х років намагалася підтримати проект для Європейської складової безпеки, італійський уряд чітко висловив свою позицію щодо необхідності включення цієї складової до атлантичного контексту.

Проатлантична орієнтація зовнішньополітичного курсу Італії з питань безпеки виявляється й у нейтральності позиції італійських військових на ранніх етапах зближення відносин франко-німецьких військ, а також під час створення Єврокорпусів⁶⁵.

Беручи до уваги географічне положення Італійської Республіки, можна сказати, що вона не є особливо захищеною перед новими загрозами періоду постбіполяризму. Італійській півострів є найближчою та найбільш привабливою точкою доступу до Європи для мігрантів, політичних біженців та ісламських радикалістів. Саме тому, на початку 90-х італійську зовнішню та безпекову політику можна охарактеризувати як таку, якій притаманний «новий активізм»⁶⁶. Цю зміну демонструють заяви тогочасного міністра оборони Італії С. Андо, що виправдовує рішення Італії взяти участь у місії ООН у Сомалі 1992–1993 рр.⁶⁷

Ініціативу створення нової політики безпеки висунули представники дипломатичного корпусу та військові. Вони першими заявили, що для гарантування власної безпеки у постбіполярний період, Італії необхідно брати активну участь у створенні нової міжнародної системи. Про це свідчить проактивний підхід італійського уряду до питань безпеки. З одного боку, Італія дедалі більше бажала брати участь у багатосторонніх операціях з підтримання миру в світі, зокрема у Сомалі, а також підтримувала процес реструктуризації механізмів планування та прийняття рішень для таких операцій, коли у Сомалі виникли труднощі виконання місії⁶⁸. З іншого боку, Італія не зволікала у прийнятті власних рішень щодо ініціатив. Так, наприклад, коли розгорнувся широкомасштабний фінансовий скандал в Албанії і державність було повалено, тисячі албанців перетнули Адриатичне море навесні 1997 р. в пошуках кращого життя. У відповідь на це італійський уряд ініціював формування «коаліції доброї волі», і зібрав військово-гуманітарну місію «Операція Альба», що була санкціонована постфактумом Радою Безпеки ООН⁶⁹.

На рівні зовнішньополітичних відносин із ЄС та беручи до уваги традиційні напрями європеїзму та атлантизму, Італійська Республіка підтримала розвиток Європейської політики оборони та безпеки як комплексарну на шляху до зміцнення НАТО, а не як його альтернативу. Цієї політичної лінії притримувалися як ліві, так і праві сили. У 1996 р. уряд Р. Проді відмовився підтримати французьку ініціативу віддати командування Об'єднаних Сил Південної Європи, що базувалися у м. Неаполі, французькому командному складу. Підкресленою політичною лінією італійського уряду було те, що він не вбачав користі від дій, які можуть послабити трансатлантичні зв'язки без того, щоб водночас запропонувати більш конкретні прибуткові ініціативи щодо оборони Європи⁷⁰.

Уряд Італії й надалі поєднував свої прагматичні цілі в НАТО, нерідко вступаючи у протиріччя, та слідкуючи за своєю зовнішньополітичною позицією в світі. Переслідування одночасно різних зовнішньополітичних цілей офіційного Риму нерідко призводило до його дипломатичної поразки або ж прийняття запізнених рішень у конфліктних ситуаціях. Першим серйозним випробуванням для Італії стала операція НАТО в Югославії у 1999 р. Не зважаючи на кардинальні розходження в італійському політичному суспільстві, Італія підтримала акцію бомбардування цієї країни, долучившись до США, Німеччини, Великобританії та Франції. Італія взяла участь в усіх миротворчих операціях НАТО на Балканах⁷¹.

З початком конфлікту в Косово, Італія, яка намагалася призупинити нескінченний потік біженців, іноді, військово-поліцейськими заходами, схилилася підтримати косовських албанців. Італійські ЗМІ акцентували увагу громадськості на «відповідальності СФРЮ за відсутність компромісу» і на діях югославської поліції більше, аніж на терористичних акціях албанських сепаратистів з «Визвольної армії Косово»⁷².

Разом з іншими західноєвропейськими країнами — членами Контактної групи, Італія підтримала прийняте під натиском США рішення про використання військової сили проти СФРЮ з метою тиску та впливу на сербську сторону. Проте, зацікавленість у якнайшвидшому мирному врегулюванні конфлікту та прагнення зберегти єдність дій з іншими членами Контактної групи сприяли формуванню більш збалансованого підходу Італії до вирішення проблеми Косово. Лівоцентристський уряд М. Д'Алема, що прийшов до влади у 1998 р. на зміну Р. Проді, спочатку намагався уникати заяв, що зобов'язували б Італію надавати бази на території Італії для авіації НАТО у випадку атак на СФРЮ. В італійських ЗМІ розгорнулася кампанія, що звинувачувала США в озброєнні бойовиків ОАК за рахунок коштів не лише американців чи німців, а й діючих в Італії мафіозних структур албанських емігрантів, отримуючи їх, зокрема, шляхом торгівлі наркотиками⁷³.

Усвідомлюючи обмеженість своїх можливостей істотно вплинути на перебіг подій та прагнучи зберегти взаємодію з партнерами Контактної групи — з США та країнами ЄС, Італія наполегливо намагається віднайти оптимальний підхід до розв'язання косовської проблеми через пошуки рішень, що могли б примирити різні, а часом й зовсім протилежні інтереси ворогуючих сторін⁷⁴.

Косовська криза 1999 р. сприяла зміцненню зовнішньополітичних позицій Італії. Її активна позиція щодо організації допомоги косовським біженцям Албанії, підключення власних ВПС з середини квітня 1999 року до бомбардування призвели після закінчення операції до того, що Італію символічно було включено до переліку найбільш значущих учасників врегулювання конфлікту. Таким чином, Італія поруч з четвіркою найбільших союзників НАТО отримала свій власний сектор відповідальності в післявоєнному Косово і почала розглядатися як один з неформальних гарантів мирного процесу⁷⁵.

Надзвичайно важливим для італійської зовнішньої політики була позиція Ватикану щодо югославської кризи. Папа Іоанн Павло II відкрито виступив на користь політичного вирішення косовської проблеми і закликав США і НАТО припинити бомбардування СФРЮ⁷⁶.

Після Косово змінилася й сама зовнішньополітична ідеологія Італії. Зокрема, була висунута концепція «світу протагоністів», що приходить на зміну Ялтинсько-Постдамській системі. В цьому новому світі Італія заявила про свою «глобальну відповідальність» як за конкретні регіони, так і за визначені процеси. У цьому зв'язку, необхідно зазначити футуристичну ідею Президента Італії К.А. Чампі щодо трансформації існуючого міжнародного права в «конституційне право народів», яке б виконувало роль глобальної проконституції⁷⁷.

Саме тому, сутність нової стратегічної концепції НАТО після Косовської кризи зводилася до того, що для закріплення міжнародної безпеки Північноатлантичний альянс не тільки мав брати на себе відповідальність управління кризами, а й виступати «протагоністом» діалогу та співробітництва між усіма країнами Євро-Атлантичного регіону з метою створення там платформи довіри⁷⁸.

Політика С. Берлусконі, що прийшов до влади у травні 2001 р., будувалась на співвідношенні приналежності Італії до НАТО та ЄС. Після атак терористів 11 вересня 2001 р. і початку війни в Афганістані, Берлусконі спрямував вектор італійської зовнішньої політики до атлантизму, тим самим компенсуючи неприязнь до нього особисто деяких європейських партнерів⁷⁹. Його уряд приєднався до Великобританії — головного союзника США та нових членів НАТО після терактів 11 вересня 2001 р., а потім здійснював активну підтримку США в Іраку.

Таким чином, європеїзм та атлантизм були та будуть присутні в італійській зовнішній політиці. Хоча, ці два вектори іноді і не були виразними через різноманітні внутрішні та зовнішні обставини, вони становлять основні два вектори, якими керувалася італійська зовнішня політика після «холодної війни».

Головною тенденцією визначеного періоду (1992–2001 рр.) для італійських політиків було прагнення підкреслити, що італійська національна ідентичність не може існувати без загальноєвропейської, оскільки вони доповнюють одна одну і нерозривно пов'язані.

Зазначений період ознаменувався багатьма змінами не тільки у зовнішній політиці Італії, а й у світі. Ймовірно тому С. Романо зазначав, що поєднання періоду постбіполярності та кінець Першої Республіки Італії поклали крах італійській зовнішній політиці, яку вона традиційно проводила протягом періоду «холодної війни».

Новий етап у зовнішній політиці Італії не завжди характеризувався узгодженістю дій урядів, що швидко змінювалися. Тому, зовнішня політика іноді була непослідовною та невизначеною. Відповідно, з одного боку, їй притаманні певна послідовність, а з іншого — змінність. Постійність виявлена у політиці Італії щодо ЄС, зокрема у її проінтеграційних настроях, у підтримці інституційних змін ЄС та загальній підтримці італійського народу інституцій ЄС. Послідовність виявляється й у ставленні Італії до компромісів, у лояльному відношенні до своїх союзників, але, водночас, й у прагненні дипломатичного діалогу під час конфліктів та проведенні самостійної політики у так званих «сірих зонах». Саме тому, до початку ХХІ століття Італія не вбачала, що між двома векторами її зовнішньої політики — атлантизмом та європеїзмом — може існувати певна напруга.

Змінністю у зовнішній політиці Італії можуть бути охарактеризовані відносини зі Сполученими Штатами, коли відповідно до правлячої партії в уряді, вони або посилювалися, або послаблювалися.

Обидва вектори слугували засобами впливу на двосторонні відносини зі Сполученими Штатами, а також важелем, за допомогою якого Італія хотіла здобути лідерство у процесі європейської інтеграції.

Вагоме місце в офіційній зовнішньополітичній ідеології Італійської Республіки вищезазначеного періоду займає переосмислення місця та ролі Італії у все більш інтегрованому Європейському Союзі. Не просто «в ім'я Італії», а «в ім'я Європи» стає своєрідним закликком до наслідування у зовнішньополітичних цілях.

Таким чином, самовизначення у якості «глобального протагоніста» та «політики присутності» покладено в основу сучасної загальнополітичної ідеології цієї країни. Це означає, що Італія по-новому позиціонуватиме себе не тільки щодо ЄС чи США, а й до інших міжнародних акторів.

- ¹ *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. — 448 с.
- ² *Крушинський В.* Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. — 214 с.
- ³ *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К., 2002. — 168 с.
- ⁴ *Погорська І.* США: місія здійснима? Праксеологія творення глобального світу. — К.: Грамота, 2009. — 504 с.
- ⁵ *Кандуба Т.Ю.* Атлантизм у зовнішній політиці урядів Тоні Блера: Автореферат на зд. наук. ст. канд. іст. н. Сп. 07.00.02. — Д.: ДНУ, 2010. — 21 с.
- ⁶ *Миронова М.* Трансформація відносин Європейського Союзу та США в пост-біполярний період: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. — К., 2007. — 194 арк.
- ⁷ *Неприцький О.А.* Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2003. — 20 с.
- ⁸ *Лозовицький О.С.* Франко-американські взаємовідносини як системний подразник розвитку військово-політичної стратегії п'ятої республіки Франції — Ел. Ресурс: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=30696
- ⁹ *Стрежньова М.В.* Великобританія и Западная Европа: политические аспекты. — М.: Наука, 1988. — 188 с.
- ¹⁰ *Кузьменко А.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації // Юридичний журнал. — № 10. — К., 2008. — С. 24–30.
- ¹¹ *Халецька Л.* Франція в європейському інтеграційному процесі (кін. 1980–1990-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. — Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — К., 2001. — 19 с.
- ¹² *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського союзу. — К.: ТОВ «Видавничий дім "Києво-Могилянська академія"». — С. 124.
- ¹³ *Кукотенко О.О.* Еволюція зовнішньої політики Італії в регіоні Близького Сходу й Середземномор'я у постбіполярний період // Наукові записки Вінницького держ. пед. універс-ту ім. М. Коцюбинського. Серія Історія. — 2009. — Вип. 16. — С. 42–46.
- ¹⁴ *Калитчак Р.Г.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. — Монографія — К.: Знання, 2007 — 303 с.
- ¹⁵ *Перепелиця Є.А.* Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991–2006 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02; НАН України, Інститут історії України. — К., 2007. — 225 арк.
- ¹⁶ *Саблук В.В.* Співробітництво між Італією та Україною у торговельно-економічній сфері: історичні витоки та засадничі параметри сучасності // Збірник наукових праць Гілея. — 2010. — Випуск 38. — С. 96–102.
- ¹⁷ *Дугин А.Г.* Основы геополитики (Часть 2. Современные геополитические теории и школы). — М.: Арктогея, 1997. — С. 104–110.
- ¹⁸ *Протопопов А.* Внешняя политика Италии после Второй мировой войны. — М, 1963. — 318 с.
- ¹⁹ *Арбатова Н.К.* Внешняя политика Италии. Процесс формирования и осуществления. — М.: Наука, 1984. — С. 44.

- ²⁰ Гантман В.И. Внешняя политика Италии на рубеже 70–80-х гг. — М., 1983.
- ²¹ США и Европа: перспективы взаимоотношений на рубеже веков / Уткин А.И., Приходько О.В., Смирнов П.Е., Давыдов Ю.П., Оберемко Т.В., Подлесный П.Т. — М.: Наука, 2000. — 192 с.
- ²² Арбатова Н. Внешняя политика Италии: процесс формирования и осуществления. — М., 1982. — С. 80.
- ²³ Троян В.С. Проблема європейської ідентичності в основних концепціях пан'європеїзму // Словянський вісник наукових праць. — Вип. 11. — Р., 2011. — С. 260–263.
- ²⁴ Коукер К. Сумерки Запада. — М.: МСПИ, 2000. — 272 с.
- ²⁵ Кейган Р. О рае и силе. — М.: РПЭ, 2004. — 159 с.
- ²⁶ Croci O. Not a zero-sum game: Atlanticism and Europeanism in Italian Foreign Policy // The International Spectator, Vol. 43, № 4, December 2008. — P. 137.
- ²⁷ Арбатова Н., Уткин С. Соотношение атлантизма и европеизма в ЕС в кн. Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского Союза. — М.: ИМЭМО РАН, 2009. — С. 4.
- ²⁸ Brighi E. Europe, the US and the 'Policy of the Pendulum': The Importance of Foreign Policy Paradigms in the Foreign Policy of Italy (1989–2005) // International Spectator — № 2 — Pp. 278–297.
- ²⁹ Bonvicini, Gianni. 'Regional reassertion: The Dilemmas of Italy', in The Actors in Europe's Foreign Policy, — London: Routledge, 1996.
- ³⁰ Croci O. Italian Security Policy after the Cold War', Journal of Modern Italian Studies, № 8: 2 (2003), — Pp. 266–83.
- ³¹ Romano S. La politica estera italiana: un bilancio e qualche prospettiva', il Mulino 44, no. 1 (1995). — Pp. 63–70.
- ³² Santoro C.M. La politica estera di una media potenza: l'Italia dall'Unita ad oggi. — Bologna: Il Mulino, 1991. — 756 p.
- ³³ Cladi L. Domestic constraints vs. systemic pressure: Italy's Foreign Policy in Post Cold War Period // Paper presented at Political Studies Association Annual Conference, Panel title «Italian foreign policy since the end of the Cold War», Edinburgh, 30 March 2010. — 29 p.
- ³⁴ Brighi E. Europe, the US and the 'Policy of the Pendulum': The Importance of Foreign Policy Paradigms in the Foreign Policy of Italy (1989–2005) // International Spectator — № 2 — Pp. 278–297.
- ³⁵ Quaglia L. The Role of Italy in the European Union: between continuity and change // Southern Europe and the Balkans — № 9, 2007. — Pp. 24–36.
- ³⁶ Kritzinger S., Cavatorta F., Chari Raj S. Continuity and Change in the Italy's Parties position towards Europe: an Examination of Parties' Manifestos // Journal of European Public Policy. — № 11, 2006. — Pp. 954–974.
- ³⁷ L'Italia e la politica internazionale I a cura di Roberto Aliboni. Franco Bruni, Alessandro Colombo e Ettore Greco; Istituto Affari Internazionali, Istituto per gli Studi di Politica Internazionale — Ed. 2000. — Bologna: il Mulino, c2000. — 492 p.
- ³⁸ Croci O. The Americanization of Italian Foreign Policy // Journal of Modern Italian Studies. — № 10. — Pp. 10–26.
- ³⁹ Guerrieri P., Silvestri S. New Alliances, Governance of the International System and Italy's Foreign Policy Choices // International Spectator. — № 39:1, 2004. — Pp. 101–122.

- ⁴⁰ Delanty. *Inventing Europe: idea, identity, reality*. — London: Macmillan Press, 2002. — P. 9.
- ⁴¹ *Sonphil L.* Europeanism and Atlantism in Italian Foreign Policy: Focused on Continuity and Change // *The International Area Review*. — Vol. 10, № 1, Spring 2007. — P. 176.
- ⁴² Чубарьян А. Российский европеизм. — М.: ОЛМА-ПРЭСС, 2005. — С. 6.
- ⁴³ *Napolitano G.* Europa politica: il difficile approdo di un lungo percorso. — Roma: Donzelli Editore, 2003. — P. 69.
- ⁴⁴ *De Leonardis M.* Italy's Atlanticism between Foreign and Internal Politics // *Italy's Foreign and Security Policy after Cold War* — Madrid: UNISCI, 2011. — P. 19.
- ⁴⁵ *Nuti L.* Gli Stati Uniti e l'apertura a sinistra. Importanza e limiti della presenza americana in Italia. Rome and Bari: Laterza, 1999. — P. 676.
- ⁴⁶ *McCormick J.* Europeanism. — Oxford: Oxford University Press, — P. 14.
- ⁴⁷ *Romano S.* Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi. — 2 ed. — Milano, 2002. — P. 148.
- ⁴⁸ *Spotts F., Wieser T.* Italy, a difficult democracy. — Cambridge University Press, 1986. — P. 264.
- ⁴⁹ *Brogi A.* A question of self-esteem: the United States and the Cold War choices in France and Italy, 1944–1958. — New London: PRAEGER, 2002. — P. 22.
- ⁵⁰ *Lucia Qualia.* The role of Italy in the European Union // *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. — № 9. Part II. — P. 141.
- ⁵¹ Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского Союза. — М.: ИМЭМО РАН, 2009. — С. 68.
- ⁵² Европеизм и атлантизм в политике стран ЕС. — М.: ИМЭМО РАН, — С. 68.
- ⁵³ Rossi, Salvatore (1998): *La politica economica italiana 1968–1998*. — Roma-Bari, Laterza, — P. 94–97.
- ⁵⁴ *Romano S.* Guida alla politica estera Italian. Da Badoglio a Berlusconi. — 2 ed. — Milano, 2002. — P. 142.
- ⁵⁵ *Ottolenghi O.* http://www.ejpress.org/article/news/eu-israel_affairs/8874
- ⁵⁶ *Aliboni R.* Neo-Nationalism and Neo-Atlanticism in Italian Foreign Policy // *The International Spectator*. — № 38:1. — P. 84.
- ⁵⁷ *Aliboni R.* Il dibattito sulla politica europea di sicurezza e difesa // *L'Italia nella politica internazionale* — Roma: SIPI, 1993. — Pp. 142–154.
- ⁵⁸ *Pansa A.* The European Defence or Defence of Europe? // *The European Union in the 21st century*. — Brussels: CFES, 2009. — P. 164.
- ⁵⁹ The New Transatlantic Agenda. (http://ec.europa.eu/external_relations/us/docs/new_transatlantic_agenda_en.pdf)
- ⁶⁰ *Croci O.* Italian Security policy after the Cold War // *Global Security Governance*. — № 83, Kirchner and Sperling, P. 266.
- ⁶¹ *Howorth J.* Security and Defence Policy in the European Union. — New York: Palgrave, 2007. — P. 127.
- ⁶² Муромцева О. Двустороннее сотрудничество Италии и стран Средиземноморья // IX Международная конференция «ЛЮМОНОСОВ – 2002». — М.: МГУ, 2002. — С. 128–130.

⁶³ *Menotti R.* NATO's Mediterranean Dialogue Initiative: <http://www.nato.int/acad/fellow/97-99/menotti.pdf>

⁶⁴ *Larrabee S., Green J., Lesser I., Zanini M.* NATO's Mediterranean Initiative: Policy Issues and Dilemmas. — W.: RAND, 1998. — Pp. 25–27.

⁶⁵ *Jean C.* L'Italia e la sicurezza internazionale // IAI. — Roma: SIPI, 1994. — Pp. 63–79.

⁶⁶ *Croci O.* Not a Zero-Sum Game: Atlanticism and Europeanism in Italian Foreign Policy // *International Spectator*. Vol. 43, № 4. — P. 145.

⁶⁷ *Ando' S.* quoted in Nigro «In Somalia una Guerra dell'ONU». — Milano, 2002. — P. 126.

⁶⁸ *Croci O.* The Italian Intervention in Somalia // *Comando e controllo delle forze di pace ONU*. — Firenze. — Pp. 197–215.

⁶⁹ *Sciortino P.* The Albanian Crisis у книзи De Guttry, Pagani «La crisi albanese del 1997».

⁷⁰ *Dassu' M., Menotti R.* The ratification of NATO enlargement. — Conference: NATO Enlargement: The National Debates over Ratification), Brussels: NATO, Academic Forum, Web Edition (<http://www.nato.int/acad/conf/enlarg97>)

⁷¹ *Romano S.* Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi. — 2 ed. — Milano, 2002. — P. 272.

⁷² *Konomi A.* Papporto dall'Albania: aspettando un nuovo «principe» // *Limes in piu'*. — 1997. — Juigno; Kosovo, la guerra delle tombe // *Il Manifesto*. — 1998. — 6.08.

⁷³ *Gatti F.* Dai soldi dell'eroino le armi per il Kosovo // *Corriere della sera*. — 1998. — 11.07.

⁷⁴ *Селихова И.Ю.* Политика Италии в НАТО (цели, задачи, основные направления). Дисс. на соиск. ст. канд. полит. наук. — 23.00.04. — М., 2010. — С. 74.

⁷⁵ *Барабанов О.Н.* Италия после холодной войны: от средней державы к миру протагонистов. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 144.

⁷⁶ *Del Colle B.* E' sempre il tempo di negoziare // <http://www.stpauls.it/fc99/1399fc/1399fc22.htm>

⁷⁷ *Ciampi C.A.* Messaggio di fine anno agli Italiani. Palazzo del Quirinale, 31 dicembre 2001. http://ssai.interno.it/download/allegati1/instrumenta_16_01_ciampi.pdf.

⁷⁸ Ламберто Дини: В Италии уже давно созрело убеждение... // *Международная жизнь*. М., 2000. — № 5. — С. 3–11.

⁷⁹ *Европеизм и атлантизм в политике стран ЕС*. — М.: ИМЭМО РАН, 2009. — С. 78.

В данной статье проанализирована диалектика взаимосвязи атлантизма и европеизма, как приоритетных принципов во внешней политике Италии. Показаны особенности формирования и реализации итальянских национальных интересов на международной арене в условиях европейской интеграции и глобализации.

Ключевые слова: Италия, ЕС, НАТО, европеизм, атлантизм, внешняя политика, европейская интеграция

The article stipulates the dialectics of the Atlanticism and Europeanism correlation in the Italy's foreign policy being principal foreign policy's vectors. The article highlights the peculiarities of the Italian national interests formation and realization on the international arena taking into account the processes of European integration and globalization.

Key words: *Italy, EU, NATO, Europeanism, Atlanticism, Foreign Policy, European Integration*

Інна Нечаюк

СУЧАСНІ КРИТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА МАЙБУТНЄ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті представлено сучасне бачення перспектив європейської інтеграції через призму критичного аналізу причин загострення євроскептицизму в країнах-членах Європейського Союзу (ЄС) протягом 2008–2010 років.

Ключові слова: *європейська інтеграція, євроскептицизм, інституції ЄС, фінансова та економічна криза.*

Майбутнє існування ЄС та динаміка європейської інтеграції є досить дискусійним питанням серед науковців, політиків, пересічних громадян. Протягом складних часів світової фінансової кризи (2008–2010 рр.) ЄС продемонстрував свою неспроможність запобігати, контролювати та регулювати кризові ситуації, що пов'язані з економічними, фінансовими, соціальними проблемами. Вироблення стратегій протягом попередніх десятиріч доводять свою недосконалість, а основні документи містять значну кількість прогалин. Сьогодні суспільство ставить під сумнів ефективність та належне функціонування інститутів ЄС та їх керівництво, існування ЄС загалом. Рівень євроскептицизму (скептичних та заперечних настроїв щодо політики ЄС як серед держав-членів, так і потенційних країн-кандидатів на вступ до цього угруповання) різко зріс не лише в країнах, що зазнали економічної та фінансової кризи (Греції, Ісландії, Іспанії, Португалії) протягом 2008–2010 рр., а й в країнах-засновницях та «двигунах» ЄС — Італії, Німеччині, Франції (2010 р.).

Виклики сучасного світу спонукають до проведення кардинальних змін у системі та структурі ЄС. Єврозона має значну кількість інституційних недоліків, спричинених розмежуванням економічної та уніфікованої грошової політики. Зокрема, Єврозона регулюється Пактом стабільності та розвитку, євро підпорядкований Європейському центральному банку, а кожна держава-учасниця має свою власну систему врядування з досить послабленими фіскальними нормами. Деякі держави приєдналися до зони євро, не відповідаючи всім критеріям. Греція витратила грошей за один рік більше ніж за чотири (в 2010 р. борг Греції склав близько 400 млрд. доларів США)¹.

Розглянемо бачення майбутнього ЄС прихильниками федералістського напрямлення. Доцільним, на нашу думку, буде критичний аналіз коментарів Йошки Фішера (міністр закордонних справ та віце-канцлер

Німеччини (1998–2005 рр.)) відносно майбутнього ЄС за період 2000–2010 рр. Так, кроком до переосмислення майбутнього існування ЄС та євроінтеграції нового міленіуму став виступ Й. Фішера «Від співтовариства держав до федералізму — ідеї про кінцеву мету європейської інтеграції»² 12 травня 2000 р. в Берлінському університеті Гумбольдт. У своєму виступі Й. Фішер висловив свої власні «футурологічні ідеї»³ існування ЄС та «...створення замість Євросоюзу європейської федерації як своєрідної наддержави де б були збережені суверенні права окремих країн»⁴.

Й. Фішер прямо заявив про недоліки ЄС, його проблеми на шляху до євроінтеграції, нагальну необхідність конституційної та інституційної реформ, перегляду основних договорів, що будуть необхідними за умови розширення за рахунок країн Центральної та Східної Європи, проблеми врядування. Бачення Й. Фішером федеральної Європи викликало значну кількість негативних заяв з боку політичної еліти Великої Британії, Франції та Німеччини. Так, Г. Ведрін (міністр іноземних справ Франції 2000 р.) охарактеризував такі ідеї як «амбіційні»... проте на дипломатичному рівні «доброзичливі, але нереалістичні»⁵. Однак, перегляд Ніщцької угоди не призвів до фундаментальних змін у роботі ЄС, отже виступ Фішера не можна вважати провальним⁶.

У своїх коментарях відносно такого бачення перспектив розвитку ЄС, І. Девідсон, член Центру європейської політики в Брюсселі, в минулому журналіст газети «Файненшиал Таймз» зазначив, що важливість виступу полягає в тому, що Й. Фішер став першим урядовим міністром, який публічно заявив про необхідність таких реформ, а не часткового, поверхневого вирішення проблем. Певна форма федералізму буде абсолютно необхідною, якщо Європейський Союз буде продовжувати своє існування після свого розширення за рахунок країн Центральної та Східної Європи⁷.

З огляду подій останніх років (2008–2010 рр.) (чергова криза ЄС, економічні, соціальні проблеми) маємо підстави зробити висновок про далекоглядність промови Фішера. В інтерв'ю газеті «НьюЙорп»⁸ 2011 р. Й. Фішер заявив про політичну кризу Євросони, що стала причиною фінансової кризи й загрозою майбутньому ЄС⁹, про особливу роль національних парламентів, необхідність створення європейської палати, яку будуть складати делеговані представники національних парламентів та згодом отримає право схвалювати рішення й здійснювати контроль, створення спільної бюджетної політики. «...Іншими словами, фінансова криза нині відображає політичну кризу в Євросоні, що ставить під питання існування Європейського проекту загалом. Якщо європейський валютний союз зазнає поразки, тоді нічого не залишиться від спільного

ринку, європейських інституцій та угод. Ми повинні будемо викреслити шість десятиліть успішної європейської інтеграції, що призведе до невідомих наслідків»¹⁰. На переконання Й. Фішера єдиним шляхом виходу з кризового стану є «створення Об'єднаних держав Європи» та інтеграція держав на рівні політичної федерації¹¹.

Федералістські погляди відносно ЄС поділяє й А. Меркель (канцлер Німеччини з 25 листопада 2005 р.), яка у своїх інтерв'ю відносно майбутнього ЄС (газеті Гардіан та іншим п'ятьом європейським газетами)¹² заявляє про необхідність створення сильної виконавчої влади на чолі з президентом, двопалатного парламенту, запровадження багаторівневої системи євроінтеграції через поглиблення, прагнення держав-членів до створення федерації з єдиною конституцією, надання повноваження Суду ЄС контролювати державні витрати та бюджет в сімнадцяти країнах з обігом євро¹³. «Бачення» майбутнього ЄС А. Меркель полягає у створенні політичного об'єднання на чолі з єдиним парламентом, оскільки Європа має йти своїм власним шляхом, держави-учасниці мають передати більше повноважень Комісії, яка згодом буде виконувати функцію Європейського уряду¹⁴. Таке бачення майбутнього ЄС безумовно спричинить черговий сплеск євроскептицизму через позбавлення держав-членів права вирішувати значну кількість внутрішніх питань та контролю й, відповідно, поступитися незалежністю та національним суверенітетом.

Повна відповідь на запитання як ЄС вирішить сьогоднішні політичні, економічні та соціальні проблеми безперечно буде отримана в майбутньому. Проте вірогідні події можуть бути прогнозовані з огляду та аналізу інтеграційних процесів минулих років, проектів та пропозицій, які не були втілені чи проігноровані (виступ Йошки Фішера 2000 р.). Для того, щоб зрозуміти, чому ЄС стикнувся з такими кризовими явищами сьогодні і чи спроможний він подолати такі виклики та яким чином, має бути здійснений аналіз Європейської інтеграції в історичній та теоретичній площині з огляду історичного інституціоналізму. Таким чином, основною метою теоретичного дослідження є природа інтеграційного процесу. «Процес євроінтеграції по суті є інституційним експериментом, котрий дає відповіді на нові політичні виклики. Отже, він є не чим іншим, як незавершеним проектом, обтяженим деякими винятками... Ці винятки зумовлені сумнівами у здатності нормального функціонування органів ЄС»¹⁵.

На нашу думку, доцільним буде провести аналіз основних документів ЄС за період 2005–2010 рр. (План Д¹⁶, Лісабонська угода¹⁷, Європа 2020¹⁸) націлених на реформування та вироблення майбутніх стратегій розвитку Європейського об'єднання.

Так, спробою подолати кризу після затяжного ратифікаційного процесу відносно Конституції ЄС в кінці 2005 р. Європейська Комісія

представила нову ініціативу — План Д (Демократія, діалог, дебати) націлену на вирішення довготривалих дискусій щодо політики ЄС та взаємодії інституцій співтовариства та громадян; вдосконалення вже існуючих органів ЄС й бажанням задіяти громадян у процесі «відновлення довіри до ЄС»¹⁹. У спробі знизити рівень євроскептицизму серед населення, Комісія проголосила новий вид комунікації, що полягає у більшій інтерактивності та взаємозв'язку з громадянами²⁰. Проте, така спроба знизити зростаючий євроскептицизм була досить неефективною. «Договірний метод а ні збільшив рівень суспільної підтримки угоди, а ні зблизив громадян та інституції ЄС»²¹. ЄС неспроможний вести таку тактику, адже рівень довіри до інституцій значно знизився. На противагу, уряди держав-членів мали таку компетенцію. При цьому громадяни ЄС вважають, що саме національні уряди є основним джерелом надання інформації про ЄС²².

Зазначимо, що 2009-й став роком історичних подій та переломним моментом у визначенні майбутнього ЄС. Запровадження Лісабонської угоди ознаменувало тривалий період інституційних змін та динаміки розвитку ЄС, виникнення необхідності впровадження кардинальних змін у системі ЄС, соціо-політичних відносинах як у межах, так і поза межами ЄС, визначення шляхів подолання фінансової та економічної кризи. Однак, імплементація угоди протягом останніх років продемонструвала невідповідність дійсних результатів, положень та вимог. Так, положення Угоди не визначають чітко природу ЄС (це політичне чи економічне об'єднання; об'єднання держав чи держав і громадян), його цілі та завдання²³.

Альтернативою Лісабонської стратегії стала економічна стратегія на наступне десятиріччя «Європа 2020»²⁴ запропонована Комісією ЄС 25–26 березня 2010 р. Необхідністю запровадження нової стратегії стало не лише закінчення строку дії Лісабонської угоди, але її неспроможність виконати основні завдання щодо регулювання економіки, працевлаштування та ряду інших пріоритетних питань важливих для належного функціонування ЄС. «Новий європейський Порядок денний повинен усунути помилки Лісабонської стратегії і якісно, і кількісно»²⁵.

До вироблення стратегії спонукали чисельні проблеми, що виникли в межах ЄС та у світі загалом протягом 2008–2009 рр.: економічна криза, високий рівень безробіття, низький рівень життя, зростаючий зовнішній борг. Фінансова криза 2009 р. в Греції знизила рівень довіри інвесторів до держави через її неспроможність сплатити борг. Цей факт негативно вплинув на рівень довіри до ЄС та європейських фондових ринків. Відтак, канцлер Німеччини А. Меркель категорично заявила, що Єврозоні необхідний механізм виключення з неї окремих країн за систематичне порушення правил фінансової стабільності²⁶.

Європейська валюта також втрачає свою лідируючу позицію. Голова Європейського центрального банку Ж.-К. Тріше, який тривалий час підтримував євро, змінив свою позицію наголосивши, що Єврозона зіткнулася з найскладнішою кризою з часів Другої світової війни, чи, можливо, Першої світової. Задля виходу з кризового стану держави мають чітко дотримуватися правил зони євро. Натомість, держави учасниці ігнорують положення Пакту про стабільність та розвиток. Зокрема Франція, Німеччина та Італія прагнули послабити положення Пакту. Вони не лише послабили положення документа, вони також значно послабили «характер» його застосування²⁷. А. Меркель, виступаючи у Бундестазі, заявила, що боргова криза Єврозони та економічні проблеми спричинені боргами певних держав-членів, браком економічної конкурентоспроможності та порушенням положень Пакту стабільності та розвитку²⁸.

Аналізуючи кризову ситуацію Єврозони та коментуючи «Стратегію 2020»²⁹, Ж.М. Баррозу зазначив, що «проблеми європейської економіки вийшли на поверхню. Майбутнє ЄС залежить від того, з якими результатами Європа вийде з кризи. Для досягнення стабільного росту в майбутньому ми повинні оглядати ситуацію більш ніж на найближче майбутнє. Європа повинна повернутися до лав і там залишитися — це основне завдання стратегії «Європа 2020»³⁰.

Отже, основними цілями стратегії стали «стабільний та всеохоплюючий ріст та розвиток»³¹, що можуть бути досягнуті завдяки п'ятьом основним напрямам діяльності ЄС: працевлаштування, дослідження та інновації, зміни клімату й енергетика, освіта, боротьба з бідністю. Така мета може бути досягнута лише завдяки консолідованим зусиллям та спроможності держав-учасниць.

Запровадження нової стратегії мотивувало берлінську дослідну групу Фонду Фрідріха Еберта³² щодо вивчення основних аспектів координації політики ЄС та представлення «нової європейської ідеальної моделі»³³. У запропонованому аналітичному матеріалі йдеться про необхідні чотири кроки.

По-перше, це необхідність координації економічної політики та працевлаштування, як основи ЄС. Через запровадження єдиної валюти, загальної грошової та фіскальної політики держави-члени зазнали значних втрат у результаті «...погіршення засобів реакції на економічний спад та асиметричні порушення»³⁴. Традиційні засоби подолання економічної кризи такі як девальвація, скорочення базової ставки чи державні інвестиційні програми стали досить складними чи навіть неможливими.

По-друге, слід подолати маргіналізацію соціальної характеристики європейської інтеграції. ЄС має відновити баланс між економічними інтересами та соціальним забезпеченням. Політика формування та корек-

тування ринку ЄС в правовій площині є досить відмінними, конкуруючими, що призводить до «конституційної асиметрії». Отже, для подолання такого дисбалансу необхідно запровадити більш ефективне, жорстке законодавство в таких галузях як соціальний захист, права робітників, захист навколишнього середовища. Таким чином «Стратегія ЄС 2020» може стати загальнообов'язковою політичною основою, проте не усуваючи всі недоліки Лісабонської угоди.

По-третє, Лісабонська угода, як і попередні основні документи ЄС, не виконала свої головні завдання відносно розвитку ЄС та працевлаштування, соціального прогресу та захисту навколишнього середовища. І така тенденція спостерігається кожну декаду. «ЄС є далеко не найконкурентноспроможніша економічна зона у світі, не зважаючи на те, що вона йде на спад повільніше в результаті економічних криз, ніж інші регіони. Загального розвитку не було досягнуто завдяки Лісабонській стратегії»³⁵.

По-четверте, значно збільшилася кількість викликів: проблеми, що пов'язані з демографічними змінами та збільшенням соціальної нерівності у державах-членах. Вони стали причиною фінансової та економічної кризи та пов'язаною з цим кризою державного боргу. Невдала конференція у Копенгагені щодо клімату ще раз довела, що колективні дії міжнародної спільноти відносно подолання змін клімату залишаються ілюзорними.

Лише абсолютно новий підхід до координації Європейської економічної політики та політики працевлаштування зможе зробити «Стратегію 2020» корисною для громадян Європи. Основні принципи запровадження нової моделі документа мають бути сформовані на базі основних викликів, джерелом яких є міжнародні економічні та фінансові кризи, кліматичні зміни, демографічні зміни, зростаюча соціальна диспропорція³⁶.

ЄС має здійснювати належну політику, яка б могла вирішувати сучасні глобальні проблеми. Проте, особливої уваги потребують не лише виклики, з якими стикається сучасний світ, а й наявність можливостей передбачати можливі майбутні виклики, для того, щоб вони були ефективно подолані ще до того як виникнуть і, таким чином, перевести їх у площину переваг, а не нагальних проблем. Задля цієї мети виникає необхідність змінити сучасні методи використання природних ресурсів; передбачати та пристосовуватися до суспільних змін (пов'язаних з ними політичних, культурних, демографічних та економічних трансформацій); більш ефективного та прозорого врядування ЄС та світу³⁷.

Для адекватного реагування на загальні виклики, поширення демократії та прозорість своєї системи на глобальному рівні необхідно запровадити більш прозору та підзвітну форму врядування для ефективного

врегулювання відносин з проблемними державами, що розвиваються (особливо між сусідніми) та мають негативний вплив на ЄС, існування єдиної політики врядування, що не спроможна вирішувати глобальні проблеми, брак балансу у представництві держав у світі.

У зв'язку з вище зазначеним основні питання, що мають бути розглянуті на рівні ЄС наступні: вироблення правильної політики (реформа в системі сільського господарства, скорочення ресурсної залежності ЄС, підвищення рівня освіти, належне та ефективне управління міграційними потоками, що пов'язані зі зміною клімату та ін.). ЄС має займати таку позицію, яка б сприяла покращенню розуміння різних поглядів у світі задля існування та дотримання загальних цінностей, таких як прав людини, загальних правил та юридичних норм. Для здійснення такої мети, головним є політична воля змінювати та бути ближчим до громадян. Також існує необхідність створення гнучкої інституційної системи та відповідних структур, які б могли вирішувати проблеми, що виникають³⁸. Необхідно переформатувати план дій на місцевому та регіональному рівнях: від локальних до глобальних проблем, від конкретних та специфічних ситуацій до більш складних, комплексних за своїм характером, що виникають через взаємопов'язані виклики. Всі ці дії мають відбуватися з дотриманням загальних цінностей та відповідно до угод³⁹.

Обсяг глобального врядування залежатиме від того, як світові гравці будуть розвиватися та вирішувати глобальні проблеми в майбутньому. У звіті наведено три можливі сценарії: оптимістичний, песимістичний та нейтральний. Відповідно до оптимістичного сценарію, ЄС продовжуватиме своє існування відіграючи важливу роль у світі вирішуючи глобальні проблеми, продовжуючи процес інтеграції та розширення сприяючи розвитку та стабільності сусідніх держав. Китай збільшить свою геополітичну інтеграцію де головну роль відіграватиме обмін товарами, послугами, інвестиціями за умови проведення фінансових, правових та адміністративних реформ, покращення ситуації з дотриманням прав та свобод людини⁴⁰. Індія збільшить свою роль у світі⁴¹. Росія може стати основним двигуном для Євразії та Центральної Азії за умови поступового, проте всеохоплюючого, управління та ринкових реформ⁴².

Щодо міжнародних відносин, передбачається покращення зв'язків Росії з ЄС та деякою мірою зі США. Відносини з Китаєм будуть розвиватися на рівні постачання енергії. Проте, науковці не пов'язують проблеми, які вразили сьогодні більшість розвинутих країн з попитом на нафту та газ з глобальною рецесією, що, на їх думку, вірогідно набуде розвитку в 2010–2014 рр.

Існують різні думки й відносно ролі ЄС як моделі у глобальному врядуванні. Так, деякі фахівці вважають, що США відіграватимуть

керівну роль у глобальному врядуванні завдяки своїй жорсткій позиції по той бік Атлантики та міцним зв'язкам з Азією⁴³. Крім того, це може бути досягнуто завдяки горизонтальній соціальній структурі, культурі підприємництва та інновацій. Роль ЄС у світовому врядуванні у майбутньому значною мірою залежатиме від його самоорганізації. Для цього він має змінити ступінь національної компетенції, переглянути правила участі в міжнародних організаціях, усунути недоліки в системі координації, а також гетерогенність преференцій держав-членів, брак колективної ідентичності⁴⁴. Зростаюча роль ЄС у світі також залежатиме від курсу євроінтеграції та розширення.

Сьогодні спостерігається зміна стратегії ЄС від побудови інституцій та формування розширення до використання цих інституцій задля подолання глобальних викликів. Розширення ЄС буде відбуватися разом з глобальними викликами та євроінтеграцією. З іншого боку, Європа вбачається «відкритою гравітаційною зоною» з різноманітними учасниками. Щодо євроінтеграції, ЄС йде шляхом консолідації. Загалом, роль ЄС у майбутньому врядуванні залежатиме від того, якою мірою «ЄС існуватиме в якості лабораторії для врегулювання глобальних викликів»⁴⁵.

Беручи до уваги стан розвитку ЄС та інтенсивність розширення просторів об'єднання, дискусійним аспектом є перспективи майбутніх розширень, їх масштаби та необхідність здійснення реформ, спроможність до інтеграції зі значною кількістю держав-учасниць з різним рівнем економічного та соціального розвитку. «Нові держави-члени стануть не лише додатком до ЄС. Їх історичний досвід та традиції, прагнення та географічне положення й модель поведінки відрізняються від інших держав-членів. Їх приєднання змінить мету, завдання та простори ЄС кардинально. Це буде не лише велике Об'єднання, а й абсолютно інше»⁴⁶. Пов'язані з приєднанням нових держав-учасниць інституційні зміни, внутрішні іновачії та кризові стани змінюють динаміку економіки, політики та правової системи ЄС.

У зв'язку з планами розширення просторів ЄС загалом та приєднанням нових держав, зокрема, Туреччини, Балканських країн, держав пост-Радянського простору поширюються скептичні настрої політичної еліти та пересічних громадян. За даними «Євробарометру» 69, 2008 р.⁴⁷ та 74, 2010 р.⁴⁸ показники підтримки членства зазначених вище країн значно знизилися. Населення ЄС підтримує приєднання в майбутньому чотирьох з дванадцяти держав-кандидатів, а саме — Швейцарії (75%), Норвегії (74%), Ісландії (60%) та меншою мірою Хорватії (47%). Лише третина за членство України (37%), Чорногорії (36%), Македонії (35%), Боснії та Герцеговини (35%), Сербії (34%); меншою мірою за Туреччину (30%), Албанію (29%) та Косово(29%).

Так, за даними «Євробарометрів» 2008 та 2010 років (69–74)⁴⁹ 52% населення ЄС виступають проти приєднання Туреччини, а опозиція майбутньому розширенню загалом складає 60% в Німеччині, Люксембурзі 60% й Австрії 58%. Зокрема, Туреччина, станом на сьогодні, досягла значних економічних зрушень у спробі виконати всі вимоги поставлені ЄС. Однак, постає ще й інше запитання: «чи матиме Туреччина намір приєднатися до ЄС та стати тридцять третім членом з тридцяти двох після прагнення стати шістнадцятою державою-членом з п'ятнадцяти»⁵⁰. Стратегічна позиція Туреччини є виправданою. З точки зору економіки, вона може стати ланкою єднання ЄС з країнами пост-радянського простору, Балканами, Кавказом та Центральною Азією, налагодивши зв'язки з цими регіонами й у такий спосіб витребувати рішення ЄС відносно надання їй членства⁵¹. З іншого боку, геополітично, Туреччина — мусульманська країна, що має чудові зв'язки з ісламськими країнами та Сходом. Тому Європейська Комісія не відхиляє перспективи членства Туреччини в ЄС, а лише переносить термін. Однак позиція політичної еліти сьогодні є досить жорсткою відносно Туреччини. А. Меркель та Ф. Саркозі категорично заперечують приєднання країни до Єврозони, зазначаючи, що «...великій, відносно бідній країні з 71 мільйонном мусульман не має місця в Європі»⁵² й натомість запропонували «привілейоване партнерство»⁵³. У своїх заявах А. Меркель наголошує, що «Туреччина не має гарантій відносно приєднання до ЄС»⁵⁴.

У даному зв'язку, досить цікавим є виступ доктора П. Діксона, підготовлений для Кабінету Міністрів та представників урядів держав ЄС та майбутніх держав-членів майбутнього ЄС відносно наслідків приєднання до Європейського об'єднання країн Центральної та Східної Європи⁵⁵. П. Діксон прогнозує, що вище зазначені країни будуть змушені витратити тривалий проміжок часу для переходу на західноєвропейську модель економіки. Сам перехідний період буде досить витратним та проблематичним для ЄС: сповільняться темпи прийняття рішень органами ЄС, 45% бюджету ЄС буде віддано на субсидії для Сходу, буде послаблена роль Європарламенту, що, звісно, призведе до хвиль протесту та занепокоєння; геополітична нестабільність буде сприяти манії об'єднання. Для усунення таких негативних наслідків пропонується запровадити гнучкий ринок праці, знизити ставку оподаткування, створити привабливий інвестиційний клімат, сприяти створенню міцної, прозорої та справедливої правової системи, залучати креативну та активну робочу силу. При цьому, дії ЄС мають бути пришвидшені через нестабільну економічну ситуацію в ЄС та світі.

Як свідчить проведений науковий пошук, сьогодні в наукових колах набувають особливої уваги теорії та підходи до визначення європейської інтеграції та пов'язаного з даним процесом євроскептицизму. Надаючи

припущення відносно майбутнього ЄС, С. Леконт⁵⁶ з позицій сучасного євроскептицизму пропонує наступні ймовірні сценарії розвитку подій:

1. **Маргіналізація:** «утримання» євроскептиків у межах політичної арени держави. При обмеженні можливості поширювати свої ідеї на міждержавному рівні, євроскептики будуть неспроможні вийти на новий рівень політичного та особистого представництва в межах ЄС (наприклад, транснаціональна євроскептична партія Лібертас отримала лише одне місце в Європарламенті в 2009 р.⁵⁷ через пропаганду лише одного напрямку; невдала спроба запобігти ратифікації Лісабонської угоди в Британії, Польщі, Чехії). Крім того, Лісабонською угодою передбачається ряд положень, які обмежують можливості євроскептиків. Зокрема, прийняття рішень більшістю голосів зменшить можливість окремою державою паралізувати роботу ЄС чи блокувати більшість пропозицій.

Підвищення ролі національних парламентів (що забезпечують принцип субсидіарності) та право виходу з Євросоюзу можуть знизити рівень критики з боку скептиків, що прагнуть збереження національного суверенітету. Проте слід брати до уваги і помірні форми євроскептицизму, що знайшли своє поширення в межах внутрішньої партійної системи та вплинули на згуртованість основних політичних партій.

2. **Основний напрям:** вірогідно євроскептицизм залишиться тривалим явищем як у національній політиці, так і в політиці ЄС та поширюватиметься завдяки національним політичним партіям (джерело помірнього євроскептицизму), оскільки партійні групи Європарламенту все ще залежать від національних (наприклад, при призначенні кандидатів до Європарламенту). Відповідно, помірний євроскептицизм набуде поширення і в Парламенті. Отже, можна зробити припущення, що помірні євроскептичні партії будуть спроможні поширювати свої ідеї на міждержавному рівні. Проте, існує вірогідність того, що євроскептичні та радикальні партії залишаться маргінальними в Європарламенті (наприклад, нова євроскептична група «Європа свободи та демократії»⁵⁸, що з'явилася в Європарламенті після виборів 2009 р., має значне непорозуміння відносно питань ЄС⁵⁹, проте основні євроскептичні партії мають більше порозуміння відносно питань ЄС та інституційних реформ зокрема). «Положення Лісабонської угоди, які роблять Євросоюз демократичним, можуть відповідно збільшити вплив євроскептиків на прийняття рішень в ЄС»⁶⁰.

3. **Реформістська переорієнтація:** «євроскептики не спроможні запропонувати альтернативні проекти ЄС» (підтвердженням є відсутність конкретних вимог під час референдумів відносно Лісабонської угоди). Отже, представники жорсткого чи м'якого євроскептицизму послаблять рівень опозиції і перейдуть до реформістської стратегії у спробі реформувати ЄС із середини. Інституційні реформи, націлені на підвищення

рівня участі громадян та суспільства у процесі прийняття рішень можуть спонукати до зміни жорсткого євроскептицизму на помірні форми опозиції в середині системи. Таким чином євроскептицизм, вірогідно, стане несуттєвим. Так передрікали дослідники соціальної мобілізації (С. Тарроу та Д. Іміг⁶¹) на початку 2000-х років⁶².

У час глобальних змін ХХІ сторіччя, найважливішим є збереження позитивного іміджу ЄС. Проте таке завдання є занадто складним з надзвичайним ростом євроскептицизму, що набув особливого поширення практично у всіх державах-членах та країнах-кандидатах ЄС. Задля подолання таких скептичних настроїв надзвичайно необхідно переосмислити досягнення минулих років існування співтовариства, розробити нові європейські стратегії та зобов'язання, створити вдосконалену структуру, яка б могла відповідати викликам сучасного світу та передрікати майбутні. Щодо майбутнього існування Євросоюзу, яким чином та в якому напрямку він буде розвиватися, як зможе подолати фінансову, економічну, політичну кризу, зростаючий євроскептицизм, однозначної відповіді неможливо отримати, можливо лише прогнозувати майбутні тенденції на основі аналізу сучасних проблем.

Незабаром кількість держав-членів сягатиме тридцяти, а отже, він має здійснити ряд відповідних інституційних реформ, перерозподіл зобов'язань, встановити необхідні зв'язки між державами-членами, забезпечити дотримання принципів субсидіарності. Зміни, що відбуваються всередині ЄС та в державах-членах ЄС, демонструють відсутність порозуміння щодо системи прийняття рішень. Тому науковці мають визначити всі «за» та «проти» відносно альтернативних шляхів розвитку ЄС та подолання політичної та економічної кризи.

Крім того, необхідною умовою нормального функціонування ЄС, як демократичної політичної системи, є збереження підтримки громадянами ЄС. Проте позитивний імідж значно втрачено за останні роки існування Об'єднання. Доказами цього є негативні результати референдумів, що були проведені протягом останнього десятиріччя й, відповідно, ріст євроскептицизму.

В академічних колах все ще залишається дискусійним питання сутності ЄС, його ефективності, переосмислення історії його існування та впливу подій минулого на формування майбутнього (наприклад, доцільності майбутніх розширень ЄС та поглиблення інтеграції; межі Єврозони та зони євро; запровадження євро; усунення кордонів між державами-членами; загалом перспективи існування ЄС у майбутньому).

¹ Merkel and Sarkozy Want Tougher European Rules. — Режим доступу: www.epoch-archive.com/a1/en/.../390_A3.pdf

² Speech by Joschka Fischer, 12 May 2000. From Confederacy to Federation: Thoughts on the Finality of European Integration. — Режим доступу: www.brugesgroup.com

³ Евроремонт Йошки Фишера. 1 Июня 2000. Русский журнал. — Режим доступу: <http://old.russ.ru/politics/articles>

⁴ Так само.

⁵ Дэвидсон Иэн. Федеральная Европа Йошки Фишера и ее враги. Экономическое обозрение № 21 (373) / 2 июня 2000 г. — Режим доступу: <http://logos.press>

⁶ *Stavridis Stelios*. Confederal Consociation and the Future of the European Union. Overcoming the traditional ‘dialogue of the deaf’ between federalism and intergovernmentalism in European integration. WP01. 009, 2001. — С. 4.

⁷ Дэвидсон Иэн. Федеральная Европа Йошки Фишера и ее враги. Экономическое обозрение № 21 (373) / 2 июня 2000 г. — Режим доступу: <http://logos.press>

⁸ www.neweurope.com

⁹ Лавренюк Андрій. Політична криза в Євросоні загрожує існуванню ЄС — Йошка Фішер. Брюссель. 2 листопада 2011 року. — Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/ukr/order>

¹⁰ Так само.

¹¹ Так само.

¹² Merkel had vision of political union. — Режим доступу: <http://www.euractiv.com/future-eu/>

¹³ Merkel EU integration. — Режим доступу: <https://www.elance.com/samples/40784545/>

¹⁴ Merkel had vision. — Режим доступу: <http://thefederaleurope.blogspot.com/2012/01/eu-political-union-merkel-had-vision-my.html#!/2012/01/>

¹⁵ Яхтенфукс Маркус, Колір-Кох Беата. Європейська інтеграція. — Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. — С. 170.

¹⁶ European Commission 2005. Communication from the Commission to the council, European Parliament, European Economic and Social Committee of the Regions. The Commission’s contribution to the period of reflection and beyond: Plan D for Democracy, Dialogue and Debate. Brussels, 13 October 2005. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu>

¹⁷ Законодавча база даних ЄС. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties>

¹⁸ Europe 2020: Commission proposes new economic strategy. — Brussels: European Commission. Reforend: IP/10/225. Erent Date: 03/03/2010 — Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-re/eaSL_IP-10-225-en

¹⁹ European Commission 2005. Communication from the Commission to the council, European Parliament, European Economic and Social Committee of the Regions. The Commission’s contribution to the period of reflection and beyond: Plan D for Democracy, Dialogue and Debate. Brussels, 13 October 2005. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu>

²⁰ European Commission 2006. Communication to the European Council. The period of reflection and plan D. Brussels, 15 May 2006. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu>

²¹ *Moravcsik A.* «The European Constitutional Settlement»: S. Meunier and K. Mcnamara. The State of the European Union. Volume 8: Making History. Oxford University Press. — 2007. — С. 23–50.

²² European Opinion Research Group. Frequent Eurobarometer 189. Brussels: European Commission. — С. 33. — Режим доступу: <http://europa.eu>

²³ *Leconte Cecile*. Understanding Euroscepticism. The European Union Series. Palgrave Macmillan, 2010. — С. 264.

²⁴ Europe 2020: Commission proposes new economic strategy. Brussels: European Commission. Reforend: IP/10/225. Erent Date: 03/03/2010. — Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-re/eaSL_IP-10-225-en

²⁵ International Policy Analysis. Study Group Europe. Paving the Way for a Sustainable European Prosperity Strategy. Friedrich-Ebert-Stiftung. February 2010. — С. 2. — Режим доступу: www.fes.de/ipa.

²⁶ Меркель предлагает исключать страны из еврозоны. — Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/russian/business/2010/03/100317>

²⁷ Trichet Jean-Claude. Interview with L'Express conducted by Corinne Lhaik and Benjamin Masse Stamberger, on Wednesday, 5 October 2011 and published on Tuesday, 11 October 2011. — Режим доступу: <http://www.ecb.int>

²⁸ German chancellor Angela Merkel urges crisis contagion firewall stricter eu rules. 2011-10-27. — Режим доступу: <http://www.siamdailynews.com/world-news/europe-news>

²⁹ Europe 2020: Commission proposes new economic strategy. — Brussels: European Commission. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu>

³⁰ EC President Barroso's speech. Cultural Capital conference. — Brussels, 23 March 2010.

³¹ Europe 2020: Commission proposes new economic strategy. Brussels: European Commission. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu>

³² Фонд Фрідріха Еберта. — Режим доступу: www.fes.de/ipa.

³³ International Policy Analysis. Study Group Europe. Paving the Way for a Sustainable European Prosperity Strategy. Friedrich-Ebert-Stiftung. February 2010. — С. 1–4. — Режим доступу: www.fes.de/ipa.

³⁴ Там само. — С. 1.

³⁵ Там само. — С. 2.

³⁶ Там само. — С. 4.

³⁷ Facing the future: time for the EU to meet global challenges. European Commission. Joint Research Centre. Institute for Prospective Technological Studies. EUR 24364 EN — 2010 — С. 11. — Режим доступу: <http://ipts.jrc.ec.europa.eu>

³⁸ Там само. — С. 17.

³⁹ Там само. — С. 31.

⁴⁰ China and the World: Scenarios to 2025. Executive Summary. World Economic Forum, 2006. — С. 28. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/reports/china-and-world-scenarios-2025>

⁴¹ India and the World: Scenarios to 2025. World Economic Forum, 2005. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/reports/india-and-world-scenarios-2025>

⁴² Russia and the World: Scenarios to 2025, World Economic Forum, 2006. — Режим доступу: www3.weforum.org/.../WEF_Scenario_RussiaWorld2025.pdf

⁴³ *Slaughte Anne-Marie*. America's Edge — Power in the Networked Century. Foreign Affairs, 2009.

⁴⁴ *Gstöhl S.* — 'Patchwork Power' Europe? The EU's Representation in International Institutions. Bruges Regional Integration and Global Governance Papers 2008. — С. 44.

⁴⁵ Facing the future: time for the EU to meet global challenges. European Commission. Joint Research Centre. Institute for Prospective Technological Studies. EUR 24364 EN — 2010 — С. 29. — Режим доступу: <http://ipts.jrc.ec.europa.eu>

⁴⁶ *Hansch K.* The Future of European Integration: Visions, Challenges, Perspectives. Intereconomics. EU enlargement. November/December 2000. — С. 260.

⁴⁷ European Opinion Research Group. Standard Eurobarometer 69. 2008. — Brussels: European Commission. — Режим доступу: <http://europa.eu>

⁴⁸ European Opinion Research Group. Standard Eurobarometer 74. 2010. — Brussels: European Commission. — Режим доступу: <http://europa.eu>

⁴⁹ European Opinion Research Group. Standard Eurobarometer 2010. — Brussels: European Commission. — Режим доступу: <http://europa.eu>

⁵⁰ *Sain ley Berry Peter.* Turkey, Croatia, the Balkans and Plan 'D. — Режим доступу: <http://euobserver.com/7/20034>

⁵¹ *Leonard Dick.* The Definitive Guide to all Aspects of the EU. 9th ed. UK: The Economist Newspaper Ltd, 2005. — С. 273.

⁵² Merkel and Sarkozy Want Tougher European Rules. — Режим досту www.epoch-archive.com/a1/en/.../390_A3.pdf

⁵³ Merkel tells Turkey EU talks 'open-ended' Sibel Utku Bila (AFP) — March 29, 2010. — Режим доступу: http://eu-digest.blogspot.com/2010_03_01_archive.html

⁵⁴ No guarantee EU accession Turkey — says Merkel. — Режим доступу: <http://www.france24.com/en/20100329>

⁵⁵ *Dixon Patrik.* Industry and Technology in Central and Eastern Europe. Six Faces of the Future. UNIDO. — Режим доступу: ppt // www.globalchange.com

⁵⁶ *Leconte Cecile.* Understanding Euroscepticism. The European Union Series. Palgrave Macmillan, 2010. — С. 261–264.

⁵⁷ Європейський Парламент. — Режим доступу: www.europarl.europa.eu

⁵⁸ Так само.

⁵⁹ New eurosceptic group to campaign against EU treaty in Irish referendum, 1 July 2009. — Режим доступу: <http://euobserver.com>

⁶⁰ *Leconte Cecile.* Understanding Euroscepticism. The European Union Series. Palgrave Macmillan, 2010. — С. 263.

⁶¹ *Tarrow S. and Imig D.* Contentious Europeans. Protest and Politics in an Emerging Polity. New York and Oxford: Rowman and Littlefield, 1999.

⁶² *Leconte Cecile.* Understanding Euroscepticism. The European Union Series. Palgrave Macmillan, 2010. — С. 263–264.

В статтє представлено сьовременне видєние перспектив європейської інтеграції через призму критического аналізу причин обострення євроскептицизма в странах-членах Європейского Союзу (ЕС) в течение 2008–2010 годов.

Ключевые слова: европейская интеграция, евроскептицизм, институты ЕС, финансовый и экономический кризис.

The article represents the modern vision of the prospects of European integration through the prism of a critical analysis of the causes of euroscepticism aggravation in the member-states of the European Union (EU) in the period of 2008–2010.

Key words: European integration, euroscepticism, EU institutions, the financial and economic crisis.

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Євген Бевзюк

МОВНЕ ПИТАННЯ ЯК МОДУС ЧЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (кінець XVIII — перша третина XIX ст.)

Стаття присвячена проблемі етнокультурного слов'янського ренесансу кінця XVIII — початку XIX ст. на прикладі чеського національного відродження. У цей період у середовищі західних слов'ян фактично сформувалася ціла плеяда патріотично налаштованих науковців, письменників, які працювали у напрямі відновлення соціальної функції мови та модернізації її літературного стандарту. Зростання вагомості національної проблематики у сучасній Європі робить дослідження цієї проблеми актуальним для розуміння витоків та перспектив розвитку цих процесів.

Ключові слова: *етнос, мова, модернізація, відродження, нація, культура, будителі.*

Слов'янське відродження — явище складне і займає одне з перших місць в історії слов'янських народів. З розквітом суспільно-політичної і культурної думки країн Східної та Центрально-Східної Європи піднесення суспільно-політичних процесів у минулому стають додатковим каталізатором для дослідження процесу слов'янського відродження як вагової складової національного ренесансу. Особливе місце у процесі відродження західного слов'янства посіла мовна проблема, яка розглядалася у якості фундаментальної і джерела національного ренесансу.

Період, який характеризується поширенням ідей Просвітництва на територіях, що населяло західне слов'янство — час, коли активно модернізувалася мова та культура чеського і словацького народів.

Об'єктом нашого дослідження стало слов'янське відродження, що відбувалося на тлі загальної європейської національно-культурної модернізації. Предметом дослідження є мовна проблема періоду відродження як один із чинників процесу культурної модернізації.

Метою дослідження є вивчення генезису та значення мовної проблеми для розвитку процесу відродження на території західних слов'ян Австрійської імперії. Конкретні завдання даної роботи: розкрити генезис

розвитку процесу відродження західного слов'янства крізь призму наукової та культурної діяльності будителів; визначити зв'язок мовної проблеми, як складової культурної модернізації, із політичними процесами; виявити значення мовної проблеми для процесу становлення нації.

Методологічною основою праці стала сукупність загальнонаукових та історичних методів. Основним методом дослідження є історичний та системний аналіз, що дозволив висвітлити сутність еволюції мовної проблеми, розглянути процес культурної модернізації як динамічну систему, що поєднує етнопонаціональне та суспільно-політичне.

Вивчення процесу слов'янського відродження має свої сталі традиції. Дослідники розглядали процес культурної модернізації у рамках «слов'янської проблеми», виділяли мовну проблему у якості основного питання процесу слов'янського відродження. Під мовною та літературною проблемою розумілося усвідомлення своєї ідентичності, бачення слов'ян у якості культурно-історичної спільноти, що володіє особливою формою духовної єдності і протиставляє себе іншим європейським спільнотам.

Широке дослідження слов'янської проблематики починається з 30–60-х рр. XIX ст., що було пов'язано з появою кафедр слов'янознавства. Увага до проблем мов та літератур слов'ян, міжслов'янських зв'язків стала результатом зростаючого інтересу Російської імперії до європейської геополітики. Загалом російську славистику XIX ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінку мовного та літературного ренесансу ми знаходимо у працях А. Буділовича, О. Гільфердінга, спільній роботі О. Пипіна та В. Спасовіча, яка містить основні факти з історії слов'янського національного відродження.

У радянській історіографії тема слов'янського ренесансу знайшла своє подальше наукове дослідження. Важливі кроки в осмисленні процесу слов'янського відродження були зроблені вченими-славістами І. Удальцовим, В. Дьяковим, О. Мильниковим, В. Фрейдзоном. Радянські історики підійшли до розгляду проблеми відродження, виходячи з методології формаційності соціально-економічних процесів в історії. Починаючи з 70–80-х рр. XX ст. намітився відхід від марксистської методології, виникли нові підходи до вивчення слов'янської тематики. Найбільш активно у цій галузі працювали І. Чуркіна, І. Лещиловська, Л. Лаптева, М. Досталь, І. Достян та інші.

Інтелектуальним проривом російської історико-славистичної школи у 1990-ті роки з питань висвітлення ключових пунктів етнорозвитку слов'янства варто вважати ґрунтовну науково-теоретичну дискусію щодо суті національного відродження у слов'янському світі, започатковану Т. Ісламовим та С. Фалькович — вченими з Інституту слов'янознавства і

балканістики РАН. Вони вельми аргументовано зазначають, що старі підходи виключають із цих процесів поляків, росіян, українців та білорусів, тому не варто твердити про загальнослов'янський характер «національного відродження» у XIX ст. Проблема слов'янського національного відродження знайшла своє відображення у сучасній українській історіографії. Внесок у вивчення та популяризацію славістичної тематики зробили такі вчені, як В. Чорній, Л. Зашкільняк, М. Кріль, М. Крикун.

Діяльність будителів відобразила масштабність епохальних європейських змін, а їх творча кар'єра була наповнена не тільки досягненнями та протиріччями, а навіть пошуком власної національної ідентичності. Достатньо пригадати, що багато будителів спочатку навіть не розмовляли рідною мовою, а більша частина патріотично налаштованих етнічних лідерів все життя продовжувала писати свої праці переважно німецькою. Наприклад, робочою мовою для делегатів Першого Всеслов'янського конгресу була німецька¹, а відомий чеський і словацький будитель Ян Коллар протягом усього свого життя надавав перевагу саме німецькій мові, як інструменту наукової комунікації.

Слід пов'язати початок процесу чеського національного відродження із інтелектуальним життям у Австрійській монархії кінця XVIII ст. та відомим Патентом про віротерпимість (1781 р.) Йосипа Габсбурга. Цим указом Йосип II ліквідував орден єзуїтів, ареною особливо прискіпливої уваги з боку світської держави стала початкова освіта. Указ став каталізатором духовної модернізації для багатьох соціальних верств населення, що проживали на Чеських землях. Частина малочисельної етнічної чеської шляхти (за статистичними даними загальна кількість чеських дворянських родів до кінця XVIII ст. складала приблизно 300 сімей)², нова національна буржуазія і інтелігенція повернулися до етнічних витоків, національних традицій, а головне — до народного середовища, де ще зберігалася рідна мова як засіб спілкування. Діяльність Йосипа II безумовно створювала атмосферу та справила вплив на процес слов'янського відродження. Його справедливо називали «справжнім сином своєї епохи, адже він ... поєднав непримиренні протиріччя: з одного боку — філантропія і гуманність, з іншого — свого роду жорстокість і самовладдя...»³. Його програма реформ стала найпосплідовнішим вираженням системи просвітницького абсолютизму. Саму ідеологію Просвітництва Йосип II розглядав крізь призму модної для того часу теорії людської «рівності», що надавало різним народам Австрійської монархії певних прав і слугувало підставою для національного ренесансу. Ідеологію «Просвітництва» Йосипа II вдало охарактеризував російський історик П. Мітрофанов, який зазначав: «Йосип II ... був демократом до кінця нігтів і в усіх мешканцях своїх земель бачив лише одне — це слухняні

піддані, що платять податки»⁴. У цілому можна стверджувати, що формуванню національної чеської ідеї сприяла атмосфера австрійських реформ XVIII ст., але при цьому вони створювали як позитивні передумови для дозрівання чеської національної ідеї та культури, так і перешкоди цьому процесу, вимагаючи певних зусиль для їх подолання з боку етнічних слов'янських сил. Складність епохи, протиріччя реформ досить вдало охарактеризував О. Пипін. Він писав: «Правління Йосипа II у перший раз дало поштовх національній свідомості, хоча власне це і не входило до його мети...»⁵.

Незважаючи на те, що національні будителі походили не тільки з чеських, а й з німецьких провінційних родин, вони у своїй більшості активно підтримували реформи монарха. З цього часу поряд з німецькою державною мовою мешканці міст — бюргерство і дрібне дворянство — починають активно використовувати у повсякденному спілкуванні вербальну спадщину пращурів (хоча німецька продовжувала залишатися основною мовою науки). Для прикладу достатньо згадати Й. Добровського, який більшість праць, у тому числі й широко відому «Історію чеської мови і літератури»⁶, опублікував мовою титульного імперського етносу. При цьому відомий слов'янофіл О. Гільфердінг вважав, що книга стала внеском Добровського у справу чеського відродження, а її автор «першим нагадав всім слов'янам, що у них у всіх мова однакова, і тому, відповідно, вони всі — одне плем'я»⁷.

Реальний стан чеської національної гуманітарної сфери на початку другої половини XVIII ст. був досить жалюгідний. Формально чеська мова користувалася рівними правами з німецькою в діловодстві урядових установ Чехії. На практиці рідною мовою говорили лише простолюдини⁸. У структурі літературної творчості переважали твори релігійно-морального характеру. Самостійні або героїчні моменти чеської історії замовчувалися або спотворювалися. У якості методологічної парадигми панувало католицько-єзуїтське пояснення чеського минулого. До того ж невизначеність внутрішньої ідеології в державі Габсбургів кінця XVIII—першої половини XIX ст., її політичний стан дозволяє стверджувати, що мультиетнічна країна перебувала в умовах пошуку ідейної парадигми державного існування, а імперія та її амбіції підтримувалися скоріше військовою міццю, що на практиці і дозволяло презентувати країну у якості повноправного актора міжнародних відносин в умовах епохи «європейського концерту».

У таких суспільно-політичних умовах Геласій Добнер розпочав діяльність з систематизації існуючої церковної і політичної історії Чехії, плідно працював у якості бібліографа й археографа, що було вкрай важливо для становлення чеської національної ідеології, яка у той час

перебувала під тиском німецької культури, а знання з чеської історії були далекими від наукової систематизації. Про це писав у своїх листах із Праги П. Прейс: «Коротко сказати: чехи краще знають історію Швеції, ніж власну. Почуття історичне ... у чехів — п'яте колесо у возі. Це дуже боляче»⁹.

Добнер заклав основи критичного ставлення до наявних історичних джерел, хоча його новації на практиці важко сприймалися основною масою сучасників. Добнер — дослідник-полеміст. Його відповіддю на часопис Вацлава Гайка¹⁰, дослідження якого була досить популярним у якості джерела історичних знань, але містило багато надуманих фактів з чеського минулого, стала шеститомна праця «Монумена хісторика Богемие...»¹¹. Зібрання пронизане почуттям патріотизму. Дослідження виконувалося на основі рукописних джерел, але в цілому кількість і якість історичних праць з національної чеської історії залишалася недостатньою. Спостерігалось певне відставання від процесів становлення історичних знань, що відбувалися в інших країнах Центральної Європи. Специфікою та відмінністю чеського національного руху від схожих національних процесів, що мали місце наприклад у поляків або італійців, було те, що чеські етнічні території знаходилися повністю на теренах імперії Габсбургів, що надавало процесу германізації особливої глибини та масштабності. Крім того, перешкодою для розвитку чеського суспільного руху став відчутний вплив Контрреформації, що відверто не сприяло діяльності таких перших будителів, як Г. Добнер, І. Борн, Ф. Пельцель, А. Фойгт, Ф. Прохазка. Діяльність блискучого сузір'я ранніх будителів хронологічно співпадає із наступною хвилею ідей Просвітництва, що бере свій початок з 70-х років XVIII ст. Чеські будителі-просвітники відрізнялися від своїх попередників прихильністю до чеських національно-культурних традицій. Носії ж ранніх просвітницьких ідей переважно індиферентно ставилися до національної проблематики.

У цілому кінець XVIII ст. ознаменувався появою діяльних та творчо самодостатніх етнічних патріотів. До їх кола можна віднести Ф.М. Пельцеля. У 1773–1782 рр. Пельцель разом з Фойгтом та Борном випустили тритомний біографічний словник «Зображення чеських і моравських вчених і художників». Незважаючи на те, що перші два томи вийшли німецькою та латинською мовами, їх спільна праця стала вагомим внеском у справу презентації слов'янської культури європейському культурному товариству. Пельцель палко вітав скасування цензури, написав ряд статей з чеської історії, у тому числі такі відомі, як «Скорочена історія Чехії»¹². Для будителів чеська історія, культура ставала додатковим аргументом у захисті своїх етнічних прав. У 1775 р. Пельцель за дозволом цензури опублікував працю єзуїта Бальбіни «Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica», але широкий резонанс, відвертий інтерес

з боку чеської молоді до дисертації, а точніше до її змісту, що підкреслював самодостатність слов'янської культури, не міг не викликати певної стурбованості з боку офіційної влади. Незабаром уряд заборонив використання праці. Отже, регіональний, земський патріотизм таких будителів, як Ф. Пельцель, А. Фойгт, Ф. Прохазка, по-перше, далеко виходив за аристократичні рамки та готував підґрунтя для розвитку національної культури; по-друге, сприяв становленню та розвитку прогресивного напрямку чеської історіографії, літератури та мови.

Загалом же «філологізм» будителів, їхня характерна заангажованість саме мовно-культурною проблемою наприкінці XVIII ст. можна впевнено вважати елементом національного руху або адекватною формою прояву національної специфіки у процесі культурної модернізації. Національна мова стала для слов'янських будителів певним ідеологічним інструментом у боротьбі за збереження власної етнічної ідентичності, чому будителі приділяли виключну увагу. Не випадково, що саме цей аспект національного чеського і словацького руху так цікавив російських славістів. Наприклад, О.М. Бодяньський так оцінив внесок одного із будителів у справу розвитку слов'янської лінгвістики, вважаючи її фундаментом збереження етнічності: «це — ціла бібліотека, жива енциклопедія всієї слов'янської ідеї та культури»¹³.

У перший треті XIX ст. мовна проблема з початкової організаційно-наукової форми поступово перетворювалася на інструмент боротьби за власні національні права. Нові віяння проникали до інтелектуальної етнічної слов'янської сфери, поширювалися у міщанських колах, серед духівництва та обмеженого кола вельмож і освіченої шляхти. Однак особливості соціально-політичної еволюції руху західного слов'янства, його відмінність від схожого німецького та угорського рухів, відзначилися поміркованістю суспільно-політичної позиції діячів епохи Просвітництва на західних слов'янських землях. Світоглядна позиція переважної частини слов'янської еліти відображала ідейні пошуки міщанських кіл та інтелігенції, і як правило, вона не характеризувалася революційністю настроїв, а навпаки визначалася політичною поміркованістю і зайвою заангажованістю освітянськими ідеями, проблематикою створення мовного та культурного образу слов'ян. Так, у руслі проблеми культурно-мовної модернізації слов'янства Я. Коллар написав відому проповідь «Позитивні риси слов'янського народу»¹⁴. У роботі Коллар сформулював своє визначення нації як товариства людей, об'єднаного однаковими звичаями та спільною мовою. Він переніс це визначення на всіх слов'ян, які проживали у 15 європейських країнах та відзначив такі їх специфічні духовні риси, як любов до своєї мови і терпимість до інших народів¹⁵.

До кінця XVIII ст. у Чехії фактично сформувалася ціла плеяда патріотично-налаштованих науковців, письменників, які працювали у

напрямі відновлення соціальної функції мови та її модернізації до літературного стандарту. Характеризуючи особливості формування літературної чеської мови, як фундаменту становлення чеської нації, слід зазначити, що мова стала фактором ідеології національно-визвольного руху чеського народу. Мовна проблема часу національного відродження, стала насамперед питанням загальної етнічної спільності, знаменником національної культури. Закономірну причину зростаючого інтересу до мовно-літературної проблеми у процесі становлення чеської нації необхідно шукати у специфіці історичної долі та своєрідності мовної ситуації Чехії XVII–XVIII ст. Вона характеризувалася наступними особливостями: обмежена сфера використання, лише побутова; звідси звуження соціального складу та відсутність стабільної літературної норми, культурний тиск з боку пануючого титульного етносу, що призводило до конкуренції чеської і німецької мов; білінгвізм міського населення; наявність діалектів на території поширення мови. Вказані особливості мовно-літературного розвитку чеської нації відбилися на змістовно-мовному наповненні процесу чеського відродження.

У подальшому мовний ренесанс з наступним створенням спочатку основ художньої, а потім і науково-популярної літератури, відобразив зростаючий рівень культурно-етнічних потреб суспільства, хоча нова друкована продукція продовжувала залишатися зорієнтованою на поки що нечисельну патріотичну частину аматорів-любителів слов'янської культури. До кола чеських національних будителів входили професор богослов'я К. Унгар, який видав твір Бальбіна «Bohemia docta», В.М. Дуріх, любитель слов'янської археології та Ф. Прохазка — мовознавець, що видав чеську католицьку Біблію, а в 1786 р. переклав із грецької і видав чеською Новий Заповіт. У цьому ж році він став директором празьких гімназій, а з 1807 р. — директором всіх гімназій у Чехії. Він сприяв відродженню чеської мови та виданням чеських літературних пам'яток¹⁶. Цей жанр наукової спадщини Ф. Прохазки має особливу вагомість як джерело, що демонструє належний рівень слов'янської інтелектуальної культури на теренах європейської цивілізації. Наголосимо, що в епоху слов'янського відродження культурний розвиток відбувався від локальної своєрідності до більш широкої етнотериторіальної інтеграції ідей на просторах Центральної і Південно-Східної Європи.

У цей час стає широко відомою діяльність філолога К.І. Тамма, який був автором такого відомого документу національно-патріотичної публіцистики часів чеського Просвітництва, як трактат «Захист чеської мови від зловних її кривдників»¹⁷. Він написаний у притаманному для ранніх будителів пафосно-патріотичному стилі і являє собою не політичний

документ, а звернення до національних почуттів молоді: «О, як вразити нашу завзяту молодь... Соромно, що ви (яка шкода!) незнайомі з мовою, що так дбайливо зберігалася пращурами...»¹⁸.

Концентрація наукової діяльності будителів на мовному аспекті відродження пояснюється тим, що наслідком двохсотлітньої політичної і культурної германізації став значний занепад чеської мови, яка перестала бути науковим засобом, а використовувалася лише на побутовому рівні у народному середовищі, переважно у сільській місцевості. Констатуючи жалюгідний стан і статус національної чеської мови, Тамм критично констатував наявність антимовної політики, що проводилася офіційною владою. Він писав: «Відомо, що ще три роки тому (1780) заведені були так звані висланці (тобто жандарми), ... якщо знаходили де-небудь якусь чеську книгу, хорошу або погану, хапали її і ледь зазирнувши до неї, відбирали її насильно ...»¹⁹.

Особливе місце у «сузір'ї раних будителів» посів чеський журналіст і видавець В.М. Крамеріус. Становлення на науковому терені та інтенсивна діяльність Крамеріуса співпали у часі з періодом проведення кардинальних реформ на землях, що знаходилися під скіпетром Габсбургської династії. Й. Добровський ввів Крамеріуса у коло патріотично налаштованих вчених і літераторів, які підтримували реформи Йосипа II, що сприяло просвітницькій діяльності. Творча діяльність Крамеріуса була характерною для раннього чеського націоналізму. У 1790 році він заснував власне видавництво і відкрив книжковий магазин «Чеська експедиція», який поступово став центром для чеської літературної богемі. За два десятиліття Крамеріус видав майже сто книжок для широкої народної аудиторії²⁰.

У 1785 р. Крамеріус влаштувався працювати у типографію Я.Ф. Шенфельда. Той видавав газету чеською мовою — «Шенфельдські новини». У 1786 р. Крамеріус став редактором цього періодичного видання, а влітку 1789 р. він розпочав уже власну справу. У чеській столиці Крамеріус видав «Імператорсько-королівську празьку поштову газету Крамеріуса». У 1791 р. вона була перейменована в «Імператорсько-королівську патріотичну газету Крамеріуса». Газета проіснувала аж до 1825 р. та користувалася у чеському середовищі значною популярністю з тієї причини, що проводила кампанію щодо захисту чеської мови та культури, містила різноманітну суспільно-політичну інформацію²¹.

Перші періодичні видання були наповнені ідеологією так званого «регіонального» або «земського» патріотизму, який можна охарактеризувати як ранню форму чеського націоналізму та патріотизму. Ідейний алгоритм видань визначався насамперед інтелектуальним розвитком незначного прошарку суспільства, який намагався відстояти самотність

чеського етносу та відмінність його культури від пануючої німецької культури. До того ж у Чехії сприятливою умовою для національного відродження стала тенденція до загального зростання рівня грамотності населення. За статистичними даними, що містить збірка «Австрійська імперська статистика» («Österreichische Statistik»), у Чеських землях на початку XIX ст. чисельність безграмотних сягала майже 21 відсотки, а на початку другої половини XIX ст. вона скоротилася до 4 відсотків²². Таким чином, поширення у Чеських землях загальної грамотності позитивно подіяло на зростання культурного рівня населення, що ефективно вплинуло на всі сфери життя чеського суспільства.

Над усіма іншими представниками просвітницької патріотичної інтелігенції постає особистість, діяльність якої є фундаментальною для процесу національного відродження всіх західних слов'ян — Й. Добровський. У чеську науку патріарх славістики ввійшов скоріше як філолог, ніж як історик. Майбутній діяч епохи Просвітництва в Чехії народився поблизу Рааба (Дьєра) в Угорщині, у сім'ї австрійського вахмістра драгунського армійського полку, а тому з народження рідною мовою для маленького Йозефа стала німецька²³. Усе своє життя він плідно працював на науковій мовно-культурній ниві і став однією із найавторитетніших постатей чеського відродження. Надаючи оцінку особистому внеску Добровського у загальнослов'янську справу розвитку ідеї єдності російський славіст О. Гільфердінг зазначав: «Добровский створив панславізм і продемонстрував живу спорідненість усіх слов'янських мов. Його спадкоємці перенесли ідею панславізму в площину історичних наук і мовознавства»²⁴. Фактично мова із простого аспекту комунікативного спілкування набувала на рубежі XVIII–XIX ст., статусу засобу національного розвитку. З цього часу мова стала політичною зброєю і об'єктом політики. У першому випадку мова розглядалася і виступала у якості інструменту, що впливав на загальний стан розвитку суспільства, а його метою було досягнення певної соціально-політичної мети. У другому випадку політика визначала дію офіційної влади по відношенню до самої мови, що впливало і на політизацію процесу слов'янського відродження. Не випадково, що на тлі мовної проблеми виникає мовний панславізм Я. Геркеля, ідея літературної взаємності слов'ян Я. Коллара. Особисто Я. Геркель, розглядаючи мовне питання, дійшов до висновку щодо необхідності розвитку мови у напрямку створення єдиної слов'янської. Він писав: «слов'янські народи ... проявляють справжнє прагнення до спільного слов'янського письма ... тому, всупереч ... роз'єднаності з'являється у всіх слов'ян прагнення до літературно-мовної єдності або істинний «панславізм»²⁵. Ідею використання мови не тільки як комунікативного засобу, але й як засобу національного розвитку розділяв

Коллар. Він уважав, що мовно-літературна проблема окрім національно-культурного аспекту має і політичне забарвлення. Тому завданням будителів у вирішенні даної складової національного відродження мав стати вплив на мовно-літературну ситуацію у цілому, і на комунікативну поведінку членів мовної спільноти, як це відбувалося на практиці у інших титульних народів. Коллар для прикладу вказував на німців, які «вірні віддані одній національній літературі і різним німецьким ... урядам, саме так можуть діяти і слов'яни»²⁶. Таким чином, Геркель, Коллар, Добровський визнавали мову і відповідно літературу у якості не тільки культурної проблеми, але й політичної проблеми національного відродження. Не випадково, що Добровського, як загальнослов'янського політичного діяча, визнавав і офіційний імперський Санкт-Петербург. Так, державний секретар імператора Олександра I, а з часом член Державної ради Російської імперії О. Шишков надіслав на адресу Добровського посилку, в яку було вкладено диплом. У листі російський чиновник від імені Російської академії наук повідомляв Добровського про його обрання «почесним членом» академії²⁷.

На кінець XVIII — перше десятиліття XIX ст. припадає час інтенсивної наукової діяльності Добровського. Саме в ці роки були написані такі фундаментальні для національної чеської культури мовознавчі праці, як «Докладна граматики чеської мови», а також ґрунтовна праця «Основи старослов'янської мови». Мовні аспекти відродження чеської культури були доповнені цілим рядом його праць з чеської та давньослов'янської історії. Перу патріарха чеської славістики належить цілий цикл статей: «Критичний досвід очищення чеської історії від старих вимислів»²⁸. У 1779 р. світ побачив журнал «Щорічник чеської літератури» («*Böhmische Literatur auf das Jahr*»), у 1780 р. — «Щорічник чеської і моравської літератури» («*Böhmische und mährische Literatur auf das Jahr*»). Мовні праці Добровського відрізнялися від всіх попередніх подібних досліджень. Його граматики були на порядок вищою за науковим рівнем, ніж всі подібні попередньо створені граматики таких діячів початкового періоду епохи національного відродження, як Ф. Томса²⁹, Ф. Пельцель, Я. Неєдлі.

Добровського справедливо вважають головною фігурою національного відродження та грандом чеської просвітницької історіографії, який фундаментально розвинув, поглибив критичний метод до історичної розповіді (її змістовні контури були означені ще Добнером), зробивши його основою під час роботи над історичним матеріалом. Критицизм та фундаментальність наукового доробку Добровського позитивно позначилися на цілому поколінні чеської інтелігенції і науковців. Він як філолог сприяв модернізації чеської мови, поглибив історичний метод пізнання національної історії, що мало позитивне значення для чеського сус-

пільства загалом і сприяло ліквідації феодального розуміння історичного процесу та вело до становлення нового критичного методу суспільного пізнання.

У цілому, старанність чеських будителів дала плідний соціальний результат, що відбився на суспільній свідомості. Власне минуле, мова, народна література і культура перестали бути лише етнічною ознакою третього соціального прошарку — селян. На початку ХІХ ст. власні етнокультурні ознаки стали позитивно сприйматися представниками інших чеських соціальних верств. Загалом наукова і просвітницька діяльність чеської патріотичної інтелігенції стала помітною. Польський діяч національно-визвольного руху А. Міцкевич дав наступну оцінку чеським будителям: «Чеські вчені не схожі на антикварів інших країн ... вони працюють, як середньовічні монахи, відчують часто, як і вони, різноманітні потреби, при цьому закликають власну національність, як ті, до віри, і роблять свої дослідження із терпінням і поетичною думкою»³⁰. Безумовно, висока оцінка харизматичної діяльності чеських патріотів є певною мірою гіпертрофованою патетикою Міцкевича. На практиці, ідеологія будителів була наповнена змістом регіонального, земського патріотизму. Це було певним варіантом австрославізму і відповідало суспільно-політичній ситуації, що мала місце в Австрійській імперії. Ця ідеологія у цей період у жодному разі не передбачала формування програми політичної самостійності, а лише виборювала особливе положення Чехії в рамках Австрійської монархії Габсбургів. З часом чеські послідовники австрославізму, не відкидаючи монархію як форму правління, почали відстоювати ідею необхідності реформування дуалістичної Австро-Угорської монархії у троїсту державу, але ідея збереження імперської політичної структури залишалася фундаментальною для переважної частини чеських і словацьких будителів. І така обережна постановка проблеми у діячів слов'янського відродження — це цілком логічна відповідь на внутрішньополітичне життя, що мало місце в імперії Габсбургів ХІХ ст.

Лише на початку ХХ ст. на зміну «ідеології обережного австрославізму» прийшла практика радикального національного патріотизму, що забезпечило крах монархії Габсбургів. Знищення правлячого імператорського дому Габсбургів було спочатку результатом слабкості бюрократичної структури, а потім спричинило розвал самої бюрократичної імперської конструкції. До того ж наслідком зростаючої самоідентифікації чехів і словаків періоду національного відродження стала поява їхньої національної держави, фундаментальні витоки якої ми знаходимо у копіткій діяльності цілої плеяди етнічних слов'янських патріотів.

Таким чином, на рубежі XVIII–XIX ст. було закладено солідний фундамент процесу формування чеської національної культури. Копітка та результативна діяльність чеських «будителів» призвела до масштабних мовно-літературних зрушень в етнічному чеському середовищі. Не дивно, що повернення будителів до народної мови як до витоків національності міцно пов'язало просвітництво зі словесністю та культурою слова. Краса етнічних мовних форм сприймалася будителями в якості найважливішої частини витонченості та патріотизму людини. Разом з тим філологічна культура будителів аж ніяк не звелася лише до воскресіння й акцентування того, що було відомо їм з народних джерел. Навпаки, в області становлення національної мови та літератури ними був зроблений крок вперед величезної важливості. Завдяки цьому кроку будителів можна вважати творцями основ філології як науки. З цього часу мова стає предметом рефлексії, а робота з текстами, їх коментування, тлумачення, вивчення і суспільна емансипація мовних структур та літератури виявляються найважливішою частиною діяльності вчених-будителів.

---

¹ К...ин М.И. Славянский съезд в Праге в 1848 году. — С.-Пб.: Типография И.И. Глазунова, 1860. — 49 с.

² *Placht O.* Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16–18 st. — Praha, 1957. — S. 226–227.

³ *Нолькен Ю.Ф. фон.* [Донесения]. Император Иосиф II в России. Донесения шведского посланника Нолькена / Публикация и комментарии Я.К. Грота // Русская старина. — 1883. — Т. 40. — № 11. — С. 323.

⁴ *Митрофанов П.* История Австрии. — С.-Пб., 1910. — Ч. 1. — С. 127.

⁵ *Пытин А.Н., Спасович В.Д.* Обзор истории славянских литератур. — С.-Пб.: Изд. О.Д. Бакста, 1865. — С. 321.

⁶ *Dobrovský J.* Geschichte der bohemischen Sprache und Literatur. — Praga, 1792. — 219 s.

⁷ *Гильфердинг А.Ф.* Славянские народы в Австрии и Турции. Собрание сочинений: Статьи по современным вопросам славянским. — С.-Пб.: Печатня В. Головина, 1868. — Том 2. — С. 9.

⁸ *Thun. Josef Matthias.* Der Slawismus in Böhmen. Prag. I.G. Calve'sche Buchhandlung, — Praha, 1845. — S. 7.

⁹ Прейс — Куторге из Праги, 12 января 1840 г. // Письма П.И. Прейса. — С. 40.

¹⁰ *Václava Hájka z Libočan, Kronika Česká: Hájek Podle originálu z r. 1541 vydal Václav Flajšhans Nakl. — České Akademie, 1933.*

¹¹ *Králík O.* Josef Dobrovský a Gelasius Dobner. Příspěvek k dějinám osvícenské kritiky / Josef Dobrovský 1753–1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození. — Praha, 1953. — S. 387.

¹² *Pelcl František Martin*. Kurzgefasste Geschichte der Böhmen, von den ältesten bis auf die itzigen Zeiten. J.A. Hagen, 1774.

¹³ Бодянский — Погодину. Письмо. 20 февраля — 5 марта. Цит. по: Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX — начале XX века. М.: Изд-во МГУ, 1997. — С. 46.

¹⁴ *Kollár Ján*. Nedělní, svátečné a příležitostné Kázně a Řeči. — I sv. — Pest, 1831.

¹⁵ *Kollár Ján*. Nedělní, svátečné a příležitostné Kázně a Řeči. — I sv. — Pest, 1831. — S. 499.

¹⁶ *Францев В.А.* Очерки по истории чешского возрождения. — Варшава, 1902. — С. 15.

¹⁷ *Kačer M. Václav Thám*. — Praha, 1965. — S. 95.

¹⁸ *Тамм К.И.* Защита чешского языка от злобных его хулителей / Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов. В 3-х т. Новая история. Отв. ред. В.Г. Карасев. — Минск.: Университетское, 1989. — Т. 2. — 295 с.

¹⁹ *Пытин А.Н., Данилович С.В.* Обзор истории славянских литератур. — С.-Пб.: Изд. О.Д. Бакста, 1865. — С. 321.

²⁰ *Удальцова З.В.* История Европы в восьми томах: Европа нового времени XVII–XVIII века. — М.: «Наука», 1988. — С. 342.

²¹ *Novotný J.M. Kramerius V*. — Praha, 1973. — S. 179–224.

²² *Österreichische Sttatistik*. — Bd. XXXII, N 3. — Wien, 1892. — S. XXXVIII, 176–185 / Рост грамотности населения в процессе капиталистического развития Чешских земель с конца XVIII в. до 70-х годов XIX в. / Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах. — М.: «Наука», 1972. — С. 271.

²³ *Палацкий Ф.* Биография Йосефа Добровского, пер. с нем. — М., 1838. — 270 с.

²⁴ *Гильфердинг А.Ф.* Развитие народности у западных славян / Собрание сочинений: Статьи по современным вопросам славянским. — Том 2. — С. 73.

²⁵ *Herke J.* Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiiis sufflata. — Budín 1826. — S. 3–4.

²⁶ О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими. Сочинение Иоанна Колара // Отечественные записки. — С.-Пб., 1840. — С. 3.

²⁷ *Шишков А.С.* Его высокопреподобию господину аббату Добровскому. 9 октября 1820 г. / Записки, мнения и переписка адмирала А.С. Шишкова. — Берлин: Издание Киселева, 1879. — Т. 2. — С. 380.

²⁸ *Dobrovský Josef*. Kritische Versuche, die ältere böhmische Geschichte von spätern Erdichtungen zu reinigen: Für die Abhandlungen der k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. Boriwoy's Taufe: zugleich eine Probe, wie man alte Legenden für die Geschichte benutzen soll. — Prag: Haase und Widtmann, 1803. — Bd. 1.

²⁹ *Toms Frantisek Bohumil*. Klaurenowy Powidky prelozene od Fr. Boh. Tomsy. — Praha: U Weronily owdowele Sollowe, wedenj m J.H. Pospjssila, 1826; *Toms Frantisek*. Krwawy poklad: Truchliwa powjodka ze spisu Klaurenowych od Frant. Boh. Tomsy. — Praha: Nakl. M. Neureutra, 1836.

³⁰ *Kubka F.* Dobrovský a Rusko. Počátky vztahů česko-ruských a názory Josefa Dobrovského na Rusko. — Praha, 1926. — S. 27.

В статье рассматривается проблема этнокультурного славянского ренессанса конца XVIII — начала XIX вв. В этот период у западных славян сформировалась целая плеяда патриотично настроенных ученых, писателей, которые плодотворно работали в направлении восстановления социальной функции языка и модернизации своего литературного стандарта. Возрастающее значение национального вопроса в современной Европе привело к повышению интереса исследователей к проблеме этнического ренессанса.

Ключевые слова: этнос, язык, модернизация, возрождения; нація, культура, будителі.

The research is devoted to the study of ethnocultural Slavonic renaissance in the late XVIII — early XIX centuries. Among western Slavs this period is characterized by the fact that there were numerous patriotically oriented scientists and writers that worked on the renewal of the social function of language and modernization of its literary standard. Language became the object of empires' politics, the ideological factor of the national liberation movement for the western slavs.

Key words: ethnicity, language, modernization, regeneration, natsiya, culture.

Ірина Стрикун

З ІСТОРІЇ ПЕРЕТВОРЕННЯ МІНСЬКА НА СТОЛИЦЮ БІЛОРУСІ (1900–1920 рр.)

У статті авторка розглядає особливості набуття Мінськом статусу столиці й альфа-міста Білорусі упродовж перших двох десятиліть ХХ ст.

Ключові слова: *Вільно, Мінськ, БНР, СРРБ, національносвідомі.*

З проголошенням суверенітету Білорусі 1991 р. розпочався процес пошуку чіткої позиції самовизначення краю, становлення білоруської ідентичності, що пов'язано зі зміною державних символів, відродженням національної мови, традицій, переглядом «істин» марксистської історичної науки та формуванням історії нації. Взявши курс на конструювання національної республіки, новообрана влада червоно-зелений стяг БРСР і герб замінила на біло-червоно-білий прапор і герб — «Пагоня», що у свій час були символами Великого князівства Литовського (ВКЛ), а згодом і Білоруської Народної Республіки (БНР). З усіх державних символів у спадок від радянських часів залишився лише один — столиця. Одночасно, із зняттям грифу секретності зі значного масиву архівних документів, спецхранів музеїв і трьох республіканських бібліотек, науковими колами поширилась практика вказувати на білоруський характер ВКЛ та вбачати у Вільно етнографічну столицю білоруських земель. Нині у працях білоруських дослідників історії Вільно не рідко можна знайти тезу аналогічну сформованій З. Шибекю у статті «З історії білоруських мрій про Вільно. Період німецької окупації. 1915–1918 рр.»: «У 1939 р. Вільно, зрештою, дістався литовцям. Але не варто думати, що білоруси його втратили? Гора Арарат також знаходиться поза межами Вірменії, проте залишається символом вірмен всього світу. Вільно залишається «духовним Араратом» Білорусі»¹. За таких обставин, закріплений за Мінськом статус центра, альфа-міста та, зрештою, серця Білорусі виглядає досить сумнівно.

Досліджувана тематика опосередковано відображена у низці праць дослідників сучасності. Це пояснюється тим, що за радянських часів урбаністику як галузь наукового знання було зведено виключно до висвітлення питань містобудування, географії, міського господарства та описування міст певної доби². Поступовий перегляд такого вузького трактування урбаністики розпочався у 70–80-х рр., коли міста почали розглядатись як складна система у межах конкретно-наукових дисциплін

(географії, економіки, соціології, демографії, містобудування тощо). Разом з тим, науковці досліджуючи білоруські міста, акцентували свою увагу на вивченні різних аспектів їх життя лише XIII–XVIII ст.³, децю аналогічна ситуація спостерігається і у сучасній науковій літературі з містознавства.

Останнім часом науковці все більше звертають увагу на дослідження проблем розвитку й функціонування міст періоду другої половини XIX — поч. XXI ст. Центральне місце у студіях займає питання соціально-економічного розвитку міст Білорусі.

Аналіз істориками-науковцями праць організаторів БНР та надбань зарубіжних вчених з дослідження проблем становлення й розвитку білоруського руху за відродження, зумовило розширення кола завдань переосмислення нетривалого проте насиченого подіями періоду історії Білорусі — періоду 1917–1921 рр. Одним з таких завдань стало дослідження так званого «віленського питання». Вперше у незалежній Республіці Білорусь про нього заговорив історик, геральдист, сфрагіст А. Тітов (Цітоў)⁴. Нині можна назвати понад сотні студій, в яких прямо чи опосередковано автори звертаються до «віленського питання». Спеціалістами з дослідження проблеми державної приналежності Віленського краю є А. Смалянчук⁵, О. Тихомиров⁶, А. Пашкевіч⁷. Якщо останній об'єктом своєї праці зробив аналіз ситуації навколо Вільно у часи Середньої Литви, то науковий доробок А. Смалянчука являє собою комплексне вивчення «віленського питання» від початків формування «литвинської» («крайової») історичної пам'яті на початку XIX ст. до використання останньої як обґрунтування територіальних претензій на Вільно і Віленщину поляків, литовців та білорусів. Власне процес протистояння й спроби включення цих територій національними керівництвами Польщі, Литви та БНР до меж своїх держав знайшло відображення у роботах О. Тихомирова.

Останнім часом, дослідники значну увагу приділяють питанню ролі Вільно у становленні й розвитку білоруського національного руху за відродження. Так, дослідниця Л. Довнар у своїй статті «Роль Вільні у відродженні білоруського друку на початку XX століття: ідейні та персональні зв'язки» простежує формування національної самосвідомості, національної ідеї білорусів на основі аналізу періодичного друку білоруською мовою у «багатонаціональному віленському середовищі». Авторка робить висновок, що для білорусів «Вільно — це і місце відродження національного друку, який своєю чергою став унікальним феноменом не лише нобілітації білоруської мови, літератури, книги, культури, а й білоруської нації». Частково аналогічне міркування міститься у статті З. Шибекі (З. Шыбека) «З історії білоруських мрій про

Вільно. Період німецької окупації. 1915–1918 рр.»⁸, монографії В. Арлова (У. Арлоў)⁹ та брошури І. Воронова (І. Воранаў)¹⁰.

Слід однак відзначити, що більшість сучасних студій істориків Білорусі за влучним висловом А. Катлярчука тлумачать значення Вільно «на рівні популярних декларацій нашенівського періоду»¹¹. За таких обставин, на особливу увагу заслуговує стаття Е. Мазько «Концепт «ідеального міста» у білоруському національному каноні першої половини ХХ ст.»¹². В ній автор на основі аналізу культурної спадщини білорусів обґрунтовано пояснює чому лише Вільно могло претендувати на звання «ідеального міста», символу і серця білоруської національної республіки.

Напрацювання з історії Мінська, його значення для білоруського відродження скромніше представлені у білоруській науковій літературі. Історія Мінська нараховує понад тисячу років, з них найбільш дослідженими є дореволюційні, коли місто було провінційним та 40–80-ті роки ХХ ст., коли Мінськ асоціювався у всієї світової спільноти із центром білоруської радянської республіки.

Аналіз студій, в яких так чи інакше подається характеристика міста періоду 1917–1921 рр., дає підстави говорити про те, що дослідники оперують одними й тими самими твердженнями-аксіомами при оцінці міста означеного періоду, зокрема «Мінськ на початку ХХ ст. був важливим економічним осередком Білорусі, хоча і поступався у цьому сенсі Вільно»¹³, Мінськ не був білоруським містом й «позначений в межах єврейської осілості»¹⁴, отримання Мінськом статусу залізничного вузла «підкреслило його центральне значення і стало працювати на його майбутній столичний статус»¹⁵. У лаконічній формі проте досить конкретно сформовано уявлення пошуковців про Мінськ у роботі З. Шибекі. Містознавець у формі парадоксів, презентує обриси міста початку ХХ ст., а у підсумку зазначає, що «кращі сторінки його (Мінська — авт.) історії ще попереду» й білоруси «пишатимуться його майбутнім»¹⁶.

Причинами, що спонукали білоруську інтелектуальну еліту до перетворення Мінська на центр політичного й державного життя майбутньої незалежної білоруської республіки, дослідники найчастіше називають: окупацію Вільно німецькими військами, проголошення 16 лютого 1918 р. Литовської республіки зі столицею у м. Вільно, визнання за литовцями прав на місто німцями, країнами-переможцями та більшовиками.

Лідери національно-визвольних змагань окраїнних народів одночасно з проголошенням незалежності створених національних республік, поставили на порядок денний питання творення головних атрибутів/символів держави: прапору, герба, гімну. Моделювання останніх базувалось на ідеї поєднання минулого, теперішнього з трансляванням у майбутнє, не становило виключення й обрання альфа-міста — столиці. Так, центром боротьби за українську державність став Київ. По-перше, місто після

виходу у світ першого тому праці М. Грушевського «Історія України-Руси», ставало містком, що пов'язувало славетне минуле Київської Русі із сьогоденням. По-друге, думка М. Грушевського, що «політична організація (Київська Русь — *авт.*) слугувала центром творення для всієї Східної Європи, будувала її політичне, соціальне, культурне життя, заклала підвалини для неї на довгі віки: в основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать й досі підвалини, зложені Київською державою»¹⁷, мала не лише теоретичний, але й політичний підтекст — історичне обґрунтування месіанізму України у системі політичних поглядів голови Центральної Ради.

Символічним є й вибір Ю. Пілсудським столицею Польської Республіки — Варшави. Місто було столицею Польщі за часів правління династії Ягеллонів, останньому з них завдячуємо появі на карті світу у 1569 р. І Речіпосполитої.

На звання білоруського «ідеального міста» могли претендувати Полоцьк, Новогрудок, Гродно і Вільно. Проте на поч. XX ст. місто із славетним минулим Новогрудок являв собою містечко, стародавній Гродно, що у складі Російської імперії став губернським центром і поступово перетворився на важливий промисловий, торгівельний і транспортний вузол Білорусі, в уявленнях білоруських гуманістів не асоціювався з якими-небудь культурними досягненнями. За Полоцьком на початку XIX ст. закріпилось звання колиски білоруської державності і культури, але реальний стан міста був досить непривабливим. Яскраво змалював тогочасну картину міста у 1910 р. В. Ластовський: «Столиця з далеку виглядає вишукано і гордо, — відчувається деяка велич прихована у цих руїнах, що лягли, як поранений лицар, якому час, ніби птахи стерв'ятники пошматував тіло, — лежить спокійно, безтурботно, але гордість застигла на його обличчі, і, славетне минуле застилає тіло цього велетня, мимоволі приглушуєш голос, щоб не збудити сплячого... Поряд на тій же горі стоїть святиня-храм, — відсторонився він від міста і життя. Розтанув серед руїн, замкнутий у собі... Далі йде місто, — всі будинки дерев'яні з почорнілими стріхами, з похиленими підвіконнями; все воно зливається в якийсь сірий, гнилий колір, наче тіло, що розкладається; навколо віє тишею смерті, тільки де не де блисне купол церкви, монастиря, наче клаптик золотого домоткану у розритому кургані... Це застигле місто. Вимерла столиця»¹⁸.

Вільно ж задовольняло білоруських відродженців за всіма критеріями — історичним минулим, пам'ятками культури і мистецтва, широко розвинутим освітнім і культурним життям.

З ліквідацією Великого князівства Литовського та закриттям університету роль Вільно багато в чому змінилась, але місто продовжувало

займати в краї важливе, навіть центральне місце. Згадати хоча б офіційні назви: Віленське генерал-губернаторство, Віленський навчальний округ, Віленська археографічна комісія, Віленський музей стародавності тощо. А періодичні видання, зокрема «Віленський вісник» або польський журнал «*Athenaeum*» об'єднували читачів від Гомеля до Шавлей (сучасна Шавля).

З кінця XIX ст. у свідомості білоруських інтелектуалів формується уявлення про східнослов'янську природу Великого князівства Литовського, деякі з них пішли далі, зокрема В. Ластовський, називав період 1132–1430 рр. часом розквіту «незалежної білоруської держави»¹⁹. Важливим фактором сакралізації міста стало оспівування його у творах класиків білоруської літератури. Митці у своїх віршах славили зовнішні пишноти краю, його внутрішнє життя, «душу» та людей. У строфах Дмитрока Бядулі (Самуїл Юхимоич Плавник), місто набуває нового звучання — «промінець щирого пориву білоруських синів», Л. Родевіч (Родзевіч) із захопленням говорить про Вільно, як «скарбницю мудрості і знання», «колиску волі та Відродження» Білорусі. Співпраця літераторів з білоруською періодичною пресою Віленщини сприяла культивуванню спочатку у білорусів містян, а згодом і селян, сприйняття Вільно як джерела натхнення та символу самодостатності білоруської нації. Не останню роль в цьому відіграло вміння читати і писати більшості мешканців краю.

За даними перепису 1897 р. рівень грамотності білорусів Західного регіону перевищував у двічі аналогічний показник Середньобілоруського та на 7 разів Східного. В цілому у Західному регіоні мешкало 52,1% усіх грамотних білорусів, а рівень грамотності (18,8%) був майже на 40% вище середніх показників, хоча у краї проживало лише 37,4% всієї етнічної групи. Саме в цьому регіоні здобула найбільшого поширення громадсько-політична, літературно-мистецька й науково-популярна газета «Наша Ніва». Мешканці краю також брали активну участь у наповненні останньої матеріалом. Так, на 1910 р. звітти на адресу газети прийшло 166 кореспонденції, тобто 74,7% від загальної кількості кореспонденції, що надходила до офісу «Нашої Ніви».

Вкоріненню в умах білорусів за Вільно статусу «одвічної столиці» сприяла місцева білоруська періодична преса. Організаторами найбільш популярних серед білоруської аудиторії Віленщини щотижневиків («Наша Ніва», «Гомон») були переконані крайовці. Першочергове й головне своє завдання у тогочасних умовах організатори вбачали у боротьбі за всебічне національно-культурне відродження білоруського народу, за визнання самого факту його існування, за його рівність з іншими народами. Враховуючи той факт, що основою всієї національної

культури є мова, нашенівський публіцист С. Палуян у вересні 1909 р. писав: «Нам у першу чергу потрібно відродити свою мову... Лише відродивши мову, ми зможемо поставити на міцний ґрунт наш рух. Оскільки національний рух як потужна життєва історична сила може існувати лише тоді, коли під ним буде споруджено такий фундамент, як вдосконалена мова, література і наука на цій мові»²⁰. Безперечно відродженці усвідомлювали важкість реалізації поставленого завдання. Більш ніж двісті років сфера користування білоруською мовою обмежувалась селом, його мешканцями та селянським фольклором. Нашенівцям вдалось побороти такий стереотип, відкривши читачам твори поетів, прозаїків, драматургів, зокрема В. Дуніна-Марцинкевича, Ф. Багушевича, Тьотки, Я. Купали, М. Багдановича, що творили мовою «вёскі», мовою «тутейшніх», тобто простого білоруського люду.

Автори щотижневиків, які у переважній більшості одночасно були й національними білоруськими політичними діячами, знайомили читачів зі своїми програмними положеннями, доводили читачам існування окремої білоруської нації рівної з іншими, її право на самовизначення у межах «історичної Литви» й на культурну та історичну спадщину останньої. На шпальтах часописів поряд із статтями на культурно-мистецьку тематику друкували політичну інформацію, відомості про життя білоруських організацій, статті з проблемних питань та кореспонденцію з місць, що надходила на адресу редакцій безкоштовно.

Популярність часописів росла з кожним роком, міцнішав зв'язок з народом, а за разом йшов процес усвідомлення передплатниками себе білорусами. За перші три роки існування нашенівці надрукували 906 кореспонденцій з 489 сіл, містечок та міст. У Віленській губернії кореспонденція «Нашої Ніви» були у 122, у Мінській — у 81, у Гродненській — 49, Могильовській — у 27, у Вітебській — у 9 населених пунктах²¹.

Газети безпосередньо сприяли появі інших органів білоруського друку, зокрема діяльність «Нашої Ніви» стимулювала появу часопису «Саха», літературного місячника для молоді «Лучынка» у Мінську, громадсько-політичного і літературного альманаху «Молода Білорусь» у Петербурзі, католицького щотижневика «Беларус» у Вільно.

У Вільно розвивались як поети Янка Купала, Якуб Колос, Дмитрок (Зьмітрок) Бядуля, Лявон Родзевіч, Володимир Жилка та ін. У місті Гедиміна народився новий білоруський театр. Його організація розпочалась з 1906 р. в осередку білоруської інтелігенції. На його сцені ставились спектаклі різних авторів — Елізи Ажешка, Якуба Колоса, Антона Чехова та ін.²²

Серед спудеїв Православної духовної та Віленської духовної семінарії виділяються прихильники національної білоруської справи. Зусиллями

А. Станкевича було сформовано білоруський гурток, його учасники вели активне культурне життя: організовували вечори, де співали білоруських пісень, ставили сцени з білоруського життя, декламували вірші. Завдяки потужній бібліотеці, семінаристи знайомились не лише з духовними трактатами, але й вивчали історичне минуле Білорусі і її народу, зокрема через «Коротку історію Білорусі» Власта, також були в курсі сучасних політичних подій, будучи постійними читачами білоруських часописів. З часом у семінарії зорганізувалась група однодумців — Ф. Бутька, Ф. Абрантович, В. Шутович, Я. Решець, А. Станкевич та інші²³ — всі вони так чи інакше зробили внесок у розвиток білоруського руху.

З 1908 р. у Вільно організовувались білоруські видавницькі товариства. 1913 р. в місті розпочало свою роботу чергове видавницьке товариство, що упродовж 1914 р. видало 13 книг тиражем 42 тис. екземплярів. Такої кількості різних за жанром білорусомовних книг не випускало за рік жодне з білоруських видавництв.

Активно займаючись культурно-просвітницькою діяльністю, білоруси переходили і до створення своїх громадських і політичних організацій. У 1916 р. у Вільно було створено Білоруський народний комітет, основним завданням якого була координація діяльності всіх білоруських організацій, що з'явилися на території, окупованій німцями. У січні 1918 р. у Вільно було сформовано Білоруську раду на чолі з А. Луцкевичем.

У стародавній столиці ВКЛ вбачали свій символ національного відродження й литовці. Культивуванню останнього сприяла імперська політика після 1863 р. Цілеспрямована русифікація Білорусі межувала із виведенням з села у місто й вищі навчальні заклади мови балтських селян. В результаті склалось сприятливе підґрунтя для вироблення та пропагування власне литовського сприйняття історії ВКЛ. Так, випускники Мар'ямпільської (лит. Marijampolė) гімназії Йонас Басанавічюс та Вінцас Кудирко, ігноруючи складну у сенсі етнічної дефініції історію ВКЛ раннього Нового часу, концентрували свою увагу на так званому славному Балтському Середньовіччі, вибудовуючи міт ВКЛ як етнічно литовської держави зі столицею у м. Вільно²⁴. 1870–1890-ті рр. сприятливим середовищем для культивування останнього стала Східна Пруссія (Прусська Литва). Тут почали виходити друком національні за формою і змістом періодичні видання («Varpas», «Aušra», «Ūkininkas»). У першій третині XIX ст., за свідченнями Леона Василевського, читач міг ознайомитись із 70 різними литовськомовними виданнями²⁵. Останнє не лише популяризувало, так би мовити «селянське просторіччя», а й сприяло самоусвідомленню свого національного «я» читачами.

Загалом вироблена литовською інтелігенцією XIX ст. концепція ставлення до історії ВКЛ як до минулого, здобула свій розвиток у програмних

положеннях литовського політикуму поч. ХХ ст. Це звільнило їх від небезпеки сліпого наслідування традицій ВКЛ і прагнення відродження архаїчної держави у новому світі, де не було місця середньовічним державам. Окрім того, можливість відродження «історичної Литви» тайло в собі небезпеку для литовців — стати національною меншиною у полінаціональній державі.

На початку ХХ ст. у місті виходили литовськомовні газети, друкувались книги, діяло наукове товариство, розвивався національний театр. Редактори видавництва і автори повторювали сформовану національним політикумом ідею будівництва етнічної національної держави литовців. Не останню роль в цьому відіграв мовний фактор — литовська мова і за звучанням, і за алфавітом значно відрізняється від слов'янських мов, в той час як білоруська досить близька до польської та російської. Тому навіть маючи мінімальну освіту білорус завжди міг прочитати польсько-чи російськомовний текст. Це значно звужувало ринок користувачів виданнями надрукованими білоруською абеткою.

Те що литовська справа у Вільно й взагалі на території «етнографічної Литви» була поставлена краще за білоруську неодноразово підкреслювали й білоруські політичні діячі міста. Разом з тим, конфронтації між відродженнями обох народів не було. Навпаки на поч. ХХ ст. литовська і білоруська творча спільнота тісно співпрацювала між собою. Так з нашенівцями співпрацювали учасники литовського національного відродження: художник та композитор — Мікалоюс Чурленіс, сестри-письменниці — Лаздіну Пяледа, (Марія Іванаускайте-Ластаускене та Софія Іванаускайте-Пшбіляускене), театральний діяч, публіцист — Габріелюс Ландсбергіс-Жямкальніс та ін. Віленська квартира Ластовських, що знаходилась при білоруському книжковому магазині та редакції «Нашої Ніви», була своєрідним білорусько-литовським творчим клубом²⁶. Загалом білоруські активісти Вільно вбачали у литовцях зразок для наслідування. Останнє, проте, призвело до того, що білоруські інтелектуали залишались так би мовити в учнях аж до 1918 р.

На Вільно також претендували поляки, проте якщо литовці та білоруси вважали місто своєю колишньою й майбутньою столицею, то для амбїтних поляків воно було лише складовою частиною «Польщі Ягеллонової», яку мав намір відродити у територіальному сенсі Начальник держави Польської. Крім того, з Віленщиною та Вільно були пов'язані дитячі й юнацькі роки Ю. Пілсудського.

Мінськ не мав такої величної історії як Вільно, навіть Магдебурзьке право було поширене на місто у 1499 р., тобто у період, коли право на самоврядування міст почало своє розповсюдження по всій території Білорусі, що перебувала у складі ВКЛ. Після Листопадового повстання

(1830–1831 рр.) воно було включено до зони єврейської осілості та разом з губернією потрапило до переліку територій, на яких встановлювався військовий стан (остаточно ліквідований 1870 р.²⁷).

За всеросійським переписом 1897 р. найбільшими містами Російської імперії було названо 22 міста, на перших позиціях стояли Санкт-Петербург та Москва, Мінськ опинився на останній сходинці цього переліку, поступаючись за кількістю мешканців майже у три рази Києву (248 тис.) та у два рази Вільно (155 тис.). Найбільшими містами за поточною оцінкою на 1914 р. було названо 21 місто, Мінськ до цього переліку навіть не увійшов.

Місто набуло статусу перспективного лише після того, як стало залізничним вузлом. На поч. XIX ст. Мінськ залишався провінційним містом, розташованим у самій глибинці білоруських земель — віддалений від морських портів, повноводних річок, розвинутих міст. З появою залізниці місто стало електрифікованим, запрацювали водогін, телеграф та телефон, розширилась система освіти за рахунок залізничних училищ²⁸. Кількість мешканців міста поступово збільшувалась внаслідок відкриття нових заводів і фабрик та поширення міської території. Відомо, що більшість робітників залізниці була саме білорусами, вихідцями з села. Так, до початку війни на Поліській залізниці працювало 29,6 тис. білорусів, або 73,4% всіх залізничників²⁹. За імперським переписом 1897 р. у Мінську нараховувалось 90,9 тис. мешканців, а у 1913 р. — 106,7 тис. осіб³⁰. В цілому упродовж 1863–1913 рр. кількість населення міста зросла на 387%³¹. Напередодні війни Мінськ вже був провідним торгівельно-промисловим і позиковим центром білоруського регіону, його обіг (27360 тис. руб.) становив 15,8% всього товарно-промислового обігу Білорусі.

Починаючи з 1910 р. місто поступово починає завойовувати звання культурно-наукового центру. У місті з'явилась значна кількість громадських організацій, зокрема Мінське товариство лікарів, Мінське товариство аматорів природознавців, етнографії та археології тощо. Слід відзначити, що рівень білорусів з «освітою вище початкової» у центральній-східному регіоні краю значно перевищував показники західного регіону. Якщо в останньому нараховувалось 2434 білоруса з «освітою вище початкової», то у Східному — 3860, а Центральному — 1213. Загалом серед групи з «освітою вище початкової» у відсотковому відношенні західні білоруси складали у своєму регіоні 14,26%, східні — 25,59%, а центральні — 23,16%³².

Специфікою регіону була невідповідність між рівнем освіченості та грамотності місцевих мешканців. Так у Мінській губернії питома вага грамотних білорусів серед молоді віком від 10 до 19 років склала 18,6%, серед росіян — 38,2%, поляків — 50,4% та євреїв — 53%³³.

Характерно, що на початку ХХ ст. у Мінську продовжувала зберігатись невідповідність між його етнічним складом та власне етнотериторією, тобто білоруське місто не було білоруським. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. привілейоване місце у Мінську займали євреї — серед городян зайнятих у торгівлі 90% були євреї, майже вся продукція ремісництва була єврейською, саме на білоруських землях вони отримали право займатись землеробством. У місті працювали єврейські комерційні, культурно-освітні і наукові установи, а кількість синагог значно перевищувала кількість церков та костельів³⁴. Імперська політика русифікації створила коридор для проникнення у місто етнічних росіян та формування великоросійського мислення, тобто переконання та укріплення у свідомості мешканців білоруських земель у тому, що Білорусь одвічно була і є культурною та державною частиною Росії, а білоруси — це відгалуження російського етносу.

За таких обставин, здавалося б Мінськ не міг навіть поряд стояти з Вільно у номінації на звання альфа-міста білоруської національної державності. Проте між білорусами та євреями за шість століть співіснування на одній території встановились добросусідські відносини. Мінські євреї вітали й підтримували білоруських відродженців³⁵. Штучноутворена на замовлення царату для підтвердження тези про невід'ємність Білорусі від Росії західноруська культурна традиція («західнорусизм»), причинилась до формування в колі освічених громадян регіону білоруської національної свідомості. Це пояснюється тим, що після Січневого повстання захоплення білоруською народною культурою було переведено на науковий рівень, на вимогу та за підтримки російського уряду низка науковців-дослідників проводили розвідки в цьому напрямі.

Вперше місто заявило про себе як про політичноактивний центр білорусів під час Першої російської революції, проте розвинути успіх не вдалось. Не останню роль в цьому відіграло те, що ініціативна група білоруських інтелектуалів, що почала виводити білоруську справу на міжнародну арену, 1906 р. мігрувала до Вільно³⁶. На деякий час політична діяльність в місті стихає.

З початком Першої світової війни, Білорусь стала одним з головних театрів воєнних дій. Одночасно почалась й масова евакуація людей та майна у глиб Російської імперії. Біженцями були переповнені східні білоруські землі — Вітебщина, Могильовщина, Мінщина. З цього часу Мінськ починає асоціюватись не лише з місцем концентрації матеріальної та моральної підтримки втікачів, а й з центром розвитку білоруського національного руху³⁷. Через Мінську губернію щоденно проходило близько 10–20 тисяч біженців³⁸, деякі з них осідали на цих землях, як правило це були вигнанці з окупованих німецькими військами територій Польщі та західної Білорусі.

Символічним є те, що із збільшенням кількості населення у місті за рахунок біженців, військових та осіб, що обслуговували фронт, зростає й кількість періодичних видань. На 1915 р. їх було вже 24, зокрема часописи білоруською мовою «Соха» і «Лучинка».

Необхідність створення благочинних товариств з надання допомоги біженцям, відкрило перед національносвідомими елементами Мінська можливість на легальній основі займатись національною справою. Поштовхом до організованого надання допомоги став приклад віленських інтелектуалів, що у березні 1915 р. організували перше Білоруське товариство допомоги постраждалим від війни. Через два місяці того ж року сформувався мінський відділ аналогічного товариства. Він привертав увагу багатьох національносвідомих білорусів Мінщини. В його роботі взяли участь: білоруський актор, драматург Владислав Голуб (В. Голубок), актор і голова Першого товариства білоруської драми і комедії Всеволод Фальскі, білоруська письменниця Людвіка Сівіцька-Войцик (Зоська Верас), білоруський поет і публіцист Максим Богданович³⁹. 25 січня 1917 р. у результаті виборів Білоруське товариство допомоги постраждалим від війни очолив Р. Скірмунт, колишній делегат Державної думи⁴⁰.

За часів масової евакуації населення із західнобілоруських земель, Мінськ зазнав слави місця консолідації національносвідомих білорусів. Саме тут у вечері 6 березня, відбулась перша після революції національна акція — багатолюдне зібрання, що було скликане товариством допомоги постраждалим від війни і велось виключно білоруською мовою. Упродовж декількох днів на базі цього товариства було утворено Національний комітет, з яким співпрацювала й щойно відновлена Білоруська соціалістична громада (БСГ). 12 березня Національний комітет здійснив загальнономіську акцію «День білоруського значка», що пройшла з великим успіхом⁴¹. Проведення таких акцій, масових святкувань урочистих дат та подій, збір коштів на користь фронтовиків і жертв війни сприяли втягуванню місцевого населення у громадсько-політичне життя країни.

Перетворенню Мінська на політично активний центр центрально-східних земель Білорусі сприяло формування широкої мережі політичних партій та організацій загальноросійського спрямування по всій території краю. Після лютневих подій 1917 р. на колишніх землях Російської імперії вони виникали як гриби після дощу й користувались популярністю у населення. Маючи чітко розроблену програму дій з вирішення політичного, соціально-економічного та національного питань, вони заволоділи майже монопольним впливом у політичному просторі всієї колишньої Російської імперії й особливо у прифронтовій Білорусі. Одночасно, помітно позжавилась діяльність громадських політичних структур у

Мінську. Упродовж 1917 р. оформились і розпочали свою активну діяльність БСГ, Білоруська народна партія соціалістів, Білоруська партія автономістів, Християнсько-демократичний союз, що мали філіали в інших містах Білорусі. Фактично з цього часу Мінськ перетворюється на своєрідний магніт для прогресивної білоруської інтелігенції. Саме тут 25 березня 1917 р. відбувся з'їзд білоруських політичних партій та організацій. Під час роботи останнього було прийнято постанову, що містила положення про необхідність створення найближчим часом Білоруської крайової ради в Мінську. Загалом білоруський політикум, озброївшись проголошенням російською революцією «правом на самовизначення народів», вбачав майбутнє Білорусі у вигляді автономії у межах федеративної Росії. Результатом з'їзду стало створення Білоруського національного комітету (БНК), до обов'язків якого входило: організація Білорусі в контакт з Тимчасовим урядом, підготовка виборів до Білоруської крайової ради та Російських Установчих зборів тощо.

На початку літа 1917 р. намітилась криза БНК, а 5–6 серпня 1917 р. його було ліквідовано й створено координаційний орган — Центральну раду білоруських організацій (ЦРБО). Головну свою увагу організація зосередила на формуванні національно-білоруського фронту — створено ряд громадських, культурно-освітніх, літературних, театральних-мистецьких спілок та організацій. Координаційний орган був не лише ініціативнішим за свого попередника, відслідковував події, що так чи інакше могли вплинути на подальшу долю Білорусі, але й рішуче відстоював свої погляди на державних, громадсько-політичних нарадах та з'їздах, де фігурувало національне питання, зокрема на з'їзді представників народів Росії (8–15 серпня 1917 р.), скликаному Українською Центральною радою у Києві⁴², на Всеросійській демократичній нараді (14–22 вересня 1917 р.) у Петрограді⁴³.

15–25 жовтня у Мінську ЦРБО було реорганізовано на Велику Білоруську раду (ВБР), до складу якої увійшли представники всіх існуючих білоруських організацій центрально-східного регіону краю. Діяльність членів ради, як і раніше, концентрувалась навколо вирішення політичної сторони національного питання.

Ігнорування вище названими організаціями вирішення соціальних проблем населення краю, нівелювало їх ініціативність у справі вільного самовизначення білоруського народу й стояло на перешкоді перетворення Мінська на справжній центр білоруського руху за відродження. Крім того, жодна з організацій не могла претендувати на прихильність широкого кола населення краю і виступати від його імені, оскільки їх формування відбувалось можна сказати інтимно, що контрастувало із створенням Обласного виконавчого комітету Західної області та фронту

(Облвиконкомзах). Останній проте також не являв собою представницький орган білорусів — більшість комітету склали військово-службовці, в керівництві були виключно представники фронту, до того ж жоден з них не був білорусом. За таких обставин, ВБР та інші національні організації вважали, що після Жовтневого перевороту влада була сформована лише на Західному фронті, а на території Білорусі ніякої влади не існувало. виправити ситуацію могло скликання Білоруських установчих зборів, ідея скликання яких циркулювала в середовищі національно-свідомих білорусів центрально-східного регіону краю починаючи з весни 1917 р.

19 жовтня 1917 р. мінська газета «Вольная Беларусь» надрукувала статтю Я. Льосика «Установчі збори». У статті автор висловлював думку про те, що постанови Всеросійських Установчих зборів не відповідатимуть білоруським потребам. Це пояснювалось тим, що сформоване білоруське представництво не буде суто національним, оскільки на території Білорусі зафіксовано високій відсоток іноземців і військових. Як альтернативу Я. Льосик пропонував програму Білоруських зборів: «Нашими Установчими зборами повинна бути наша Білоруська Крайова Рада. Там, на своєму Установчому Сеймі, на цілий білий світ про себе вільно заявить Білорусь — вирішить свої справи, виробить план будівництва, складе статут свого незалежного існування та виставить його на загальне обговорення на Установчий сейм всіх народів Російської Держави»⁴⁴. Для вирішення цього завдання спільними зусиллями з Білоруським обласним комітетом при Виконкомі Всеросійської Ради селянських депутатів (БОК) було скликано Білоруський з'їзд. Останній по праву отримав статус всезагального, так як на запрошення обох організацій до Мінську упродовж 5–15 грудня прибули делегати від волосних й повітових земств, міських дум, професійних рад, національних цивільних й військових спілок, місцевих селянських рад, робітничих і солдатських депутатів, кооперативних, професійних, біженських організацій. Запрошувались також представники від Ради робітничих та солдатських депутатів, Ради селянських депутатів. Загалом на конгрес зібралось 1872 делегати, 1167 з яких мали право вирішального голосу⁴⁵.

З 15 по 17 грудня робота конгресу була зосереджена навколо питання організації крайової влади та проблеми самовизначення. Зрештою в ніч з 17 на 18 грудня було оголошено резолюцію конгресу, у першому пункті якої зазначалось: «Закріплюючи своє право на самовизначення проголошене російською революцією й встановлюючи республіканський демократичний лад в межах білоруської землі, для спасіння рідного краю й захищаючи його від поділу й відокремлення від Російської Демократичної Федеративної республіки, I-й Всебілоруський з'їзд ухвалює:

негайне створення з свого складу органу крайової влади в особі Всебілоруської Ради селянських, солдатських і робітничих депутатів, яка тимчасово стає на чолі краю, вступає у ділові зносини з центральною владою, відповідальною перед Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁴⁶. Всебілоруська Рада як крайовий орган керування краєм зобов'язувалась скликати Білоруські Установчі збори, які мали «вирішити долю білоруського народу», делегувати своїх представників до центрального революційного уряду в Петрограді, до інших республік Російської федерації й на мирну Брест-Литовську конференцію.

Легально виконати поставленні завдання обраній раді не судилось. Під час проголошення резолюції конгресу його було розігнано Раднаркомом Західної області й фронту. З'їзд став першим представницьким форумом всієї білоруської спільноти, про що свідчать анкетні листи делегатів з'їзду⁴⁷. Тож організований з учасників конгресу після його розпуску Виконком Ради з'їзду дійсно був правонаступником й виразником інтересів білоруського народу.

Характерно, що спроби Раднаркому Західної області та фронту применшити значення конгресу та взагалі не допустити появи у засобах масової інформації хоча б замітки про «Білоруський з'їзд та Білоруську Раду», мали зворотною дію. Звістка про розгін конгресу з'явилась у різних періодичних виданнях РСФРР, України, Польщі. Писали по-різному: одні з піднесенням, другі лаяли, треті шукали «золотої середини», але у будь-якому випадку все це свідчило лише про одне — білоруський рух за відродження побачили, відчули його потенціал, а Мінськ отримав статус альфа-міста.

25 березня 1918 р. з проголошенням незалежної та суверенної Білоруської Народної Республіки, Мінськ як альфа-місто білоруського руху та білоруської державності було визнано й віленськими білоруськими інтелектуалами. Проте остаточно статус столиці й так би мовити серця Білорусі за містом закріпився лише з липня 1920 р. з другим проголошенням незалежної Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь.

Створення у 1919 р. білоруської радянської республіки відбувалось нашвидкуруч, хоча прийняття рішення щодо цього розтягнулось у часі на півроку. Перше проголошення Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь (СРРБ) було обумовлено низкою причин: по-перше, необхідністю дискредитування дипломатичної компанії протесту А. Луцкевича щодо більшовицької окупації Білорусі; по-друге, формуванням природного кордону між більшовизмом і капіталізмом. Радянська влада абстрагуючись від БНР на протигагу Мінську намагалась перенести політично активний центр Білорусі до Смоленську. Саме тут між білорусами-більшовиками та керівництвом Північно-Західного Обкому

РКП(б) та Облвиконкомзаху розгорнулася боротьба за створення білоруської державності на засадах автономії у федеративному зв'язку з радянською Росією. На 6-ій Смоленській або Північно-Західній обласній партійній конференції прозвучала пропозиція «оголосити Західну Комуну самостійною Радянською Соціалістичною Білоруською Республікою»⁴⁸. А 1 січня 1919 р. у місті було оголошено «Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду Білорусі», що законодавчо закріпив основні положення громадського й державного ладу Білорусі та проголошував Білорусь «Вільною, Незалежною Білоруською Соціалістичною Республікою»⁴⁹. При всьому тому, Смоленськ залишався у свідомості білорусів лише одним з багатьох міст краю. І хоча вже через чотири дні після оголошення Маніфесту уряд СРРБ переїхав до Мінська, радянська влада, яка не бажала мати нічого спільного з БНР, вже розробляла план об'єднання радянської білоруської республіки з литовською у єдину республіку зі столицею у Вільно. Зрештою у 1919 р. було створено єдину соціалістичну радянську республіку Литви і Білорусі⁵⁰, столицею двох народів стало Вільно, що традиційно керівництвом Росії вважалось литовським містом*.

Підсумовуючи можна сказати, що сприйняття теперішнього великою мірою залежить від знання про минуле і від різних версій, до яких ми можемо прив'язати цей теперішній момент. Як зазначалось вже раніше, історія Мінська висвітлена у науковій літературі досить фрагментарно. Значення міста у житті краю, національному становленні та розвії Білорусі перебуває у тіні Вільно. Мінську досталось звання «найсоціалістичнішого міста Російської імперії, що відчувається й сьогодні»⁵¹ і це не поодинокі думки окремих індивідуумів, а досить поширене міркування як серед громадян краю, так і у світовій спільноті. Проте дослідження проблем формування й розвитку національного білоруського руху, дає підстави стверджувати, що Мінськ є колицкою цього руху. Безперечно, що національний рух за відродження бере свої витoki з Вільно, але загальнобілоруського-політичного характеру він набув у Мінську. Саме тут спочатку формується представницький орган білоруських організацій, потім проходить I Всебілоруський конгрес і зрештою відбувається проголошення 1918 р. Білоруської Народної Республіки. По суті Мінськ — це символ суверенності, незалежності, свободи і держави Білорусь.

---

* В Російській імперії м. Вільно, як столиця Великого князівства Литовського продовжувала виконувати функції адміністративного центру, звідки здійснювалось керівництво Віленською, Вітебською, Гродненською, Ковенською, Могильовською та Мінською губерніями.

¹ Шыбека З.В. З гісторыі беларускіх мараў пра Вільню. Перыяд нямецкай акупацыі. 1915–1918 гг. // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. // <http://mestechki.info/conference/36yb.htm>

² Урбанизация и развитие городов в СССР. — Ленинград, 1985. — 256 с.; Урбанизация и расселение. — М., 1975. — 128 с.; Урбанизация как мировой процесс и его география. — М., 1974. — 120 с.; Урбанизация мира: Сб. ст. / Отв. ред. Г.М. Лаппо и др. — М., 1974.

³ Грицкевич А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI–XVIII вв.). — Мн.: Наука и техника, 1979. — 152 с.; *Его же*. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.: (соц.-экон. исследование истории городов). — Мн.: Наука и техника, 1975. — 248 с.; *Копытский З.Ю.* Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV — первая половина XVII в.). — М., 1972. — 18 с.; *Его же*. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. — Мн.: Наука и техника, 1975. — 193 с.; *Лютый А.М.* Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII — первой половине XIX века. — Мн.: Наука и техника, 1987. — 179 с.

⁴ Казлоў, Леў. Беларусь на сямі рубяжах / Леў Казлоў, Анатоль Цітоў. — Мн., 1993.

⁵ Смалянчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г. — Гродна: ГрДУ, 2001. — 322 с.; *Яго ж*. Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя // Białoruskie Zezyty Historyczne (Białystok)=Беларускі гістарычны зборнік. — 2000. — № 14. — С. 105–114; *Яго ж*. Беларускі нацыянальны рух: ад «культурнага накаплення» да барацьбы за дзяржаўнасць. Пачатак XIX ст. — 1918 г. // <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/baracba.htm>; Яго ж Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя. XIX — пачатак XX ст. // <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/licvinstva.htm>.

⁶ Тихомиров А. Проблемы белорусско-германский отношений в 1914–1922 гг. // БЖМПМО. — 2002. — № 4. // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=525&Itemid=53; *Яго ж*. «Віленскае пытанне» ў міжнародных адносінах 1918–1920 гг. // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=507&Itemid=5.

⁷ Пашкевіч А. Выбары ў Віленскі сойм у 1922 г. і адносіны да іх беларускай грамадскасці // Беларускі гістарычны агляд. — Том 12. — Сш. 1–2 (22–23). — Снежань 2005. — С. 111–130.

⁸ Шыбека З.В. З гісторыі беларускіх мараў пра Вільню. Перыяд нямецкай акупацыі. 1915–1918 гг. // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. // <http://mestechki.info/conference/36yb.htm>

⁹ Арлоў Уладзімер, Сагановіч Генадзь. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі — Вільня, 2002.

¹⁰ Воранаў І. Вільня-Вільно-Вільнюс (Гісторыя аднаго горада). // <http://jivebelarus.net/history/gistografia/vilna-vilno-vilnius.html?page=3>

¹¹ Андрэй Катлярчук. Чаму беларусы не апанавалі літоўскай спадчыны // ARCHE № 2. — 2003 // <http://arche.bymedia.net/2003-2/katl203.html>

¹² Мазько Э. Канцэпт «ідэальны горад» у беларускім нацыянальным каноне першай паловы XX ст. // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. — С. 181 — 185.

¹³ Грыцкевіч А. Правы беларускага нацыянальнага жыцця ў Мінску ў 1906–1917 рр. // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. — С. 95–100.

¹⁴ История города Минска // <http://minsk-old-new.com/minsk-2610-ru.htm>; Шыбеко, З.В. Минск в конце XIX — начале XX в. Очерк социально-экономического развития / З.В. Шыбеко. — Минск: Наука и техника, 1985.; Шыбека, З.В. Минск: Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада / З.В. Шыбека, С.Ф.Шыбека. — Минск: Польша, 1994. — 341 с. Яго же. Парадоксы культурна-гістарычнага развіцця Мінска ў пачатку XX ст. // На ўшанаванне памяці Ежы Гедройца: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. «Канцэпцыя УЛБ (Україна, Літва, Беларусь) ад ідэі да рэалізацыі» (Мінск, 8–10 чэрв. 2006г.). — Мінск, 2006. — С. 109; Кохановский А.Г. На пути становления индустриального общества: модернизационные процессы в Беларуси (60-е гг. XIX — начало XX в.) // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 3. — Мн.: БДУ, 2008. — С. 31–46. — С. 33.

¹⁵ Киштымов А.Л. Железнодорожное строительство как фактор урбанизации Беларуси (вторая половина XIX — начало XX вв.) // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. — С. 96–99; Его же Пути сообщения и их влияние на урбанизацию Беларуси (конец XVIII — начало XX в.) // Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі: XIX — пачатак XXI ст.: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Я.А. Роўба, І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2010. — С. 138–143.

¹⁶ Парадоксы культурна-гістарычнага развіцця Мінска ў пачатку XX ст. // На ўшанаванне памяці Ежы Гедройца: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. «Канцэпцыя УЛБ (Україна, Літва, Беларусь) ад ідэі да рэалізацыі» (Мінск, 8–10 чэрв. 2006 г.). — Мінск, 2006. — С. 112.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1991. — С. 26.

¹⁸ Мазько Э. Канцэпт «ідэальнага горада» у беларускім нацыянальным каноне першай паловы XX ст. // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. — С. 183.

¹⁹ Ластоўскі Вацлаў Кароткая гісторыя Беларусі. — Мн., 1993. — С. 25.

²⁰ Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. — Ч. 1. / Ред. М.П. Касцюк і ін. — Мн.: «БЕЛАРУСЬ», 1994. — С. 430.

²¹ Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. — Ч. 1. / Ред. М.П. Касцюк і ін. — Мн.: «БЕЛАРУСЬ», 1994. — С. 432.

²² Яцкевіч Мечыслаў Вільня як асяродак беларускай культуры і літаратуры пачатку XX ст. на фоне поляскай і літоўскай культур // Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкультур. ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу / Рэд. У. Конан і інш. — Мн.: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. — Беларусіка=Albaruthenica — Кн. 6. — Ч. 2. — С. 256–261. — С. 260.

²³ Алена Вальчук Рэлігійнае пытанне і дзейнасць прадстаўнікоў нацыянальна-адраджэнскага руху пачатку XX ст. // Наша вера 2(36)/2006 // <http://media.catholic.by/nv/n36/art5.htm>

²⁴ Андрэй Катлярчук Чаму беларусы не апанавалі літоўскай спадчыны // ARCHE № 2. — 2003 // <http://arche.bymedia.net/2003-2/kat1203.html>

²⁵ Довнар Л. Роль Вильни в возрождении белорусской печати в начале XX века: идейные и персональные связи // KNYGOTYRA. — 2009. — № 52. — С. 201.

²⁶ Довнар Л. Роль Вильни в возрождении белорусской печати в начале XX века: идейные и персональные связи // KNYGOTYRA. — 2009. — № 52. — С. 205.

²⁷ История города Минска // <http://minsk-old-new.com/minsk-2610-ru.htm>

²⁸ Гісторыя Мінска. 1-е выданне. — Мінск: БелЭн, 2006.

²⁹ Семенчык М.Я. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі ў перыяд Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый (сакавік 1917 — сакавік 1918 гг.): У 2 ч. — Ч. 1. — Мн., 2001. — С. 10.

³⁰ Грыцкевіч А. Правы беларускага нацыянальнага жыцця ў Мінску ў 1906–1917 рр. // На ўшанаванне памяці Ежы Гедройца: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. «Канцэпцыя УЛБ (Украіна, Літва, Беларусь) ад ідэі да рэалізацыі» (Мінск, 8–10 чэрв. 2006г.). — Мінск, 2006. — С. 95–100. — С. 97.

³¹ Киштымов А.Л. Железнодорожное строительство как фактор урбанизации Беларуси (вторая половина XIX — начало XX вв.) // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2007. — С. 96–99. — С. 96.

³² Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX — начала XX вв.: В контексте Центрально-Восточной Европы. — Мн.: БГУ, 2004. — 223 с. — С. 171.

³³ Кохановский А.Г. На пути становления индустриального общества: модернизационные процессы в Беларуси (60-е гг. XIX — начало XX в.) // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 3. — Мн.: БДУ, 2008. — С. 31–46. — С. 37.

³⁴ Шуман А. Ашкеназскія габрэі як адзін з карэнных народаў Беларусі // Arche, 2009. — 25/08/2009 // <http://arche.by/by/page/science/775>

³⁵ Шуман А. Ашкеназскія габрэі як адзін з карэнных народаў Беларусі // Arche, 2009. — 25/08/2009 // <http://arche.by/by/page/science/775>

³⁶ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: энциклопедия / [редкол. Шелухаев В.В., Булдаков В.П., Ерофеев Н.Д. и др.]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — С. 62–63.

³⁷ Віталь Карнялюк Гістарычная дэмаграфія першай сусветнай вайны: бежанства з заходніх губерняў Расійскай імперыі (1914–1917 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Беларускі гістарычны зборнік. — № 12. — Беласток, 1999. — С. 33–35.

³⁸ Віталь Карнялюк Гістарычная дэмаграфія першай сусветнай вайны: бежанства з заходніх губерняў Расійскай імперыі (1914–1917 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Беларускі гістарычны зборнік. — № 12. — Беласток, 1999. — С. 40.

³⁹ Віталь Карнялюк Гістарычная дэмаграфія першай сусветнай вайны: бежанства з заходніх губерняў Расійскай імперыі (1914–1917 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Беларускі гістарычны зборнік. — № 12. — Беласток, 1999. — С. 38.

⁴⁰ Сямянчык М.Я. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі у перыяд Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый (сакавік 1917 — сакавік 1918 гг.). — Ч. 1: Грамадска-палітычнае жыццё ва ўмовах дэмакратычнага рэжыму. — Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2001 — С. 13.

⁴¹ Сямянчык М.Я. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі у перыяд Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый (сакавік 1917 — сакавік 1918 гг.). — Ч. 1: Грамадска-

палітычнае жыццё ва ўмовах дэмакратычнага рэжыму. — Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2001 — С. 45.

⁴² Украінська Центральна Рада: документи і матэрыялы: у 2 т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 303.

⁴³ Рудовіч С. Пошукі шляхоў да беларускай дзяржаўнасці (1917 р.) / С. Рудовіч // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 4(12). — С. 35–41.

⁴⁴ Скалабан В. Усебеларускі з'езд 1917 года: перспектывы вывучэння // http://old.kamunikat.org/www/czasopisy/bzh/15/15art_scalaban.htm

⁴⁵ АН [А. Новадворскі — Гарун А.] З цяжкім возам на гнілой грэблі // Літаратура і мастацтва. — 1991. — 8 лістап.

⁴⁶ Канцер Е. Из истории общественных, национальных и революционных движений белорусов // Неман. — 1993. — № 1. — С. 154.

⁴⁷ Краўцоў М. Разгон (Успамін); 20 гадоў назад (Успамін пра Усебеларускі з'езд 1917 г.) / М. Краўцоў // Спадчына. — 1996. — № 1. — С. 191; Скалабан В. «Хай ведаюць патомкі...» Алесь Гарун — делегат і гісторык Усебеларускага зезда 1917 г. // Беларуская мова і літаратура ў школе. — 1997. — № 8. — С. 200–207.

⁴⁸ Протокол I З'езда Камуністычнай партыі (бальшевікоў) Беларусі. — Мн.: Парт. выд-ва, 1934. — С. 15.

⁴⁹ Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дак. і матэр.: (Са старажыт. часоў да нашых дзён). — Мн.: Акад. МУС РБ, 1998. — С. 217–220.

⁵⁰ Образование СССР: сб. док. 1917–1924 гг. / [ред. Генкина Э.Б.]. — М.–Л., 1949. — С. 120.

⁵¹ Шыбека З.В. Парадоксы культурна-гістарычнага развіцця Мінска ў пачатку XX ст. // На ўшанаванне памяці Ежы Гедройца: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. «Канцепцыя УЛБ (Украіна, Літва, Беларусь) ад ідэі да рэалізацыі» (Мінск, 8–10 чэрв. 2006 г.). — Мінск, 2006. — С. 108.

В статье автор рассматривает особенности приобретения Минском статуса столицы и альфа-города Беларуси на протяжении первых двух десятилетий XX века.

Ключевые слова: *Вильнюс, Минск, БНР, ССРБ, национальносознательные.*

In the given article the author examines the peculiarities of Minsk's getting the capital status and alpha-city of Belarus during two decades of the XX century.

Key words: *Vilno, Minsk, BPR, SSRB, national consciousness.*

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Андрій Мартинов

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: СПІЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглядаються особливості впливу Європи на українську ідентичність. Історична ідентичність розглядається не лише як формування історичної свідомості національних суспільств у процесі історіописання, а як важливий елемент цивілізаційного самовизначення. Зазначена проблема досліджена на фоні суперечливих процесів формування колективної ідентичності Євросоюзу.

Ключові слова: ментальність, ідентичність, Євросоюз, історична свідомість уявних спільнот, винайдена традиція, Україна.

Почуття ідентичності має давати відповіді на онтологічні питання: «звідки ми, хто ми, куди ми йдемо». Таким чином, ідентичність опосередковано впливає не лише на утворення смислу історії, а й на осмислені дії у сучасному. Слушність цієї тези доводять актуальні глобальні та локальні тенденції. В умовах глобалізації все більшого значення набуває цивілізаційна ідентичність, яка дає можливість різним масовим суспільствам відчувати свій зв'язок з минулим, що дає можливість самоототожнення у контактах між різними цивілізаціями та їхніми представниками. Формування глобального інформаційного суспільства також актуалізує питання історичної ідентичності як окремих особистостей, так і держав та суспільств.

Історична ідентичність має власний топос (з грецького «місце»), звідси топографіка, топоніміка) та означає знакові слова, образи культури певної соціальної групи. Структуру історичної ідентичності формують релігія, ментальність, історичний досвід, традиції, реліквії, національні символи, статус рідної мови. Досліджуючи історичні аспекти проблеми української ідентичності, стикаємося з питанням, чому українцям не вистачає терпіння розуміти свої історичні проблеми та вирішувати їх в європейській традиції?

Водночас новітній європейський досвід також дає привід замислитися над тенденціями травматичного для індивідуальної свідомості впливу розмивання ідентичності під впливом процесу глобалізації. Цю тези довела подія, яка 22 липня 2011 року сталася в норвезькій столиці Осло, коли 32-річний Андерс Брейвік скоїв теракт. Мотивом свого злочину він назвав покарання співгромадян за «зраду європейській культурній спадщині» та потурання ісламським громадам у Європі¹.

Отже, війни ідентичностей стають властивими навіть найбільш стабільним та процвітаючим суспільствам. Досить часто термін ідентичність та його різновиди (національна, етнічна, релігійна, тощо) використовуються як апіорний термін, який означає належність до певної спільноти. За територіальною ознакою ідентичність диференціюється на ідентичність за місцем проживання, локальна ідентичність, регіональна ідентичність, ідентичність із середовищем, міська та сільська ідентичність, гендерна ідентичність, тощо. Соціокультурний вибір у такому разі визначає належність до певної уявної соціальної групи, тобто ідентичність. Таким чином, ідентичність виконує функції інтерпретації відмінностей, формування соціокультурних цивілізаційних кордонів, винайдення національних традицій, утворення уявних спільнот, конструювання інтересів.

У форматі статті розглянемо основні тенденції впливу європейського фактору на формування та зміни української історичної ідентичності з врахуванням чинників європейських інтеграційних прагнень України.

Проблематика дослідження різних ідентичностей стала популярною одночасно зі своєю об'єктивною актуалізацією наприкінці ХХ на початку ХХІ століть. Однак, зрозуміло, що дослідження національних аспектів ідентичності були досить поширеними вже у ХІХ столітті, але головним чином тоді вони зосереджувалися на питаннях творення нації як природної спільноти, яка має унікальні об'єктивні характеристики. В середині ХХ століття дослідження національної ідентичності були пов'язані з вивченням виникнення сучасних націй із індустріалізацією та розвитком письмової національної традиції². Наприкінці ХХ століття національна ідентичність розглядалася у контексті утворення «уявних спільнот», заснованих на «винайдених традиціях»³. У цьому контексті особливості формування українського націоналізму дослідив Дж. Армстронг. Він звернув увагу на ризики трансляції поняття українського націоналізму на ранні періоди історії, для яких властиві були інші види ідентичностей за критеріями релігії, соціального статусу, або належності до певного регіону⁴. У вітчизняній історичній науці на цих аспектах формування українського націоналізму зосередив увагу Г. Касьянов⁵.

Е. Сміт звернув увагу на особливу роль історичних чинників у процесі формування національної ідентичності⁶. З цією позицією солідаризувався

П. Коннертон, який висвітлив основні способи формування та функціонування соціальної пам'яті⁷. Конкретизація цих досліджень на українському історичному фактичному матеріалі проведена І. Дзюбою, який показав досить конфліктний процес формування модерної української ідентичності в Російській імперії, СРСР та на етапі двадцяти років незалежності України⁸.

Після помаранчевої революції в Україні активізувався процес творення офіційних версій новітньої історії як в Україні, так і в Росії. У обох випадках мова йде про проведення державної «політики пам'яті». Цей процес висвітлений у колективній праці українського історика Г. Касьянова та російського історика А. Міллера⁹. Натомість Я. Грицак у своїй монографії доводить, що актуальним питанням для української ідентичності є не стільки її недостатня сформованість, скільки проблема з імплементацією європейських цінностей до колективних цінностей громадян України¹⁰.

Формування модерної історичної ідентичності України традиційно пов'язується із подіями, які відбувалися у регіоні Центрально-Східної Європи. Утім, у історіографії не завершена дискусія з приводу історичних, ментальних та географічних меж цього регіону. Л. Вульф вважає поняття Східна Європа винайденим у добу європейського Просвітництва¹¹. Можна погодитися з цим твердженням, адже саме в цей історичний період чіткими стали відмінності між Західною Європою, яка орієнтувалася на формування національних держав, хоча такі великі держави як Німеччина та Італія виникли лише після 1870 р., та Східною Європою, народи якої залишалися під впливом наднаціональних імперій. Тому П. Вандич ототожнює національну історію східноєвропейських народів із перманентним процесом боротьби за свободу¹². Ці екзистенційні проблеми залишалися важливими для центральноєвропейського регіону і на етапі декомунізації та європейської й євроатлантичної інтеграції¹³. Після проголошення незалежності України ці проблеми все ще пов'язані із вибором між «Центральною Європою» та «Русским миром»¹⁴.

Розпад СРСР активізував процес зміни світового порядку, змістом чого стало протистояння цивілізацій. Зокрема, С. Гантінгтон звернув увагу на проблеми з визначенням історичної цивілізаційної ідентичності для таких «цивілізаційно розколотих» суспільств та держав, як Україна¹⁵. У такому цивілізаційному вимірі у контексті цивілізаційного вибору розглянув історію України вітчизняний дослідник Ю. Павленко¹⁶. Утім, загалом в українській історіографії домінує наукова позиція, яка, визнаючи регіональну специфіку національної ідентичності в Україні, говорить про домінування тенденції до формування єдиної національної української

ідентичності¹⁷. Зазначена концепція, зокрема, представлена у науково-популярній праці А. Стражного, присвячена висвітленню ілюзій, міфів та реальності українського менталітету¹⁸.

Ідея європейської тотожності культурно-цивілізаційного простору України послідовно проводиться у колективній монографії «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку»¹⁹. Утім, наявна мозаїчна картина ідентичностей в Україні, до речі, як і в Західній Європі на відміну від Центральної Європи, набагато складніша. Досить пам'ятати про достатньо потужну ісламську ідентичність в Україні²⁰. Тим паче, в незалежній Україні досі не завершено процес руйнації радянських історичних конструкцій та формування ціннісної єдності сприйняття навколишнього світу громадянами України. Адже важко не погодитися з думкою С. Єкельчика, який пов'язав формування модерної української ідентичності тими державними структурами, чиновниками імперських столиць, до яких належали українські землі²¹. Наразі не менш важливими факторами наближення української ідентичності до модерних ідентичностей європейських народів є досягнення соціальних стандартів Європи та відповідної практики повсякденної соціальної поведінки²².

Взаємодія української ідентичності з різними колективними ідентичностями європейських народів відбувається в умовах одночасного існування національних ідентичностей європейських держав та тенденції до формування наднаціональної ідентичності Європейського Союзу. У історіографії існують різні підходи до визнання або невизнання самого факту наявності європейської колективної ідентичності. Зокрема, Г. Безьер зазначає, що історичний період домінування в Європі тоталітарних нацистських та фашистських режимів став однією з причин дуалізму національних ідентичностей європейських народів та наднаціональних ідентичностей європейських еліт²³.

Натомість Р. Ельм веде мову про континуїтет європейської ідентичності впродовж усіх періодів історії Європи²⁴. Х. Каєбле показав, як змінювалося сприйняття Європи європейцями впродовж XIX–XX століть. На його думку, європейська «уявна спільнота» як певна «єдність» існує принаймні впродовж двох століть²⁵. Однак Г. Брунн в монографії «Історія європейської інтеграції від 1945 р. до сьогодні» доводить, що формування колективної європейської ідентичності відбувалося лише після творення наднаціональних європейських інституцій²⁶.

Таким чином, у сучасному загальноєвропейському контексті історична українська ідентичність має знайти відповіді на декілька принципових питань: якими мають бути параметри балансу між участю у світовому розподілі праці, залучення до процесу глобалізації та його локального

варіанту, яким є процес європейської інтеграції, та збереженням національної ідентичності та суверенітету; наскільки впевнено Україна має йти шляхом європейської інтеграції, зважаючи на тенденції до поглиблення іманентної кризи Євросоюзу?

У цьому контексті цікавим є звернення до образу української історичної ідентичності, як він склався, наприклад, у німецькомовній історіографії. Німецький історик А. Каппелер солідаризувався з тими українськими істориками, які ведуть мову про «особливо важкий шлях», який Україна пройшла до формування ідентичності модерної нації²⁷. Австрійський історик Ю. Бестерс-Ділгер доводить, що попри тривалі історичні періоди вилучення з Європи, Україна завжди була тісно прив'язана до європейського кола проблем та справ, тому й має європейські перспективи²⁸.

Типові риси ментальності можна ідентифікувати лише вивчаючи динаміку історичного процесу. Тисячоліття Україна була невід'ємною частиною європейського політичного і культурного простору і в ментальності нашого народу вкарбовані європейські поняття і цінності, які роблять Україну країною європейського цивілізаційного ареалу. Ідентичність може досліджуватись лише як ідеальна модель у розуміння Макса Вебера. Соціально-історична пам'ять виконує важливу функцію, вона фіксує причини й наслідки, отже, вирішує прикладне завдання наділення певної події або факту значенням. Завдяки цьому, робота пам'яті це взаємодія та «гра» з символами та смислами.

Пам'ять також виконує селективну функцію, допомагаючи обирати спосіб дій в залежності від мінливих змін обставин. Найкраще запам'ятовується цікаве, хвилююче, що інтенсивно переживається, пов'язане з яскравими емоціями. Також добре запам'ятовується глибоко усвідомлена інформація, що кореспондується із практикою, або те, що часто повторюється. У пам'яті щось добре «відкладається», якщо людина, або суспільство дають собі установку саме це запам'ятати. Добре залишаються у пам'яті також незавершені дії, недоговорені фрази, інші «незабутні» моменти життя. Отже, пам'ять зберігає накопичену соціальною системою інформацію. Вона забезпечує когерентність (безперервність) свідомості, тотожність (ідентичність) суб'єкта. Пам'ять створює знакову систему ментальних кодів.

Також можна оперувати з офіційною пам'яттю еліти, яка інтенсивно впливає на науково-історичну пам'ять, народною пам'яттю, котра з другої половини ХХ ст. фіксується «усною історією», а також пам'яттю «ідеальною», яка пов'язана зі спробами зміни історичної ідентифікації. Одночасно в суспільній свідомості співіснує пам'ять трьох-чотирьох поколінь, які є сучасниками. У більшості культур існує й гендерний

аспект пам'яті, адже у будь-якому суспільстві чоловіки та жінки відрізняються не лише за освітніми, а й професійними ознаками та набутим досвідом. Зрештою, за географічною типологією є пам'ять сільська й пам'ять міська, тобто урбаністична, а також пам'ять певних регіонів.

Звертаючись до аксіологічного ціннісного аспекту пам'яті, ми маємо справу з «пам'яттю переможців» та «пам'яттю переможених». Тому навряд чи можна вважати коректним бажання «повернення історичної пам'яті», яка аперіорі розглядається як «єдина пам'ять». Насправді, починаючи від модерних часів, тим паче постмодерних, сучасниками яких ми є, маємо справу зі складною соціальною диференціацією і складною структурою соціально-історичної пам'яті. Демократичне ставлення до феномену пам'яті вимагає відтворення множини пам'ятей у всьому її типологічному спектрі.

Соціально-історична пам'ять постійно працює над переглядом історії та її стереотипів. Оскільки стереотипи максимально спрощують реальність, вони не є іманентно суперечливими, що продовжує їм життя. До історичного нігілізму веде «демонізація» певних діячів минулого та «канонізація» окремих особистостей або подій минулого. Потрібна позитивна інтеграція історичної пам'яті, інакше втрачаються важливі смисли, внаслідок чого історична пам'ять фрагментується.

Національно-визвольні рухи формують ідеологію, яка визначає критерії ідентифікації певної нації. В країнах Європи особливо інтенсивно такі модерні традиції започатковувалися впродовж 1870–1914 рр., коли відбувалася невпинна трансформація новітнього у застаріле.

Після 1917 р. орієнтація на більшовицьку Росію виявилася сильнішою за ідентифікацію із самостійною демократичною Україною. Ідею суверенної Української народної республіки підтримувала національно свідома інтелігенція, частина багатого та патріотичного налаштованого селянства. Але робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція і більшість небагатого селянства були на боці радянської Росії. Під час подій 1917–1922 рр. більшість східних українців ідентифікували свої інтереси не стільки з національною ідеєю, скільки із соціальною. Натомість на Заході України у контроверзі між національним та соціальним віддавали перевагу національному, адже у національному пригнобленні бачили причини свого соціального пригнічення. Внаслідок домінування зазначених диспозицій української ідентичності на Сході й на Заході так і не вдалося виробити ідентичність національної української держави. Зрештою, у спадок від вимушеної політики радянської українізації 1920-х рр. залишився шкільний курс історії України, який підтримував національну ідентичність, говорячи марксистсько-ленінською термінологією, у широких верствах населення.

Однак, звичайно, ця ідентичність була своєрідною. Основними ознаками української ментальності традиційної визнаються двоїстість, тобто поєднання східних й західних впливів, протиставлення історичних ознак землеробської й козацької культури. Гіперболізація зовнішніх впливів, зумовлена багатовіковою відсутністю власної державності. Відсутність почуття національної єдності, викликане тривалою роз'єднаністю українських земель. Така риса як консервативність, тобто захист набутих національних цінностей від зовнішніх впливів, також обумовлена цією специфікою. Голодомор 1932–1933 рр. радикально змінює не лише національно-демографічну структуру населення України, штучно трансформує ідентичність українського народу, а й має вагомий міжнародний розголос. Українська РСР відтоді сприймається у більшості європейських країн як радянська провінція, яка нібито втрачає функції суб'єктності. Головна роль в структурі національної ідентичності належить національній еліті. Саме вона покликана консолідувати суспільство заради ідеальної національної мети, мобілізувати його зусилля на досягнення цих цілей, забезпечити моральну компенсацію страждань та втрат, викликаних цими суперечливими процесами.

Після створення СРСР та включення до його складу західноукраїнських земель не менш важливим «референтом» є Європа. Причому за умов існування «залізної завіси» такою «ближньою» Європою була, звичайно, не стільки Західна Європа (яка взагалі здавалася раєм на землі), скільки радянська східноєвропейська сфера впливу та контролю. Адже кожна знакова подія історії «соціалістичного табору», чи то антиталітарні народні повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, чи події 1968 р. у Чехословаччині ставали приводом для замислення над власною українською долею. Індустріальне суспільство зламало традиційні ідентичності більш консервативного аграрного українського суспільства. Цей процес у історичному часі відбувався більш болісно та швидко, ніж у Європі.

Частина українських науковців розглядає причини небажання країн «старої» Європи надати європейській державі Україні перспективу членства в Європейському Союзі, зокрема, в незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом. Насамперед, мова йде про засудження комуністичних режимів. Історично в Україні цінності свободи, демократії та національної державності стверджувалися у різний час. Внаслідок цього вони досить часто не просто конкурували між собою, а й конфліктували.

На ментальність українців суттєво вплинула тривала відсутність власної державності, територіальна та цивілізаційна роз'єднаність україн-

ських земель, цілеспрямована денационалізація української еліти, помітні нашарування радянської ментальності. Говорячи про будь-яку ментальність, узагальнюючи її, маємо на увазі «середні статистичні» показники, адже Україна є великою й різномірною. Зрозуміло, маємо різні ментальні ознаки, наприклад, черкащан або гуцулів. Цей фактор також робить малоімовірною можливість формування «єдино правильної» української ідентичності. Досягти цієї мети дуже важко, адже немає послідовності між різними періодами національної української історії та навіть географічними межами проживання українців.

Після 1991 р. ідентичність незалежної України формувалася під впливом факторів зовнішніх загроз та внутрішніх кризових процесів. Заради формування нової ідентичності недостатньо було позбутися радянської ідеології та відповідної політичної практики. Досить поширеним у суспільній думці та літературі є твердження про те, що проголошення незалежності України фактично стало лише перейменуванням Української РСР, але радикально не змінило її сутності. Подібне твердження має певні підстави, адже збереження багатьох соціальних завоювань доби радянського соціалізму вперше в українській історії дало можливість уникнути загострення конфлікту між соціальним та національним питаннями. Хоча по мірі розвитку капіталістичних відносин у вже незалежній Україні обидва ці доленосні питання знову актуалізувалися.

Але у колісці незалежності Україна цього уникла, що дало можливість розвивати національну державу без серйозних суспільно-політичних конфліктів, на які багаті були сусідні пострадянські держави. Однак від того й посткомуністична ідентичність в Україні формувалася в уповільненому темпі. Ціннісна оцінка цього факту ще попереду, але навряд чи можна буде коли-небудь дати однозначну відповідь на питання що гірше, чи краще — поганий громадянський мир з уповільненим розвитком, чи «добра» громадянська війна з її матеріальною та духовною розрухою та сумнівними перспективами подальшого «прориву» до нової якості суспільного буття.

У морально-політичному сенсі Україна, так само як і Росія, досі остаточно не вийшли з посткомуністичного періоду своєї непростой історії. Цей вихід, на відміну від країн Центральної Європи, де відбувалася реальна ідеологічна та політична декомунізація, було замінено лише на приватизацію колишньої народної власності. Однак різке соціальне розшарування суспільства лише ускладнило пошук нової ідентичності, адже «розміло» верству її потенційного носія, тобто середній клас, який тихо зник під тягарем соціально-політичних негараздів. Натомість у політичного правлячого класу з'явилася можливість не лише маніпулювати соціальними й національними проблемами, а заробляти на цьому свої політичний, та й матеріальний, капітали.

Європейці у своїй більшості до 1991 р. не сприймали серйозно існування української нації. Здавалося, що підстави цьому давав той загальновідомий факт, що у незалежність Східна й Західна Україна увійшли з різними світоглядними установками. Хоча, з іншого боку, здавалося, що поєднання крайнощів повинно дати гарний кумулятивний результат. Українські політики почали частіше говорити про свободу, демократію, верховенство права, але залишатися тоталітарними за своєю соціально-психологічною суттю та ідентичністю. Ситуація ускладнювалася тим, що внаслідок демографічної кризи повільно відбувається зміна поколінь, які не граються у європейські принципи, а живуть за ними.

Найбільшою проблемою історії України є відсутність досвіду толерантності й компромісів. Цьому не сприяло ординське нашестя, далі протистояння козацтва та шляхти, потім імперські експерименти та «пролетарський інтернаціоналізм». Усі ці вади стали частиною українського культурного коду, який задає основні просторові та часові параметри системоутворюючих архетипів української культури та ідентичності.

Проект спільного майбутнього для ідентичності не менш важливий за спільне минуле. Наразі красива мета європейської інтеграції спільними зусиллями еліти та суспільства пропагується як такий проект майбутнього. Однак ця мета не стала установкою повсякденного життя для більшості громадян України. Неоднозначності додає також обережне ставлення Євросоюзу до подальшого розширення на Схід. Тож Україна так і не здобула формально-правових нормативних зобов'язань Євросоюзу визнати потенціал її можливого «кандидатського стажу», хоча з 1962 р. такий «стаж» має навіть мусульманська Туреччина. Українці стомилися від належності до імперських державних організацій, але й за їх межами схильні жалітися на важку долю, навіть більше за інші народи.

Зрозуміло, що європейський цивілізаційний кордон пролягає там, де відсутні європейські соціокультурні традиції. Проблема тільки в тому, що слушні аргументи наводять як ті, хто вважає, що ці традиції закінчуються на українському західному кордоні, так і ті, хто переконує, що вони лімітуються українським східним кордоном. «Україна, — констатував С. Гантінгтон, — поділена на уніатський націоналістичний захід і православний російськомовний схід»²⁹.

Залишається досить гострим й соціально-економічний поділ. Провідні галузі української економіки почали контролювати не сумнозвісні союзні міністерства, а олігархічні фінансово-промислові групи. Замість того, аби вкладати кошти в реконструкцію та модернізацію, найбагатші люди України вимагають від влади дешевого газу та дешевої робочої сили і

шантажують зупинкою виробництва. Наші фінансово-промислові групи збагачуються на дешевому газі та дешевій робочій силі. Тому у вересні 2011 р. вони воліли не почути заклик наслідувати приклад німецьких та французьких багатіїв, які закликали свої уряди збільшити собі податки у важкі часи кризи. Натомість українська бізнесова еліта продовжила жити лихоманкою швидкого збагачення та ментальністю манкуртів. Тим паче, що спекуляція більше не вважається злочином, а визнається бізнесом. Побудований соціалізм для багатих і дикий капіталізм для бідних.

Цікавою ілюстрацією суперечностей формування ідентичності незалежної України є результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, виконаного Інститутом соціології НАН України в межах загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження», в якому брали участь двадцять чотири держави ЄС та Україна. В Україні опитування проводилося у березні–квітні 2005 р. під емоційним впливом подій Помаранчевої революції.

На той час в Україні інтерес громадян до політики був високим. Правовій системі у більшості країн ЄС довіряють більше, ніж в Україні. Самі українці скептично оцінюють рівень демократичного розвитку своєї країни. Поляки та словаки, як показало дослідження 2005 р. були найбільш палкими прихильниками розширення ЄС. Оцінюючи свою політичну культуру, українці визначили власну позицію у правій частині політичного спектру. Вони взагалі «виявилися найбільш правими в Європі». Водночас оцінка задоволеності життям в Україні була найнижчою в Європі. Так само низько оцінювався рівень розвитку економіки у своїй країні. Найвищі бали своїй країні дали данці³⁰. За рівнем «підозрілості» до бізнесу Україна разом із Грецією та Португалією очолює список 24 країн, де проводилося опитування. Українці найбільше серед європейців виступали за державний контроль за диференціацією доходів³¹. Невеликі міста та села складають основу ідентичності українців, порівняно з іншими європейцями. Українці визнали себе досить релігійними. Водночас найменше українців погодилися з пропозицією «дозволити геям і лесбійкам жити своїм життям, як вони вважають за потрібне»³².

Незбалансованим залишається розвиток регіонів та мегаполісів України. Латентною залишаються ідентичні особливості історичних українських земель, споріднених не лише територіальною єдністю, а й спільними особливостями етнічної та економічної історії. Серйозним викликом для традиційної української ідентичності та ментальності, яка спирається на свою колиску — село, є криза аграрного виробництва. За даними президента Асоціації фермерів і приватних власників землі в Україні І. Томича, у руках іноземців через аграрні холдинги восени

2011 р. був вже кожен четвертий гектар українського чорнозему³³. Це означає, що в умовах суперечливих тенденцій глобального розвитку Україні доведеться шукати нові джерела формування модерної національної ідентичності. М.П. Драгоманов у праці «Чудацькі думки про українську національну справу» фактично дав прогноз, який справдився, стверджуючи, що «сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування державних справ»³⁴.

Після президентських виборів 2010 р. Україна опинилася перед вже традиційними викликами. По-перше, зовнішні умови ускладнювалися світовою економічною кризою, яка, зважаючи на велику залежність української економіки від індустріальних експортних секторів та падіння попиту на її товари, вдарила по валютним поступленням. По-друге, міжнародне становище ускладнювалося незавершеністю геополітичних орієнтирів, продовження балансування між Євросоюзом та Євразійським Союзом. По-третє, неврегульованими були відносини між владою та опозицією, що за результатами парламентських виборів листопада 2012 р. могло поставити Україну перед черговими соціально-політичними потрясіннями. Нарешті, останній фактор за переліком, але не за значенням, це відсутність прийнятної для всіх національних громад та верств української політичної нації проекту постмодерної української ідентичності. Це тим більш дивно, що дискретність (дискретність) українського історичного досвіду так само як і взаємна проникність культурно-цивілізаційних цінностей були характерними для більшості періодів історії України. Зрештою, теоретично можна допустити, що розв'язання зазначених завдань може рано чи пізно посприяти формуванню сучасної складної ідентичності української політичної нації як суб'єкта історичного та глобального цивілізаційного процесів.

Поява на геополітичній карті світу Європейського Союзу стимулювало дискусію про спільну європейську ідентичність. Новим потребам трансформації ЄС на «Сполучені Штати Європи» не відповідали традиційні уявлення про Карла Великого як «дідуся Європи», або романтичні ідеали європейської єдності доби Просвітництва. Тим паче, що саме тоді чіткішими стають відмінності між Західною Європою, яка розвивається шляхом ствердження національних держав, та Східною Європою, де домінують традиційні монархічні імперії — Російська, Австро-Угорська та Османська.

Наприкінці 1990-х рр. Рада Європи з метою реалізації чергового проекту творення «винайдених традицій» та «уявної спільної європейської спільноти» запропонувала основну увагу приділити викладанню європейської історії, а не національної історії. Але цей проект так і не був

реалізований у повній мірі, адже на заваді стали національні інтереси європейських держав, які полягали у збереженні своєї ідентичності. Адже зберігається потреба фіксації власної колективної ідентичності, аби запобігти перетворенню на небожів загальної історії.

Європа залишається плодом власної історичної свідомості, на основі якої вибудовується економічна, політична, культурна єдність. Водночас пошуки «вічної» Європи стають способом самоідентифікації європейських народів. Європейський Союз розвивається лише завдяки «культурі забуття» про найтрагічніші сторінки спільної історії, але одночасно об'єднана Європа може визначити себе духовною єдністю, пам'ятаючи про минуле.

1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу на той час у складі 12 держав-членів. Положення зазначеного договору поставили чітке завдання досягнення мети спільної ідентичності Євросоюзу відразу у декількох сферах інтеграції. Передусім мова йшла про створення передумов для розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики, про посилення співпраці в рамках правових та внутрішньополітичних питань, про підготовку до запровадження спільної європейської грошової одиниці. Отже, справжня спільна зовнішня та оборонна політика можлива лише за наявності конфедерації, за якої держави учасниці послідовно координують зовнішню та оборонну політику. Внаслідок цього вже на етапі початку діяльності дипломатична служба Євросоюзу зіштовхнулася з серйозними проблемами. Зрештою, відповідь на риторичне питання, чи враховують еліти уроки минулого, може дати лише майбутнє.

Так само під сумнівом залишаються питання, пов'язані з формуванням колективної ідентичності Євросоюзу у сенсі проведення спільної політики в сфері юстиції і права. На фоні зазначених практичних проблем із реалізацією проекту створення ідентичності Євросоюзу найважливішим проектом було визнано започаткування монетарного союзу.

Після 1991 р. Євросоюз надто швидко розширювався. Внаслідок цього у його складі опинилися країни з різними рівнями економічного розвитку та соціального захисту. Альтернативи швидкому розширенню, звичайно, були, але виглядали надто ризиковано. По-перше тому, що «старі» держави ЄС не хотіли геополітичної невизначеності у Центральній Європі, по-друге, після завершення «холодної війни» вони не втратили морального обов'язку повернути Європі її східну частину, як органічну складову, по-третє, зацікавлення в цьому висловлювали США, по-четверте, навколо європейської інтеграції склалася особлива міфологія, яка мотивувала східноєвропейські народи наполегливо йти до Євросоюзу. Однак в умовах економічної кризи 2008–2011 рр. багатші країни Євро-

союзу знову мали допомагати біднішим, які у кращі часи з усіх зусиль намагалися конкурувати з ними.

Стрімко зростає рівень самосвідомості представників інших культур, які мешкають у країнах Європейського Союзу. Внаслідок цього багатокультурність сучасних суспільств стає політично вибуховою проблемою. Зокрема, зазначена проблема стосується диференціації між універсальними цінностями демократії та прав людини і простором свободи представників незахідних культур, у якому вони можуть існувати і розвиватися відповідно до традиційних у цих культурах норм, цінностей та принципів прийняття рішень. З іншого боку, виникає питання, яким чином у такому багатокультурному суспільстві може не лише існувати, а й ефективно функціонувати демократія. Адже з часів античної афінської демократії зберігається проблема громадянської спроможності іноземців. Європейський союз за визначенням не є національною державою, консолідованою соціальними, історичними та мовними зв'язками. Суттєвою проблемою для формування спільної ідентичності Євросоюзу є «винайдення традиції». У тому сенсі, що «винайдена традиція означає певний тип суспільної практики ритуального чи символічного характеру, який регулюється загальноприйнятими правилами, мета яких — індоктринація певних цінностей чи норм поведінки шляхом повторення. Наявність такої практики автоматично вимагає зв'язку з минулим, континуїтету, який забезпечується апеляцією до відповідного історичного досвіду»³⁵. Тільки з історичним континуїтетом у європейській єдності серйозні проблеми. Європейська інтеграція стикається з проблемами «громадянського» та «етнічного» націоналізмів, які роблять наголос відповідно на загальнополітичні або «кровні» критерії групової ідентифікації.

Європейський Союз складає іспит великого соціально інженерного експерименту, суть якого полягає у спробах збереження і підтримання різних форм групової ідентичності. Спільна європейська ідентичність, яка формується в країнах ЄС, є сумісною з національними ідентичностями держав-членів Євросоюзу. Національні ідентичності є переважно культурними, а європейська ідентичність інструментальною. Нові праві в Європі налаштовані на захист національної ідентичності своїх держав. Для нових правих одним із найважливіших способів захисту власної національної ідентичності є припинення масової еміграції представників неєвропейських культур. Світова владна еліта проводить політику згортання соціальних завоювань. Головним бажанням транснаціональних еліт стає не бажання нести спільну відповідальність за долю суспільств, а бажання уникнути цієї спільної долі. Розпочався процес розмивання середнього класу як основи традиційних національних держав.

Фінансова криза у зоні євро одночасно є системною ціннісною кризою. Це визнає професор екуменічної теософії Тюбінгського університету Ганс

Кюнг. Він нагадує про дискредитацію як класичного лібералізму, так і соціалістичного планового господарства. У глобальній економіці конкурують «азійські» та «західні» цінності. Основними цінностями нової «постматеріальної» доби він вважає гуманізм, справедливість та солідарність, довіру й толерантність, взаємоповагу.

Таким чином, втома багатьох громадян країн-членів Євросоюзу від тягара одночасного розширення ЄС та поглиблення процесу інтеграції далася взнаки в умовах світової економічної кризи. Внаслідок цього поменшало оптимізму щодо райдужних перспектив безпроблемного формування ідентичності Євросоюзу. Натомість з'явилися песимістичні сценарії розпаду Євросоюзу та фрагментації самого Євросоюзу. Зазначені тенденції змушують замислитися над європейськими перспективами України.

Канадський історик українського походження С. Єкельчик слушно зазначає, що сучасна українська ідентичність була сформована подіями, які відбувалися в Східній Європі впродовж останніх трьохсот років. Тому не дивно, що українська історична ідентичність ототожнюється саме з цим регіоном. Теоретичні питання виникають лише при спробі геополітичного та історичного визначення меж і сутності східноєвропейської ідентичності.

Зокрема, виникає риторичне питання: «якою мірою радянська Україна належала до Східної Європи?»³⁶. Впродовж своєї історії Україна залишалася об'єктом боротьби за домінування між різними імперськими утвореннями. Навіть входячи до них, вона не мала власної імперської ідентичності. Східна Європа також є регіоном, розташованим між «німецьким» та «слов'янським» світами. Вона теж була «яблуком розбрату» у боротьбі за європейське та світове домінування. Народи Східної Європи, заангажовано віднесені різними великодержавними ідеологами до «малих народів», також, як і набагато чисельніші українці не мають власної імперської ідентичності. Ця обставина, на нашу думку, міцно закріплює Україну у просторі східноєвропейської ідентичності. У цьому сенсі не була виключенням навіть радянська Україна, адже у складі СРСР вона розвивала найтісніше співробітництво зі східноєвропейськими країнами, які входили до Ради економічної взаємодопомоги.

«Східна Європа» як нова геополітична реальність виникла за підсумками Другої світової війни. Упродовж майже сорока років територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як окремий світовий регіон, що засвідчує відповідна документація ООН. «Зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа». Термін «Центрально-Східна Європа» видався компромісним. Однак у радянській історичній традиції мова йшла спочатку про країни народної демократії

(попри парадоксальність цього терміну), потім про європейські соціалістичні країни.

Водночас проблеми з формуванням нової російської ідентичності об'єктивно підтримують на противагу євразійській українську східноєвропейську ідентичність. Росія ментально перетворюється на неєвропейську та нехристиянську країну, стає місцем протистояння європейської та азійської соціокультурних ідентичностей. Російська стратегія щодо України передбачає закріплення позаблокового (нейтрального) статусу, домагання конституційного оформлення федеративного державного устрою України, надання російській мові статусу державної, збереження православної російсько-української єдності у лоні Московського патріархату. Українська ідея пов'язана з Соборністю земель, а отже унітарністю.

Незалежність України стала важливим фактором стабільності у Східній Європі. Однак значення цього факту ставиться під сумнів «некласичним» східноєвропейським типом капіталізму, створеного в Україні. Поляризація доходів населення, поглиблення прірви між бідними та багатими, веде до виникнення «двох» українських суспільств, які неоднакові за своєю поведінкою та ціннісними орієнтирами й відповідно ідентичністю. Такий стан справ обумовлений передусім особливостями посткомуністичної трансформації в Україні та решті східноєвропейських країн.

Зрештою, зважаючи на невизначеність найближчих перспектив Євросоюзу, не можна виключати можливості реорганізації співпраці в форматі вже існуючих східноєвропейських міждержавних організацій. Мова йде про «Центральноєвропейську ініціативу» та «Вишеградську четвірку». Україна як потенційно велика східноєвропейська держава може розраховувати на повноцінну участь у всіх регіональних інтеграційних проектах.

На двадцятому році незалежності України важко однозначно відповісти на питання: Чи є вступ до ЄС «кінцевою метою» національно-державного розвитку України? Мова навіть не йде про можливі альтернативні варіанти євразійської інтеграції. Потрібно принципово визначитися з тим, що для України важливіше: вступ до Євросоюзу за будь-яку ціну, чи дійсне досягнення високих середньоевропейських стандартів життя та культури. У першому випадку маємо гіркий досвід Греції, яка стала членом ЄЕС 1 січня 1981 р., а за тридцять років членства створила Євросоюзу гостру екзистенційну проблему. Зважаючи також на недостатню ступінь сформованості української громадянської політичної нації, надто ризиковано відкрито конкурувати з відповідними європейськими націями в межах норм Євросоюзу.

Отже, адаптація української ідентичності до європейських норм можлива лише за умов докорінної зміни соціальної поведінки. Адже досі

навіть боротьба з корупцією стала запорукою її розвитку. Поки не буде українського середнього класу з європейською ментальністю, не буде просування в боротьбі з корупцією.

Виникає цікаве питання чи буде існувати Євросоюз у 2020 році? Якщо ні, то куди Україна буде «вступати»? У питанні європейської інтеграції мова має йти не лише про економічну прагматику, а й про цивілізаційні цінності. Ми стали свідками кризи ідентичностей після розпаду СРСР. Отже, ідентичності мають історичний час свого існування, який не працює як механічний годинник, ареал поширення, форми прояву атрибутів ідентичності. Сакраментальним залишається питання, як модернізувати Україну, зберігши цінності національної культури? Заради цього треба лише пам'ятати, що українці мають усі таланти, крім одного — вміння наявними талантами користуватися. Українському суспільству треба знайти у собі європейську ідентичність, аби бути готовим до будь-яких сценаріїв подій.

---

¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2011. — 23 Juli. — s. 5.

² Гелнер Е. Нації та націоналізм. — К.: Таксон, 2002. — 300 с.

³ Андерсон Б. Уявлені спільноти. — К.: Критика, 2001. — 260 с.

⁴ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования. — М.: Центр-полиграф, 2008. — 368 с.

⁵ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

⁶ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. с англ. — К.: Основи, 1994. — 224 с.

⁷ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. — К.: Ніка, 2004. — 180 с.

⁸ Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. — К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2011. — 503 с.

⁹ Касьянов Г.В., Миллер А.И. Россия-Украина: как пишется история: Диалоги — лекции — статьи М.: РГГУ, 2011. — 306 с.

¹⁰ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. — К.: Критика, 2011. — 350 с.

¹¹ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Прогресу. — К.: Інститут критики, 2009. — 591 с.

¹² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. — К.: Критика, 2004. — 464 с.

¹³ Центральная Европа в поисках новой идентичности. — М.: Институт славяноведения РАН, 2000. — 164 с.

¹⁴ Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К.: НІСД, 2009. — 160 с.

¹⁵ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2006. — 474 с.

- ¹⁶ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К.: Феникс, 2002. — 760 с.
- ¹⁷ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень, 2002. — 272 с.
- ¹⁸ Стражний А.С. Украинский менталитет. Иллюзии — мифы — реальность. — К.: Изд-во Подолина, 2008. — 384 с.
- ¹⁹ Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Колективна монографія. — К.: Університет «Україна», 2010. — 405 с.
- ²⁰ Исламская идентичность в Украине / Пер. с укр. — К.: Стило, 2006. — 200 с.
- ²¹ Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. — К.: К. И. С. — 2010. — 400 с.
- ²² Горенко О.М. Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика. — К.: Інститут історії України, 2007. — 376 с.; Горенко О.М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання. — К.: Інститут історії України, 2011. — 264 с.
- ²³ Besier Gerhard. Das Europa der Diktatoren. Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts. — München: Deutsche Verlags Anstalt, 2006. — 879 S.
- ²⁴ Elm Ralf. Europäische Identität: Paradigmen und Methodenfragen. — Berlin: Nomos Verlag, 2002. — 318 S.
- ²⁵ Kaebler Hartmut. Europäer über Europa. Die Entstehung des europäischen Selbstverständlichen im 19. und 20. Jahrhundert. — Frankfurt am Meine: Campus Verlag, 2001. — 268 S.
- ²⁶ Brunn Gerhard. Die europäische Einigung von 1945 bis Heute. — Stuttgart: Verlag Philipp Reclam, 2009. — 339 S.
- ²⁷ Kappeler Andreas. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. — Wien: Böhlau Verlag, 2003. — 214 S.
- ²⁸ Besters-Dilger Juliane. Die Ukraine in Europa. Aktuelle Lage, Hintergründe und Perspektiven. — Wien: Böhlau Verlag, 2003. — 513 S.
- ²⁹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2006. — С.166.
- ³⁰ Головаха С., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 138.
- ³¹ Там само. — С. 134.
- ³² Там само. — С. 135.
- ³³ Голос України. — 2011. — № 223. — 26 листопада 2011. — С. 8.
- ³⁴ Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 469.
- ³⁵ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — С. 212.
- ³⁶ Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К.: НІСД, 2009. — С. 120.

В статье рассматриваются особенности влияния Европы на украинскую идентичность. Историческая идентичность рассматривается не только как формирование исторического сознания национальных обществ в процессе историописания, а как важный элемент цивилизационного самоопределения. Эта проблема исследована в контексте противоречивых процессов формирования коллективной идентичности Европейского Союза.

Ключевые слова: *ментальность, идентичность, Европейский Союз, историческое сознание «воображаемых сообществ», «изобретенная традиция», Украина.*

The article presents the results of research the European influence to Ukraine identity. Historic identity is dedicated to analysis as element of national mental and civilizations identity. This science problem in this paper presents in the context of evolutions the identity of European Union.

Key words: *mentality, identity, European Union, historical mental of society, intended community, Ukraine.*

Олег Горенко

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІДЕАЛИ І ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ІДЕАЛІЗМ ЯК ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Стаття присвячена розгляду складних процесів трансформації матеріалістичних та ідеалістичних засад пострадянської історичної свідомості. Розглядаються раціонально-матеріалістичні аспекти європейських ідеалів, їх історична функція і перспективи реєцепції в українських умовах.

Ключові слова: ідеали, ідеалізм, матеріалізм, марксизм, соціалізм, трансформація, симулякр.

Однією з особливостей високих європейських ідеалів є їхня глибока закоріненість у раціональному матеріалізмі європейської суспільної свідомості. Власне, увесь історичний поступ європейського раціоналістичного мислення полягав у поглибленні розуміння взаємозв'язку матеріального і духовного чинників історичного поступу нації та особистості. Практичним наслідком такої еволюції суспільного мислення і є славнозвісні «європейські стандарти», до яких так пристрасно прагне уся пострадянська спільнота (і які виявилися у загальному підсумку значно більш привабливими ніж дуже віддалені стандарти комуністичного «раю земного» для спільноти радянської, збитої з пантелику обіцянками негайної і безперешкодної європеїзації).

Своєчасна реконструкція традиційних матеріалістичних та ідеалістичних підстав суспільної свідомості завжди була одним із найсерйозніших випробувань української державності. Кожна революційна «розруха в голові» у підсумку занадто часто завершувалась недовірою і ціннісним пасивізмом «широких мас трудящих», формуванням цілковитої байдужості до усього, що виходить за межі найпростіших вітальних потреб. З точки зору інтелектуальної історії/історії ідей є достатньо очевидним, що десятиліття настирливої пропаганди вульгарного матеріалізму не минулися даремно. Катехізований радянський матеріалізм таки здолав поетизований радянський ідеалізм, і народ дружно побіг за тими, хто справедливо дорікав товарною незабезпеченістю радянської грошової маси та убогим підкилимним розподілом славнозвісного «дефіциту». У загальному історичному підсумку було віднайдено до геніальності простий спосіб «остаточної і безповоротної» ліквідації самої цієї грошової маси, яка так муляла очі борцям за справедливість своєю поганою забезпеченістю. Однак, як завжди це буває в умовах революційних

нападів масової ейфорії, у загальному результаті голим виявився не казковий король, а його казкові піддані. Широкі трудящі маси вийшли на свободу не лише з чистою совістю, а й з чистими кишенями. Булгаківський Воланд добряче покепкував із довірливих і наївно жадібних радянських громадян під час «вистави демократизації». Зваблива ілюзія жаданих купюр, що падають з неба, легко оволоділа колективним розумом, вихованим на глобальній ілюзії майбутнього абсолютного добробуту «золотої роїбки». Й.В. Гете був абсолютно правий, коли у своєму знаменитому «Фаусті» зауважив, що *«у банкрутів бажань більше, ніж розрахунків...»*. Зайвий раз було доведено, що досвід реалістичної матеріально-ресурсної самооцінки на кожному історичному етапі відіграє далеко не останню роль у формуванні повноцінної духовної перспективи.

Найсуттєвішим ментальним наслідком, у даному випадку, стало те, що в процесі конкуренції перерозподілу спадщини попередників сформувався вельми специфічний етос соціальної взаємодії. Латиноамериканський варіант соціальної диференціації став наочною демонстрацією небезпечної ерозії духовного потенціалу суспільства, накопиченого за попередній суперечливий період системного придушення індивідуалізму.

Після розвалу СРСР знайшли підтвердження перестороги іншого Булгакова (Сергія Миколайовича Булгакова, відомого російського філософа, богослова, економіста, діяча екуменічного руху, який протягом 1901–1906 рр. працював у Києві). Попри захоплення марксизмом і членство в РСДРП, С.М. Булгаков був прихильником недокринального, «часткового» соціалізму і мав осібну від лєнінців позицію, яку останні у підсумку визначили як «легальний марксизм» і «ревізіонізм». У своїй статті «Основні проблеми теорії прогреса», що вперше була надрукована саме у київський період, в 1902 р., у збірці «Проблеми ідеалізму», філософ звертає увагу на вразливість євдемонічних підходів до тлумачення історичного поступу. Як на нашу думку, достатньо очевидним є той факт, що покоління радянських людей народжувалися і зростали у дискурсивному просторі своєрідного євдемонізму політичної економії, доступно охарактеризованому С.М. Булгаковим задовго до формулювання «основного закону соціалізму». Згідно з постулатами такого політ економічного євдемонізму «зростання потреб і, відповідно, задоволень від їх реалізації є основним принципом економічного розвитку. Культурою і культурністю в очах економічної науки є саме зростання потреб і можливостей їх задоволення». В. Зомбарт навіть прямо назвав таке зростання потреб «*Menschenwerden*» (людське становлення). Сам С.М. Булгаков вважав таку прямолінійність, що не розрізняла потреб духу і тіла й обожнювала *зростання потреб як таке* не лише помилковою, а й аморальною. Зростання матеріальних потреб та їх задоволення є, на його думку, істино

прогресивним лише остільки, оскільки воно звільняє дух, одухотворює людину, а не тому, що воно посилює сферу чуттєвості й сприяє занепаду духовного життя. Зростання потреб, що придушує діяльність духу, є своєрідною моральною хворобою, моральною убогістю, що народжується вже не бідністю, а багатством. Про цю двосторонність економічного поступу, як вважав С.М. Булгаков, часто забувають економісти, коли захоплюючись своєю спеціальною точкою зору, ототожнюють її із загальнолюдською та загальнокультурною. Пострадянський перехідний етап може слугувати наочною ілюстрацією глибинної справедливості думки філософа про те, що «евдемонічний ідеал прогресу як масштаб оцінки історичного розвитку приводить до відверто аморальних висновків» на кшталт того, що «страждання одних поколінь є мостом до щастя інших; одні покоління чомусь мають страждати, щоб інші були щасливими, мають своїми стражданнями «угноїти майбутню гармонію», за виразом Івана Карамазова»¹. Варто зауважити, що загальне тлумачення евдемонізму у даному випадку навряд чи можна вважати абсолютно коректним. Як відомо, теза софіста Протагора, що людина — міра усіх речей, виявилась поштовхом для появи етики евдемонізму. А безпосередньою передумовою евдемонізму вважається критика софістів Сократом та його ідея внутрішньої свободи людини, й особливістю евдемонізму як етичного принципу, на думку філософів, є те, що він не ототожнює повністю поняття щастя і насолоди, як це робить гедонізм. Не відкидаючи положення про зв'язок цих понять, евдемонізм розглядає щастя не лише як індивідуальну насолоду, а й як здатність отримувати її на основі досконалого облаштування внутрішнього світу людини та її стосунків з іншими². У цьому сенсі звинувачення у бездуховності, висловлені С.М.Булгаковим на адресу евдемонізму видаються емоційним перебільшенням. Але для історика, у даному випадку, найбільш цінним і методологічно суттєвим є абсолютно правильний акцент філософа на рівноправності поколінь у своєму праві на щастя. Адже цілком природно, що повага до Іншого має розповсюджуватися не лише на сучасників. У своєму універсалізмі Любов до ближнього має не лише горизонтальний, а й вертикальний вимір, на чому власне і базується повноцінне історичне мислення.

У даному контексті будь-яке серйозне дослідження соціального дискурсу підштовхує до більш уважного ставлення до трансформації стилю мислення не лише науковців, а й «широких мас» у просторі посткомунізму (який, поки що, не повертається язик назвати «простором демократії»). Привабливість поняття «стиль мислення» вітчизняний дослідник теорії та історії історичної науки О. Ясь цілком слушно пов'язує зі «змістовим динамізмом, що дозволяє досить вільно використовувати

цю дефініцію в інструментальному плані, кардинально змінювати ракурс висвітлення незалежно від ступеня загальності тієї чи іншої дослідницької проблематики». З окресленого вченим різнопланового змістовного наповнення цього поняття нас, у даному випадку, найбільше цікавить його використання для позначення «своєрідної соціо- й етнокультурної матриці тієї чи іншої доби наукової та суспільно-політичної думки»³.

Для дослідника трансформаційних процесів важливо оцінити, наскільки попередня марксистська соціокультурна матриця зберігає свій вплив за доби демократичної трансформації європейського континенту, й у якій мірі сучасний суспільно-політичний та науковий дискурс детермінується попереднім стилем мислення. Така постановка завдання з одного боку, об'єктивно виводить на достатньо складну проблематику т.з. *соціальної прагматики дискурсу* (тобто у простір дослідження дискурсу засобами соціальної прагматики, завданням якої є «дослідження впливу соціальних моментів ситуації на зміст дискурсивного висловлювання при вживанні тих чи інших мовних засобів); а з другого боку, ставить перед необхідністю осмислення нових можливостей славнозвісного *соціального освоєння*, тобто «універсальної соціальної взаємодії людини і світу, переходу індивідуального в соціальне (і навпаки), трансформації людськими індивідами свого життєвого досвіду в особисті якості, світоглядні орієнтації, здібності, вміння»⁴.

На новому етапі становлення української національної державності чи не найактуальнішою з точки зору інтересів збереження національної єдності є проблема якості, повноцінності загальносуспільного дискурсу (в усіх його практичних проявах: від діалогів, дискусій, полеміки і медіапросторі, різного роду мітингів і публічних обговорень законодавчих ініціатив і проектів законів — до публічного і закритого для широкої громадськості змагання сторін у судовому процесі). Таку наукову проблему неможливо вирішити в рамках однієї короткої розвідки. Тож нашою метою на даному етапі є лише попереднє з'ясування характеру змін попереднього стилю мислення у процесі рецепції ідеалів і цінностей європейської демократії та формування якісно нового «типу мислення» (як на рівні індивіда, так і на рівні спільноти). «Тип мислення», мабуть, і є різновидом «стилю мислення», розтлумаченим як «соціокультурна матриця». У даному випадку цілком слушною можна вважати думку дослідників, котрі наголошують на тому, що старі «типи мислення» нікуди не зникають, а продовжують існувати як у просторі нової свідомості, так і на рівні підсвідомості. Більше того, нам видається справедливим і зауваження про органічне співіснування релігійного, метафізичного і т.з. «позитивного» (власне наукового) типів мислення. У цьому сенсі, зна-

мените марксистське поняття «класової свідомості» є одним з варіантів специфікації типу соціального мислення.

За нинішньої наполегливої сакралізації європейських ідеалів дослідження генетичних особливостей «пострадянського ідеалізму» й аналіз характеру його взаємодії з «пострадянським матеріалізмом» має становити суттєвий інтерес для вітчизняної інтелектуальної історії. Це залишається безперечно цікавим, навіть захоплюючим завдання в умовах нової інтелектуальної свободи та ідейного й методологічного плюралізму. Тим більше, коли самі апостоли європейського лібералізму постійно наголошували на тому, що успішне співжиття і праця поряд з іншими потребує більше, ніж відданості конкретній меті. Це вимагає *інтелектуальної прихильності до того ладу, при якому навіть у фундаментальних для когось питаннях іншим дозволяється переслідувати інші цілі*⁵.

У перших абзацах своєї праці «Ідеологія і утопія» К. Мангейм наголошує на тому, що філософи занадто довго займалися власним мисленням, але у той самий час очевидно, що цей тип мислення підлягає застосуванню лише за певних умов і його результати не піддаються простому перенесенню на інші сфери життя. Як підкреслює дослідник, «навіть у тих випадках, коли цей тип мислення може бути застосований, він стосується лише специфічного виміру існування й не задовольняє людей, які прагнуть зрозуміти і трансформувати світ, в якому вони живуть». Як відомо, поряд з неокантіанством і феноменологією, відчутний вплив на його світогляд справили і марксизм у редакції молодого Лукача. Саме у марксистській традиції закорінене прагнення дослідника до пошуків такого типу мислення, що відповідає особливим потребам практики й, зокрема, потребам перетворення світу. Парадоксальним чином у аналогічній площині опинилися й усі пострадянські марксистичні після скасування «офіційного марксизму».

На європейських теренах комунізм, позбавлений державного тіла, знову прикинувся привидом і зацікавлено блукає Європою під руку з «ейдосом» європейської інтеграції. На особисте переконання К. Мангейма, стверджувати, що індивід «мислить», взагалі неправильно. Значно точнішим, на його думку, було б говорити, що «він лише бере участь у певному процесі мислення, що виник задовго до нього. Він віднаходить себе в успадкованій ситуації, у володінні відповідними цій ситуації моделями мислення і намагається розробити успадковані типи відповіді або замінити їх іншими для того, щоб більш адекватно реагувати на нові виклики, що стали наслідком перетворень даної ситуації. Таким чином, той факт, що кожний індивід живе у суспільстві, створює для нього подвійне наперед визначення: по-перше, він знаходить ситуацію, що

склалася; по-друге, віднаходить у ній вже сформовані моделі мислення і поведінки»⁶. На наше переконання, для процесу демократичної трансформації надзвичайно важливим є ще й питання про те, у якій мірі згаданий «успадкований тип мислення» є дійсно успадкованим (тобто, підпадає під поняття «досвіду»), а у якій мірі він свідомо накидається широкому загалу різноманітними політичними менеджерами, що переслідують свої вузькопартійні. Не менш важливим є, безумовно, й питання про те, у якій мірі чинний на сьогодні тип мислення відповідає реаліям «успадкованої ситуації» й наскільки достовірною та системною є наявна інформація про цю саму «успадковану ситуацію».

В ідейному (та, відповідно, ідеологічному) сенсі на нинішньому новому етапі української історії йдеться у першу чергу про потребу якісно нової «візії справедливості». Власне, у цьому й полягає сенс проголошеної керівництвом української держави 7 березня 2012 р. т.з. «нової соціальної політики. Вироблення такої нової візії є для історика не менш нагальним питанням ніж для філософа, соціолога або економіста. Як тут не згадати зауваження О. Прицака про те, що «історик — це вчений-гуманіст, що об'єктивно вивчає історію суспільства, цебто пізнає і усвідомлює історичний процес даного суспільства на базі свого світогляду та встановлених методів історичного дослідження. (...) Як кожне пізнання людини, візія історика поширюється з його досвідом і зазнає в процесі праці коректив та доповнень»⁷. Цілком природно, що на етапі європейської інтеграції України успіх рецепції європейських гуманістичних ідеалів багато в чому визначається внутрішньою готовністю до такої рецепції. При цьому, безперечно, одним із ключових критеріїв оцінки раціональності ідейного ландшафту української національної державності є ставлення до самої ідеї держави. Коли ми в авральному режимі Маркса, Енгельса й Леніна замінили Костомаровим, Драгомановим і Грушевським та почали возвеличувати *вже реалізовану* ідею національної державності так само натхненно, як раніше возвеличували *вже реалізовану* ідею пролетарської революції, ми, разом з тим, успадкували й вельми розпливчате тлумачення самої ідеї держави. Тим більше, що, як акцентує О. Прицак, «слідуючи за Костомаровим та Драгомановим, Грушевський мав на загал дуже негативне відношення до держави, яку для нього, як і для його учителів персоніфікувала централістично-бюрократична абсолютистська Російська імперія. Як Драгоманов та його вчитель Прудон, Грушевський уважав, що політична державна влада є сама по собі кінцевим злом, а не позитивним фактором для формування громадського, суспільного життя, де в центрі уваги повинні бути права одиниці, складової частини маси»⁸. Як на нашу думку, з точки зору успадкованого типу мислення, вельми симптоматичним є побутуюче нині

суперечливе сприйняття і тлумачення феномену держави, яка з одного боку возвеличується як споконвічна українська мрія і сакральний ідеал, а з другого боку, піддається постійній і надзвичайно активній негації як проклятуший «адміністративний ресурс», що не дає розвиватися вільній особистості та індивідуальній ініціативі, як збіговисько бюрократів і корупціонерів.

По великому рахунку, апіорний автономізм і федералізм бачення державного устрою — це нормальний прояв генетичного страху інтелектуала перед державою, недовіра до ідеї держави, до держави як такої ще до її народження. Але як переконливо довела складна європейська історія, така світоглядна установка завжди і всюди потребує дуже ретельного узгодження із практичним завданням розбудови ефективних державних інституцій, особливо на стартових етапах національної незалежності. Окрім того, завжди виникає й необхідність подолання глибинної інтелектуально-культурної недовіри до «народної маси», з лона якої, власне, нормальна держава і народжується. І у багатьох випадках це проблема подолання глибокої інтелектуальної «недовіри до себе», ретельно прихований від громади брак розуміння конкретних механізмів і функцій ефективного державного управління.

Приміром, життєздатний федералізм — це аж ніяк не зменшення ролі держави, а навпаки відчутне зростання значення своєчасних позитивних імпульсів з її боку за рахунок більш досконалих і гнучких механізмів управління. Це аж ніяк не скасування механізмів державного регулювання суспільних процесів. Насправді ефективний федералізм — це інтелектуальне й управлінське завдання значно вищого порядку. Вітчизняний дослідник Г.О. Корольов цілком слушно наголошує на неоднозначності проблеми українського федералізму в історичному дискурсі й на тому, що вивчення федералізму в площині історичної системи потребує з'ясування принципів і конструкцій концепції модернізації, особливо коли йдеться про «прояснення зв'язків із європейським і/чи російським минулим у межах однієї історичної системи». Особливо з урахуванням «особливостей конфлікту регіональних еліт, який у минулому проявлявся у формі національного партикуляризму»⁹.

Цілком очевидно, що з'ясування ступеня реалізму поширених тлумачень балансу загальнонаціональних і регіональних інтересів і оцінка їх підсумкової відповідності життєвим потребам українського громадянина є завданням величезної наукової ваги. У цьому сенсі методологічний синтез ґрунтовної статистики «Археології знання» М. Фуко і комунікативної динаміки дискурсивної етики Ю. Габермаса виглядає цілком можливим попри глибинну опозицію авторських підходів.

За пострадянської інтелектуальної генетики історична доля марксизму залишається органічним елементом будь-якого предметного аналізу

«духовної ситуації часу». Щоб не говорили й не писали демократичні революціонери і тоталітарні контрреволюціонери, догматизований тип свідомості й досі залишається для усіх нас іманентним, найбільш зрозумілим і найбільш привабливим з точки зору політ технологічного використання. Однак, варто зауважити, що подібних впливів не уникла й ціла низка тих авторитетних європейських інтелектуалів, котрі визначали характер і стиль гуманітарної політики повоєнної Європи. Можна стверджувати, що урахуванням специфіки трансформації системи цінностей без цього сюжету взагалі неможливо збагнути реальну діалектику європейського просвітництва на сучасних українських теренах.

Принаймні для західної науки це давно є річчю загальнозрозумілою. Приміром, визнаний знавець проблематики історичного пізнання А. Мегілл, чудово усвідомлюючи значення культурно-інтелектуальної генетики суспільного мислення для розуміння сучасних процесів трансформації історичного світогляду, навіть написав спеціальну працю «Карл Маркс: тягар розуму». Предметну увагу проблемі взаємодії ліберальної і марксистської традиції історіописання автор приділяє і у своїй вже класичній праці «Історична епістемологія»¹⁰.

У даному контексті одним з «євроінтеграційних» варіантів вирішення духовно-практичної проблеми дуже специфічного пострадянського ідеалізму в інтересах реальної демократичної трансформації і прагматичного розвитку гуманітаристики стає комплексний розгляд трьох тісно взаємопов'язаних аспектів: 1) еволюція моністичного світогляду і доля марксових ідей; 2) історична специфіка взаємодії людини і системи; 3) взаємодія українського громадянина з «Україною як системою» і «Європейським Союзом як системою»; 4) історична роль загальної зрілості системного мислення української політичної еліти і гуманістичний потенціал суспільного дискурсу.

Звісно, кожний із зазначених аспектів окресленого блоку теоретико-пізнавальних питань цілком вартує спеціального монографічного дослідження. Для нас, у даному випадку, видається корисним принаймні акцентувати їхню глибинну концептуальну взаємопов'язаність, оскільки ігнорування такого взаємозв'язку генерує чимало корисливих політичних спекуляцій.

Історика ідей, тим більше пострадянського, взагалі не може не цікавити фантасмогоричний злам надпотужної ідеологічної парадигми комунізму на теренах однієї шостої світового суходолу. Як продемонструвала реальна історія, «союз нерушимий республик свободных» виявився занадто контрверсійним словосполученням. Несподівано для найбільших вільнодумців денационалізована складна ідея «нової спільноти — Радянського народу» виявилась занадто складною для якісно нового

етапу демократичної феноменології «радянського духу». Вона стала мовчазною жертвою відродженого Горбачовим гегелівського «поступу в усвідомленні свободи». «Нерушимість» союзу передбачала цілком конкретний, чітко регламентований ступінь свободи «республік свободних». Тому реальне перевищення допустимого рівня свободи швидко зруйнувало усю декларативну «нерушимість».

Головна проблема, мабуть, у окремішності тлумачень ідеї держави й ідеї країни. Любовно плекаючи «державу» й часто забуваючи про «країну» (та не дуже зважаючи на реальні мотиви поведінки живих людей і її практичні наслідки) завжди можна раптово опинитися у ситуації паралічу старої державності і неунікності нового етапу державотворення у зовсім новій «країні». «Держави» не дістаються у спадок людям, кожне покоління творить їх власний образ. Реально успадковуються лише «країни», що можуть змінювати свою конфігурацію, але зберігають інвестовані в них попередніми генераціями «труди і дні». З часів появи бестселера Гесіода «Труди і дні» ситуація мало змінилася. Як і хто розпоряджається успадкованими «трудо-днями», є похідною від наявного історичного потенціалу суспільної етики і моралі та історичного типу солідарності. Тож насправді про нащадків дбає лише той, для кого «країна» не закінчується за порогом власної садиби; той хто прикрашає рідну землю своїми зусиллями, своїми чеснотами, своїм талантом і своїми конкретними справами. Лише у такий спосіб відбувається цивілізоване поєднання «землі і крові» без небезпечних расистських вивертів. Той, хто зосереджується лише на шахрайській торгівлі «ейдосами» й експлуатує перевірені рецепти «епохи пропаганди», завжди залишається ідеологічним паразитом, що живиться соками історії.

Кваплива зміна одного «союзу» на інший не змінює фундаментальної суті внутрішнього процесу як поступу або деградації життєвого простору спільноти, як процесу еволюції «життєвого світу». Те, у якій нині загальній соціально-економічній ситуації *«союз нерушимий країн європейських гуртує навіки маленький Брюссель»*, є незайвим нагадуванням про важливість збереження повноцінного здоров'я «країни» у процесі експериментів з «державою» (або потенційною «наддержавою»). Коли обраний варіант державності і обрана схема інтеграції змушують відкласти турботу про країну та її громадян, значить щось в обох цих моделях не так. Принаймні вони не мають права називатися демократичними. Адже не могли ж люди самі свідомо обрати те, що руйнує основу їхнього щоденного буття і позбавляє гідної перспективи їхніх дітей.

Як тут не згадати характеристику історичної специфіки державного управління британською колонією силами «прикомандированих» достой-

ників Ост-Індської компанії, дану свого часу предтечею марксистської економічної думки Адамом Смітом. Він, зокрема, уїдливо запитував, «що це взагалі за дивний уряд, якщо кожний член його адміністрації прагне якнайшвидше поїхати з країни і, отже, по можливості швидше розлучитися з цим урядом, якщо кожному членові адміністрації наступного ж дня після того, як він поїхав і вивіз із собою свій статок, цілком байдуже, що всю країну знищить землетрус?»¹¹ Для пострадянського етапу така світоглядна установка управлінців стала, нажаль, занадто вже поширеною.

Торкаючись історичного досвіду давніх греків і римлян, А. Сміт, окрім того, зауважував, що «спокійний характер і поміркованість партій, що боролися одні з одними, видаються найважливішими рисами суспільних звичаїв вільного народу». В той же самий час, дослідник наполегливо наголошував і на індивідуальній відповідальності громадян за виховання підростаючого покоління, згадуючи при цьому славнозвісні закони Солона, що звільняли дітей від обов'язку утримувати тих старих батьків, які не навчили їх якійсь корисній професії або ремеслу¹². Як ми бачимо, у європейського класика буржуазної економічної думки, марксистське батьківство якого було, тим не менш, зафіксоване в усіх радянських підручниках, існував вельми прагматичний погляд на сполучення матеріалізму й ідеалізму як у царині політичного, так і у сфері особистого життя.

У цьому сенсі знову актуальним сьогодні виглядає і зауваження канонізованого європейським пролетаріатом «соціально орієнтованого» філософа-фабриканта Ф. Енгельса, який у своєму лондонському листі до берлінського друга Конрада Шмідта від 5 серпня 1890 р. саркастично написав: «І у матеріалістичного розуміння історії є тепер безліч таких друзів, для яких воно слугує приводом, щоб не вивчати історію». Класика дивували люди, які не розуміли, що матеріальні умови існування хоча і є *primum agens*, однак «це не виключає того, що ідеологічні сфери справляють у свою чергу зворотній, але другорядний вплив на ці умови»¹³. (Наскільки «другорядним» буває такий вплив, наочно продемонструвала історична доля радянського соціалізму!)

Нічого дивного немає у тому, що видатний філософ-гуманіст сучасної Європи Ю. Габермас у спеціальному дослідженні запропонував розглянути проблему «реконструкції історичного матеріалізму» з урахування широкого контексту «теорії соціальної еволюції» (книга, до речі прямо так і називається «Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus»). Швидкі на ідеологічну розправу теоретики оригінальної пострадянської демократії вчинили значно простіше й не вагаючись викинули на смітник усю попередню теорію, ідеологічно забарвлену марксизмом, особливо не

переймаючись предметним аналізом інтелектуальної специфіки попереднього директивного монізму. Однак, що робити з підсвідомістю, з інерцією старого стилю мислення, декоративно оздобленого паперовими квітами постмодерну? На якій основі «реконструювати» дослідницьку свідомість і науковий світогляд, щоб зберегти цілюще відчуття цілісності історичного процесу й при цьому досягти нового відчуття «життєвого світу» реальної людини? Невичерпний плюралізм сучасного інтелектуально-історичного та історико-філософського дискурсу не дає готового рішення цієї проблеми. Щоправда, деякі пострадянські корифеї, приріом, О. Дугін, пропонують взагалі не мучитись, а швиденько поміняти Маркса на геніального Платона. Як вважає О. Дугін, «вченого, політика, соціолога, релігійного діяча, який не знає або не розуміє Платона, потрібно виводити за штат». Висловлюється навіть побажання щодо практичного запровадження обов'язкового «платонівського мінімуму». Безперечною оригінальністю підкупує підсумкова теза доповіді зазначеного автора про те, що «наука без розуміння Платона є недійсною навіть по відношенню до т.з. природничих наук». Виявляється, й «політика без коректного розуміння Платона є неприйнятною, усі політики повинні так само здавати платонівський мінімум, оскільки Держава є ідея...». Ну й звісно, цілком логічним у такому контексті виглядає глибока теза про те, що «релігія без знання основ філософії Платона — інтелектуально безсила», оскільки «без знання Платона християнство залишається приблизним...»¹⁴. (Тут, як то кажуть, «відпочивають» і усі канонічні матеріалісти-марксистки, і усі біблійні ідеалісти разом узяті!). Схоже на те, що у теоретиків історії попереду складна робота пошуку і апробації нових цілісних варіантів комплексного аналізу реальної дійсності та нових універсальних моделей культурно-історичного синтезу.

Свого часу втрату культури, морального та духовного рівня народу при мануфактурному поділі праці, поширення «брутального невігластва й тупості, у яких у цивілізованому суспільстві так часто завмирає розум усіх нижчих класів народу», А. Сміт сприймав достатньо трагічно. Адже, на його переконання, «людина, позбавлена розумових здібностей, видається ще жалюгіднішою, ніж боягуз, і здається скаліченою та спотвореною в ще важливішій властивості характеру людини»¹⁵. Невдовзі Карл Маркс цю проблему запропонував вирішити швидко і остаточно шляхом термінової імплантації нижчим класам дієздатної класової свідомості за допомогою якісно нового філософського, ідеологічного і політико-економічного вчення.

Залишилося великим питанням, чи вдалося вивищити моральний та духовний рівень народу, однак подоланню невігластва і тупості у царині колективного соціального буття завдяки конституюванню автентичного

та інтерпретативного марксизму безперечно було дано серйозний поштовх. Одні теоретично зростали, поширюючи марксизм, а інші загартувувались у процесі інтелектуального опору такому поширенню. Заслуга неодноразово і небезпідставно розвінчаного (у його ортодоксальних варіаціях) марксизму у тому, що він додав відчутної загальної динаміки соціальному мисленню. Не пропонуючи реального деталізованого проекту майбутнього світу, одних він зваблював простотою тлумачення несправедливості і простотою здобуття справедливості, інших виховував страхом перед небезпечною простотою грандіозних змін. Марксизм виявився тим детонатором соціальної активності котрий виконував специфічну роль історичного запобіжника десоціалізації демократії. Сучасна ситуація у Європі лише переконує у обґрунтованості такого порівняння. Варто було демонтувати на континенті державотворчий плід ортодоксального марксизму у вигляді вікопомного «реального соціалізму» як одразу почала розчинятися у повітрі й славнозвісна «європейська соціальна модель», що увесь повоєнний період була предметом законної гордості мешканців західної частини Європи і предметом неприхованої заздрості для мешканців частини східної.

Нинішній етап радикальної суспільної трансформації у Центрально-Східній Європі та на просторах СНД суттєво радикалізував питання щодо якісного оновлення підвалин суспільного мислення на основі принципу раціональності. Ця проблема виявилася настільки складною і неоднозначною, що вирішити її не вдалося й досі. Можна цілком погодитися з тими дослідниками, котрі вважають, що методологічна криза постмарксистського наукового мислення в царині суспільних наук є одним з проявів загальної кризи свідомості. Ідеологічні «виміри» відсторонення від дійсності були настільки очевидними, що нездатність визнати цю очевидність дійсно засвідчила існування радикального розриву з раціональністю.

На переконання багатьох дослідників, схильність пострадянської суспільної думки до ірраціоналізму суттєво вплинула на реальне буття людей. Експерти Федерального інституту східних та міжнародних досліджень (ФРН), приміром, вважають, що на нинішньому етапі відбувається повернення консервативно-реакційної свідомості до її архаїчних джерел. Тісно пов'язаним із цим є характерний і дуже цікавий ідеологічний феномен — еkleктична комбінація різних і здебільшого логічно несумісних ідей.

Дослідники вимушені констатувати ту пострадянську особливість, що навіть прихильники демократично-ліберальних ідей не звільнилися від впливу комуністичної ідеології. Цей вплив відчувається не в тезах, не в концептуальному змісті їхніх переконань, а скоріше у способі мислення. Це означає, що демократи оперують своїми поняттями та цінностями, а

також їх взаємозв'язками та наслідками, що з них випливають, у такий самий спосіб, як і колишні комуністи зі своїми термінами та цінностями. Мова йде про негнучкий, лінійний розвиток ключової думки, догматичну послідовність кроків та абсолютизацію, чорно-білу схематичність. Всі ці сутнісні ознаки масової свідомості, котрі напередодні демократичних перетворень мирно паразитували на специфічному прагматизмі командно-адміністративного соціалізму, внаслідок традиційної інерційності суспільного мислення майже автоматично накладаються на фундаментально протилежний зміст думок. Дуже помітно, що у багатьох пострадянських дослідженнях досить відчутною є схильність до формування своєї «ліберальної догматики» внаслідок перетворення поняття «ринку» у своєрідне заклинання, у панацею, так само як раніше для комуністів такою панацеєю слугувала «суспільна власність на засоби виробництва». Можна констатувати, що у багатьох випадках «вulgаризація марксизму» на диво органічно поступається місцем «вulgаризації лібералізму», однак гносеологічна природа таких інтелектуальних перверсій при цьому залишається незмінною. Підприємницька діяльність за старими схемами тлумачиться не як корисний економічний фактор, а майже як платоністська «калокагатія», тобто максимально досяжний стан всебічної гармонії людини. Дуже охоче новонароджені ліберали екстраполюють на зміст своїх ідей добре знайомий марксистам абсолютизований детермінізм. «Об'єктивна необхідність», яка, можливо, й пасувала до комунізму, проголошується нині безпосереднім атрибутом ринкової економіки. У цьому сенсі можна лише дивуватися, наскільки презентативною з точки зору сучасного глобалістичного дискурсу є, приміром, стаття Г.В. Плеханова «До питання про роль особистості в історії». Пори їх цілком зрозумілу загальну «матеріалістично-виробничу» детермінацію, старі інтелектуально-історичні міркування переконаного марксиста щодо діалектики взаємовпливу загальних законів і діяльності окремих особистостей, проблеми свободи вибору, поширення фаталістичних тлумачень історичного процесу та особливостей професійного історичного мислення в епохи революцій і реставрацій і сьогодні становлять значний науковий інтерес як приклад зрілості певного європейського типу наукового і політичного мислення. Достатньо лише побіжно окинути оком політичний ландшафт пострадянської демократії, щоб побачити яка кількість «партій сприяння місячному затемненню» створена і успішно функціонує в умовах ідейного плюралізму і як майстерно використовують у своїх особистих інтересах руйнацію цілісності суспільної свідомості найрізноманітніші філістери і суб'єктивісти, котрих В.Г. Белінський вважав не людьми, а «звичайними привидами». Викликає щире захоплення те, наскільки вдало новітній глобалістичний фаталізм

наклався на попередній фаталізм невідвортної класової боротьби на всіх фронтах соціального, економічного та ідеологічного протистояння конкуруючих світових систем. Увесь корпус праць авторитетних марксистів становить науковий інтерес вже тому, що у свої сукупності він є надзвичайно цікавим психологічним документом. Так само цікавим як і міркування Бісмарка або якихось інших видатних історичних діячів. У цьому сенсі цілком пасує до нинішнього теоретико методологічного дискурсу істориків-новаторів надійно забута плеханівська критика цілком сучасного «універсалізму» К. Лампрехта, дзачарованого іктатом «історичної ситуації», та плеханівський скепсис з приводу не менш сучасного «мікроісторизму» Сент-Бьова, явно схильного перебільшувати роль «дрібних і темних причин» і недооцінювати «суспільні потреби». На відміну від Сент-Бьова сам Г.В. Плеханов був глибоко переконаний у тому, що для можливого завершення французької революції результатом, протилежним тому, який мав місце у дійсності, замало одного лише хитросплетення дрібних психологічних і фізіологічних причин. Для досягнення протилежного результату потрібно одні «великі суспільні потреби» замінити іншими, протилежними їм. І таку заміну, на думку видатного теоретика російського марксизму, не здатне здійснити жодне сполучення «дрібних причин». Інтелектуальне несприйняття рафінованим марксистським теоретиком надмірної, як на його переконання, уваги тогочасних «істориків нової школи» до «людської природи» є цілком зрозумілим огляду на базові філософські симпатії. Однак, і сам Г.В. Плеханов, розглядаючи тлумачення історичної ролі людських «пристрастей» у підходах Міньє та Гізо, замислюється над тим, а чи настільки вже неправий був бідний Сент-Бьов, який стверджував, що французька революція могла б мати підсумок, протилежний загальновідомому, якби своєчасно віднайшлися люди, здатні навіть французькому народу пристрасті, протилежні тим які його хвилювали¹⁶.

У даному зв'язку можна лише зауважити, що карколомний розпад СРСР переконливо довів історичну масштабність можливих наслідків ігнорування «дрібних психологічних і фізіологічних причин». А два десятиліття оригінальної пострадянської демократії переконали ще й у тому, що протягом тривалого періоду цілком можна ігнорувати й будь-які «великі суспільні потреби». Достатньо лише наполегливо формувати у соціально активній верстві й широкого загалу штучні «протилежні суб'єктивні уявлення» про ці «великі потреби» і вчасно окреслювати бажані «неадекватні горизонти очікування». Сучасний медіапростір дозволяє своєчасно конструювати потрібний симулякр «комплексу пристрастей», який нібито найбільше хвилює народ, приховуючи у такий спосіб особисті «елітні» інтереси, які реалізуються насправді. Власне, такі

можливості існували завжди, ще з часів Давньої Греції або й раніше (якщо подивитися на функції жерців найдавніших релігійних культів). Тому то свого часу Гітлер і приділив таку значну увагу питанням пропаганди у своїй «Майн Кампф». А ще він зізнався у тому, з якою заздрістю на початку своєї політичної кар'єри він споглядав на вулицях австрійських та німецьких міст величезні колони німецьких робітників під проводом марксистів. Пропагандистську боротьбу із кволою ваймарською демократією він безперечно виграв. А от що виграли від цього німецькі робітники, окрім права на позачергову героїчну смерть за рідного фюрера? Уважні дослідники соціально-психологічного потенціалу пропаганди приділяють серйозну увагу «передовому досвіду» видатних маніпуляторів людською свідомістю і у своїх узагальненнях виходять враховують широкий контекст історичної семіотики і комунікаційної теорії¹⁷. Для нас, у даному випадку, важливим є лише акцентувати феномен перетворення і марксистського вчення на інструмент пропаганди, й наслідки такого перетворення для самих марксистів у тих випадках, коли вони стикаються із проблемами практичного життя. Реальність виховувала марксистів вельми неоднозначним досвідом історичної практики, ставлячи або перед необхідністю «перековки» у раціоналістів-практиків, або перед нагальною потребою вдосконалення навичок авторитарного пропагандиста. Достатньо точно спробу синтезу цих установок відбиває вірш В.В. Маяковського, що так і називається — «Марксизм — оружие, огнестрельный метод. Применяй умеючи метод этот!» (1926 р.). (До речі, у цьому ж таки творі співець пролетарської революції вимагав, щоб не називали марксизмом «горы нехитрого вздора».) Трохи згодом у вірші «Служака» (1928) описує поширену модель поведінки зашореного функціонера: «Коммунизм по книге сдал, перевызубривши «измы», он покончил навсегда с мыслями о коммунизме. Что заглядывать далече?! Циркуляр сиди и жди. — Нам, мол, с вами думать неча, если думают вожди». У якій мірі «повернулися до витоків» пострадянські «демократичні» функціонери, можна судити за ступенем ефективності державного управління на різних етапах становлення національної незалежності. Особливо тоді, коли держава перетворювалася на «бюро ритуальних послуг» або на «нічного сторожа», який окрім усього ще й спить на роботі.

У повоєнний період численні європейські інтелектуали демонстрували майже марксистський темперамент критики дегуманізованого буржуазного суспільства. При чому багато авторитетних мислителів зовсім не соромилося визнавати особливу роль робітничого класу. Приміром, видатний французький філософ Жиль Дельоз, обговорюючи з Мішелем Фуко політичну роль інтелектуалів у сучасному буржуазному суспільстві,

геть як правовірний марксист наголошував на тому, що «всяка часткова революційна оборона або всякий конкретна революційна атака поєднується з боротьбою робітників»¹⁸. Тож врахування прагнення до врахування поширеності такого типу мислення й, відповідно, спроби визначення його місця у формуванні стратегії оновлення теоретико-методологічних засад пострадянського суспільствознавства є достатньо зрілою європейською традицією. Для пострадянського суспільствознавства це взагалі є кроком неунікним з огляду на духовно-інтелектуальну практику попереднього періоду. Поза сумнівом, зазначена проблематика потребує серйозного наукового аналізу у руслі вітчизняної інтелектуальної історії із використання методологічних напрацювань як усієї історичної науки, так і відповідних здобутків філософії, соціології, економічної науки й психології. Це є цілком очевидним на нинішньому етапі європейської інтеграції України, коли славнозвісний «привид комунізму» не лише блукає Європою, а й серйозно впливає на майбутнє абітного проекту європейського єднання. Прагматизм китайського державотворчого проекту, в рамках якого фактично реалізується стара лєнінська ідея «нової економічної політики» в умовах однієї країни з двома системами для сучасної європейської демократії перетворився на серйозний глобальний виклик. У цьому сенсі поглиблене наукове переосмислення ментальних підстав історичного поступу стає неможливим без ревізії ідейного спадку. Адже періодична «ревізія» теоретичних постулатів з урахування наявного історичного досвіду і актуальної суспільної практики є фундаментальним принципом саморозвитку науки. Від такого послідовного самопізнання багато в чому залежать і реалізм тлумачення європейських ідеалів, і продуктивна рецепція фундаментальний європейських принципів, і перспектива досягнення омріяних європейських стандартів.

Сучасна історія Китаю, його позиції у світі і конкурентні успіхи на світових ринках для може вважатися цікавою ілюстрацією славнозвісної «іронії історії», трансцендентним суб'єктом якої у європейській традиції вважається гегелівська «хитрість розуму». *Конвергенція*, до якої так довго і наполегливо закликали ідеологічні супротивники більшовизму, відбулася, але схоже, що її наслідки виявилися маловтішними для індустріально-ринкових демократій. Офіційні виступи видатного китайського реформатора Дєн Сяопіна, матеріали найважливіших загальнонаціональних форумів видаються цікавим історичними свідцтвами керованої раціоналізації й прагматизації суспільної свідомості. Китайська національна еліта в рамках нової раціональної стратегії розвитку суспільства дійшла простого й зрозумілого висновку, що «дозволяти частині людей і районів переходити до заможного життя раніше інших — непоганий

засіб». Китайські реформатори реалістично усвідомлювали, що «невисокий життєвий і культурний рівень народу не піднімеш розмовами про цінність людини і гуманізм». На їхнє переконання, «зробити це можна лише за рахунок інтенсивного будівництва матеріальної і духовної культури». Соціально-економічні й науково-технічні ініціативи китайських реформаторів протягом останніх десятиліть базувалися на розумінні того, що «під час здійснення модернізації необхідно виходити з реальної дійсності Китаю» й до того ж наполегливо «виховувати вискоморальних, культурних і дисциплінованих людей». Потрібно «вивчати у розвинутих країн досягнення передової науки, техніки і технології, вчитися у них господарському управлінню і взагалі брати у них в галузі знань і технічної культури усе, що є корисним»¹⁹.

Новітня ситуація у конкурентному середовищі глобальної економіки переконує у тому, що КНР послідовно реалізовує свої далекосяжні плани й прагматично використовує «хитрощі» іронічного «світового Духу» на свою користь. У процесі реалізації модернізаційних планів КНР спростовує поширене фаталістичне уявлення про те, що наділивши людину здатністю ціле-покладання і надавши їй можливості для його застосування, історія апріорно відмовляє людині у можливості реалізації своїх цілей. Дуже своєрідно поєднавши модернізовану комуністичну ідеологію із національними традиціями конфуціанської етики, сучасний Китай витворив потужний культурно-цивілізаційний аналог ділової протестантської етики. Для України (як і для усього пострадянського простору), що експериментує з різноманітними варіантами демократичного оновлення і намагається поєднати соціальну справедливість із кращими рецептами ринкової ефективності європейського типу, це є, можливо, ще більш серйозним історичним викликом, аніж завдання щодо досягнення конкурентоспроможності у межах європейського ринку. Свого часу альтруїстичний СРСР доклав величезних зусиль і пішов на грандіозні витрати, щоб виростити собі глобальних конкурентів по усьому світу, а тепер спадкоємці радикально зруйнованого зсередини Радянського Союзу мають давати раду цій новій історичній ситуації і шукати новий формат відносин із усе більш потужним «неевропейським світом». У цьому сенсі зашорений і часом відверто схоластичний європоцентризм також виглядає своєрідним національним варіантом пострадянського ідеалізму, позбавленим реальної прагматики європейських ідеалів. Китай переконливо довів, що значна кількість матеріалізованих у речах і продуктах європейських стандартів витворюється власними зусиллями на власній території. Саме це й формує як європейську, так і глобальну конкурентоспроможність національної держави. Зрозуміло, що у цій історичній конкуренції роль і місце людини в культурно-цивілізаційному змаганні

різних регіонів глобального світу залишається визначальним критерієм культурно-цивілізаційного вибору. Однак сама Європа вже продемонструвала, що без надійного економічного підґрунтя будь-яка програма «духовного творення» і юридичного виховання виточеного й гуманного європейця може перетворитися на чергову утопію. Уся неповторна діалектика радянського й пострадянського просвітництва переконливо довела особливу методологічну цінність «досвіду використання досвіду», й, зокрема, нагальну необхідність суттєво більш вдумливої прагматики у справі рецепції досвіду європейського. У даному випадку славнозвісний «Methodenstreit» або запеклі суперечки між прихильниками формаційного та цивілізаційного підходів отримують своє конкретно-історичне наповнення й теоретичну перспективу нових інтерпретацій. Прагматична історія європейської інтеграції і прагматична історія новітньої китайської європеїзації перебувають у процесі достатньо активної взаємодії. Тож і український євроінтеграційний проект має орієнтуватися не на учорашню (а тим більше не на позавчорашню) модель європейської єдності, а принаймні на модель завтрашню. Потрібно чітко уявляти собі *перспективну* модель єдиної Європи у соціальному, економічному і культурному просторі глобального світу.

---

¹ Булгаков С.Н. Основные проблемы теории прогресса / С.Н. Булгаков — Библиотека «Вехи» // <http://www.vehi.net/bulgakov/progress.html>

² Кисельов С. Евдемонізм // Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. — К.: Абрис, 2002. — С. 182.

³ Ясь О. Стиль мислення — метафора та інструмент // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — Випуск 2 (Частина 1). — К. 2006. — С. 19.

⁴ Коцюбинський В. Соціальна прагматика. Соціальна прагматика дискурсу. Соціальне освоєння / Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. — К.: Абрис, 2002. — С. 598.

⁵ Гаск Ф.А. Конституція свободи / Пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина. — Львів: Літопис, 2002. — С. 406.

⁶ Маннгейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. М. 1994. С. 7–164. // <http://www.politnauka.org/> — С. 7–8.

⁷ Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.. — К.: Наук. думка, 1991 — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 1. — 1991. — С. XXXX.

⁸ Там само. — С. LXX.

⁹ Корольов Г.О. Український федералізм в дискурсі історичної системи / Український історичний збірник. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — Вип. 13. — С. 137–138; 142–143.

¹⁰ Див. *Ясперс К.* Духовная ситуация времени / Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991, с. 288–418 // <http://psylib.org.ua/books/yaspk01/index.htm>; *Мангейм К.* Диагноз нашего времени. — М. 2004. — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: http://www.i-u.ru/biblio/archive/mangeym_diagnos/00.aspx; *Хоркхаймер М., Адорно Т.В.* Диалектика просвещения: Философские фрагменты / Пер. с нем. М. Кузнецова. — М.—Спб.: Медиум; Ювента, 1997. — 311 с. — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: http://korolev.msk.ru/books/TOR/doc/Sovremennaya_Frankfurtskaya_shkola_Dialektika_Prosvesheniya.txt; *Мегилл А.* Карл Маркс. Время разума / Пер. с англ. — М.: Канон+, 2011. — 335 с.; *Мегилл А.* Историческая эпистемология / Пер. Кукарцевой М. Катаева В., Тимонина В.; науч. ред. Л.П. Репина). — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. — 480 с. — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: <http://www.istmira.com/knigrazlichnyetemy/11/11/page/26/11/page/1/Istoricheskaya-epistemologiya.html>

¹¹ *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй (Кн. 5 — Розд. 1) / Пер. з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського; наук. ред. С. Литвин. — К.: Port-Royal, 2001. С. 395.

¹² Там само. — С. 474–475.

¹³ *Энгельс Ф.* Письма об историческом материализме 1890–1894 (ЭНГЕЛЬС-КОНРАДУ ШМИДТУ В БЕРЛИН Лондон, 5 августа 1890) / Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса. — Изд. 2. — Т. 37. — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001014/st000.shtml>

¹⁴ Див. *Дугин А.Г.* Актуальность Платона для России и платонический минимум. // Актуальность философии Платона для современной России: итоги семинара — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: <http://konservativizm.org/konservativizm/theory/301110023711.xhtml>

¹⁵ *Сміт А.* Згадана праця. — С. 481.

¹⁶ *Плеханов Г.В.* К вопросу о роли личности в истории / Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в 5 тт. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1956. — С. 323–324; 331–332. — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: http://scepsis.ru/library/id_179.html

¹⁷ Див. *Аронсон Э., Пратканис Э.Р.* Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. Перераб. изд. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 384 с. — (Проект «Психологическая энциклопедия»); *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. — 2-е вид. / Пер. з англ. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. — 584 с.; *Почепцов Г.Г.* Теория коммуникации — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер» — 2001. — 656 с.

¹⁸ *Фуко М.* Интеллектуалы и власть / Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С.Ч. Офертаса; общ. ред. В.П. Визгин, Б.М. Скуратов. — М.: Праксис, 2002. — С. 79. — [Электронный документ] — Доступ до матеріалу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko1.php

¹⁹ Див. *Дэн Сяопин.* Основные вопросы современного Китая / Пер. с кит. — М.: Политиздат, 1988. — С. 19; 39; 5; 23; 43.

Статья посвящена рассмотрению сложных процессов трансформации материалистических и идеалистических основ постсоветского исто-

рического сознания. Рассматриваются рационально-материалистические аспекты европейских идеалов, их историческая функция и перспективы рецепции в украинских условиях.

Ключевые слова: идеали, идеализм, материализм, марксизм, социализм, трансформация, симулякр.

The article analyzes the complex processes of transforming materialistic and idealistic bases of post-soviet historic consciousness. Special attention is paid to rational and materialistic aspects of European ideals, their historic functions and perspectives of their perception in Ukrainian milieu.

Key words: ideals, idealism, materialism, marxism, socialism, transformation, simulacra.

ЧЕСЬКА Й СЛОВАЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МІФИ З ІСТОРІЇ СЛОВАЦЬКОЇ НАЦІЇ

У статті викладено зміст основних міфів з історії словаків, показано критику істориками за їх невідповідність дійсним історичним подіям. Автор висвітлює, коли і яким чином ці міфи вдалося подолати, а також сучасну інтерпретацію цих історичних фактів та подій.

Ключові слова: міфи, історичні події, подолання.

Одним із головних завдань історіографії є визначення міфів з історії власного народу та їх викриття або спростування. Історіографічний міф — це специфічне використання, відбір та пристосування матеріалу з минулого для досягнення певної мети в майбутньому¹. Міфи породжуються для підтвердження, обґрунтування певної ідеології, висунутою певною соціальною групою або державою на тому чи іншому етапі розвитку. Ідеологію народності або нації формувала найбільш освічена частина суспільства, отже вона й була творцем міфів². В науковій літературі міфи оцінюються як щось таке від чого треба позбавлятися.

В усній творчості, а особливо з появою професійної історіографії національна історія зазвичай викладається по ключовим періодам: зародження (коли і де?), золотий вік, героїчний період, час поневолення, пробудження, початок нового героїчного періоду. У словаків, що не мали своєї власної держави, на ранньому етапі існування з'явилася потреба за допомогою міфів довести історичність їх народу. Формувалися вони під впливом романтизму, а викристалізувалися за часів розквіту націоналізму в ХІХ столітті. Створювалися драми про національне пригнічення та національний порятунок. В словацькій історіографії формувалася традиція словацької псевдодержавності згідно з так званими «ключовими» подіями. З самого початку вона концентрувала свою увагу на висвітленні словацького національного походження.

У період бароко угорським народом (*Natio Hungarica*) вважалася лише шляхта без визначення етнічної приналежності. Лише на початку та в середині ХVІІІ століття почалося з'ясування того, хто був раніше в Карпатській котловині пращури мадярів чи слов'ян. Відомий вчений першої половини ХVІІІ ст., ректор Братиславського лицю М. Бел стверджував, що слов'яни з давніх часів проживали в Карпатській котловині, потім прийшли гунни й завоювали їх. А гуннів мадяри вважали за своїх пращурів. Захисник автохтонності словаків Б. Магін вважав пращурами словаків

скіфів і сарматів після їх появи в Карпатському просторі. Один із перших істориків Угорщини С. Тімон в своїй праці «Картини старої Угорщини» стверджував автохтонність словаків, посилаючись на античні джерела. Він відстоював рівні права словаків і мадяр в єдиній державі.

Прихильник М. Бела і С. Тімона Ю. Папанек також доводив автохтонність словаків в Карпатській котловині. Він вважав праслов'янами всі народи, що жили там майже з біблійських часів, а словаків прямими нащадками праслов'ян. На позиціях визнання автохтонності словаків стояв і П.Й. Шафарик, який до них не відносив кельтів і германців. Цю ж фактично «захисну» концепцію підтримував і один із професійних істориків Ф. Сасінек, стверджуючи, що пращури словаків — слов'яни, проживали в Середній Європі здавна під різними іншими іменами.

Далі розгорнулася полеміка навколо ролі Великої Морави в історії словаків та мадярів. Спочатку з'ясовували, як ці два народи опинилися в єдиній державі — Угорському королівстві. Існували дві версії: завойовницька і гостьова (гостинна). На початку XVIII ст. професор угорського права Трнавського університету М. Бенсик у відповідь на вимогу жителів Тренчанської столиці (жупи) про рівні права з угорцями опублікував міф про те, що за часів Великої Морави Святополк буцімто продав свою землю старим мадярам за білого коня і з тих часів словаки стали їх підданими. Він поклав початок так званої «завойовницької» версії. У відповідь Б. Магін, знавець римського права, видав «Апологію», в якій стверджував, що словаки були автохтонним народом, а Святополк прийняв мадяр, як гостей, дозволив їм оселитися в Паннонській рівнині, але вони одурили його. Тому словаки мали і мають рівні права з угорцями. Цю «гостьову» версію потім підтримали багато захисників рівних прав словаків в Угорському королівстві. С. Тімон і Ю. Ботто писали про боротьбу словаків з франками, які разом з католицькою релігією несли поневолення, і заради протистояння з ними словаки добровільно пішли на союз з мадярами. Ю. Папанек підтвердив, що Велика Морави була знищена франками, а частина старих мадяр тільки допомагала франкському воєводі Арнульфу та потім забрали собі Паннонію. П.Й. Шафарик в 20-х рр. XIX ст. сформулював теорію про тисячолітнє поневолення словаків мадярами. Видатний діяч словацького національного руху Л. Штур в своїй роботі «Старий та новий вік словаків» визнавав, що мадяри розбили й підкорили словацьких прасурів, але ті зберегли свої звички, закони, релігію, яку від них перейняли потім мадяри.

XIX століття — це період масових національних рухів, апеляції до героїчного минулого, до досвіду державності, що раніше існувала, але це стосувалося лише так званих «історичних» народів. Для них доречним може бути означення період Відродження. Для народностей, що ніколи не

мали самостійної держави, цю назву можна вважати історичним міфом, бо в цьому випадку мова може йти про національне пробудження, а не відродження. Словаки не мали своєї державності в минулому, а їх пращури жили в складі Великої Морави і в Угорському королівстві. Тому ідеологи словацького національного руху намагалися довести, що саме Велика Морави була першим прикладом державності у словаків.

Ю. Папанек вважав Святополка словацьким князем, а кирило-мефодіївські традиції частиною славної історії словаків. Ю. Ботто стверджував, що IX століття було єдиним періодом, коли словаки мали власну історію за часів Великої Морави. Вже в XIX ст. Й. Гложник-Гложанський і Й. Заборський стверджували, що до XII ст. в королівстві Іштвана (Штефана) I переважаючим був слов'янський етнікум. Перший із них намагався навіть довести, що Угорське королівство було своєрідним продовженням Великої Морави. Ю. Ботто довів, що арпадівська Угорщина була чисто феодальною, кастовою державою, в якій загинула індивідуальність мадярської нації, так само як і словацької.

Другим багатовіковим міфом є твердження про те, що після падіння Великої Морави і разом з нею словацької державності, припинення кирило-мефодіївської літургії та писемності єдиним носієм старих традицій був словацький народ, що проживав на своїй території і зберігав національні традиції. Цей міф набрав особливої ваги, коли розпочалися національні змагання між словацькими і мадярськими народовцями. Носієм словацької державності став народ, якого зображали як працюючого та богобоязного. Для підтвердження цієї тези використовувався і той факт, що саме словаки побудували значну частину Відня і Будапешту. Відомий письменник В. Мінач написав про це дуже образно: «Якщо історія є історією королів і імператорів, воєвод і князів, перемог і завойованих земель, якщо є історією насильства, грабунків і експлуатації, тоді ми не маємо історії. А якщо історія є історією цивілізації, історією праці, історією перерваного, але знову перемагаючого будівництва, то це наша історія»³.

Іншим дуже важливим для словаків міфом був міф про словацьку мову як національний символ і доказ існування словацької народності. Саме тому лідери словацького національного руху приділяли ключове значення цьому питанню. Л. Штур створив на основі середньословацького діалекту словацьку літературну мову. Основою національної агітації стало твердження, що словацька нація збереглася завдяки збереженню словацької мови.

Сподівання багатьох народів, в тому числі й словаків, на вирішення національного питання в Австрійській імперії під час революції 1848–1849 рр. виявилися марними. Словацькі національні вимоги не були

здійснені ні революційним угорським урядом Л. Кошута, ні імператором Францем-Йосипом І. Незначні поступки словакам з боку імперського уряду були відібрані у них угорським сеймом після перетворення імперії в дуалістичну монархію в 1867 р., який здійснював намір створити єдину малярську націю. Словацький національний рух у ці часи набрав оборонний (захисний) характер. Єдина політична партія, що виникла на початку 60-х рр., Словацька національна партія, обрала тактику пасивного опору. Лише частина істориків, письменників і діячів культури відстоювали національні традиції, намагалися довести самотність словаків, продовжуючи опиратися на історичні міфи.

Історики Ф. Сасінек і П. Кржижка, відстоюючи автохтонність словаків в боротьбі проти політики маляризації, змушені були спростовувати твердження депутата угорського сейму І. Годосси про те, що бойові дії під час антигабсбургських повстань і епідемії довели до загибелі більшої частини місцевого населення на словацьких територіях і масове переселення сюди гуситів поклато початок словацькому народу. Вони, зокрема, відмітили, що розповсюджувана чеська мова в звичайній мірі була пословачена, що не виникли нові чеські назви населених пунктів. Послідовним захисником концепції самостійної словацької історії був редактор «Національної газети» Й. Шкультети. Він виступав проти твердження про спільну державу чехів та словаків за часів Великої Морави, вважаючи це перенесенням сучасних уявлень до минулості. Й. Шкультети також відкидав переоцінювання впливу гуситів на Словаччину, стверджуючи, що найбільш масовими їх переселення були після поразки при Білій Горі, а також підтримував думку П. Кржижки про те, що не вони відіграли головну роль в розгортанні реформації на словацьких землях в Угорщині. Й. Шкультети виступав захисником ідентичності словаків не тільки проти маляр, а й проти концепції єдиної чехословацької нації, що користувалася підтримкою частини представників чеського національного руху, а також деяких представників молодого покоління словацьких політиків вихованців Празького університету.

Посилення маляризації змушувало частину словацьких політиків замислитися над реальною альтернативою національного збереження. На рубежі століть ні у словаків, ні у чехів реальних умов для отримання автономії не було, але чехи добилися суттєвих поступок в мовному питанні, в розвитку освіти і культури, зростала економічна вага чеської буржуазії, а перед словаками постала реальна загроза асиміляції. Між словацькою і чеською інтелігенцією посилюються контакти, переважно пов'язані з національними заходами в чеських землях. Розподіл Карлова університету на чеський і німецький сприяв створенню спілки словацьких студентів у Празі «Детван». Контакти зміцнювалися при святкуванні

сторіччя Я. Коллара, під час етнографічної виставки 1895 р., при створенні «Чехословацької єдноти», при щорічних чесько-словацьких святах в Лугачовицях.

1898 року ліберальне угруповання на чолі з В. Шробаром і П. Благо стало видавати часопис «Глас», що розпочав пропагувати ідею чехословацької єдності. Їх ідеологом був редактор газети «Словацький тижневик» М. Годжа. Гласисти за своїми поглядами були близькими до концепції єдиної чехословацької нації лідера чеських реалістів Т.Г. Масарика. Він вважав словацьке питання частиною чеського і визначав чехів і словаків за одну націю, представників якої називав «чехослованами». Пропагуючи ідею єдиної чехословацької нації, гласисти підтримували точку зору Я. Коллара про дві гілки: чеську і словацьку. Позитивним у діяльності гласистів був заклик до політичної активності словацьких патріотів і зміцнення співробітництва з чехами.

Ідеї єдиної чехословацької нації знайшли поширення серед численної емігрантської чеської та словацької діаспори в США на початку і під час Першої світової війни.

Головну роль у створенні єдиної незалежної держави відіграла створена в 1915 р. Чехословацька національна рада в Парижі на чолі з Т.Г. Масариком, Е. Бенешем та М.Р. Штефаніком. Спочатку її ініціатива не знайшла підтримки у країн Антанти, що планували зберегти переможену Австро-Угорщину. Після вступу у війну США і появи планів американського президента В. Вільсона про повоєнне влаштування Європи з'явилася надія на здійснення права націй на самовизначення, але воно могло бути реалізовано лише при умові переважаючої більшості титульної нації в новій державі. В таких умовах ідея єдиної чехословацької нації набувала державотворчого значення.

Твердження про існування єдиної чехословацької нації було присутнє у всіх планах Чехословацької національної ради про створення єдиної національної держави, що були надіслані керівникам країн Антанти. Для переконання президента В. Вільсона і громадськості США у легітимності створення чехословацької держави Т.Г. Масарик навесні 1918 р. прибув до США. Характерно, що для підтримки аргументів Чехословацької національної ради він використав Клівлендську та Пітсбургську спільні декларації Чеського національного об'єднання і Словацької ліги в США, які в 1915 та 1918 рр. вже доводили необхідність створення такої незалежної держави і навіть визначили можливу її структуру. Своє бачення незалежної Чехословаччини Т.Г. Масарик опублікував в американській пресі 18 жовтня 1918 р. під назвою «Проголошення чехо-словацької незалежності». Створення Чехословацької республіки (ЧСР) відбулося в Празі 28 жовтня 1918 р., а 30 жовтня 1918 р. питання про входження

Словаччини до складу спільної незалежної держави обговорювалося на національних зборах в Турчанському Святому Мартіні, де було затверджено склад Словацької національної ради (СНР) і Декларацію словацької нації, в якій говорилося: «Словацька нація є частиною і мовної і культурно-історичної єдності чехословацької нації... Вимагаємо для цієї чехословацької нації необмежене право на повну незалежність»⁴. Ввечері того ж дня, коли вже національні збори закінчилися, до Мартіна прибув М. Годжа, який повідомив, що 28 жовтня 1918 р. в Празі вже проголошено незалежність ЧСР. Члени СНР на своєму засіданні внесли дві зміни до тексту затвердженої Декларації. Було виключено вимогу про самостійне представництво Словаччини на мирній конференції, а внесено доповнення про згоду з міжнародним рішенням, виголошеним президентом В. Вільсоном 18 жовтня 1918 р., тобто з ліквідацією Австро-Угорщини і проголошенням права націй на самовизначення. Таким чином, вищий представницький орган словаків висловився за вихід зі складу Угорщини і включення до Чехословаччини. Ніяких документально підтверджених доказів про прийняття ще якихось рішень не існує. Але пізніше відверто націоналістично налаштовані деякі лідери, не без втручання угорської сторони, виступили з твердженням, що буцімто на якійсь таємній нараді СНР 30 жовтня 1918 р. було записано вимогу про надання автономії Словаччині не пізніше як за 10 років. Так було створено ще один міф.

Для Словаччини вступ до Чехословаччини був об'єктивно вірним кроком, бо він рятував словаків від можливої мадярської асиміляції, відкривав шлях до економічного, культурного, демократичного розвитку. Природно, що частина словацького суспільства не погоджувалася з безапеляційним твердженням чехословакістів про те, що словаки є лише частиною єдиної чехословацької нації і мають право на користування словацькою модифікацією чехословацької (чеської) мови і на врахування деяких особливостей культурного розвитку. Офіційна чехословацька державна доктрина стверджувала існування єдиної чехословацької нації. Про це було навіть написано у преамбулі в Конституції ЧСР, затвердженої у лютому 1920 р. З'явилася політична потреба довести «історичність» чехословацької єдності. Було взято на озброєння частину вже існуючих міфів про Велику Мораву, про вплив гуситського руху на словаків в середньовічні часи, про вирішальну роль чеської мови для розвитку освіти і культури словаків, про спільні кирило-мефодіївські традиції, тощо.

Чеські історики намагалися довести, що існування єдиного чехословацького народу обумовлено спільною чехословацькою історією. Один із чеських істориків В. Халупецький, що працював професором у засно-

ваному в Братиславі університеті, відверто декларував, що треба говорити про історію чехословацької нації, змістом якої є поступовий розвиток, поступова інтеграція в єдине ціле⁵. Він стверджував, що Чехословаччина є своєрідним поновленням Великої Морави, що великоморавська культура і політична спадщина була успадкована Пршемисловською Чехією і цим самим доводив справедливість претензій чехів на всі землі бувшої держави Святополка. В. Халупецький також стверджував, що західна Словаччина була місцем зародження чехословацької нації, що її пращури проживали тут задовго до приходу мадяр.

Відомий чеський історик К. Крофта теж доводив спільність національної культури і території, починаючи з Великої Морави. Особливо він підкреслював мовну близькість, трактуючи її як єдність, що, на його думку, підкреслювало існування єдиної нації.

Концепція єдиної чехословацької нації в Чехословаччині розцінювалася як політична необхідність і невід'ємна складова її захисту від сусідів, перш за все мадярів, що прагнули ревізувати існуючі кордони. З цією обставиною мусили рахуватися словацькі історики. Зокрема, Б. Варсік в публікації «Про єдність чехословацької історії» пропонував вибрати з угорської історії всі прояви національної співпраці словаків та чехів, доводити спільність їх історії, не скриваючи, що цього вимагають політичні інтереси нової держави. Інший відомий словацький історик Д. Рапант пропонував розглядати національний словацький рух від зародження і в розвитку, як рух «словацької гілки чехословацької нації». Він вважав, що треба досліджувати чехословацьку історію як процес взаємного зближення або віддалення чехів та словаків. Б. Варсік, погоджуючись з необхідністю вивчення спільної історії чехів та словаків, виступав проти її міфологізації.

Таким чином, в ЧСР історичні міфи використовувалися для підкріплення тверджень про єдину історію і єдину чехословацьку націю. Нечисленні словацькі історики намагалися розвінчати деякі з них.

У суспільній свідомості ідеї чехословакізму і практична діяльність чехословацької влади викликали незадоволення певної частини населення. Як це не парадоксально, але завершення формування словацької нації в ЧСР тільки підсилювало ці тенденції і слугувало підґрунтям для появи і розвитку автономістського руху. Відмову в наданні автономії Словаччини чехословацька влада аргументувала необхідністю її захисту від ревізійоністських зазіхань Угорщини. Це мало далекосяжні наслідки як для словаків, так і для ЧСР в цілому.

Виникнення Словацької республіки (СР) в 1939 р. привело до суттєвих змін у викладі словацької історії, починаючи з часів Великої Морави і закінчуючи ЧСР. Новий тон у викладі національної історії задав секретар

Матиці Словацької Ф. Грушовський. В 1939 р. він видав невелику за обсягом «Словацьку історію», в якій використав історичні міфи для підтвердження своєї історичної концепції у відповідності з новими політичними вимогами. Він підкреслював самостійність словацького історичного розвитку: «Словацька історія — це перш за все доля території нашої батьківщини»⁶.

Для нього історія словаків починалася з Нітрянського князівства і князя Прібини, з висвячення католицького костьолика в Нітрі. З цього, за його думкою, почалася тисячолітня історія словацького католицизму. Для нього Велика Морава — це держава, де проживали виключно словаки, а Святополк був «наймогутнішим словацьким королем». Далі він стверджував, що однією з героїчних сторінок словацької історії було існування так званої «землі Матуша». Слава Матуша Чака Тренчанського трималася перш за все на підтримці його влади словацьким населенням краю. Словацький національний рух він розподілив на дві течії: дійсно національний, що будував свою програму на самобутності словацької нації та християнському світосприйнятті і словацьких лібералів, що солідаризувалися з програмою чехословацької національної єдності. Далі Ф. Грушовський, опираючись на цю тезу, вкрай негативно виклав історію перебування словаків в складі ЧСР в 1918–1939 рр. Вся історія цього періоду, на його думку, була історією кривд та пригноблення словаків з боку чехів, процвітання ворожих словакам лівих течій в громадському житті (соціал-демократичних і комуністичних). Його виклад історії словаків цих часів зведено до історії Словацької народної партії (СНП) та героїзації її лідера А. Глінки, які, на його думку, були єдиними захисниками словацької нації. Розпад Чехословаччини ним показано, як історично обумовлений акт, а встановлення диктатури Глінківської словацької народної партії, як «єдину передумову успіху нації в будівництві нового життя». Людацька періодична преса популяризувала цю концепцію національного розвитку, публікувала все нові й нові історичні міфи. Після Другої світової війни цю конструкцію національної словацької історії продовжували представники емігрантської історіографії: Ф. Грушовський, Ф. Внук, М. Дюріца, Ш. Полакович та інші.

З відновленням у 1945 р. ЧСР на принципах декларованої рівності словаків та чехів здавалося, що повинен був наступити новий етап у вивченні історії Словаччини й історичних зв'язків чехів та словаків. Але цього не сталося. Після встановлення диктатури комуністів, почала запроваджуватися марксистська методологія дослідження і висвітлення історії, яка опинилася під ідеологічним контролем КПЧ. В основу її було покладено тезу про те, що головним є вивчення історії народу, до якого відносили лише працюючі верстви. Історичний процес викладали як

зміну однієї соціально-економічної формації іншою, в основу якої було покладено розвиток виробничих сил, а політична історія — це історія боротьби класів.

Вже в період становлення чехословацької марксистської історіографії в 50-х рр. ХХ ст. домінувала чехословацька концепція історії. В Празі працювали З. Неєдли, який вважався першим професійним істориком-марксистом та його послідовник В. Гуса, яким ЦК КПЧ довіряв розробку марксистської концепції чехословацької історії. Словацька історіографія була повністю підпорядкована чеській в умовах переслідування «словацьких буржуазних націоналістів». Тому не дивно, що в основу опублікованої директором інституту історії Словацької академії наук Л. Голотіком в 1955 р. «Історії Словаччини (тези)»⁷ було покладено концепцію, розроблену чеськими істориками-марксистами. В завершеному вигляді вона була сформульована ще в середині 50-х рр. ХХ ст., хоча опублікована без особливих змін наприкінці 50-х рр. ХХ ст.⁸

Згідно з чехословацькою періодизацією, словацька історія розподілена на первіснообщинний лад, феодалізм до 1848 р., капіталізм до 1945 р., будівництво соціалізму. При висвітленні історії Великої Морави підкреслено її велике значення як для чехів, так і словаків, але відсутні твердження про неї як про першу словацьку державу, або першу спільну державу чехів та словаків. Далі історію чехів та словаків викладено в якості процесу тривалої класової боротьби. Словаків було змальовано як експлуатований народ, що постійно брав участь в повстаннях проти панівних верств суспільства.

Чеська марксистська історіографія героїзувала історію гуситського руху, поважаючи його виключно революційним і трактуючи, як одну із героїчних сторінок історії чеського народу. КПЧ оголошувала себе найбільш послідовним носієм гуситських традицій. Словацька історіографія погоджувалася з тезою про те, що гуситська революційна традиція «є прогресивною традицією двох народів, чехів і словаків». Щодо гуситських походів на територію словацьких земель підкреслювалося, що гусити грабували і знищували лише маєтки феодалів та церкви. Розповсюдження чеської мови серед словаків створювало «передумови для поглиблення словацько-чеських зв'язків».

Про шахтарські повстання в словацьких містах сказано, що це «прогресивна революційна традиція словацького народу». Національну програму Л. Штура і його прибічників оцінено як «антифеодальну та прогресивну», а виступ словацьких загонів проти уряду Л. Кошута було спровоковано непоступливістю мадярського уряду щодо вимог словаків. Одночасно підкреслювалося, що більшість словаків проявили тоді пасивність. Період словацької історії після 1867 р. висвітлювався переважно з

точки зору розвитку робітничого і соціал-демократичного руху, а всі інші політичні сили в Словаччині зображувалися реакційними та деструктивними.

При висвітленні історії виникнення незалежної ЧСР було підкреслено вирішальне значення Жовтневої революції в Росії. Діяльність лідерів чехословацької еміграції в Парижі Т.Г. Масарика, Е. Бенеша та М.Р. Штефаніка, завдяки яким стало можливим міжнародне визнання ЧСР, оцінювалася як контрреволюційна, ворожа інтересам трудового народу. Для словаків особливо образливим було звинувачення М.Р. Штефаніка в шпигунстві на користь Франції і в антиросійській діяльності у складі чехословацького легіону в Сибіру.

Роки існування СР 1939–1945 рр. оцінювалися вкрай негативно, а роль католицького кліру в той час використовувалася для твердження реакційної ролі словацького католицизму в післявоєнні роки. Оцінка героїчної сторінки словаків — Словацького національного повстання (СНП) 1944 р. в марксистській історіографії зазнала певних змін. В 50-х рр. ХХ ст. на неї впливало звинувачення керівництва Компартії Словаччини (КПС) в «буржуазному націоналізмі». Тоді проголошувалася вирішальна роль московського керівництва ЦК КПЧ у підготовці повстання, його рушійною силою робітничий клас, інтернаціональний характер СНП (радянські групи партизанів). Підкреслювалося, що метою повстання була участь у антифашистській боротьбі і відновлення незалежної Чехословаччини. Повстання проголошувалося початком національно-демократичної революції. Представників некомуністичного руху Опору і керівників повстанської армії було оголошено зрадниками.

Після рішення «барнабітської» комісії про реабілітацію «буржуазних націоналістів» і появи в 1964 р. книги Г. Гусака «Свідectво про Словацьке національне повстання» з'явилися нові оцінки щодо його мети, організаторів і керівників, його значення для визначення статусу словаків у відродженій ЧСР. Зокрема, стверджувалося, що метою повстання було домогтися завдяки внеску словаків у боротьбу з фашизмом справедливого вирішення питання про рівні права словаків і чехів у відновленій республіці. Організаторами повстання визначалася підпільна КПС, а рушійною силою робітничо-селянські партизанські загони при інтернаціональній допомозі з боку СРСР.

Останнім кроком на шляху до деідеологізації історії СНП була публікація Й. Яблоницьким книги «Повстання без легенд», в якій він показав вирішальну роль у підготовці і проведенні СНП представників громадянського некомуністичного блоку заради справедливого вирішення словацького питання в ЧСР⁹.

Ще одним міфом комуністичної доби було твердження про перемогу чехословацьких трудящих над контрреволюційним путчем буржуазії в лютневі дні 1948 р. Словацька (та й чеська) історіографія також не вважала за потрібне спростовувати такі «витвори» комуністичної пропаганди, як «спроба контрреволюційного перевороту в 1968 р.», «інтернаціональна допомога трудящим ЧССР у серпні 1968 р.».

Нарешті, після демократичної революції 1989 р. і проголошенням в 1993 р. самостійної Словацької республіки разом з появою політичного плюралізму та свободи наукової творчості деякі представники еміграції, що робили спробу реанімації старих міфів, повернулися на батьківщину в дусі крайнього націоналізму і неолюдацтва. Найбільш характерними в цьому плані були публікації М. Дюріци. У 1996 р. він видав книгу «Історія Словаччини і словаків», що базувалася на старих міфах і перекручених фактах з позицій крайнього націоналізму. М. Дюріца безапеляційно стверджував, що союз племен на чолі з Само був першою спробою словацької державності, а Велика Морава — словацькою державою на чолі з князем старих словаків Моймиром. Мова, до якої перекладали церковні книги Кирило та Мефодій була словацькою. Державна незалежність «землі Матуша Чака» спиралася на підтримку словацького народу. Під час повстань Тьокьолі та Франца II Ракоці словаки буцімто довели свою національну приналежність. У вимогах словацького народу мова йшла про автономію Словаччини у складі Угорського королівства, а не імперії Габсбургів, як написав М. Дюріца. В книзі повторюється легенда про таємну частину Мартінської декларації. Перекручено факти з історії створення та існування ЧСР, ідеалізовано період існування Словацької держави 1939–1945 рр., а СНП 1944 р. взагалі зображено як антидержавний, антисловацький путч, організований із-за кордону. Вся книга просякнута антисемітизмом і ворожістю до чехів. Трагедія полягала в тому, що цей «витвір» було розіслано по школах як посібник з вітчизняної історії. Ці міфи та перекручення історичної правди було засуджено науковим колективом інституту історії Словацької академії наук. Від його імені в наукових виданнях виступили директор інституту історії Д. Ковач та голова вченої ради Л. Ліптак.

Після становлення самостійної Словацької Республіки в 1993 р. в словацькій історіографії розпочався процес оновленого, більш об'єктивного, незаангажованого висвітлення історії словаків, складовою частиною якого стало розвінчання історичних міфів. Процес складний та неоднозначний, бо разом зі спробами відновити історичну справедливість, з критикою перекручень у викладі історії взагалі було відкинуто все позитивне в спільній тисячолітній історії словаків і угорців, співіснуванні словаків та чехів в першій ЧСР, в спробі самостійного державного існування СР

1939–1945 рр., в оцінці СНП 1944 р. і, нарешті, в історії словаків в Чехо-словацькій республіці 1948–1989 рр. Широкий і вільний доступ до джерельної бази привів до захоплення частини істориків, особливо з числа молодих, оприлюдненням фактів без достатнього критичного аналізу і узагальнень. Мав місце навіть рецидив висвітлення словацької історії з позицій неолюдацтва.

Ми не ставимо за мету дати оцінку всім цим складнощам сучасної словацької історіографії, а лише здійснюємо спробу висвітлити розвінчання словацькими вченими існуючих міфів. Основну трактовку питань, що були предметом вищезгаданих міфів, ми знаходимо в роботах сучасних провідних вчених або в персональних Д. Ковача¹⁰, Л. Ліптака¹¹, І. Каменца¹², А. Гудека¹³, або в колективних: Е. Крековича, Е. Маннової, Є. Крековичової¹⁴, «Коротка історія Словаччини» групи співробітників інституту історії Словацької академії наук під керівництвом Е. Маннової¹⁵, «Становище до книги М. Дюріци: Історія Словаччини і словаків» колективу інституту історії Словацької академії наук¹⁶.

Щодо етногенезу словаків, то більшість із згаданих словацьких вчених, враховуючи нечисленні письмові джерела та висновки археологів, вважають, що пращури словаків слов'янські племена з'явилися в Карпатській котловині наприкінці V і в VI століть нової ери з території сучасної України (зі сходу) і з південних польських земель (з півночі). В той час частина германських племен і лангобардів покинули ці території. В VII ст. слов'янські племена вели боротьбу з аварами. В середині VII ст. виник перший союз слов'янських племен на чолі з франкським купцем Само. Він охоплював території південної Моравії і південно-західної Словаччини. Це об'єднання слов'янських племен виконувало функцію захисту від аварів і франків. Проіснувавши трохи більше 30 років воно розпалося і до початку IX ст. відсутні відомості про якісь слов'янські союзи чи об'єднання. Тому міф про так звану «державу Само», як початок словацької державності не витримує жодної критики¹⁷.

У першій третині IX ст. з'являються два слов'янські князівства: Нітрянське на чолі з князем Прибіною і Моравське на чолі з князем Моймиром. Нітрянське князівство першим почало християнізацію слов'ян. Здійснювали її католицькі священники з Франкської імперії. Невдовзі цей процес розпочався і в Моравському князівстві.

Після поразки Прибіни від князя Моймира в 833 р. відбулося об'єднання князівств в єдину державу, що увійшла в історію як Велика Моравія. З моменту створення Східно-франкської імперії в 843 р. їй постійно доводилося вести боротьбу з цією державою. Великоморавські князі Ростислав і Святополк спочатку відстоювали незалежність своєї держави від могутнього сусіда. Щоб послабити вплив католицької церкви князь Рос-

тислав звернувся до візантійського імператора Михайла III з проханням надіслати до Великої Морави місіонерів, які б розповсюдили східну християнську релігію завдяки переходу на близьку слов'янському населенню мову в літургії. Місіонери Костянтин і Мефодій розпочали цю роботу і поклали початок багатотисячним культурним і релігійним традиціям в слов'янському світі. Хоча мети, яку переслідував Ростислав досягнуто не було із-за протидії католицьких єпископів Східно-франкської імперії.

Найбільшого розквіту Велика Морави набула за князя Святополка, коли до її складу входили на сході території аж до ріки Тиса, на півночі — Мала Польща, Чехія, частково Сілезія і Лужицька Сербія. Після смерті Святополка в 894 р. при його синах Велика Морави переживала важкі часи. Вона не змогла протидіяти тиску східнофранкського короля Арнульфа, якого підтримали чеські князі, що добилися виходу із Великої Морави, зі сходу здійснювали набіги угорські племена, що з'явилися в Паннонській рівнині. Князь Моймир II в 901 р. підписав мир з Східнофранкською імперією, намагаючись відбити натиск мадярських племен, які воювали проти мораван та проти Східнофранкської імперії. Мадяри нанесли поразку баварським військам в 903 р. та в 907 р. Нищівної поразки зазнали й слов'янські війська Великої Морави в 906 р. З 907 р. вона припинила своє існування.

Таким чином, сучасна словацька історіографія, високо оцінюючи роль Великої Морави в історії пращурів словаків і чехів, в християнізації слов'ян, в їх європеїзації, в розвитку освіти і культури, відкидає міф про «першу словацьку», чи «чехословацьку державу», про «словацьких королів», тощо¹⁸.

З XVII ст. існують міфи про включення пращурів словаків, бувших мораван до Угорського королівства (завойовницька і гостинна версії). Сучасні словацькі історики вважають, що цей процес був поступовим, де було місце і примусу, і угодам. Угорська назва словаків «Тот» означає «підкорений». На момент створення Угорського королівства короля Стефана I (Іштвана I) мадярські племена перейшли від кочового до осілого способу життя й перейняли у слов'янських племен досвід ведення сільського господарства, знаряддя виробництва й навіть досвід місцевого врядування. Частина слов'янської знаті, що виникла в період Великої Морави перейшла на бік династії Арпадів і допомагала їм будувати самостійну державу. Відділення частини слов'янського населення кордоном від інших західних слов'ян об'єктивно створило сприятливі умови для формування словаків як самостійного етносу, хоча назва «Словак», «Словаччина» з'явилася лише в XV ст., що знайшло відображення в письмових джерелах. Свідомством певного впливу «державницького» досвіду мораван було й існування Нітрянського удільного князівства в

ранній період існування королівства Штефана I, що включало майже всю територію словацьких земель. Це князівство проіснувало до початку XII ст. Угорське королівство було мультіетнічною державою і східним кордоном латинсько-європейського культурного простору. Твердження про тисячолітній утиск словаків з боку мадяр і боротьбу словаків за самоідентифікацію є нічим іншим як міфом, бо все це відносилось лише до більш пізнього часу¹⁹.

Сучасним словацьким історикам доводиться спростовувати й інші легенди з часів перебування словаків у складі Угорщини. Зокрема, міф про існування Словацької держави на початку XIV ст. так званої «Матушової землі». В період феодальної роздробленості угорський вельможа М. Чак встановив контроль практично над більшою частиною території сучасної Словаччини, де більшість населення складали словаки. Спираючись на цей факт штуровці стверджували, що це була словацька держава й відносили словаків до «історичних» народів. Ф. Грушовський і інші представники «людацької» історіографії, включаючи М. Дюріцу, теж оголошували «землю Матуша» словацькою державою, бо вона трималася завдяки підтримці словацького населення цієї території. Д. Ковач так характеризує це явище: «На землях, якими він (М. Чак. — *Є.П.*) володів, проживало переважно словацьке населення, але мова не йшла про прояв якогось національного руху, це був типовий результат середньовічної роздробленості й зростання могутності шляхти»²⁰. Аналогічну оцінку дали Л. Ліптак і Д. Ковач цьому міфу у відгуку на книгу М. Дюріці²¹.

Повстання під керівництвом Тьокьолі і на чолі з Францем II Ракоці і участь у них словаків М. Дюріца розцінює як боротьбу за визнання їх самобутності. З другого боку в марксистській історіографії 50–60-х рр. XX ст., виходячи з тези, що носієм суспільного розвитку є трудовий народ, стверджувалося про ці повстання, як про прояв антифеодальної боротьби словацького селянства.

У дійсності ж це були виступи угорської шляхти проти Габсбургів за збереження своїх прав та привілеїв. Вони дійсно проходили переважно на словацьких територіях, бо під час турецької навали Угорське королівство збереглося саме тут. Для словацького населення ці бойові дії означали руйнування і пограбування, так що воно не дуже з них раділо²².

З різних методологічних концепцій і політичних потреб виходили історики періоду першої ЧСР і представники марксистської історіографії 50–60-х рр. XX ст., але й ті, й інші писали про великий позитивний вплив гуситського руху і перебування «братчиків» в Словаччині на зростання почуття національної самобутності й зміцнення дружби чехів та словаків. Починаючи з Т.Г. Масарика чехи підкреслювали, що розповсюдження гуситського вчення і поява гуситських військ в Словаччині сприяли

розповсюдженню чеської мови, зміцненню культурних зв'язків, дружби словаків та чехів. Марксистська історіографія характеризувала гуситський рух як антифеодальний, а їх військові формування буцімто захисниками простого люду від свавілля феодалів і патриціату в містах.

Сучасні словацькі історики вважають, що гуситський рух був переважно чеським явищем, а гуситське військо, не було чисто чеським. Основу його склали найманці. «Іскривці» і «братчики» грабували не тільки майно феодалів і майно церкви, а й широкі верстви сільського й міського населення²³. Відкинута також легенда про те, що гуситська еміграція на словацькі землі дала можливість заповнити населені пункти, де населення вимерло в результаті епідемій і антигабсбургських повстань.

У період новітньої історії її «міфологізація» відбувалася переважно для обслуговування політичних потреб. Взяти хоча б трактування історії виникнення ЧСР. За часів її міжвоєнного існування історія розглядалася через призму чехословакізму. Спочатку існування єдиної чехословацької нації використовувалося засновниками республіки Т.Г. Масариком, Е. Бенешем та М.Р. Штефаніком для її міжнародного визнання, а потім для обґрунтування легітимності панівного становища чехів в багатонаціональній державі. В марксистській історіографії виникнення ЧСР пояснювалося впливом більшовицької революції в Росії і загостренням класової боротьби в Австро-Угорщині, а засновників республіки було оголошено контрреволюціонерами. Професіональні історики з академії наук та університетських кафедр відкидають чехословакістську концепцію і марксистський виклад історії створення ЧСР, але підкреслюють, що саме в першій ЧСР остаточно сформувалася словацька нація. Одночасно стверджується, що співіснування словаків і угорців протягом тисячі років не можна трактувати як період постійної боротьби словаків за визнання їх національної самобутності, бо це мало місце лише в останнє сторіччя. Відкидається твердження про неминуче історично обумовлене розлучення словаків і угорців. Це могло би й не статися, якби не безкомпромісна політика мадяризації²⁴.

Міф про так звану «таємну частину» Мартінської декларації 1918 р., що буцімто не пізніше як за 10 років з дня проголошення ЧСР словакам мала бути надана автономія, словацька історіографія вважає безпідставним, бо відсутні жодні документальні підтвердження²⁵.

Переважаюча більшість сучасних словацьких вчених викладають історію своєї нації опираючись на факти і розглядаючи її не лише в контексті чехословацької, але й європейської та світової. Так, відкидаючи людацькі концепції й спроби їх популяризації з боку неолюдаків, з позиції незаангажованості висвітлюється історія СР 1939–1945 рр.²⁶ Відмовившись від марксистської методології викладу історії, сучасні словацькі історики

не відкидають повністю наукові доробки своїх попередників. Це стосується оцінки академічного видання «Історія Словаччини» в чотирьох томах²⁷, визначення ролі СНП 1944 р. при вирішенні питання про статус Словаччини у відновленій ЧСР²⁸. Відмова від марксистської методології, звільнення з-під ідеологічного тиску дали можливість словацькій (як і чеській) історіографії позбавитися перекручень у висвітленні таких подій, як лютий 1948 р., «Празька весна» 1968 р., період «нормалізації», «Хартія 77».

Проблемою сучасної словацької історіографії все ще залишається спроба деяких істориків, що групуються навколо Матиці Словацької, писати історію Словаччини з позицій вузького націоналізму. З другого боку, частина молодих істориків, отримавши доступ до джерел, публікують їх без достатньо критичного аналізу, без наукових узагальнень, без урахування досягнень європейської і світової історіографії²⁹.

Неможливо розглянути всі питання, пов'язані з міфами та їх розвінчанням. Багато з них відкинуті, але натомість з'являються нові. До них можна віднести новий міф про неминучість мирного розлучення словаків і чехів. Хибність деяких міфів доведено істориками, але не завжди враховується політиками. Так, до преамбули Конституції Словаччини записано про тисячорічну боротьбу словаків за визнання їх самобутності. В офіційному гербі Словаччини до цього часу присутній хрест, який був знаком ордену бенедиктинців. Їх монастирів було багато на території словацьких земель і тому він потрапив до гербів багатьох міст, а потім і держави.

Так чи інакше, але міфи перестають існувати й історія наближається до її наукового та неупередженого викладу. Сподіваємося, що словацька історіографія досягне на цьому шляху нових успіхів.

---

¹ Hudek A. Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968 / A. Hudek. — Bratislava, 2010. — S. 18.

² Kilianová I., Kowalská E., Krekovicová E. My a ti druhi v modernej spoločnosti / I. Kilianová, E. Kowalská, E. Krekovicová. — Br., 2009. — S. 244.

³ Minač V. Dúchanie do Pahrieb / V. Minač. — Br., 1970. — S. 17.

⁴ Цит. по: Kovač D. Dejiny Slovenska / D. Kovač. — Br., 2010. — S. 179.

⁵ Hudek A. Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968 / A. Hudek. — Br., 2010. — S. 36.

⁶ Hrušovský F. Slovenské dejiny / F. Hrušovský. — Martin, 1939. — S. 11.

⁷ Holotík L. Dejiny Slovenska (tezy) / L. Holotík // Historický časopis. — 1955. — Roč. 3. Priloha.

⁸ Přehled československých dějin. Díl I. Do roku 1848. — Praha, 1958; Přehled československých dějin. Díl II-III. — Praha, 1960.

⁹ Jablonický J. Povstanie bez legend / J. Jablonický. — Br., 1990.

¹⁰ Kovač D. O historiografii a spoločnosti / D. Kovač. — Br., 2010; Kovač D. Dejiny Slovenska / D. Kovač. — Br., 2010.

¹¹ Lipták L. Storočie dlhšie ako sto rokov / L. Lipták. — Br., 1999.

¹² Kamenec I. Spoločnosť, politika, historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejin slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí / I. Kamenec. — Br., 2009.

¹³ Hudek A. Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968 / A. Hudek. — Bratislava, 2010.

¹⁴ Krekovič E., Mannová E., Krekovičová E. Mýty naše slovenské / E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová. — Br., 2005.

¹⁵ Krátke dejiny Slovenska / zost. E. Mannová. — Br., 2003.

¹⁶ Stanovisko ku knihe M. Duricu: Dejiny Slovenska a slovákov // Studia historica Nitrianciana. — 1996. — č. 5. — S. 284–291.

¹⁷ Kovač D. Dejiny Slovenska... — S. 24.; Krátke dejiny Slovenska... — S. 17–18.

¹⁸ Kovač D. O historiografii a spoločnosti... — S. 161–162; Stanovisko ku knihe M. Duricu: Dejiny Slovenska a slovákov... — S. 286; Krátke dejiny Slovenska... — S. 24–27.

¹⁹ Krátke dejiny Slovenska... — S. 32–38; Kovač D. Dejiny Slovenska... — S. 32–34.

²⁰ Kovač D. Dejiny Slovenska... — S. 39.

²¹ Stanovisko ku knihe M. Duricu: Dejiny Slovenska a slovákov... — S. 286.

²² Tamtiež. — S. 287; Hudek A. Najpolitickéjšia veda... — S. 158; Krátke dejiny Slovenska... — S. 140–155.

²³ Hudek A. Najpolitickéjšia veda... — S. 157–158.

²⁴ Kovač D. O historiografii a spoločnosti... — S. 60, 171.

²⁵ Kovač D. Dejiny Slovenska... — S. 179.

²⁶ Lacko M. Slovenská republika 1939–1945 / M. Lacko. — Br., 2008; Kamenec I. Slovenský štát v obrazoch / I. Kamenec. — Br., 2008.

²⁷ Dejiny Slovenska. Díl I. — Br., 1986; Dejiny Slovenska. Díl II. — Br., 1987; Dejiny Slovenska. Díl III. — Br., 1992; Dejiny Slovenska. Díl IV. — Br., 1986.

²⁸ Kovač D. O historiografii a spoločnosti... — S. 235, 240.

²⁹ Tamtiež. — S. 132–133.

В статье изложено содержание основных мифов по истории словаков, показана критика историками за их несоответствие действительным историческим событиям. Автор рассматривает, когда и каким образом эти мифы удалось преодолеть, а также современную интерпретацию этих исторических фактов и событий.

Ключевые слова: мифы, исторические события, преодоление.

The article gives an account of the content of the Slovak's history myths, it criticizes historians for their incompetence in giving real historical events. Author scrutinize when and how particularly these myths were surmounted and also a contemporary interpretation of these historical facts and events.

Key words: *myths, historical events, surmounting.*

Антоніна Наюк, Оксана Черевко

ІРЛАНДСЬКА РЕСПУБЛІКА ТА ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО: ІСТОРИОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН (кінець 1950-х — 1980-ті роки)

У статті характеризуються основні загальнотеоретичні та історико-політичні дослідження європейської інтеграції та історії Ірландської Республіки, які об'єднані проблематикою підготовки та вступу Ірландії до ЄЕС.

***Ключові слова:** Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), концепції федералізму, функціоналізму та неофункціоналізму, ліберальний інтерговерменталізм, Ірландська Республіка, Фіанна Фойл, політика протекціонізму, лібералізм.*

Європейська інтеграція — це тривалий процес формування унікального об'єднання держав, що має на меті збереження миру та економічної стабільності його учасників. Кожна держава пройшла свій власний шлях до Співтовариства. Ірландський досвід складного та суперечливого процесу інтеграції до ЄЕС може бути корисним прикладом для майбутніх країн-членів Європейського Союзу, зокрема і для України. Варто зазначити, що не лише інтеграція суттєво впливає на розвиток держав, що беруть у ній участь, а й будь-яка країна, що долучається до цього процесу, неминуче вносить свої корективи у розбудову самого Європейського Співтовариства.

Період кінця 1950-х — 80-ті роки виступає важливим етапом у процесі фундації, вироблення стратегічних положень та закладенні економічних та соціальних засад європейської інтеграції. Ці процеси істотно відобразилися на політичній історії Ірландської Республіки, яка протягом 1960-х років розробляла свій зовнішньополітичний курс з урахуванням перспективи вступу до ЄЕС.

25 березня 1957 року в Римі шість держав підписали договір про заснування Європейської спільноти з атомної енергії та Європейського Економічного Співтовариства, який розширив межі інтеграції на всі сфери економіки. Того ж року на парламентських виборах в Ірландії перемогла партія Фіанна Фойл. Розпочався якісно новий 16-ти річний період її перебування при владі, що передбачав розробку та втілення ліберальної моделі розвитку ірландського суспільства з орієнтацією на економічну, політичну та соціальну модернізацію Ірландської Республіки.

Наукова література, присвячена вивченню процесу формування та становлення взаємовідносин Європейського Економічного Співтовариства та Ірландської Республіки, об'єднує достатньо широке коло проблем і різниться як за змістом, так і за характером висвітлення історичного матеріалу. Різні аспекти цього процесу представлені як в теоретичних дослідженнях, так і в конкретно-історичних монографічних виданнях.

Таким чином, історіографію проблеми можна умовно поділити на дві групи. Перша група — загальнотеоретичні та історико-політичні дослідження європейської інтеграції. Друга група — наукові видання, присвячені історії Ірландії, зокрема її новітньому періоду та взаємозв'язкам країни з Європейським Співтовариством.

Характеризуючи першу групу досліджень, варто зазначити, що історичний процес створення та діяльності ЄЕС знайшов відображення в досить численній групі наукових праць як теоретично-концептуального, так і історико-прикладного характеру. Отже, ці дослідження варто систематизувати за двома рівнями: теоретико-методологічні дослідження інтеграційних процесів, що розгорнулися у Західній Європі в другій половині ХХ століття та праці, які містять історико-політологічний аналіз етапів створення Європейського Союзу.

Історіографія проблемних питань теорії європейської інтеграції презентована ґрунтовними розробками представників федералізму (А. Етціоні, Дж. Піндер), функціоналізму (Д. Мітрані) та неофункціоналізму (Е. Хаас, Д. Най, Р. Кеохейн, Л. Ліндберг, Ф. Шміттер). Окремо відзначимо теорію комунікації К. Дойча і теорію ліберального міжурядового підходу Е. Моравчика.

Сутність федералістської концепції полягає в ідеї об'єднання Європи на основі федеративного принципу, який передбачав підпорядкування національних та регіональних органів управління спільним наднаціональним структурам. Розглядаючи єдину Європу як основну й кінцеву мету своєї діяльності, європейські федералісти використовували такі аргументи, як історична та культурна єдність народів, що проживали на континенті, необхідність забезпечення миру й демократії, а також вирішення економічних, політичних та інших проблем, що виходили за межі компетенції національної держави.

Американський соціолог Амітай Етціоні¹ розглядає «співтовариство» та «інтеграцію» як тотожні поняття. При цьому «співтовариство» являє собою деяку спільність чи навіть систему, що володіє самодостатніми інтеграційними механізмами, у той час як «інтеграція» є своєрідною здатністю цієї системи підтримувати себе саму. На думку науковця, поняття «інтеграція» містить у собі цілий ряд необхідних та істотних елементів, а саме: 1) наявність ефективного контролю за використанням

примусових заходів впливу; 2) існування єдиного центру, що відповідає за прийняття і виконання рішень; 3) наявність домінуючого центру політичної єдності основної маси політично активного населення. Європейська інтеграція, за твердженням А. Етціоні, формується на основі договірної відмови від централізму, яка структурно оформлена розподілом повноважень між різними центрами.

Заперечуючи ідеї творення федерації, фундатор ідеї функціоналізму англійський соціолог Д. Мітрані² не тільки аргументував недоцільність утворення статичного і штучного, такого, що територіально обмежує, федеративного об'єднання, визначаючи це як «ману федералізації», а й на противагу іншим дослідникам сформулював та обґрунтував ідеї ролі та значення міжнародних організацій, більше того — формування їх мережі в контексті динамічної трансформації системи міжнародних відносин³.

Д. Мітрані пропонував оперувати не поняттями, що визначають рівень розподілу влади — держава, конфедерація, федерація, а елементами менш широкого спектру, визначених потребами окремої людини. Він вважав, що в першу чергу варто виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначиться сама по собі. Співробітництво і взаємодія при цьому пропонувалися саме в питаннях соціально-економічного характеру, вирішення яких є актуальним для всіх країн, що певною мірою об'єктивно може стати об'єднувальним елементом. Таке функціональне співробітництво, наприклад, в галузях транспорту, охорони здоров'я або енергетики виключало необхідність попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі, а також ідеологічного підґрунтя. Ініціатива мала виходити в кожному конкретному випадку від індивідуумів, приватних груп чи урядів, які самі визначили б ту чи іншу форму співробітництва⁴.

Прихильником концепції функціональної інтеграції був один з фундаторів Європейського Союзу, державний діяч Франції — Жан Монне⁵. У своїх поглядах на європейську інтеграцію він виходив з того, що національні уряди швидше погодяться на втрату своїх суверенних прерогатив, якщо процес інтеграції буде здійснюватися поетапно й погалузово, насамперед — в економічній сфері, відповідно до чітко визначених функцій і завдань. Створення ж реальної солідарності в тій чи іншій галузі економіки мало викликати потребу подальшої інтеграції в інших сферах і привести, зрештою, до побудови європейської федерації. Іншими словами, на переконання Ж. Монне, досягненню політичної єдності Європи мусила передувати її реальна економічна єдність⁶.

Одним із провідних підходів до вивчення природи західноєвропейської інтеграції стала неофункціональна теорія. Представникам цієї теоретичної

моделі, серед яких провідне місце посідає американський дослідник Ернст Хаас⁷, структура європейської інтеграції бачиться процесом, що розпочинається навколо окремих функціональних напрямів співробітництва і поступово поширюється на інші сектори економіки й політики та соціальну сферу, маючи на меті створення тісного політичного союзу. Позицію Е. Хааса підтримав також Л. Ліндберг⁸, який розпочав вивчення розвитку європейської інтеграції ще у 1960-ті рр. Він передбачив поступальний розвиток і неухильне поглиблення інтеграції в Європі, оскільки тісне співробітництво між країнами-членами в одній сфері, наприклад, у вільній торгівлі, вело до започаткування співпраці в інших галузях, які мали підтримувати поглиблення співробітництва у цілому⁹.

Американський політолог Джозеф Най¹⁰ наголошував на високому інтеграційному потенціалі західноєвропейських комунітарних ініціатив. Він вважав, що поглиблення інтеграційних процесів відбувається завдяки включенню процедурних механізмів співпраці, які передбачають розвиток спільної структури співробітництва у кількох напрямках. У процесі інтеграції розбудовуються функціональні зв'язки між державами, зорієнтовані на виконання конкретних спільних завдань, зростає інтенсивність міждержавних контактів, формалізується співпраця.

Активізація дослідження інтеграційних процесів у Західній Європі стала спостерігатися після початку реформування ЄЕС у 1980-і роки, метою якої було розширити та поглибити інтеграційні процеси. Прийняття Єдиного Європейського Акту спричинило певну кризу неофункціональної теорії як провідної парадигми.

Гарвардський професор Ендрю Моравчик¹¹ стверджує, що неофункціональна теорія, згідно з якою інтеграція є наслідком наднаціональних та транснаціональних коаліцій, неадекватна новому етапу європейської інтеграції, започаткованому ЄСА. Як представник ліберального інтергаверменталізму (міжурядового підходу, за яким національні уряди залишаються головними акторами інтеграційних процесів), Е. Моравчик визначає європейський інтеграційний процес як «дворівневу гру». Головними в політичній і економічній конвергенції ЄС є його три провідні держави-члени — ФРН, Франція й Велика Британія. Більше того, ключовим чинником інтеграції є реалізація інтересів саме цих держав, а в самому Євросоюзі реально існують сформовані на основі близькості інтересів групи держав, уряди яких взаємодіють між собою, що насамперед стосується економіки. Американський дослідник досить докладно розглядає цей процес, особливо в галузі сільськогосподарської політики. Він зазначає, що компроміс добре досягається в питаннях вільного руху товарів і ресурсів, але якщо серйозно зачіпаються інтереси «домашніх» виборців, досягти його набагато складніше.

Однією з перших інтеграційних теорій, що визнавала життєздатність національної держави та її ролі в сучасному міжнародному житті виступала комунікативна теорія американського політолога Карла Дойча¹². Проголошуючи основною метою інтеграції забезпечення миру і стабільності, К. Дойч та його прихильники пропонували відмінні від федералістських шляхи її досягнення. В інтегрованій спільноті, вважав К. Дойч, держави не вступатимуть у фізичну боротьбу — спірні питання вирішуватимуться іншими засобами. У цій площині інтеграція розглядалась як процес пошуку різними активними політичними групами системи колективної безпеки, в основі якої лежить такий психологічно-соціологічний фактор, як відчуття спільноти. Саме розуміння того, що вони належать до єдиної спільноти, диктує учасникам цього процесу необхідність вирішувати спільні проблеми лише шляхом мирного узгодження. Враховуючи все це, таке інтеграційне об'єднання К. Дойч пропонував назвати «плюралістичною спільнотою безпеки».

Другий рівень історіографічних досліджень, що входять до першої групи, складають наукові роботи, присвячені історико-політичному аналізу проблем європейської інтеграції, функціонування, трансформації та ролі Європейських Співтовариств. Більш численною і ширшою за хронологічними рамками є зарубіжна історіографія визначеної проблеми. Серед її представників варто назвати праці Х. Мієлла «Формування нової Європи», С. Хоффмана «Європейський Сизиф: есе з питань Європи 1964–1994», а також Г. Ейвері та Ф. Камерона «Поширення Європейського Союзу», Дж. МакКормака «Європейський Союз: політика і політичні заходи», колективну монографію «Європа сьогодні: національна політика, європейська інтеграція та європейська безпека» тощо.

Особливої уваги заслуговує праця Ніколаса Мусиса «Усе про спільні політики»¹³. Це дослідження охоплює весь спектр діяльності Європейського Союзу: на внутрішньому ринку (зокрема в таких напрямках, як єдина валюта, соціальна політика, конкуренція, промисловість, транспорт, сільське господарство, захист довкілля тощо) та в зовнішньому світі (відносини ЄС з європейськими, середземноморськими, африканськими, азійськими та американськими країнами).

Н. Мусис переконаний, що ЄС як федерація сильних, демократичних, мирних та заможних націй дасть змогу Європі ефективніше виконувати свої функції в світі. Після розпаду радянської імперії та ліквідації залізної завіси, що розділяла європейські нації, об'єднана Європа може сама визначити свою долю й стати надпотужним політичним утворенням, чому істотно сприяє її економічний потенціал.

Дослідження Вільяма та Гелена Волесів¹⁴ охоплює доленосні зміни, що сталися в Європі: перехід до єдиної європейської валюти, розширення

спільної діяльності у сфері юстиції та внутрішніх справ, ініціативи, спрямовані на зміцнення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, переговори про розширення ЄС на схід та спроби реформування спільної політики в галузі сільського господарства. Ця праця заповнює прогалини, які існують в науковій літературі з питань західноєвропейської інтеграції. Вона охоплює найважливіші сфери діяльності ЄС та ілюструє широкий спектр політичних галузей, у яких на сьогодні діють інституції Європейського Союзу.

Почесний професор Лідського університету Великої Британії Філіп Тоді¹⁵ хронологічно виклав політичну історію європейської інтеграції від 1950-х років. Автор наголошує на головних історичних, економічних та політичних подіях, які супроводжували становлення Європейського Союзу. Метою та рушійною силою діяльності ЄС є постійне бажання покращити добробут громадян Європи, з огляду на що, призначенням держави стало надання своїм громадянам можливостей ставати більш заможними. Це, на думку дослідника, є найвагомим досягненням у розвитку міжнародних організацій. Ф. Тоді також констатує, що економіка Ірландії досягла значних успіхів відтоді, як країна в 1973 році вступила до Співтовариства.

Монографія Десмонда Дайнена¹⁶, по праву вважається однією з фундаментальних праць щодо європейської інтеграції. Вона охоплює етап створення ЄС як політичної наддержавної організації, яка, на його думку, змінила міжнародну політичну систему. Автор використовує результати останніх досліджень проблеми і наводить детальний аналіз різних напрямків політики Європейського Союзу.

Характеризуючи західну історіографію проблеми, варто звернути увагу на роботу Паскаля Фонтейна — помічника Жана Моне, професора Паризького Інституту політичних досліджень. На його думку, ЄС — це більш ніж конфедерація країн, але це і не федеральна держава. Власне, це дещо зовсім нове, що не має прецедентів в історії. Його політична система безперервно еволюціонувала упродовж останніх 50 років і ґрунтується на системі угод. Відповідно до останніх, держави-члени Союзу делегують частину свого національного суверенітету спільним інститутам, що представляють не лише їхні національні інтереси, а також і колективні. Інтересом, який об'єднує його учасників, виступає забезпечення миру. Так, ЄС стало втіленням колись утопічних ідей французького письменника, представника романтизму, Віктора Гюґо: «Настане день, коли усі нації цього континенту, зберігши свої характерні риси та славу індивідуальність, зіллються в Союзі вищого порядку та створять Європейське братерство. Настане день, коли не буде інших полів битви, окрім простору для змагання думки — відкритих ринків обміну

ідеями. Настане день, коли кулі та бомби будуть замінені голосуванням»¹⁷.

Окремої уваги дослідників євроінтеграційних процесів варта робота оксфордського професора-політолога Ларі Зідентопа «Демократія в Європі»¹⁸. Дослідження розкриває політичний вимір європейської інтеграції. Автор доводить, що відчутне відставання політичних процесів від економічного зближення країн Європи обернулося кризою демократичної легітимності, коли становлення загальноєвропейської «наддержави» виявилось не підкріплене адекватними політичними рішеннями та інститутами. Спираючись на досвід федералізму в США, дослідник аналізує культурно-історичні умови та етичні аспекти створення в Європі федеративної держави, яка б відповідала ліберальним ідеалам громадянських свобод, самоуправління та автономії. Л. Зідентоп глибоко та різнобічно висвітлює найбільш гострі та складні проблеми політичного розвитку Європи.

Представником американської школи проблеми діяльності ЄС в західній історіографії є видатний американський політолог та державний діяч Збігнев Бжезінський, який досліджує європейську інтеграцію в контексті євро-американських відносин, а також намагається визначити місце європейської інтеграції (саме політичної) на світовій «шахівниці»¹⁹.

Сучасні європейці мають щодо Європи серйозні прагматичні наміри, хоча дехто справді мріє про державу, яка б дорівнялася до Америки. Французькі державні діячі часом неспроможні приховати своєї величезної заздрості до позицій США у світі, вбачаючи у Європі відродження колишньої величі Франції. Німці шукають в об'єднаній Європі спокути своєї провини. Скептичні англійці, зрештою, дійшли висновку, що якась єдина Європа все одно буде і що вони мають бути в ній. Інші народи континенту — включно з нещодавно звільненими народами Центральної Європи — також бажають бути європейцями, оскільки вони поділяють уявлення про те, що бути в Європі значить бути у більшій безпеці, з більшим процвітанням і більшою свободою. Жоден з цих мотивів не є другорядним, усі вони історично виправдані. Проте держава що будується з міркувань зручності, обов'язково відрізнятиметься від держави, заснованої на переконанні. Підсумовуючи, З. Бжезінський зазначає, що європейська держава буде чимось меншим, ніж Сполучені Штати Європи, хоча і чимось більшим за бізнесову корпорацію під назвою «Європейський Союз»²⁰.

Вартий уваги також збірник «Європейська інтеграція»²¹, укладачами якого є професори політології Маркус Яхтенфукс з Міжнародного університету м. Бремена та Беата Колер-Кох з університету м. Мангайма. Мета цього збірника — з теоретичних позицій розглянути центральні

питання європейських інтеграційних процесів та функціонування ЄС. При цьому в першу чергу обговорюються проблеми, які протягом останнього часу лишалися поза увагою численних німецько- та англомовних досліджень.

Німецькі дослідники пропонують широкий і ґрунтовний огляд інститутів, політичних сфер та проблемних питань європейської інтеграції. Вміщені доповіді зорієнтовані на провідне питання: як у цій динамічній багаторівневій системі можна демократично і водночас ефективно здійснювати урядування.

Розглядаючи сучасну західну історіографію проблеми європейської інтеграції, потрібно наголосити на песимістичному аналізі британського економіста Бернарда Конноллі²², який виступив з критикою європейської валютної системи. Дослідник стверджує, що проект єдиної європейської валюти створює імпульс для повномасштабного політичного Союзу в Європі, у якому домінуватимуть німецькі та французькі політичні еліти. Б. Конноллі наголошує, що створення політичного об'єднання може бути здійснене лише за рахунок передання державами функцій від національних до європейської адміністрації.

Першою, виданою в СРСР, монографією з історії європейської ідеї, стала праця академіка А. Чубар'яна²³. Важливе місце в радянській історіографічній школі з вивчення питання європейської інтеграції посідає серія «Проблеми інтеграції країн Західної Європи» за редакцією Ю. Борко. У статтях збірників акцентується увага на періоді реформування ЄЕС 1970–80-х років. Також варті уваги роботи радянських дослідників М. Стрежньової, В. Барановського, М. Ентіна та ін.²⁴

Центральне місце в російській історіографії проблем європейської інтеграції посідає колективна монографія російських вчених за редакцією Ю. Борка та О. Буторіної «Європейський Союз на порозі XXI століття: вибір стратегії розвитку», а також монографія історика В. Шемятенка. Російські дослідники Б. Топорін та Л. Ентін, а також П. Бірюков, Г. Ігнатенко, А. Капустін приділяють особливу увагу дослідженню правових елементів діяльності та інституцій Європейського Союзу. Учені аналізують проблему політичної інтеграції Західної Європи, акцентують на процесах поглиблення міждержавної співпраці²⁵.

Фундаментальними дослідженнями в українській історіографії²⁶ є монографії В. Копійки, Т. Шинкаренка, В. Посельського та М. Гудзь, а також загальні роботи з теорії інтеграцій та міжнародних відносин, які висвітлюють ЄС в системі інтеграційних процесів та міжнародної політики. У цьому контексті привертає увагу обґрунтування теоретичних моделей інтеграції О. Ковальової та аналіз виявлення оптимальних наукових теорій і методологій дослідження євроінтеграційного процесу крізь призму порівняння теорій європейської інтеграції І. Піляєва.

Важливе місце в українській історіографії також посідає монографія А. Мартинова «Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. ХХ ст. — 10-ті рр. ХХІ ст.). Погляд з України»²⁷. Автор на основі ключових документів Європейського Союзу проаналізував головні етапи розвитку спільної зовнішньої та оборонної політики (СЗОП) як важливого результату поглиблення процесу європейської інтеграції. У роботі висвітлені історичні передумови, правовий фундамент та інституційний механізм спільної зовнішньої та оборонної політики, досліджується вплив розширення Європейського Союзу на еволюцію зовнішньополітичної діяльності ЄС.

Окремо варто відзначити монографію українських істориків С. Віднянського та А. Мартинова «Об'єднана Європа: від мрії до реальності»²⁸. У роботі подані політичні біографії діячів, які відіграли вирішальну роль в історії європейської інтеграції.

Провідним фахівцем в Україні з вивчення проблеми становлення правової та інституційної системи ЄС можна назвати кандидата юридичних наук, професора І. Грицяка²⁹.

Останнім часом в Україні зростає увага до європейської інтеграції, у зв'язку із обраним зовнішньополітичним курсом держави на європейську перспективу.

Друга досить численна група досліджень включає в себе наукові роботи історико-прикладного характеру, у яких викладено новітню історію Ірландської Республіки та подається аналіз еволюції ірландської політики щодо європейської інтеграції, а також зміст та роль взаємодії Ірландії та країн-членів ЄС.

У цій групі наукових видань варто виділити три напрямки досліджень: перший — комплексні роботи з історії ірландського народу, зокрема в ХХ столітті; другий — наукові видання, що характеризують взаємовідносини Ірландської Республіки та ЄЕС, а також подають аналіз втілення спільних політик Європейського Співтовариства щодо Ірландії та їхні економічні наслідки; третій — дослідження проблеми розвитку британсько-європейських відносин, оскільки зв'язки Ірландії та Об'єднаного Королівства завжди були тісні, зокрема в контексті реалізації зовнішньополітичного курсу.

Перший напрям досліджень об'єднує наукові видання, у яких процес інтеграції Ірландії до ЄЕС подається в контексті новітньої історії країни. Західна історична думка в цій групі представлена роботами ірландських та британських дослідників.

Характеризуючи ірландську історіографію, варто зупинитися на роботах міністра фінансів Ірландської Республіки, економіста Т. Уайтекера — «Економічний розвиток» та «Від протекціонізму до вільної торгівлі:

ірландський досвід»³⁰. Роль держави, автор, зводить до контролю за економікою за допомогою фінансових важелів. Він наголошує на необхідності фінансування промисловості та сільського господарства, зменшенні витрат на соціальну сферу, виступає прихильником залучення іноземного капіталу в ірландську економіку. Ці положення були покладені в основу економічної політики Фіанна Фойл в 1960-х рр. Окрім того, Т. Уайтекер наголошує на позитивних наслідках членства Ірландії в Європейському Економічному Співтоваристві, а саме наблизенні Ірландської Республіки до континентальної Європи, що відкриває перед державою значні економічні перспективи.

У історіографії новітньої історії Ірландії важливе місце посідає робота екс-прем'єр-міністра республіки Гаретта Фіцджеральда «До Нової Ірландії»³¹. Політик підкреслює негативний вплив економічної залежності країни від Великої Британії на початку 1970-х років, проте зауважує, що в межах Європейського Співтовариства економічні та торговельні стосунки між цими країнами почнуть розвиватися на рівноправних засадах. Окрім того, Г. Фіцджеральд вважав, що членство Ірландії в ЄЕС стане визначальним кроком до політичного оздоровлення країни.

У монографії відомого автора Джона МакКормака «Історія Ірландії»³² подається багатовікова боротьба ірландського народу за незалежність, а також процес налагодження стосунків з Північною Ірландією. У дослідженні наголошується на ролі європейських інвестицій в економічному піднесенні країни, яке допомогло Ірландії дистанціюватися від Великої Британії.

Історик Пітер Невілл³³ у своєму дослідженні «Ірландія: історія країни» особливу увагу приділяє боротьбі ірландського народу за гомруль та Ольстерській проблемі. Крім того, автор підкреслює, що нейтралітет Ірландії в роки Другої світової війни, поступово перейшов у нейтралітет члена блоку держав, що приєдналися, протягом 1950–60-х рр. Проте економічні реформи Фіана Фойл сприяли зміні зовнішньополітичного курсу. П. Невілл акцентує, що ірландські політичні кола, ще на початку 1960-х років бажали приєднатися до ЄЕС, проте на заваді стали тісні економічні зв'язки з Об'єднаним Королівством, оскільки британські взаємовідносини з ЄЕС в період 1957–1973 рр. постійно варіювали.

«Ірландія на світовій арені» за редакцією Девід Е. Шміт та Вільяма Дж. Кротті³⁴ — це новітній аналіз місця Ірландії у системі міжнародних відносин. Зокрема аналізуються стосунки Ірландської республіки з Північною Ірландією та Великою Британією, розвиток зв'язків з країнами ЄЕС. Досліджується також роль ірландської діаспори у світі, вплив католицької церкви на ірландське суспільство тощо. Автор простежує розвиток Ірландії з «віддаленої закритої» країни до впливового гравця на

міжнародній арені. Кожна глава дослідження присвячена одному з векторів зовнішньої політики Ірландії, у тому числі, одна з них аналізує стосунки країни з Європейським Співтовариством, зокрема складний процес зміни зовнішньополітичного курсу на початку 1950-х рр. та невдалі спроби 1960-х років.

Монографія Джона Коаклі та Майкла Галлахера³⁵ «Політика в Республіці Ірландії», яка опублікована у співпраці з асоціацією політичних досліджень Ірландії, висвітлює основні аспекти ірландської політичної системи, включаючи аналіз Конституції, виборчої системи, політичних партій, президентського апарату, уряду та політичної культури країни. Автори аналізують погляди ірландських політичних діячів на місце Ірландії в європейському інтеграційному процесі.

Інша робота з політичної історії Ірландії Маура Адшеда та Джонатана Тонга³⁶ досліджує розвиток взаємовідносин Півночі та Півдня острова, історію тривалого конфлікту та роль Європейського Співтовариства у процесі його вирішення.

На особливу увагу заслуговує праця молодого ірландського історика Діармайда Феррітера³⁷ «Перетворення Ірландії 1900–2000», у якій ґрунтовно аналізуються соціально-економічні процеси, що відбулися протягом ХХ століття. Автор досліджує соціальні проблеми, економічне піднесення та народження «кельтського тигра», порушує одвічні питання взаємовідносин з англійцями та війни за незалежність. Окрім того, Д. Феррітер підсумовує значення Європейського Союзу для Ірландії, а також роль ірландців у ньому.

У монографії Джозефа Лі «Ірландія 1912–1985: політика і суспільство»³⁸ особливе місце відведене дослідженню ролі історичних особистостей, таких як: Імон де Валера, Майкл Коллінз, сер Джеймс Крейг, Дж. Дж. МакЕлліготт, Шон Лемасс, Теренс О'Нейл, Іан Пейслі. Це ґрунтовне видання, що висвітлює політичну співпрацю Півночі та Півдня Ірландії, демонструє вплив політики на життя суспільства. Автор аналізує роль спільних політик ЄЕС та їх втілення на прикладі Ірландії.

Історія Ірландії ХХ ст. суттєво відрізняється від більшості країн Західної Європи — це підкреслює в своїй монографії Чарльз Тауншенд³⁹. Так, для Європи найбільшими трагедіями ХХ століття були світові війни, у той час як Ірландії вони торкнулися лише побічно. У свою чергу острів страждав від бідності, еміграції, громадянської війни та тероризму. Ч. Тауншенд простежує якісні зміни, що відбулися в Ірландській Республіці після вступу до ЄЕС.

Ірландський економічний розвиток порівняно з іншими європейськими країнами у ХХ столітті, а також економічне піднесення Ірландії після відокремлення від Великої Британії на початку 1920-х років подається у

колективній монографії «Економічний розвиток Ірландії у XX столітті»⁴⁰. Серед авторів відомий ірландський дослідник економічної історії Кіран Ентоні Кеннеді, в особистому доробку якого понад 40 робіт подібної проблематики. У роботі аналізуються позитивні та негативні фактори впливу ЄЕС на розвиток Ірландії, який підтверджується статистичними даними.

Варто також зацентувати на дослідженні «Ірландія в міжнародних справах» Патріка Кітінга⁴¹, представника інституту державного управління Ірландії. Робота висвітлює роль та місце Ірландії у світовій політиці, автор конкретизує проблемні питання ірландсько-британських та ірландсько-американських взаємовідносинах, а також детально характеризує європейський вектор ірландської зовнішньої політики.

Історико-етнографічний характер мають дослідження Г. Мортон «Ірландія. Прогулянки по священному острову», Б. Мюллер «Ірландія» та Т. Перрі «Ірландія». У цих роботах поєднується синтез культури та історії. До загальних праць варто віднести «Енциклопедії Ірландії» за редакцією Бреді Кіарана та Лалора Браяна, які одні з перших в ірландській історіографії торкаються проблеми європейської інтеграції в контексті ірландської історії⁴².

Другий історіографічний напрям представлений дослідженнями історії Ірландії безпосередньо в контексті європейської інтеграції. У цій групі варто виокремити роботи Моріса Фіцджеральда та Рорі О'Доннелла.

Особливе місце в історіографії взаємин Ірландії та ЄЕС посідає масштабне дослідження М. Фіцджеральда «Від протекціонізму до лібералізації: Ірландія та ЄЕС 1957–1966»⁴³. У роботі розглядається соціально-економічне та політичне становище в Ірландії в 1950-х роках, аналізується зовнішня політика країни та її взаємовідносини з Великою Британією та ЄЕС, висвітлюються передумови та невдалі спроби вступу до Європейського Економічного Співтовариства в 1960-х роках. Автор подає численний статистичний матеріал, біографічні дані, описує механізми діяльності ЄЕС та його значення для країн-учасниць, розглядає передумови спільного шляху Ірландії та Великої Британії до Співтовариства та причини їхніх перших поразок.

Окрім зазначеної монографії, Моріс Фіцджеральд також є автором низки статей⁴⁴: «Ірландія перед і після вступу в ЄЕС», «Відносини Ірландії з ЄЕС: від Римської угоди і до членства», «Ірландський нейтралітет та Об'єднання Європи 1960–1972», «Ірландія в межах першої хвилі розширення ЄЕС», у яких автор простежує політичні мотиви та передумови вступу, а також підсумовує перші наслідки приєднання Ірландії до Європейського Співтовариства. Зокрема, автор зауважує, що значні зміни відбулися в структурі ірландської зовнішньої торгівлі: у 1960

році промислові товари складали 1/3 всього експорту, а до 1972 їх частка зросла до 55%. Окрім того, зменшилася роль Великої Британії: в 1967 році — 72% ірландського експорту, а в 1972 — 61%, в 1976 — 48%, та зросло значення континентальних країн ЄЕС.

Доктор економіки Рорі О'Доннелл, директор Національної Економічної та Соціальної Ради Ірландії, у своїх роботах аналізує економічно-соціальний аспект взаємовідносин Ірландії та ЄЕС напередодні вступу та в результаті 25 років співпраці. Зокрема, варті уваги такі його статті: «Оновлена Ірландія: від суверенітету до партнерства», «Економічні перетворення в Ірландії: промислова політика та європейська програма соціального партнерства», «Ірландія в Європі: економічний вимір», «Ірландія: формування факторів» та «Ірландія: перебудова соціального партнерства в нових умовах». Окрім того, соціальній співпраці присвячена робота О'Доннелла «Ірландія», що аналізує процес адаптації Ірландії до європейської соціальної політики, а також її значення для країни⁴⁵.

Колективна монографія «Європа — ірландський досвід»⁴⁶ за редакцію Рорі О'Доннелла, підготовлена Інститутом у справах Європи, є найгрунтовнішою роботою, яка включає аналіз процесу підготовки та передумов вступу, характеристику інтеграційних перетворень у житті Ірландії. Вступ до ЄЕС, поступово впливаючи на всі сфери життя Ірландської Республіки, суттєво змінив її економічну систему, промислові та торговельні пріоритети, соціальну сферу. Ця робота є аналізом 25 років членства країни в Співтоваристві та має на меті висвітлити основні зрушення, що відбулися в політиці, суспільстві, культурі та економіці протягом цього часу.

Особливе місце в дослідженні взаємовідносин Ірландської Республіки та Європейського Економічного Співтовариства відіграє питання стосунків з Північною Ірландією. У цьому контексті варто звернути увагу на роботу Джона МакГаррі та Мічала Кетінга «Європейська інтеграція та національні питання»⁴⁷. Автори досліджують вплив європейської інтеграційної політики на мирне розв'язання конфлікту у Північній Ірландії, а також її значення для встановлення якісно нових британсько-ірландських взаємовідносин.

Ірландські політологи Бриджид Лаффан та Джейн О'Махоні у роботі «Ірландія та Європейський Союз»⁴⁸ запевняють, що в основі процвітання Ірландської Республіки на початку ХХІ століття лежать реформи 1960-х років, після яких відбулася трансформація суспільства та економіки країни. Цей період змінив взаємовідносини Ірландії та Об'єднаного Королівства, оскільки обидві країни опинилися в межах одного інтеграційного утворення. Ця робота глибоко досліджує усі галузі співпраці Ірландської Республіки та ЄС, а також підбиває підсумки їхньої взаємодії

щодо кожного з періодів: 1973–1986 років — адаптація до Європейської системи; 1987–1997 років — поява «кельтського тигра»; 1998–2008 років — «нова Ірландія в новому ЄС».

Варто наголосити на дослідженні ірландського історика Дермота Кеога⁴⁹, у яких аналізується зовнішньополітична позиція Ірландської Республіки та її еволюція впродовж ХХ століття. Автор підкреслює, що рішення приєднатися до європейського інтеграційного процесу відзначило вирішальну поразку для прихильників Імона де Валері та його традиційної політики протекціонізму.

Радянська історіографічна школа з вивчення проблем історії Ірландії новітнього часу представлена роботами А. Колпакова, О. Шахназарова та М. Орлової. Особливо треба відзначити погляди, викладені в колективній монографії за редакцією Л. Гольмана, зокрема негативне ставлення до залучення іноземного капіталу в ірландську економіку: історики зазначають, що це привело до монополізації та зростання фінансової олігархії. Автори також подають історію робітничого руху та комуністичної партії Ірландії⁵⁰.

Радянський історик Олег Шахназаров⁵¹ звертає увагу на ситуацію, що склалася в Північній частині острова та зовнішньополітичний курс Ірландської республіки в другій половині ХХ століття.

Серед робіт з новітньої історії Ірландії російських дослідників центральне місце посідає монографія Є. Полякової⁵². Автор розглядає комплекс проблем ірландської історії ХХ століття, особливо приділяє увагу економічній та соціальній модернізації, національному питанню, особливостям ірландського нейтралітету.

Окремо варто відзначити дисертаційні дослідження російських вчених: І. Воротиленко, Д. Галушко, П. Чупрікова⁵³.

В українській історіографічній науці інтерес до історії Ірландії з'явився ще на початку ХХ століття. Варто пригадати, що коли ірландський національно-визвольний рух привернув увагу всієї європейської громадськості, в Україні вийшли друком такі праці, як «Листи про Ірландію» О. Кониського (1904), «Оповідання про Ірландію» Д. Дорошенка (1907), «Як Ірландія здобула собі волю» М. Григоровича (1924) та «Національна революція в Ірландії» Ф. Крушинського (1931). Одним із найважливіших питань у цих дослідженнях було порівняння історії і національно-визвольної боротьби ірландського та українського народів. Найпереконливіше це подає М. Григорович, який постійно проводить паралелі і знаходить багато спільних моментів у політиці англійців в Ірландії та росіян і поляків в Україні: «Що діяли й діють Москалі на Східній Україні, а Поляки й Румуни на Україні Західній, те робила Англія в Ірландії від першого дня її панування над Зеленим островом»⁵⁴.

У радянський період вийшла монографія українського історика Л. Гончаренка⁵⁵. Хоча робота й розкриває окремі сторінки історії Ірландії, однак вона має історико-публіцистичний характер і основна увага в ній зосереджена на описі сучасного життя цієї країни з точки зору світогляду громадянина Радянського Союзу.

Із праць сучасних вітчизняних істориків можна відзначити роботу Е. Кучменко «Ірландія і Ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у другій половині ХХ ст.»⁵⁶, в якій аналізуються історичні корені конфлікту в Ольстері. Із залученням матеріалів, які до цього часу не перебували в центрі уваги сучасної вітчизняної історичної науки, на основі друкованих статистичних даних і документів Е. Кучменко розглядає особливості розвитку Ірландської Республіки та Північної Ірландії. Автор наголошує на головній ролі уряду Ш. Лемасса та програмі реформ Т. Уайтекера в економічному піднесенні країни і лише на другому плані інвестиції ЄС.

Політику англійського уряду в Ірландії на початку ХХ століття досліджує С. Толстов⁵⁷, окремо проблемі Ольстерської кризи присвячені дисертації О. Теленко та К. Гули⁵⁸, у яких наголошується на значенні Європейського Співтовариства у налагодженні стосунків між двома частинами острова.

Третій напрям досліджень присвячений британсько-європейським стосункам. Проблематика британської європолітики та міжнародних чинників її формування висвітлюється широким колом наукових робіт. Варто виокремити лише кілька досліджень з цієї проблеми, які наближені до контексту взаємовідносин Європейського Співтовариства та Ірландської Республіки.

Зокрема, дослідження цих проблем об'єднують такі питання: політика Європейського Співтовариства 1960-х років та невдалі спроби вступу 1961 р. та 1967 р.; участь обох країн в міжурядових конференціях по реформуванню ЄЕС; зміни в економічних взаємовідносинах Ірландії та Великої Британії в процесі інтеграції; вирішення Ольстерської проблеми.

У західній історіографії проблеми відносин Великої Британії з ЄЕС комплексно розглядаються в працях Дж. Норткотта, А. Даффа, К. Пілкінгтона, у дослідженні Дж. Янга «Британія та європейська спільнота, 1945–1992», у них велика увага приділяється особливій позиції Об'єднаного королівства в європейських інтеграційних процесах⁵⁹.

Особливе місце слід відвести працям С. Джорджа⁶⁰. У них подано найповніший науковий аналіз британської участі в європейській інтеграції. Вступ до ЄЕС, поступово впливаючи на всі галузі господарства Об'єднаного Королівства, кардинально змінив його політичне та соціально-економічне життя. Д. Рейнольдс назвав вступ Великої Британії до ЄЕС «найважливішою революційною зміною в зовнішній політиці країни в двадцятому столітті»⁶¹.

Радянська британістика представлена дослідженнями В. Зуєва, А. Журкова, Н. Капітонової, Г. Колосова, А. Лебєдєва, С. Мадзоєвського, В. Матвєєва, Г. Остапенко, С. Перегудова, В. Попова, М. Стрежневої, В. Трухановського, Є. Хєсіна, І. Щєлокової та інших⁶², багато з яких продовжують наукові дослідження в пострадянські часи.

Російська історіографія порушує широкий спектр проблем і представлена роботами відомих дослідників-британістів — С. Перегудова, Г. Остапенко, В. Матвєєва, В. Попова, Н. Капітонової⁶³.

В українській історіографії проблеми взаємовідносин Великої Британії та ЄЕС варто відзначити монографії Н. Яковенко⁶⁴ та В. Крушинського⁶⁵.

Отже, в цій статті зроблена спроба схарактеризувати історіографічну базу проблеми формування стратегічних взаємозв'язків між Європейським Економічним Співтовариством та Ірландською Республікою в кінці 1950-х –1980-і роки. Дослідження були розподілені на дві групи за такими головними принципами: по-перше, це роботи теоретиків європейської інтеграції та монографії з історії Європейського Союзу; по-друге, наукові видання з історії Ірландії новітнього часу, включаючи дослідження, присвячені безпосередньо європейсько-ірландським стосункам, та праці про встановлення взаємовідносин Великої Британії та ЄЕС, у яких автори піднімають проблеми європейської інтеграції та зв'язків з Ірландською Республікою. Окрім того, у кожній з груп досліджень увага приділяється західній, радянській, російській та вітчизняній історіографічним школам.

Проаналізувавши історіографію зазначеної проблеми, можна зробити висновки щодо напрямків досліджень, які були подані в статті. Так, виокремлення теорії інтеграції є наслідком постійної зміни парадигми розвитку європейського інтеграційного утворення. Серед робіт з історії ЄС виділяємо песимістичну налаштованість Б. Коннолі, прагматизм З. Бжезінського та роботи євро-оптимістів, які підкреслюють, що в кінці 1980-х років з прийняттям Єдиного Європейського Акту європейська інтеграція стала на шлях формування Політичного Союзу.

У дослідженнях з історії Ірландії другої половини ХХ століття можна виокремити такі суперечливі проблеми: ірландського нейтралітету, політичної модернізації, вирішення національного питання, появи «кельтського тигру» та безпосередньої ролі європейської інтеграції в розвитку цих процесів. Щодо праць дослідників європейсько-британських відносин, то вони зокрема цікаві спільністю дії обох держав в ході інтеграції до ЄЕС.

Підсумовуючи історіографічний огляд, варто зазначити, що вивчення взаємозв'язків Ірландської Республіки та ЄЕС все більше привертає увагу дослідників у всьому світі, оскільки офіційні архівні матеріали з цієї

проблеми почали опрацьовуватися лише з середини 1990-х років. Також варто звернути увагу вітчизняних учених на проблему становлення взаємовідносин ЄЕС та Ірландської Республіки, оскільки історія участі цієї острівної держави в європейському інтеграційному процесі може бути багато в чому корисна для України, яка керується європейськими пріоритетами в своїй зовнішній політиці.

---

¹ *Etzioni A.* Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces. — New-York, 1965.

² *Mitrany D.* The functional theory of politics. — London, 1975.

³ *Mitrany D.* A working peace system // The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration, 2003. — P. 99–120.

⁴ *Mitrany D.* The functional theory of politics. — London, 1975.

⁵ *Monet J.* Erinnerungen eines Europaers. — Munchen, 1980.

⁶ *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К., 2002. — с. 31.

⁷ *Haas E.* The Uniting of Europe: Political, Social and Economical Forces. 1950–1957. — London, 1958.

⁸ *Lindberg L.* The Political Dynamics of European Economic Integration. — London: Stanford University Press, 1963.

⁹ *Lindberg L.* Political Integration: Definitions and Hypotheses // The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration, 2003. — P. 151–162.

¹⁰ *Nye Joseph.* Peace in Parts: Integration and Conflict in International Organization. — Boston: Little; Brown, 1971.

¹¹ *Moravcsik Andrew.* The choice for Europe: social purpose and state power from Messina to Maastricht. — N.Y.: Cornell University Press, 1998.; див. також *Moravcsik, Andrew.* «Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmental Approach // Journal of Common Market Studies. Vol. 31. P. 515. 1993.

¹² *Deutsch K.* Political Community and the North Atlantic Area. — Princeton, 1957.

¹³ *Мусис Н.* Усе про спільні політики Європейського Союзу. — К., 2005. — С. 459–460.

¹⁴ *Волес Вільям, Волес Гелен.* Творення політики в Європейському Союзі. — К., 2004.

¹⁵ *Тоді Ф.* Нарис історії Європейського Союзу. — К., 2001. — С. 110–122.

¹⁶ *Дайнен Д.* Дедалі міцніший союз: курс європейської інтеграції. — К., 2006.

¹⁷ *Фонтейн Паскаль.* Європа у 12 уроках. — К., 2005.; див. також *Pascal Fontaine.* A New Idea For Europe. The Schuman declaration — 1950–2000. Series: European Documentation. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2000.

¹⁸ *Зидентон Ларри.* Демократія в Європе. — М., 2001.

¹⁹ *Бжезінський Збігнєв.* Велика шахівниця. — Львів-Ів.-Франківськ, 2000.

²⁰ *Бжезінський Збігнєв.* Україна у геостратегічному контексті. — К., 2006. — с. 18.

²¹ Європейська інтеграція. // Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; Пер. з нім. М. Яковлева. — К., 2007.

²² *Connolly Barnard*. The Rotten Heart of Europe: The Dirty War for Europe's Money, Faber & Faber, June 1996.

²³ *Чубарьян А. О.* Европейская идея в истории. — М., 1987.

²⁴ Европейское экономическое сообщество в 70-е годы / Отв. ред. Ю.А. Борко. — М., 1976; Европейское экономическое сообщество в конце 70-х годов / Отв. ред. Ю.А. Борко. — М., 1979; Европейское экономическое сообщество в 80-е годы / Отв. ред. Ю.А. Борко. — М., 1984 // Серия «Проблемы интеграции стран Западной Европы»; *Стрежнева М.В.* Унификация или децентрализация? (Два взгляда на прошлое и будущее ЕС) // *Мировая экономика и международные отношения*. — 1999. — № 10; *Барановский В.Г.* Европейское Сообщество в системе международных отношений. — М., 1986; див. також *Барановский В.Г.* Политическая интеграция в Западной Европе: некоторые вопросы теории и практики. — М., 1983; *Энтин Л.М.* Суд Европейских Сообществ: правовые формы обеспечения западноевропейской интеграции. — М., 1984.

²⁵ Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. Под. ред. Ю.А. Борко и О.В. Буториной. — М., 2001; див. також *Борко Ю.А.* От европейской идеи — к единой Европе. — М., 2003; *Шемятенков В.Г.* Европейская интеграция. — М., 2003; *Топорнин Б.Н.* Европейское право: учебник. — М., 2001; *Энтин М.Л.* В поисках партнерских отношений: Россия и Европейский союз в 2004–2005 годах. — СПб., 2006; *Бирюков М.М.* Европейский Союз, Евроконституция и международное право. — М., 2006; *Игнатенко Г.В.* Взаимодействие внутригосударственного и международного права. Учебное пособие. — Свердловск, 1981; *Капустин А.Я.* Европейский Союз: интеграция и право: монография. — М., 2000.

²⁶ *Копійка В.В.* Теорія і практика інтеграційного процесу. — К., 2002; див. також *Копійка В.В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К., 2005; *Копійка В. В., Шинкаренко Т.І.* Європейський союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001; *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К., 2002; *Гудзь М.В.* Загальний курс європеїстики. — Донецьк, 2006; *Ковальова О.О.* Неофункціоналізм проти традиційних підходів в теоріях європейської інтеграції // *Грані* — 2003. — № 1 (27). — С. 114–117; *Ковальова О.* Євроінтеграційна теорія транснаціоналізму і її новітні модифікації // *Наукові записки. Збірник: К., 2002. — Вип. 20. — С. 199–209; Піляєв І.С.* Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. — К., 2003; див. також *Піляєв І.С.* Неофункціоналістське бачення європейської інтеграції: спроба критичного аналізу // *Вісник КНУ. Серія «Філософія. Політологія», 2003. — Вип. 58. — С. 44–49; Піляєв І.С.* Проблеми розвитку теорії федералізму в контексті сучасного євроінтеграційного процесу // *Вісник КНУ. Серія «Філософія. Політологія», 2003. — Вип. 59. — С. 45–47.*

²⁷ *Мартинов А.Ю.* Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу. (90-ті рр. XX ст. — 10-ті рр. XXI ст.). Погляд з України. — К., 2009.

²⁸ *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичний нарис про батьків-засновників Європейського Союзу. — К., 2009.

²⁹ *Грицяк І.А.* Право та інституції ЄС. — К., 2006; див. також *Грицяк І.А.* Управління в Європейському Союзі: теоретичні засади. — К., 2005; *Грицяк І.А.* Європейське управління: теоретико-методологічні засади. — К., 2006.

³⁰ *Whitaker T.K.* From protection to free trade: the Irish experience, in: *Administration*, 21/4, 1973, pp. 405–423.

- ³¹ *Fitzgerald G.* Towards a new Ireland. Dublin, 1973.
- ³² *Маккормак Дж.* Історія Ірландії. Люди й події, які сформували країну. — К., 2006.
- ³³ *Невилл П.* Ирландия: История страны; пер. с англ. Н. Омельянович, под ред. К. Ковешникова. — М., 2009.
- ³⁴ Ireland on the world stage. Edited by William J. Crotty and David E. Schmitt. Longman, 2002.
- ³⁵ *Coakley J., Gallagher M.* Politics in the Republic of Ireland. -Dublin: Routledge, 2005; див. також: *Coakley J.* Selecting a prime minister: the Irish experience // Parliamentary Affairs, 37:4, 1984; *Gallagher M., Laver M., Mair P.* Representative Government in Modern Europe. Boston: McGraw Hill, 2001; *Gallagher M., Marsh M, Mitchell P.* (eds.) Coalition Governments in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- ³⁶ *Adshead Maura, Tonge Jonathan.* Politics in Ireland: Convergence and Divergence in a Two-Polity Island. Palgrave Macmillan, 2009.
- ³⁷ *Diarmaid Ferriter.* The transformation of Ireland, 1900–2000. Profile Books, 2010.
- ³⁸ *Joseph Lee.* Ireland: 1912–1985: Politics and Society. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- ³⁹ *Townshend Charles.* Ireland: the 20th century. Arnold, 1999.; див. також *Coogan Tim Pat.* Ireland In The 20th Century. Random House, 2009.
- ⁴⁰ The Economic Development of Ireland in the Twentieth Century. Thomas Giblin, Kieran Kennedy, Deirdre McHugh. Routledge, 2002.
- ⁴¹ Ireland in international affairs: interests, institutions and identities: essays in honour of Professor N.P. Keatinge, FTCD, MRIA.; див. також *Keatinge P.* Ireland and EC membership evaluated. London, 1991; *Keatinge P.* The Irish Foreign Service: an Observer's View. Dublin, Seminar on the Irish Foreign Service, Trinity College, 2 March 1995; *Keatinge, P., Murphy, A.* The European Council's Ad Hoc Committee on Institutional Affairs (1984–85), in R. Pryce (ed.) The Dynamics of the European Union. London: Routledge, 1989.
- ⁴² *Мортон Г.В.* Ирландия. Прогулки по священному острову. — М., 2009.; *Мюллер Б.* Ирландия. — М., 2008; *Пеппу Т.* Ирландия. — М., 2007; *Brady Ciaran.* Encyclopedia of Ireland: an A-Z guide to its people, places, history, and culture. Oxford University Press, 2000; *Lalor Brian.* The encyclopedia of Ireland. Yale University Press, 2003.
- ⁴³ *Fitzgerald Maurice.* Protectionism to liberalization. Ireland and the EEC, 1957 to 1966. Loughborough University. Aldershot, 2000.
- ⁴⁴ <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/>
- ⁴⁵ <http://www.nesc.ie/en/our-organisation/nescdo/secretariat/dr.-rory-o-donnell/>;
<http://www.nesc.ie/en/our-organisation/nesc-analytical-team/rory-o-donnell/>
- ⁴⁶ *R. O'donnell* (ed.). Europe: the Irish experience. Dublin, 2000.
- ⁴⁷ *McGarry John , Keating Michael.* European integration and the nationalities question. Routledge innovations in political theory(21). Taylor & Francis, 2006.
- ⁴⁸ *Brigid Laffan, Jane O'Mahony.* Ireland and the European Union European. Union series. Palgrave Macmillan, 2008.
- ⁴⁹ *Dermot Keogh,* Ireland and Europe 1919–1989. Cork and Dublin: Hibernian University Press, 1989; див. також *Dermot Keogh,* «The Diplomacy of 'Dignified Calm' — An Analysis of Ireland's application for membership of the EEC 1961–1963», Journal of European Integration History, 3, 1 (1997), 81–101; *Dermot Keogh.* Ireland and the challenge of European integration. — Hibernian University Press, 1989.

⁵⁰ Колтаков А. Ирландия — остров мятежный (1900–1963 гг.). — М., 1965; Орлова М. Е. Ирландия в поисках путей независимого развития. — М., 1973; История Ирландии. / Отв. ред. Л.И. Гольман. — М., 1980.

⁵¹ Шахназаров О. Ирландия: нерешенные проблемы. — М., 1986.

⁵² Полякова Е.Ю. Ирландия в XX веке. — М., 2009.

⁵³ Воротиленко И.А. Экономика Ирландии на современном этапе: дисс. на соискание науч. степени канд. эконом. наук: спец.: 08.00.14. — Москва, 2004; Галушко Д.В. Взаимодействие Европейского Союза и государств-членов (опыт Ирландии): дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец.: 12.00.10. — Воронеж, 2006. — 193 с.: РГБ ОД, 61:07-12/249; Чуприков П.Б. Участие Ирландской Республики в процессах европейской интеграции: взаимосвязь внешней и внутренней политики: дисс. на соискание науч. степени канд. истор. наук: спец.: 07.00.15. — Нижний Новгород, 2009. — 213 с.: РГБ ОД, 61 09-7/492.

⁵⁴ Григорович М. Як Ірландія здобула собі волю. — Катеринослав–Ляйпціг, 1924. — С. 3–64.

⁵⁵ Гончаренко П. Ірландія сьогодні і завтра. — К., 1974.

⁵⁶ Кучменко Е.М. Ірландія і ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у др. половині ХХ ст. — К., 2000.

⁵⁷ Толстов С.В. Английское общество и ирландское восстание 1916 года: автореф дисс. на соискание науч. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.03 «Всемирная история». — К., 1983.; див. також Толстов С.В. Ірландське питання на початку ХХ століття // УІЖ. — 1982. — № 8. — С. 109–117; Толстов С.В. Ольстерський кризис: буржуазні моделі політичного врегулювання // Новая и новейшая история. — 1988. — № 1. — С. 33–50.

⁵⁸ Гула К.О. Шляхи врегулювання конфлікту в Північній Ірландії (1968–2007 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец.: 07.00.02 — «Всесвітня історія». — К., 2009; Теленко О.М. Ольстерська проблема в політиці Великої Британії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». — Л., 2006.

⁵⁹ Northcott John. The Future of Britain and Europe. — London: Policy Studies Institute, 1995; Duff Andrew. Reforming the European Union. — London: Federal Trust, 1997; Pilkington Colin. Britain in the European Union today. Manchester: Manchester University Press, 1995; Young George. Britain and European Unity, 1945–1992. — London: Macmillan, 1993.

⁶⁰ George S. An Awkward Partner. Britain and EC. — Oxford: Oxford University Press, 1990; див. також George S. Britain and European Integration since 1945. — Oxford: Blackwell, 1993; The United Kingdom and EC membership evaluated / Ed. by S. Bulmer, S. George. — Oxford, 1991; George S. Politics and Policy in the European Community. — Oxford, 1991; George S. The British government and the European community since 1984. — London: University Association for Contemporary European Studies, 1987.

⁶¹ Reynolds D. Britannia Overruled: British Policy and World Power in the Twentieth Century. — Harlow: Longman, 1991.

⁶² Зуев В.Н. Англия и Общий рынок / Отв. ред. Е.С. Хесин; АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. — М., 1988; Журков А.А. Фаминский И.П. Великобритания и проблемы западноевропейской интеграции. — М., 1970; Колосов Г.В. Военно-политический курс Англии в Европе. — М., 1984; Лебедев А.А. Очерки бри-

танской внешней политики (60–80-е гг.). — М., 1988; *Попов В.И.* Маргарет Тетчер: человек и политик. Взгляд советского дипломата. — М., 2000; *Стрежнева М.В.* Великобритания и Западная Европа: политические аспекты // Отв. ред. Н.С. Кишилов; АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. — М., 1988; *Хэсин Е.С.* Англия в экономике современного капитализма: процесс приспособления к новым условиям мирового развития. — М., 1979.

⁶³ *Перегудов С.П.* Тетчер и тетчеризм. — М., 1996; *Капитонова Н.К.* Внешняя политика Великобритании (1979–1990 гг.): Монография. — М., 1996.

⁶⁴ *Яковенко Н.Л.* Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. — К., 2003.

⁶⁵ *Крушинський В.Ю.* Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в Європейських інтеграційних процесах. — К., 2003.

В статье характеризуются основные общетеоретические и историко-политические исследования европейской интеграции и истории Ирландской Республики, объединенные проблематикой подготовки и вступления Ирландии в ЕЭС.

Ключевые слова: *Европейское Экономическое Сообщество (ЕЭС), концепции федерализма, функционализма и неофункционализма, либеральный интергouvernementализм, Ирландская Республика, Фианна Фойл, политика протекционизма, либерализм.*

In this article the authors describe the basic general theoretical, historical and political studies of European integration and the history of the Irish Republic, which combines issues of training and Ireland joining the EEC.

Key words: *the European Economic Community (EEC), the concept of federalism, functionalism and neofunctionalism, liberal intergovernmentalism, the Republic of Ireland, Fianna Fáil, Protectionism, Liberalisation.*

Валентина Годлевська

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ В ІСПАНІЇ (1982–1996 рр.)

На підставі аналізу матеріалів преси, радіо та телебачення зроблено спробу прослідкувати особливості процесу консолідації демократичного режиму в Іспанії в роки правління Іспанської соціалістичної робітничої партії. Також автором висвітлено процес демократизації ЗМІ. Вказується, що значну роль в трансформаційних процесах відіграли засоби масової інформації, оскільки виступили носієм та розповсюджувачем демократичних цінностей.

Ключові слова: *консолідація демократії, політична система, реформа, модернізація, засоби масової інформації, преса, радіо, телебачення.*

Засоби масової інформації (ЗМІ) є складовою частиною політичної системи суспільства. Вони висловлюють інтереси суспільства, різних соціальних груп, окремих особистостей. Їх діяльність має важливі суспільно-політичні наслідки, так як характер інформації, що адресується аудиторії, визначає її ставлення до дійсності та напрям соціальних дій. Тому, ЗМІ не просто інформують, повідомляють новини, а й пропагують певні ідеї, погляди, вчення, політичні програми і тим самим беруть участь у соціальному управлінні.

Політика більшою мірою, ніж інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну, встановлення і підтримки постійних зв'язків між її суб'єктами. Якщо, наприклад, економіка цілком може функціонувати на основі ринкового саморегулювання при обмежених, переважно безпосередніх формах взаємодії людей, то політика неможлива без опосередкованих форм спілкування і спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою і громадянами.

Наявність розвинених, демократично організованих ЗМІ, які об'єктивно висвітлюють політичні події, — одна з найважливіших гарантій стабільності демократичної держави, ефективності управління суспільством. І, навпаки, невиконання ЗМІ своїх функцій в політичній системі здатне докорінно спотворити її цілі та цінності, порушити її ефективність і підірвати життєздатність, перетворити демократію на

ілюзію, форму прихованого, маніпулятивного панування правлячих прошарків і класів.

Нормативна модель сучасної демократії будується на фундаменті уявлень про людину, як про раціонально мислячу і відповідально діючу особу, що свідомо і компетентно бере участь в ухваленні політичних рішень. У демократичній державі, заснованій на ухваленні найважливіших рішень більшістю голосів, володіти такими якостями повинна не одна людина або привілейована меншість — еліта, а маси, стійка більшість населення. Добитися ж компетентних політичних суджень більшості громадян неможливо без ЗМІ. Без радіо, телебачення, газет і журналів навіть добре освічена людина не зможе правильно орієнтуватися в складній мозаїці суперечливих політичних процесів, приймати відповідальні рішення. ЗМІ дозволяють їй вийти за вузькі рамки безпосереднього індивідуального досвіду, роблять осяжним весь світ політики. Вільне заснування і діяльність ЗМІ є реальним проявом свободи слова, без якої усі інші політичні права особи практично не реалізуються.

Особливо актуальним розуміння проблем впливу і взаємозв'язку функціонування системи ЗМІ з розвитком демократії виявляється для держав, що переживають період трансформації. Це пов'язано з тим, що важливі процеси соціально-економічних перетворень відзначаються суперечливістю та приховують у собі певні небезпеки, які усталені демократії навчилися передбачати та долати за допомогою законів і моральних норм.

Зарубіжна наукова думка пропонує широкий спектр різноманітних досліджень проблем зв'язку політики і засобів масової інформації. Серед основних напрямів можна відзначити розробку концепції інформаційного суспільства Б. Беллом і Г. Тоффлером, вивчення впливу ЗМІ на громадську думку, зокрема на електоральні вподобання населення, які провели П. Лазарфельд, С. Леннарт, Г. Шиллером, Дж. Харлессом, Е. Роджерсом досліджуються також функції ЗМІ у суспільстві, тенденції їхнього розвитку. Однак у цих дослідженнях не розроблені проблеми впливу ЗМІ на процеси демократичного розвитку суспільства. А вчені, які розглядають питання зв'язку мас-медіа і демократії, — Дж. Кін, Дж. Мерілл, Мак Чесні — не застосовують у своїх роботах методу системного аналізу¹. В Україні ґрунтовно досліджує проблему ролі засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства Костирев А.Г.²

Особливості реформування інформаційного простору, роль та місце засобів мас-медіа на етапі утвердження демократичного режиму в Іспанії є ґрунтовно досліджені в іспанській науці. Зазначеній проблематиці присвячені праці Ф. Беренете, М. Лус Морана, Б. Гарсі-Мон Маранеса, М.Х. Раміреса Лафіта, А. Муньюса Каріона, Е. Васкес Діаса, К. Ламас

Алонсо, М.А. Фернандеса, Х.А. Гаїта Мойя, Е.Р. Лара, Б.Г. Небрета, А. Пералес Алберта, А.Л. Платеро, Б.Е. Маркеса, М. Мартін Серрано, М. Крус Сеоане, М. Долорес Саїса, Х.Ф. Себастьяна, Х.Ф. Фуентеса, Х.Т. Алвареса³. Більшість дослідників вказують на значний вплив ЗМІ на формування політичної культури громадян, а також на їх електоральну поведінку.

Окремо необхідно виділити дослідження Р. Реїга, автора низки книг про суспільну комунікацію, серед яких виділяється «Контроль комунікації мас: структурні і психосоціальні основи» (1995 р.)⁴. У роботі автор здійснює спробу розкрити місце та роль економічного та політичного впливу, який знаходиться «позаду» засобів зв'язку і який зазвичай читач або глядач не сприймає. А саме, автор детально аналізує такий контроль у форматі «хто говорить, що і для чого». Наступна праця науковця «Засоби комунікації та влада в Іспанії: преса, радіо, телебачення і видавничий світ» (1998 р.) складається з трьох великих частин: в першій викладені концептуальні питання і зроблена спроба пояснити, що розуміється під «структурою», «інформацією» і «владою». У другій частині, описана «реальна структура» інформації в Іспанії, починаючи з заходів груп мультимедійних лідерів (Телефонна компанія, Радіотелевізійна корпорація Іспанії, група «Пріса», група «Коррео»), найбільших журналістських груп (група «Зета», група «Годо», «Іспанська преса», група «Вос» та інші) і найпомітніших телеграфних агентств («Ефе» та «Європа-Прес»). У третій частині аналізуються найзначніші риси структури промисловості преси, радіо, телебачення, книги та «канали інформації». Проте залишилась неясною взаємодія між Іспанією і зарубіжжям, відводиться надто багато уваги маргінальним групам⁵.

Наукова новизна даної статті полягає в тому, що вперше в українській іспаністиці досліджено іспанські засоби масової інформації як джерело з вивчення процесу консолідації демократичного режиму в роки правління Іспанської соціалістичної робітничої партії. Також опрацьовано найновіші наукові дослідження іспанських вчених та іспанського законодавства з зазначеної проблематики.

У грудні 1978 р., після довгого дискусійного процесу і досягнення консенсусу, була прийнята іспанська конституція. Завдяки їй, зменшився інтервенціонізм держави і було встановлено верховенство закону на вільне підприємництво і вільну конкуренцію.

Утвердження основного закону мало дуже важливі наслідки для ЗМІ. З однієї сторони, ліквідація преси Руху (преси попереднього авторитарного режиму) шляхом закриття газет або передачі їх в приватні руки, сприяло свободі без прецедентів, і з іншої сторони, руйнування радіо Руху сприяло розквіту радіо, яке почало конкурувати з пресою.

Стаття двадцята основного закону торкалася безпосередньо свободи слова і поширення інформації:

1. Визнаються та охороняються наступні права на: а) вільне вираження і поширення поглядів, ідей і думок усно, письмово або іншими способами; б) технічне, наукове, художнє, літературне виробництво і творчість; в) свободу викладання; г) вільну передачу і отримання достовірної інформації за допомогою будь-яких засобів поширення.

Для здійснення цього права закон регулює право на нерозголошення таємниці і на професійну таємницю.

2. Здійснення вказаних прав не може бути обмеженим ніяким видом попередньої цензури.

3. Закон встановлює порядок організації і здійснення парламентського контролю над засобами масової інформації, залежними від держави або від публічних установ, і гарантує доступ до вищезгаданих засобів основним соціальним і політичним групам, поважаючи громадський і мовний плюралізм Іспанії.

4. Здійснення цих свобод обмежується повагою прав, закріпленою в цьому розділі, приписів законів тих, що його розвивають і, передусім, правом на честь, приватне життя, власне ім'я і захист молоді і дитинства.

5. Конфіскація публікацій, записів і інших засобів інформації здійснюється тільки на підставі судового рішення⁶.

В процесі демократизації іспанського суспільства преса відчула важливий розквіт з появою публікацій усіх видів. З'явилися нові підприємства і журналістські групи, реорганізувалися старі. Вони, сприйнявши дух епохи і потреби ринку, отримали невдовзі високі позиції. Серед них виділяються: група «Пріса» (Prisa), створена в 1972 р., тяжіє до соціалістичної партії Іспанії; група «Зета» (Grupo Zeta), створена в 1976 р., поміркована, не націоналістична, з передовими поглядами; група «Годо» (Godo) поміркована, не націоналістична, консервативна, офіційно створена в 1998 р., але формування сягає ще 1881 р. з появою газети «Ла Вангардіа» (La Vanguardia — центристська ідеологія, ліберально-монархічного спрямування).

Окрім газет з історією, таких як «АБЦ» (ABC — правоцентристської ідеології) або «Ла Вангардіа», з'явилися нові, такі як «Ель Паїс» (El País, тяжіє до соціалістичної партії), «Ель Мундо» (El Mundo, тяжіє до Народної партії), які перетворюються на серйозні підприємства комунікації і групи влади.

28 жовтня 1982 р. Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) перемогла на загальних виборах абсолютною більшістю з десятима мільйонами голосів. Цій перемозі сприяли спроба державного перевороту в лютому 1981 р., розпад правлячої партії (Союзу демократичного центру) та падіння авторитету комуністичної партії Іспанії.

Засоби мас-медіа активно включилися в процеси, що відбувалися в суспільстві, в першу чергу в політичній сфері. Так, вони уважно стежили за передвиборною кампанією, намагалися прогнозувати результати виборів, а також підтримували інтереси тих політичних сил, з якими мали спільну ідеологію.

«Ель Паіс» припускала перемогу соціалістичної партії Іспанії абсолютною більшістю, проте, католицьке щоденне видання «Я» (Ya) не бачило можливості ІСРП перемогти, хоча і звинуватило в підйомі соціалізму недбалість Союзу демократичного центру. «Ель Алькасар» (El Alcazar — профранкістського спрямування, супротивник демократичного транзиту) використовувала титуловану карту «червона Іспанія», щоб показувати місця «де переможе марксизм».

Діяльність ЗМІ в роки правління соціалістичного уряду продемонструвала гласність, доступність інформації, яка стала більш об'єктивною та достовірною. На шпальтах газет та в телеєфірі розповсюджувалася інформація різного політичного спрямування; публікувалися виступи і звернення іспанського короля; громадяни отримали можливість спостерігати за відкритими дебатами політичних опонентів; регулярно друкувалися інтерв'ю з провідними політичними та державними діячами, передвиборчі програми політичних сил, дебати у парламенті та дискусії в уряді, результати референдумів та виборів; висвітлювалися соціально-економічні та політичні проблеми, боротьба історичних областей Іспанії за автономію, результати опитування громадської думки тощо. Зрозуміло, що найбільш цікавими та важливим для виборців були публікації передвиборчих програм політичних партій, а також інтерв'ю з політиками, які представляли найбільші політичні сили. Насамперед це стосується лідера правлячої Іспанської соціалістичної робітничої партії Ф. Гонсалеса та лідерів опозиційної Народної партії М.Фраги та Хосе М. Аснара⁷.

Про гласність мас-медіа в роки консолідації демократичного режиму свідчить опублікована інформація, яка розкривала факти корупції у вищих ешелонах влади: справа Флікка (незаконне фінансування передвиборчої кампанії 1982 р. ІСРП зі сторони мільйонера Карла Ф. Флікка), справа Румаса (експропріація, продаж та ліквідація холдингу Румаса, що призвело до повного банкрутства компанії), справа ГАЛ (створення та незаконне фінансування терористичної організації за участю поліцейських та високопосадових осіб соціалістичного уряду, яка вела боротьбу з членами ЕТА), справа фінансової групи «Іберкорп» (біржова спекуляція з банківськими векселями, до якої був причетний голова Нацбанку Іспанії М. Рубіо) та інші. Найбільше уваги зазначеним фактам приділяли провідні іспанські газети «Ель Мундо», «Ель Паіс», «АВС» та «Ла Вангардіа»⁸.

Використовували засоби масової інформації і профранкістські сили, а також ортодоксальні католики, які чинили опір демократичному переходу. Так, зокрема, профранкістський «Ель Алькасар» був способом вираження думок групи військових, колишніх військових-франкістів, які виступали проти демократичних перетворень. Напередодні спроби військового путчу 1981 р. у цьому виданні публікувались схвальні статті щодо можливості застосування збройних сил. Ортодоксальні католики висловлювали своє занепокоєння політикою ІСРП у соціальній сфері, зокрема дозволом на аборт тощо.

У 80-і роки посилюється регіональна преса. В Галісії це «Ель Коррео галлего» (*El Correo gallego*), «Ель Ідеал галлего» (*El Ideal gallego* — католицьке видання, пропагувало регіоналізм), «Фаро де Віго» (*Faro de Vigo* — центристської ідеології); в Каталонії — «Ель Періодіко де Каталонія» (*El Periódico de Cataluña* — лівоцентристської націоналістичної ідеології), «Ель Періодіко де лас елекціонес» (*El Periódico de las elecciones*), «Аві» (*Avui* — правоцентристської націоналістичної ідеології); в Арагоні — «Герольд Арагона» (*Heraldo de Aragón* — консервативної ідеології, пропагувало регіоналізм), «Діаріо де Теруель» (*Diario de Teruel*); у Валенсії — «Лас Провінсіас» (*Las Provincias* — консервативної ідеології, пропагувало регіоналізм), «Леванте» (*Levante* — прогресивної ідеології). В Країні Басків з'явилися «Ель Коррео» (поміркованої, не націоналістичної, консервативної ідеології), «Деїа» (*Deia* — націоналістичної ідеології), «Егін» (*Egin*, діяльність якої була заборонена судом через зв'язок з ЕТА). Таким чином, розвиток регіональної преси з різним ідеологічним спрямуванням сприяв консолідації демократичних засад в іспанському суспільстві.

В березні 1984 р. був ухвалений закон, який врегулював право на спростування опублікованої інформації. Кожна людина, будучи фізичною або юридичною особою, отримала право на виправлення оприлюдненої інформації за допомогою будь-якого громадського засобу масової інформації, якщо розголошення цієї інформації могло нанести їй шкоду. Закон встановив порядок і терміни публікації спростувань. Якщо, у вказаний період не були надруковані або поширені виправлення, то потерпілий міг звернутися до судді першої інстанції за місцем проживання або до судді першої інстанції місця, де знаходився цей засіб масової інформації⁹.

В серпні цього ж року уряд ухвалив закон, за яким інформаційні агентства та журналістські групи отримали право на субсидювання своєї діяльності з метою захисту плюралізму та гласності інформації, що є характерними ознаками демократичного суспільства¹⁰.

Війна в Перській затоці (2 серпня 1990 р. — 28 лютого 1991 р.) відкрила інший важливий період в історії іспанської журналістики, особ-

ливість якого полягала в способі протистояти інформаційному спотворенню фактів, представлення яких не завжди співпадало з офіційною версією. Напруженість у відносинах між урядом і засобами зв'язку була очевидною особливо на початку протистояння. Засоби зв'язку і його спеціальні кореспонденти витримали суворість цензури, пропаганду і дезінформацію не лише з боку зовнішніх джерел, але також самих іспанських офіційних джерел. Вони докладали значних зусиль, щоб наблизити іспанську публіку до подій величезної трансцендентності, хоча не усі видання підтримали таку позицію.

Соціалістичний уряд почав процес реформування телевізійного простору. Ще у січні 1980 р. був прийнятий «Статут радіо та телебачення», згідно з яким державна телерадіослужба (TVE) об'єднала національне радіо Іспанії та телебачення. Метою нової служби було розвиток демократичних засад в іспанському телевізійному та радіо просторі, подача об'єктивної неупередженої інформації, розповсюдження гласності та плюралізму думок. І особливо яскраво це прослідковувалось в період виборчих кампаній 1982, 1986, 1989, 1993 та 1996 років, коли громадяни могли безпосередньо спостерігати за виступами кандидатів, а 24 травня 1993 р. вперше в Іспанії відбулись теледебати між політичними опонентами. Ф. Гонсалес та Хосе М. Аснар зустрілись віч-на-віч у прямому ефірі каналу «Антенa 3». За перебігом спостерігали більше 9-ти мільйонів громадян протягом двох годин. Лідер опозиційної Народної партії дорікав Ф. Гонсалесу економічною кризою, безробіттям, марнотратством, корупцією, проте запропонувати чіткі заходи виходу з кризи не зміг. У 1996 р. дебати вже не відбулись через небажання Хосе М. Аснара, оскільки, на його думку, не варто було давати можливість уряду Ф. Гонсалеса реабілітуватись перед виборцями у прямому ефірі¹¹.

Згідно з 14 статтею «Статуту радіо та телебачення» право мати власний осередок загальнонаціонального теле- та радіоефіру отримала кожна автономія¹². З 1970 по 1982 рр. такі осередки з'явилися в найбільших регіонах країни. А вже в 1982 р. з'явився осередок у Кастилії та Леоні, 1984 р. у Кантабрії, у 1986 р. у Ла-Ріосі, у 1989 р. у Кастилії-Ла Манча та Естремадурі.

Проте, кожна автономія почала виступати за відкриття власних незалежних від держави каналів, які б транслювали передачі на мові регіонів.

У січні 1984 р. був ухвалений «Регулюючий закон Третього каналу телебачення», на підставі якого так звані треті канали повністю перейшли під управління автономій. Діяльність цих каналів, відрегульованих в цьому законі, була викладена в наступних пунктах:

- а) об'єктивність, правдивість і безсторонність інформації;
- б) розмежування між інформацією і думками;

в) повага до політичного, релігійного, громадського, культурного і лінгвістичного плюралізму;

г) захист молодості та дитинства;

д) повага рівності, зазначеної у статті 14 конституції країни.

Ще до ухвалення даного закону 1 січня 1983 р. почало трансляцію автономне баскське телебачення — ЕТБ на підставі статті 19.3 статуту автономії (1979 р.) та закону, ухваленого в травні 1982 р.¹³ Через три роки з'явився ЕТБ-2 з трансляцією іспанською мовою і, таким чином, ЕТБ-1 повністю став баскськомовним.

З січня 1984 р. почалися регулярні трансляції ТВ-3 (Автономного каталанського телебачення) в результаті прийняття статуту автономії (стаття 16) та відповідного закону¹⁴. Це було телебачення, яке вело трансляції каталонською мовою також для Валенсії, Балеарських островів, Андорри і зон Арагона. Популярність каналу призвела до його конкуренції з загальнонаціональним телебаченням, в результаті чого в нього виникали певні проблеми. Спочатку тривалість трансляцій становила лише чотири години на добу, а в кінці 1985 р. час було подовжено. Чотири роки пізніше з'явився Канал-33, що належав також телебаченню Каталонії.

Автономне галісійське телебачення (TVG), почало трансляцію регулярно у вересні 1985 р. галісійською мовою. Тривалість трансляції дорівнювала 39 годин на тиждень. Правовою базою виступили статут автономії від 1981 р. (стаття 34.3) і відповідний закон¹⁵.

Автономне телебачення Андалузії (Канал Південного телебачення), почало свою трансляцію в лютому 1989 р. з метою розповсюдження загальної інформації андалузцям та демонстрацією лінгвістичного розмаїття регіону. Юридичною основою також виступив статут автономії від 1982 р. (стаття 37.1) і відповідні закони¹⁶.

У грудні 1987 р. ухвалюється закон «Про порядок зв'язку». Цей закон встановив правову основу надання різних видів зв'язку, їх функції та відповідальність державного управління, громадських і приватних секторів¹⁷.

1988 року, 5-го травня, оприлюднюється «Закон приватного телебачення», в результаті якого приватними стали: Антена 3, Теле- 5 і Канал Плюс. Одна з цілей закону полягала в тому, щоб приватне телебачення служило для розширення можливостей інформаційного плюралізму в Іспанії. Закон був ухвалений щоб уникнути ситуації, яка суперечила б вільній конкуренції, або існуванню олігополії, або зловживання домінуючою позицією¹⁸.

Таким чином, державне телебачення втратило свою монополію в цій сфері. Денаціоналізація телебачення та поява місцевих каналів також

продемонструвало утвердження демократичного режиму, оскільки в значній мірі сприяло гласності, доступності та об'єктивності інформації, а також регіональному розвитку.

5 квітня 1989 р. створюється Федерація автономних органів радіо і телебачення. У вищезгадану федерацію об'єдналися усі радіостанції і публічне телебачення автономій, за винятком Естремадури. Метою федерації було підтримка діяльності організацій, що об'єдналися, керівництво відповідними спільними планами, обмін каналів інформацією, координація участі членів в рекламному ринку тощо.

Головні факти цього нового періоду можуть зводитися до наступних моментів: зникнення колишньої преси Руху і поява демократичних засобів масової інформації; визнання нових мультимедійних груп, поява стратегій економічної концентрації з боку журналістсько-радіотелефонних груп.

В роки правління ІСРП (1982–1996 р.) в країні відбувались суттєві демократичні перетворення: формування нової політичної, партійної та виборчої систем; загальнонаціональні, автономні та місцеві вибори, вибори до Європарламенту; реформування різних сфер суспільного життя, соціальних інститутів тощо. ЗМІ брали активну участь у зазначених процесах. Окремо необхідно зазначити про роль мас-медіа в розповсюдженні політичної інформації серед громадян та про їх безпосередній вплив на волевиявлення.

Таблиця 1

Яким чином Ви дізнавались про результати виборів?

	Відсотки								
	Вибори до Європейського парламенту 1989			Вибори в Каталонії 1988			Муніципальні, автономні вибори та вибори до Європарламенту 1987		
	так	ні	Немає відповіді	так	ні	Немає відповіді	так	ні	Немає відповіді
Дізнався з газет	49	49	2	55	43	2	46	51	3
Почув по радіо	45	53	2	31	67	2	42	54	4
Побачив по телебаченню	77	21	2	85	14	1	77	21	2
Дізнався від родичів	22	76	2	22	75	3	25	71	4
Дізнався від друзів	26	71	3	27	70	3	32	63	5
Дізнався від колег по роботі	18	79	3	19	76	5	23	72	5

Джерело: *Emilio Rodríguez Lara. La publicación de encuestas preelectorales // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 191–211.*

З наведеної таблиці можна зробити висновок, що найбільш популярними джерелами інформації про політичні події були телебачення та преса, оскільки про результати виборів до Європарламенту, в Каталонії та муніципальних виборів громадяни дізнавалися в першу чергу з телеєфіру, потім з періодичних видань, радіо, а потім вже вони відзначили інші джерела інформації.

Таблиця 2

Вплив результатів опитувань на зміну думки громадян.

	Відсотки							
	Чи вважаєте Ви, що оприлюднення результатів опитувань громадян на передодні виборів вплинули на зміну думки виборцями?				Ви, зокрема, змінювали свою думку після оприлюднення результатів опитувань?			
	так	ні	Не знають	Немає відповіді	так	ні	Не знають	Немає відповіді
Муніципальні та автономні 1991	37	39	22	2				
Країна Басків 1990	36	49	14	1	6	88	5	1
Андалусія 1990	27	50	22	1	5	88	5	2
Загальні вибори 1989	35	41	23	1	5	88	6	1

Джерело: *Emilio Rodríguez Lara. La publicación de encuestas preelectorales // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 191–211.*

Напередодні проведення виборів, референдумів та інших суспільно значущих заходів в кожній цивілізованій країні проводяться соціологічні дослідження думки громадян про можливі результати таких заходів або щодо їх безпосередньої участі або волевиявлення. З вищенаведеної таблиці видно, що в більшості випадків оприлюднення результатів таких досліджень не впливали на зміну думки виборцями. Це свідчить про те, що громадяни в своїй більшості були освічені і певною мірою впевнені в питаннях політичного спрямування.

Джерела інформації, що найбільше вплинули на виборців.

Таблиця 3

Що допомогло прийняти остаточне рішення.

	Відсотки											
	Муніципальні та автономні вибори 1991 р.			Вибори до Європарламенту 1989 р.			Вибори в Каталонії 1988 р.			Муніципальні, автономні та вибори до Європарламенту 1987 р.		
	так	ні	Немає відповіді	так	ні	Немає відповіді	так	ні	Немає відповіді	так	ні	Немає відповіді
Аргументи політиків	24	49	27	32	54	14	45	47	8	29	53	8
Інформація з преси, радіо та телебачення	21	52	27	27	59	14	32	62	6	20	62	18
Бесіди з колегами по роботі	19	54	27	16	70	14	13	79	8	18	66	16
Бесіди з друзями	21	41	28	28	57	15	18	74	8	32	50	18
Бесіди з родичами	31	42	27	30	56	14	26	66	8	39	44	17
Результати опитувань	7	66	27	3	82	15	15	77	8	7	75	18

Джерело: *Emilio Rodríguez Lara*. La publicación de encuestas preelectorales // *Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas*. — 1992. — № 57. — P. 191–211.

Отже, найбільший вплив на прийняття виборцями остаточних рішень щодо волевиявлення мали аргументи політиків, а потім вже засоби масової інформації. Так, за результатами дослідження видно, що від 24 до 45 відсотків громадян зробили свій остаточний вибір в результаті переконливих аргументів політиків, від 20 до 32 відсотків як наслідок отриманої інформації зі ЗМІ. Решта виборців довірилися думці колег, друзів та родичів.

В період демократичних перетворень активно діяли журналістські асоціації: Асоціація іспанських щоденних видань (AEDE) — 1977 р.; Асоціація професійної преси 1925 р.; Федерація асоціацій журналістів Іспанії (FAPE) — 1922 р. За мету вони визначали: просувати розвиток та

престиж іспанської преси в світі; захищати інтереси асоційованих компаній; розповсюджувати культурну та наукову роботу.

Отже, при використанні матеріалів ЗМІ першочергова увага приділялася офіційній інформації та хроніці. Переваги засобів масової інформації як джерела — це швидкість реакції на події, які відбуваються в суспільстві. Позитивним моментом використання ЗМІ для вивчення процесу консолідації демократичного режиму є можливість в ретроспективі оцінити значення більшості подій для розвитку зазначеного процесу. Негативний момент — це те, що багато статей і повідомлень ЗМІ несуть в собі ідеологічну спрямованість, тому аналіз матеріалу з одного питання проводиться на основі вивчення безлічі джерел, а часто усі вони фактично повторюють один одного.

В умовах трансформаційного суспільства ЗМІ в Іспанії виконали функції провідного засобу розподілу інформації та головного каналу політичної комунікації. Роль засобів масової інформації в політиці визначилася ефективністю механізмів їхнього впливу на громадську думку та на тих суб'єктів політичного процесу, які виробляли та приймали рішення. Ці механізми найбільш активно застосовувалися в ході передвиборчих кампаній. В умовах зростання ролі інформації в житті суспільства вплив ЗМІ постійно посилювався.

В роки консолідації демократичного режиму було запроваджено у життя демократичні механізми регуляції та саморегуляції ЗМІ; завершено роздержавлення засобів масової інформації шляхом створення суспільного телебачення та радіомовлення; здійснено демонополізацію ЗМІ, засобів технічного забезпечення їх виробництва, доставки преси, трансляції телерадіопрограм; забезпечено суспільну підтримку вільної незалежної преси.

ЗМІ наповнили великомасштабний дискурс каталогами демократичних цінностей, ідей, перспектив їх реалізації, пропонуючи масовій аудиторії відібрати як першочергові деякі проблеми суспільного життя. ЗМІ структурували аудиторію за групами думок, трансформуючи уособлених індивідів в організовану громадськість і сприяючи перетворенню думок у суспільну силу, фактор впливу на суспільні, в першу чергу, політичні процеси.

---

¹ *Костирев А.Г.* Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / А.Г. Костирев; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — С. 4.

² *Костирев А.Г.* Моделі взаємодії політичної і медіа-систем // А. Костирев. Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Полі-

тологія. — 2002. — № 39. — С. 131–134; *Костирев А.Г.* Суспільно-політичні функції засобів масової інформації в демократичному суспільстві // А. Костирев. Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. — 2002. — № 40. — С. 230–234; *Костирев А.Г.* Суперечливості функціонування системи засобів масової інформації як інструменту соціального управління у демократичному суспільстві // А. Костирев; Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 99–111; *Костирев А.Г.* Соціально-відповідальна модель функціонування засобів масової інформації як чинник суспільної злагоди в демократичному суспільстві / А. Костирев. На шляху до суспільної злагоди. — К.: Український центр політичного менеджменту. — 2001. — С. 75–84.

³ *Francisco Bernete.* El estudio de los estereotipos a través del análisis de relatos // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 123–135; *María Luz Moran.* Algunas reflexiones en torno a la influencia de los medios de comunicación en la formación y características de la cultura política de los españoles // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 37–59; *Blanca García-Mon Marañes.* María José Ramírez Lafita. Los medios de comunicación escritos en la sociedad española // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 87–108; *Antonio Muñoz Carrión.* Los códigos de la comunicación instituida: margenes, dinámica y nivel lógico // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 61–74; *Eduardo Vázquez Díaz, Carlos Lamas Alonso.* El publico privado en la televisión // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 109–120; *María Antonia Arias Fernández.* Las fuentes de información no institucionales como alternativas de los MCM // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 75–84; *Juan Antonio Gaitáh Moya.* La opinión del diario el país en la transición española // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 149–164; *Emilio Rodríguez Lara.* La publicación de encuestas preelectorales // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 191–211; *Begoña García Nebreda, Alejandro Perales Albert.* Los informativos de televisión: un modelo mas allá de las diferencias // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 137–147; *Antonio Laguna Platero.* Política y Televisión: Las Perversiones de la democracia // Ámbitos. — 2002. — № 9–10. — P. 323–339; *Baldemar Hernández Márquez.* El papel de la prensa en las etapas de transición a la democracia (el caso español). — Madrid, Universidad Complutense de Madrid. — 2001. — 665 p. — ISBN: 84-669-2199-0; *Manuel Martín Serrano.* Los cambios acontecidos en las funciones de la comunicación y en el valor de la información // Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas. — 1992. — № 57. — P. 13–20; *María Cruz Seoane y María Dolores Saiz.* Cuatro siglos del periodismo en España. De los «avisos» a los periódicos digitales. Edición: 1ª. — 2007. — 400 p. — ISBN: 9788420648842; *Javier Fernández Sebastián; Juan Francisco Fuentes.* Historia del periodismo Español. Edición: 1ª. — 1997. — 400 p. — ISBN: 9788477384977; *Timoteo Álvarez, Jesús.* La historia de los medios informativos en España. Ariel Comunicación: Barcelona, 1991; *Timoteo Álvarez, Jesús.* Historia y modelos de comunicación en el S. XX. El nuevo orden informativo. Ariel Comunicación: Barcelona, 1987.

⁴ *Reig Ramon Garcia.* El control de la comunicación de masas. Bases estructurales y psicossociales, Eds. Madrid, Libertarias / Prodhufi. — 1995. — 552 p. ISBN: 978-84-7954-253-5.

⁵ *Reig Ramon Garcia.* Medios de Comunicación y Poder en España: Prensa, Radio, Televisión y Mundo Editorial. Barcelona. Paidós Ibérica. — 1998. — 295 p. ISBN: 8449306019.

⁶ Испания. Конституция и законодательные акты. — М.: Прогресс, 1982. — С. 35–36.

⁷ Aznar: «La propuesta de González es insensata»//El Mundo. — 2.02.1996; Serra: «Aznar es un cobarde» // El Mundo. — 2.02.1996; Guerra: «La derecha es un peligro para el progreso del país» // El Mundo. — 4.02.1996; Aznar: «No sabemos todavía si habrá moneda única» // El Mundo. — 8.02.1996; Alvarez Cascos: «González ya no es un dios pagano» // El Mundo. — 28.02.1996; Aznar: «Es vergonzoso que González coree eslóganes // El Mundo. — 2.03.1996; «Podemos ser el mejor aliado o el peor enemigo del PSOE» según Xabier Arzallus // El Pais. — 13.09.1982; Felipe González: «El Gobierno socialista no podrá solucionar todos los problemas a la vez» // El Pais. — 17/09/1982; Serra: «La derecha no se centra con un congreso de tres días» // El Pais. — 17.02.1996; Guerra: «El GAL hace diez años que no mata» // El Pais / — 16.02.1996; Aznar: «Si los GAL hubieran tenido éxito, no estaríamos en el momento actual» // El Pais. — 17.02.1996; «González quiere los votos de la izquierda para hacer política de derechas» // El Pais. — 17.02.1996; «El programa del PP sólo es una obra maestra de la literatura bucólica» // El Pais. — 18.02.1996; «La derecha provoca el desánimo de los ciudadanos» // El Pais. — 20.05.1993.

⁸ Garzón requisita a Perote importantes documentos sobre la «trama GAL» // El Mundo. — 9.02.1996; «No se puede juzgar al Gobierno por los casos de corrupción» // El Mundo. — 9.02.1996; Instan a Móner a reclamar a Barrionuevo los borradores de los GAL // El Mundo. — 14.02.1996; Trece años de la tropelia de Rumasa // ABC. — 23.02.1996; La espoleta de la «bomba Rumasa» // ABC. — 25.07.1994; De Rumasa a Banesto // ABC. — 16.01.1994; La corrupcion devola al Gobierno // ABC. — 5.05.1994; Moral de derrota // ABC. — 29.01.1996; La corrupcion acorralla al PSOE // ABC. — 16.04.1994; El PSOE recibio dinero del «caso Flick», segun Struck // ABC. — 3.11.1984; La finiciacion del PSOE // ABC. — 6.6.1991; La ayuda a la socialdemocracia, estrategia contra el comunismo // La Vuangardia. — 16.11.1984; Pujol se felicita de queAznar deje de explotar el caso GAL irresponsablemente // La Vuangardia. — 24.01.1996; Fraga sugier uen pact oparaacabar «cuanto antes» con el caso GAL // La Vuangardia. — 10.06.1996; Aznar cree que la prision de Vera confirma la responsabilidad de Gonzalez en el caso GAL // La Vuangardia. — 18.02.1995; Aznar no entiende por que solo Espana no baja tipo de interes // La Vuangardia. — 1.05.1993; El PSOE acusa a Aznar de una campana para quebrar a Gonzalez // La Vuangardia. — 8.12.1994; El poder paga con votos la factura de la corrupcion // La Vuangardia. — 25.02.1993; El caso Flick, dificil de investigar // La Vuangardia. — 6.11.1984; Guerra: «El GAL hace diez años que no mata» // El Pais/ — 16.02.1996; Aznar: «Si los GAL hubieran tenido éxito, no estaríamos en el momento actual» // El Pais. — 17.02. 1996; Aznar asegura que González tiene toda la información necesaria sobre los GAL // El Pais. — 21.05.1993.

⁹ Ley Orgánica 2/1984, de 26 de marzo, reguladora del derecho de rectificación//Boletín Oficial del Estado: 27 de marzo de 1984, Núm. 74. — P. 8387–8387.

¹⁰ Ley 29/1984, de 2 de agosto, por la que se regula la concesión de ayudas a Empresas Periodísticas y Agencias Informativas//Boletín Oficial del Estado: 3 de agosto de 1984, Núm. 185. — P. 22628–22629.

¹¹ Aznar le dobló el pulso a González // ABC. — 24.05.1993; Aznar asedió a González con la crisis, pero no dio alternativas para superarla // El Pais. — 25.05.1993; Primer asalto entre González y Aznar // El Pais. — 25.05.1993; González asegura que el debate «serio» que él desea es sólo un «cara a cara con Aznar» // El Mundo. — 2.02.1996; PSOE, PP e IU no se ponen de acuerdo en los debates electorales // El Mundo. — 2.02.1996; González necesita debates // El Mundo. — 3.02.1996; Tele 5 defiende los debates a dos entre González y Aznar // El Mundo. — 3.02.1996; El 59, 2 por ciento de los españoles quiere debates entre González, Aznar y Anguita // El Mundo. — 5.02.1996.

¹² Ley 4/1980, de 10 de enero, de Estatuto de la Radio y la Televisión//Boletín Oficial del Estado: número 11 de 12/1/1980, P. 844–848.

¹³ Ley Orgánica 3/1979, de 18 de diciembre, de Estatuto de Autonomía para el País Vasco//Boletín Oficial del Estado: número 306 de 22/12/1979. — P. 29357–29363; Ley 5/1982, de 20 de Mayo, de creación del Ente Público «Radio Televisión Vasca» // Boletín Oficial del País Vasco: número 71 de 2/6/1982. — P. 1250–1262.

¹⁴ Ley Orgánica 4/1979, de 18 de diciembre, de Estatuto de Autonomía de Cataluña // Boletín Oficial del Estado: sábado 22 de diciembre de 1979, Núm. 306. — P. 29363–29370.

¹⁵ Ley Orgánica 1/1981, de 6 de abril, de Estatuto de Autonomía para Galicia // Boletín Oficial del Estado: número 101 de 28/4/1981, páginas 8997 a 9003; Ley de 11 de julio de 1984 de creación de la compañía de radio-television de Galicia//Boletín Oficial del Estado: número 139 de 11/6/1985, páginas 17745 a 17748; Ley de 9 de diciembre de 1983, reguladora del consejo asesor de RTVE en Galicia//Boletín Oficial del Estado: número 13 de 15/1/1985. — P. 1120–1121.

¹⁶ Ley Orgánica 8/1982, de 10 de agosto, de Estatuto de Autonomía de Aragón // Boletín Oficial del Estado: número 195 de 16/8/1982. — P. 22033–22040; Ley 8/1987, de 15 de abril, de creación, organización y control parlamentario de la Corporación Aragonesa de Radio y Televisión//Boletín Oficial del Estado: número 107 de 5/5/1987. — P. 12986–12989.

¹⁷ Ley 31/1987, de 18 de diciembre, de Ordenación de las Telecomunicaciones // Boletín Oficial del Estado: 19 de diciembre de 1987, Núm. 303. — P. 37409–37419.

¹⁸ Ley 10/1988, de 3 de mayo, de Televisión Privada//Boletín Oficial del Estado: 5 de mayo de 1988, Núm. 108. — P. 13666–13669.

На основаниі аналізу матеріалів преси, радіо і телебачення зроблена спроба прослідкувати особливості процесу консолідації демократического режиму в Іспанії в роки правління Іспанської соціалістическої робочої партії. Також автором відображено процес демократизації СМІ. Вказується, що значительную роль в трансформаційних процесах зіграли засоби масової інформації, оскільки виступили в якості носія і розпространителя демократических цінностей.

Ключевые слова: консолідація демократії, політическа система, реформа, модернізація, засоби масової інформації, преса, радіо, телебачення.

On the basis of analysis of materials of the press, radio and television given it a shot to trace the features of process of consolidation of the democratic mode in Spain in the years of rule of Spanish socialistic working party. Also an author is reflect the process of democratization of MASS-MEDIA. Specified, that a considerable role in transformation processes was played by mass medias, as came forward as a transmitter and spreader of democratic values.

Key words: consolidation of democracy, political system, reform, modernization, mass medias, press, radio, television.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Агазаде Фаррух Зейнал оглу — здобувач Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Бацак Наталія Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАН України;

Бевзюк Євген Володимирович — кандидат історичних наук, професор, декан факультету міжнародного бізнесу та міжнародного права Закарпатського державного університету;

Білоус Віра Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України (Львів);

Варварцев Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Ващенко Олена Федорівна — аспірантка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Вдовиченко Вікторія Андріївна — здобувачка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України, викладачка Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана;

Віднянський Степан Васильович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Горенко Олег Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Годлевська Валентина Юрївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету;

Іваненко Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Катаргіна Тетяна Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Кот Сергій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Кравчук Олександр Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського;

Кривець Наталія Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мартинов Андрій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Наюк Антоніна Сергіївна — аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Нечаюк Інна Олексіївна — старший викладач Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Піскіжова Владислава Вадимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Пугач Євген Петрович — кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Стрикун Ірина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Черевко Оксана Степанівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Чубай-Федоренко Ганна Михайлівна — здобувачка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 21

Тексти подаються в авторській редакції

Науково-допоміжна робота і комп'ютерний набір:

Н.М. Рагуцька,

А.О. Погребна

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

Л.А. Зубець

Підписано до друку 25.12.2012 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 33,15. Обл. вид. арк. 26,93.

Тираж 300. Зам. 42. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4